ЛИСТОПАД-
ГРУДЕНЬ
2015
№ 6 (126)

СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС

Всеукраїнський науковий журнал

Шеф-редактор
С. О. Павленко

Головний редактор
В. О. Дятлов

Заст. головного редактора
О. Б. Коваленко

Редакційна колегія
М. К. Бойко,
О. Д. Бойко,
А. М. Боровик,
Г. В. Боряк,
В. О. Горбик,
В. О. Дятлов,
О. Б. Коваленко,
В. П. Коваленко,
С. А. Леп'явко,
О. О. Маврин,
Ю. А. Мицик,
Д. М. Никоненко,
А. М. Острянко,
С. О. Павленко,
В. М. Половець,
К. М. Ячменіхін

Редакційна рада
І.М. Аліференко,
П. В. Грищенко,
Т.П.Демченко,
А.Л. Курданов,
В.В. Мельничук,
П. М. Мовчан,
О. П. Моця,
О. П. Реєнт,
В.М. Тканко,
В. Ф. Чепурний.

Випусковий редактор
О.В.Ткаченко

Журнал видається за фінансової підтримки Чернігівської облдержадміністрації.

Засновники – Чернігівський національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка, Всеукраїнське товариство «Просвіта» ім. Тараса Шевченка, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Рекомендовано до друку Вченою радою Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка (протокол № 5 від 14 грудня 2015 р.)

ЗМІСТ

У ГЛИБ ВІКІВ

Коваленко В. Творець вітчизняної державності (до 1000-ліття упокоєння Володимира Великого). 3

Чугаєва І. Князь Володимир Святий і його жінки: легенди та реальність. 18

Кучкін В. Тисяцькі та децимальна система в Чернігівському князівстві домонгольського часу. 23

Балушок В. Загадкові севрюки: 1. Формування спільноти. 30

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

Саєнко Н. Батуринська Гончарівка в XVII-XVIII ст. 42

Сергєєв С.«Фортеця шести держав» (історія Чернігівської фортеці). 50

Бондар О. Просторово-топографічна структура Чернігова XV–XVIII ст. у дослідженнях А.А. Карнабеда. 56

Шара Л. Міське самоврядування Чернігова і земство: шляхом конфронтації та співпраці. 64

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

Миколайко Т. Іконописні центри старообрядців на Чернігово-Сіверщині у XVIII – XIX століттях. 72

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

Доценко А. Будинок полкової канцелярії в Чернігові (історія одного ремонту). 77

РОЗВІДКИ

Колєватов О. Функціонування кінних заводів у Слобідсько-Українських військових поселеннях у першій третині XIX ст. . . .103

Нікітін Ю. Культурно-просвітницька робота органів міського самоврядування у другій половині XIX ст. (на прикладі Полтавщини, Харківщини та Чернігівщини) 109

Тригуб О. Чернігівський губернський архітектор Михайло Степанович Щитинський. 118

Клепак А. В. В. Тарновський-молодший і М. Ф. Біляшівський: дослідження і збереження історико-культурної спадщини. . . 129

Маньківська Т. Професійні організації вчителів Харківської губернії в період національно-визвольних змагань (1917–1921 р.р.) 137

Ванжула О. «Вакаційна практика» студентів Чернігівського інституту народної освіти (До історії проведення архітектурно-археологічних досліджень чернігівського Спасо-Преображенського собору 1923 р.). 147

Савицька О. Спекуляція як повсякденне явище в житті мешканців Чернігова у післявоєнне десятиліття (1943-1953 рр.) 154

Тимошик М. Українське село під більшовиками: усталена версія і прихована правда (на архівних матеріалах сіл Ніжинської округи). 160

ЮВІЛЕЇ

Боровик А. Післявоєнне відродження Чернігівського учительського інституту. Микола Іванович Різун. 175

Боровик М. Навчально-методична робота в Чернігівському педагогічному інституті (1954 – 1998 рр.) 180

Половець В. Іван Львович Липа – громадський і політичний діяч (до 150-річчя з дня народження). 197

З ІСТОРІОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Мицик Ю. Тарасенко І. Опис Батурина в класичній праці О.О. Лазаревського. 202

НЕКРОЛОГ

Демченко Т. Пам'яті історика, дослідниці голодоморів 218

«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС»

Всеукраїнський науковий журнал

Згідно з додатком до постанови президії ВАК України від 26 травня 2010 р. № 1-05/4 журнал «Сіверянський літопис» включено у перелік наукових видань, публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт з історії.

Реєстраційне свідоцтво КВ № 16226 – 4698 ПР від 21 грудня 2009 р., видане Міністерством юстиції України.
Індекс 74325
Адреса редакції: 14000, м. Чернігів, вул. Воровського, 10
Телефон для довідок 95-74-18
Сайт журналу: www.siver-litopis.cn.ua

Базові освітні, наукові, культурологічні установи, де зберігаються комплекти журналу «Сіверянський літопис»:

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
Національна парламентська бібліотека України
Державна науково-технічна бібліотека України
Львівська державна наукова бібліотека ім. В. Стефаника
Одеська державна наукова бібліотека ім. М. Горького
Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка
Книжкова палата України

Журнал надсилається також до інших бібліотек, наукових, освітніх та культурологічних закладів України, США, Канади, Англії.

У ГЛИБ ВІКІВ

УДК 929 (47)

Володимир Коваленко

●

ТВОРЕЦЬ ВІТЧИЗНЯНОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

(до 1000-ліття упокоєння Володимира Великого)

Монографічних досліджень і статей про життя і діяльність київського князя Володимира Святославича чимало, зокрема, про хрещення Русі та його реформи. Проте погляди світських і церковних істориків на цю проблему нерідко різняться докорінно. До того ж, окремих публікацій, присвячених його реформаторській діяльності зі створення Давньоруської держави, практично немає.

Ключові слова: київський князь Володимир Святославич; державницькі реформи на Русі, хрещення Русі, династична реформа.

Неможливо у багатовіковій вітчизняній історії знайти особистість, співставну за масштабністю і значенням діянь з київським князем Володимиром Святославичем – Володимиром Великим, Володимиром Святим Рівноапостольним, Володимиром Хрестителем. Як зазначив віце-прем'єр міністр – міністр культури України В'ячеслав Кириленко, «період київського правління Володимира Великого, визнаного Православною Церквою рівноапостольним, є кульмінаційним моментом в історії Середньовічної України» [1]. Його масштабні й всеохоплюючі реформи ознаменували створення ранньофеодальних державних структур на неозорих просторах Східної Європи, ввели Київську Русь до кола Європейських Християнських Цивілізацій Середньовіччя.

Зайнявши Київський стіл, Володимир Святославич не просто завершив об'єднання східнослов'янських народів у єдиній державі – він, фактично, завершив і саме створення унітарної централізованої держави – найбільшої і однієї із найпотужніших на теренах Європи. При цьому він провів цілу низку державотворчих перетворень, що докорінно змінили східнослов'янське суспільство, – військову, містобудівельну, релігійні, адміністративну (або династичну), фінансову, правову, освітню реформи. І все це – у нескінченій низці великих і малих походів і воєн, грандіозних перетворень і бурхливого особистого життя, багато зі сторінок якого так і залишилися вкритими таємницею. Тож не дивно, що Володимиру Великому споруджена величезна кількість пам'ятників по всьому світу, найвідоміші з яких – бронзовий монумент на Володимирській гірці у Києві та бронзова ж фігура на відомому пам'ятнику «Тисячоліття Росії» у Новгороді Великому, в Росії. 26 травня 2015 року новий 4-метровий бронзовий монумент спорудив у центрі Гданьська коштом української громади Польщі наш земляк, а нині польський скульптор Геннадій Єршов (Рис. 1: 1).

Такі епохальні зміни в житті східноєвропейського суспільства (я не помилився, бо глибоко переконаний, що лише повний шовініст може називати Київську Русь виключно східнослов'янською державою: до її складу, окрім слов'янських, входили ще й добрих два десятки балтських, фіно-угорських, тюркських, скандинавських народів і етнічних груп) не могли не відбитися у чималому масиві джерел, серед яких вітчизняне й іноземне літописання, свідчення візантійських, німецьких, арабських та інших мандрівників, місіонерів і дипломатів, твори церковних авторів, пам'ятки

© Коваленко Володимир Петрович – кандидат історичних наук, доцент, заслужений працівник освіти України.

археології й архітектури, нумізматики й геральдики, скандинавські саги, билини і казки.

Та все ж чимало сторінок бурхливої біографії Володимира Святославича і досі, незважаючи на кількавікове вивчення, залишаються утаємниченими і не до кінця зрозумілими навіть для фахівців. З приводу Хрещення Русі й досі точаться дискусії. Частково це пояснюється тим, що від епохи Володимира Великого до нас не дійшло практично жодного автентичного історичного документа, а всі свідчення про той час збереглися у складі пізніших творів, у яких, в більшості випадків, при висвітленні діяльності князя глянцювалися його людські недоліки й помилки. Проглядається тенденція возвести його в ранг кумира без достатньої аргументації.

Відтак доводиться констатувати, що досліджень, присвячених життю і діяльності Володимира Святославича, попри майже 200-літню історіографічну традицію, не так вже й багато. Видані сотні публікацій, присвячених тим чи іншим аспектам біографії князя, але спеціалізовані монографії можна перелічити на пальцях: В. Завитневича (1888) [2], О. Карташова (1936) [3], В. Волкова (1981) [4], В. Руднєва (1989) [5], П. Толочка (1996) [6], О. Карпова (1997) [7], С. Олексєєва (2006) [8], Н. Мілютенко (2008) [9], В. Рички (2012) [10]... До того ж, і в науковій, і в публіцистичній літературі переважна увага звертається на конкретний період життя Володимира Великого – час його княжіння на київському столі, особливо на події, пов'язані з хрещенням Русі чи обороною її кордонів, тоді як державотворчі реформи князя досліджені значно слабкіше.

Таким чином, біографія Володимира й досі наповнена численними загадками, остаточно вирішити які допоки не вдалося. Одна із головних загадок Володимирового життя – і одна із найцікавіших у нашій історії – як, яким чином позашлюбний син Святослава і Малуші зумів стати Володарем Київської Русі і провести настільки глобальні державницькі реформи? Що, які особисті якості сприяли йому в просуванні цим шляхом? Хто стояв поряд із ним, допомагав чи заважав?

Рис. 1.1. Пам'ятник Володимиру Великому в м. Гданьськ (Польща). Скульптор Г. Єршов.

Рис. 1.4. Пам'ятник Малу Древлянському в м. Коростень (Житомирська обл.). Скульптор І. Зарічний.

Точна дата народження Володимира Святославича невідома. Петербурзька дослідниця Н. Мілютенко, посилаючись на повідомлення Літописця Переяславля-Суздальського, в якому зазначено, що на час кончини Володимиру було 73 роки, услід за О. Раповим, називає 942 рік [11], хоч і зазначає, що джерело цього повідомлення невідоме. В. Татіщев у «Родословии государей Российских» називає 948 р. [12]. Та вірогідніше всього, на думку більшості дослідників, це відбулося близько 960 – 962 рр. [13], оскільки на час першої згадки про княжича при облозі Києва печенігами 968 року літописець прямо називає його «дитиною» [14].

Як відомо, його мати Малуша була ключницею княгині Ольги, дочкою Малка

Любечанина [15], в якому багато дослідників вбачають полоненого Ольгою древлянського князя Мала [16], що пояснює зафіксоване в джерелах прізвисько Володимира «робичич». Проте ряд інших провідних учених піддають сумніву тотожність Мала Древлянського і Малка Любечанина [17]. Якщо ж прийняти цю точку зору, слід визнати, що Малуша була древлянською князівною, разом із батьком та братом Добринею захопленою в полон під час каральної експедиції Києва проти древлян 946 р. Мабуть, саме краса молодої полонянки стала причиною зв'язку з нею Святослава, теж молодого на той час спадкоємця престолу. Посада княжої ключниці сприяла частим зустрічам Малуші з князем Святославом. І як би ми не вирішували проблему походження Малуші, князівська ключниця у ті часи, навіть ставши на цю посаду добровільно, ставала «рабою». Та що б там не було, в Коростені на Житомирщині (літописному місті Іскоростень, спаленому княгинею Ольгою 946 року) і Мала Древлянського (Рис. 1: 4), і його дітей Добриню і Малушу вважають за місцевих знаменитостей і споруджують їм пам'ятники. Побіжно зазначимо, що і в Любечі на Чернігівщині теж шанують Добриню і Малушу (Рис. 1: 2 – 3) і також споруджують їм пам'ятники. Св. Володимир Хреститель зображений в центрі головної ікони Чернігівського Собору Всіх Святих землі Чернігівської, на передньому плані, з хрестом у правиці. Проте в офіційному виданні Чернігівської єпархії УПЦ МП «Благовірні князі і святі землі Чернігівської» Володимир Великий не врахований – видання починається з опису Житія благовірного князя Мстислава Володимировича Тмутараканського і Чернігівського [18].

Дізнавшись про вагітність Малуші, Ольга відіслала її в своє село Будутино (за інформацією Никонівського літопису – під 970 р. [19]), де і народився Володимир. Раннє відлучення від матері (за народною традицією, до 3-х років дитина мала виховуватися матір'ю, хоча властолюбна Ольга могла все зробити по-своєму) призвело до формування у нього вже в дитинстві недовіри до людей, що буде постійно присутнє в його подальшому житті. На думку деяких істориків, Малуша доживала свій вік в одному з князівських теремів, адже вона не могла бути покинута своїм братом Добринею, який до кінця життя користувався покровительством Володимира. До того ж, ховати Малушу десь у глушині задля того, щоб приховати родинні зв'язки з нею Володимира, не було ніякої необхідності: ніхто в ті часи таємниці про походження князя не робив.

Як відомо, в перші роки життя відбувається становлення особистості, і ми можемо говорити про її існування у дитини вже у віці 6-7 років. Саме тоді у неї починають розвиватися або, навпаки, нехтуватися природні здібності. Ці особистісні основи, які були закладені в ній протягом перших років життя, є базовими. Вони слугують фундаментом подальшого розвитку людини.

Рис. 1.2. Пам'ятник Добрині – воєводі Володимира в м. Любечі (Чернігівська обл.).

Рис. 1.3. Пам'ятник князівні-полонянці Малуші та малому Володимиру Святославичу в м. Любечі (Чернігівська обл.).

Комплекс неповноцінності позашлюбного сина князя Святослава Ігоревича і полонянки (але древлянської князівни!) Малуші, порівняно із «законнонародженими» братами Ярополком і Олегом, все життя переслідуватиме Володимира, сформує його постійну недовіру до оточуючих і, врешті-решт, саме це, вірогідно, значною мірою зумовить його нестримний рух до перемог і до неподільної влади. Вже з дитинства у серці Володимира зародиться бажання і батькові, і братам, і всьому світові довести, що він народжений князювати і сидіти на київському «золотому» престолі. Саме завдяки цьому, зазначав психолог А. Адлер, значна кількість людей досягає «реальної компенсації», успішно адаптується до своєї соціальної ролі, виробляє більш або менш ефективні технології поведінки в соціумі. Умовами такої «реальної компенсації» слугують прагнення до неперевершеності, влади, що дають «запас наполегливості», розвинутий соціальний інтерес. Учений вважав, що саме почуття неповноцінності стає джерелом всіх прагнень людини до саморозвитку, фундаментальним законом людського життя; воно з часом стає джерелом мотивації, силою, яка організовує життя і яка надає йому сенсу [20].

Та загалом бажання Володимира досягти успіху в житті були б мало чого варті без його дядька Добрині – брата Малуші («уй» за давньоруською термінологією) і княжого дружинника, який був призначений його вихователем і став його воєводою. До того ж, він від народження отримав князівське ім'я – Володимир [21], що, на думку Н. І. Мілютенко, свідчить, що Святослав із самого початку включив народженого Малушею сина в число спадкоємців земель і влади на рівні зі старшими братами [22]. Вже сучасники (зокрема, Тітмар Мерзебурзький) перекладали його ім'я як «влада світом» [23]. На думку С. Білецького, саме Святослав особисто надав Володимиру його власний князівський знак – тризуб [24].

Політичні міркування Добрині вже на перших порах займали чи не провідну роль у житті Володимира. Це бачимо при виборі Володимира Святославича на новгородський престол наприкінці 969 р. чи на початку 970 р. [25] – адже від майбутнього племінника залежало і майбутнє Добрині. Літопис так оповідає про це: «...придоша людье Нооугородьстии просяще князя собе... И рек к нимъ Святославъ: а бы пошелъ кто к вам? И отпреся Ярополкъ и Олегъ, и рек Добрыня: просите Володимера... и бе Добрыня оуи Володимеру. И реша Нооугородьци Святославу: въдаи ны Володимера. Он же рек имъ: вото вы есть. И пояша Нооугородьци Володимера к собе, и иде Володимер съ Добрыною воем своимь Нооугороду...» [26]. Добриня добре розумів ситуацію і тому спонукав малолітнього княжича до рішень, які були б вигідні і йому особисто. У цьому випадку Володимир проявив комформність щодо впливу на нього Добрині. Надалі в молоді роки він завжди буде прислухатися до думок свого дядька.

Найімовірніше, Володимир просидів би на малопочесному в ті роки новгородському князівському престолі набагато довше: адже Ярополк і Олег були теж дуже молоді – перший мав на кілька років більше від Володимира, а другий був чи не молодший від нього. Та 972 року потрапив у влаштовану печенігами засідку й загинув на Білобережжі їхній батько Святослав. Державне управління у Київській Русі після смерті Святослава залишалося певний час таким, яким воно склалося за його життя: у Києві князював Ярополк (де-факто – Великий князь), в Овручі – Олег, у Новгороді – Володимир, на решті земель – князі місцевих династій [27].

Нам не відомо, як Володимир сприйняв смерть свого батька, чи залишило це якийсь відбиток у дитячій душі, чи опанував, усвідомив він думку про те, що віднині його старший брат Ярополк стає київським князем, а він сам – його васалом. І знову менший Святославич відчуває свою неповноцінність у порівнянні з братом.

Для пояснення наступних явищ ми не повинні забувати про вік Святославичів. Всі вони були малолітніми і, таким чином, діяли під чужим впливом – насамперед, жадібних до влади їхніх наставників-воєвод, фактично були тільки знаряддям у їхніх руках. 977 р. починається збройний конфлікт між древлянським князем Олегом та його братом, київським князем Ярополком. «Приводом до цього стали трагічні події 975 р. – вбивство Люта, сина київського воєводи Свенельда, який, полюючи на землі Олега, порушив права феодальної власності Олега. Насправді ж в основі конфлікту було питання про те, кому володіти Древлянською землею» [28]. Отримавши звістку

про загибель сина, Свенельд (котрий, фактично, зрадив Святослава, покинувши його на Білобережжі без допомоги, а сам «...приде Кіеву къ Ярополку...» [29]) намовляє Ярополка проти Олега і той іде з військом у Древлянську землю. Слід відмітити, що на той час Ярополку було десь близько шістнадцяти років, а Олегу – дещо менше, тому Свенельд мав суттєвий вплив на київського князя.

Та, як слушно вважає Н. І. Мілютенко, причиною конфлікту аж ніяк не був союз Олега з Болеславом Чеським: Київ контролював тільки південну (хоч і головну!) частину «Шляху із Варяг у Греки», тоді як верхня його частина до Балтики належала Новгороду; суходільний же торговельний шлях з Європи через Прагу на Київ вів через Древлянську землю Олега [30]. Відтак, прибутки Києва і Ярополка значною мірою залежали від його молодших братів.

Крім того, на думку О. В. Назаренка, підтриману Н. І. Мілютенко та Є. О. Шинаковим, існував союз київського князя Ярополка й імператора Священної Римської імперії Оттона II, через який 977 р. руські дружини воювали проти чеського князя Болеслава II Жорстокого [31]. У той же час, вважає дослідник, молодші брати Ярополка Олег і Володимир заключили союз із Болеславом II, що вилилося у їхні шлюби «з чехинями» [32].

Блискавична війна між нащадками Святослава трагічно закінчилася для молодшого з них – Олега. Древлянське військо не змогло протистояти більш чисельним і краще озброєним загонам Ярополка, у підпорядкуванні якого були й рештки ветеранів воєн Святослава у Візантії, котрі повернулися зі Свенельдом. Зазначимо також, що саме у межах володінь Ярополка розташовувалися більшість т. зв. «дружинних таборів»: Виповзів, Шестовиця, Гущин, Оргощ, Сновськ, Звеничів, Клонів, Левенка, Леплява і, зрозуміло, власне Київ і Чернігів, загальний військовий потенціал яких був досить значним. При відступі в Овруч Олег зірвався з моста і загинув. Поховавши Олега, Ярополк змінив свого воєводу – Свенельда замінив Блуд. «Слышав же се Володимъръ в Новегороде яко Ярополкъ оуби Ольга оубоявся бежа за море, а Ярополкъ посадники своя посади в Новегороде, и бе володея един в Руси» [33].

Володимир на цьому етапі свого життя ще не був цілісною особистістю. У ньому уживалися різні ціннісні орієнтації та установки. За допомогою Добрині, більш досвідченого у військових справах, тверезо оцінивши становище і зрозумівши, що з купкою дружинників не встояти проти війська Ярополка, він подався до Скандинавії набирати найманців до війська. Найімовірніше, Володимир знайшов собі притулок у Данії – саме король Харальд Синьозубий мав після закінчення війни з імператором Священної Римської імперії Оттоном II чималі контингенти підготованих професійних вояків, котрі проживали в королівських фортецях на його утриманні і від яких він був непроти позбавитися, тоді як Володимир навряд чи мав необхідні для вербовки найманців готівкові кошти [34].

Побіжно на користь «датського сліду» в питанні про місце вербування вікінгів-найманців свідчить факт побудови Володимиром Святославичем після утвердження в Києві знаменитих «Змієвих валів», щоб стримати навали печенігів, у принципах створення яких виразно помітна їхня подібність до т. зв. Даневірке або «Датського валу» – оборонної лінії на Ютландському півострові між Данією і Шлєзвіг-Гольштейном у Північній Німеччині, завдовжки 30 км при висоті від 3,6 до 6 м, робота над якою була розпочата 808 р. датським королем Гудфредом, який побоювався вторгнення франків. Ці вали і міг бачити юний князь в Данії, під час своєї втечі до Скандинавії. Щоправда, Н. І. Мілютенко вважає, що Володимир з Добринею могли рекрутувати найманців і не в Скандинавії, а серед поморських слов'ян-язичників [35], та ця точка зору здається менш обґрунтованою, ніж наведене вище припущення Є. О. Шинакова.

Аж через три роки юний князь повернувся до Новгорода з варягами і вигнав звідти посадника, якого встиг призначити Ярополк, і звелів тому передати, як це раніше робив, йдучи проти когось, його батько: «Идете къ брату моему и рцете ему: «Володимеръ ти идеть на тя, пристраиваися противу биться» [36]. Він і надалі намагатиметься в усьому бути схожим на Святослава.

Готуючись до війни зі старшим братом, Володимир мав вирішити ще одне важливе для успіху питання: рухаючись на Київ, він міг отримати нищівний удар у спину з

Полоцька, де сидів князь Рогволод (Rögnvaldr – у скандинавській транскрипції): «... бе бо Рогъволодъ пришелъ и-заморья» [37]. На думку Н. І. Мілютенко «...Рогволод захопив місто під час загального послаблення князівської влади після загибелі Святослава» [38]. На нашу думку, рід Рогволода утвердився в Полоцьку ще наприкінці IX ст., так само, як і рід Тури в Туровську, князя Чорного – в Чернігові, коли князь Олег (а до нього – ще князь Рюрик) «сажав» у захоплених на Русі містах «мужів своїх» [39].

Відтак, відновивши свою юрисдикцію в Новгороді, Володимир близько 977 р. (у «ПМЛ» ця подія віднесена до 980 р., що є помилковим: 978/979 р. полонена полоцька княжна Рогніда вже народила йому другого, після Ізяслава, сина – Ярослава) «...посла ко Рогъволоду Полотьску глаголя: хочю пояти тьчерь твою собе жене. ...Оно же рече: не хочю розути робичича, но Ярополка хочю» [40].

Скоріш за все, справа була зовсім не в тому, що Володимир був сином ключниці Ольги, а в тому, що Рогволод на цей час уже заключив, вірогідно, союзницький договір з Києвом, порушувати який не хотів, сподіваючись на перевагу Ярополка в силі. Та це був жорстокий ляпас, стерпівши який Володимир перетворився б на посміховисько для всіх. Але це був ляпас і Добрині: Рогнідь (Ragnhildr) навмисно образила не лише його племінника, але і його сестру, а, значить, і самого Добриню. Почувши відповідь Рогніди, Володимир і Добриня «...собра вои многи Варяги и Словени, Чюдь и Кривичи и поиде на Рогъволода... и оуби Рогъволода и сына его два и дъчерь его поя жене...» [41]. Провину за це літописець у статті під 1128 р. покладає на Добриню: «... Добрыня поноси ему и дщери его, нарек еи робичица и повеле Володимеру бытии с нею пред отцемь ея и матерью, потом отца ея оуби, а саму поя жене и нарекоша еи имя Горислава...» [42]. Вбивство за наказом Володимира всієї родини полоцького князя цілком пояснюється характером і звичаями тієї доби, що не дозволяли переможцям залишати в живих синів убитого князя, здатних з часом помститися вбивці.

Ярополк же на цей час повільно, але неухильно втрачав підтримку киян, переважна частина яких все ще залишалась язичниками. Використаний В. М. Татіщевим т. зв. Іоакимівський літопис, попри все скептичне ставлення до його відомостей у ряду істориків [43], свідчить: «Ярополк же бе муж кроткий и милостивый ко всем, любляше христианы и асче сам не крестися народа ради, но никому же не претяше» [44]. І дещо далі: «Ярополк нелюбим есть у людей, зане христианом даде волю велику» [45]. 23 березня 973 р., як засвідчив німецький хроніст XI ст. Ламперт Херсфельдський, для святкування Пасхи до імператора Священної Римської імперії Оттона I Великого прибуло, серед інших депутацій, і посольство з Києва. Зазначимо, що це відбувалося всього за кілька місяців після отримання в Києві відомостей про загибель князя Святослава; відтак, це був перший самостійний крок його правонаступника – старшого сина і на тоді вже київського князя Ярополка Святославича [46]. Це означало, що Ярополк, онук християнки княгині Ольги (до того ж, християнкою була і його дружина-візантійка, захоплена в полон військами Святослава під час I Балканського походу), був сприятливо налаштований до християн. Никонівський літопис повідомляє про посольства до Ярополка з Візантії та «від Папи» [47] (щоправда, під 979 р., коли Ярополка вже не було в живих), а в латинських джерелах XI ст. (зокрема, в «Житії блаженного Ромуальда» єпископа Остієнського Петра Доміані, та в «Хроніці» французькогоченця Адемара Шабанського) є повідомлення про діяльність на Русі католицьких місіонерів, зокрема, Св. Боніфація (єпископа Бруно) [48].

Є певні свідчення і на користь того, що при Ярополку «на холме вне двора теремного» був зведений мурований християнський храм: 1975 року під час розкопок археологічної експедиції П. П. Толочка неподалік решток фундаментів князівського палацу було досліджене язичницьке капище, в ровах якого виявлені уламки плінфи, пірофіліту та тиньку зі слідами фрескового розпису [49]. Я. Є. Боровський висловив припущення [50], підтримане Б. О. Рибаковим [51] та О. М. Раповим [52], що цей храм був зруйнований за наказом князя Святослава, що видається малоймовірним: зайнятому дальніми походами князю навряд чи вистачило б на це часу, та й його матір княгиня Ольга була християнкою і навряд чи дозволила б це зробити [53]. Відтак, руйнівником церкви міг бути тільки Володимир Святославич, котрий незабаром завоював Київ мечами найманців-варягів, серед яких переважали язичники, на хвилі невдоволення

киян прохристиянськими симпатіями Ярополка, і для якого цей акт мав, безсумнівно, глибоко символічне значення. Недаремно частина істориків схильна називати ці дії Володимира Великого другою хвилею язичницької реакції. «Християнство не просто подавлялося Володимиром, а замінялося організованим язичницьким культом, що прямо протистояв християнському. Так пізніше на місцях зруйнованих язичницьких капищ Володимир буде зводити християнські церкви, щоб звеличити й віддячити новому Богу, який змінить старезних ідолів». [54].

Узяття Полоцька різко змінило співвідношення сил. Володимир, після деяких вагань (за повідомленням В. М. Татіщева, він навіть «хотя бежати ко Новуграду, но вуй его Добрыня, ведый, яко Ярополк нелюбим есть у людей, зане христианом даде волю велику, удержа Владимира и посла в полки Ярополчи з дары к воєводам, водя их ко Владимиру. Оныя же ... не правяху Ярополку и яшася предати полк Владимиру» [55]), йде на Київ. Ярополк пробує зупинити його, але на р. Дручі, за 3 дні ходу від Смоленська, як свідчить Іоакимівський літопис, війська його були розбиті: «...не силою, ни храбростию, но предательством воєвод Ярополчих» [56].

Київський князь не наважився дати нову битву біля стін своєї столиці, лише «...затворися Києве с людми своїми и съ Блудомъ». [57] Та й Володимир не мав наміру брати Київ штурмом. Він лише «...обрився на Дорогожичи межю Дорогожичемъ и Капичемъ, и есть ровъ и до сего дне» [58]. Під впливом воєводи Блуда, вже підкупленого Володимиром, котрий навіював думки про наміри киян зрадити свого князя й відкрити міські брами перед Володимиром, Ярополк «...избег пред нимъ затворися въ граде Родню на оусть Рси реки...» [59]. Фортеця в Родні була доволі потужною, і Володимир не наважився штурмувати її, а взяв у щільну облогу. Гарнізон Родня не був готовий до тривалої облоги: належних запасів харчів не було, навіть води не вистачало. Розпочався страшний голод, відзначений у літописі. Блуд переконав Ярополка здатися на милість молодшого брата і прийти до Києва до Володимира: «...и приде Ярополкъ къ Володимеру, яко полезе къ двери и подъяста его два варяга мечьми подъ пазусе» [60]. Автор «Повісті минулих літ» коротко і урочисто, але начебто неохоче розповідає про смерть Ярополка: все ж таки то був лихий вчинок майбутнього Хрестителя Русі, якого літописець всіляко прославляв: «И нача княжити Володимеръ въ Киеве единъ» [61]. Згідно з датуванням Іакова Мніха, яке більшість дослідників сприймають позитивно, Володимир Святославич вступив у Київ 11 червня 978 р., хоч у «Повісті минулих літ» ця подія розміщена під 980 р. [62]. Та Володимир до Хрещення був не кращим і не гіршим за інших володарів Середньовіччя, котрі прокладали шлях до влади через трупи братів і батьків [63]. Так фактично завершився період дитинства і юності Володимира Святославича. На цей час йому, за нашими підрахунками, було близько 15 – 17 років.

Пройшовши період юності, Володимир набув необхідні життєві вміння і навички й вийшов на новий етап розвитку. Поза всякими сумнівами, на розвиток характеристик молодого князя цієї пори значний вплив мало його ближнє оточення. Не менший вплив на юного Володимира справляв і загальний характер тієї доби – кривавої і жорстокої. Таким чином, слід відзначити, що упродовж усього молодого періоду свого життя він не був цілісною особистістю. Та жалкувати за тим, що пройшло, Володимир не вмів і не хотів. Ця якість сформувалася в нього з дитинства. Минуле, звідки довго тягнулося за ним принижуюче прізвисько «робичич», де у нього не було ані батьківської доброти, ані материнської ласки, він намагався забути. У житті, особистому і князівському, його вабила вічна новизна і лише до неї він прагнув з усією своєю пристрастю. Загальною тенденцією в розвитку і становленні особистості Володимира Великого на цій стадії було поступове дорослішання і його соціалізація, що проходили в умовах тотальної жорстокості ранньофеодальної держави.

Відвоювавши батьківський Київ, він уже в перший день після перемоги зіткнувся з черговою надскладною проблемою: варяги вимагали, на правах переможців, плати за свої послуги – по 2 гривні срібла з кожного мешканця. Вірогідно, саме така (чи подібна) плата за послуги в разі успішного завершення походу й була обумовлена договором найму варягів до війська Володимира. Відтак, не дати відкрито плату за перемогу Володимир не міг; дати – значило обібрати до нитки Київ і втратити під-

тримку містян. Та тепер у молодого князя на перше місце вийшов не ображений юнак-претендент на корону, а повноправний володар величезної держави. І Володимир йде на хитрість: просить на місяць відтермінувати оплату, щоби зібрати кошти, а сам тим часом збирає нове військо з місцевих племен. Частину найбільш керованих варягів князь залишає при собі і навіть роздає найзначнішим з них «у кормління» міста Русі, а решту відправляє до Візантії, обіцяючи там більшу здобич. І це не даремно вважають першою – військовою – реформою Володимира: він замінив найманців-чужоземців на вітчизняну за походженням дружину; внаслідок реформи родоплемінна організація війська була замінена на феодальну. До князівської дружини приймали тепер не за принципом родоплемінної спорідненості, а за особисту хоробрість, військову майстерність і відданість князю. Билини називають серед богатирів Володимира і Іллю Муромця, селянського сина, і Добриню Микитича, боярського сина, і Альошу Поповича, попівського сина. Брали туди й ізгоїв, раніше безправних, хоч і особисто вільних людей, за якісь провини вигнаних зі свого роду-племені.

Взагалі він цінував і беріг своїх дружинників, був до них щедрим і ласкавим. Князівська дружина займала привілейоване становище в давньоруському суспільстві, оскільки брала участь не тільки у військових кампаніях, придушенні соціальних конфліктів, а і в управлінні державою. Своєрідною середньовічною формою управління країною були наради-бенкети, що проводилися надалі практично щодня, в яких, окрім вояків князя, брали участь бояри і «старійшини міські», і навіть знатні купці. Кожен міг вільно заходити на княжий двір, а немічним і хворим розвозили їжу і напої возами по домівках. Як писав про це Іаков Мніх у своєму відомому творі «Пам'ять і похвала князю руському Володимиру, як хрестився Володимир і дітей своїх хрестив, і всю землю руську від краю і до краю, і як хрестилася бабуня Володимирова Ольга, до Володимира»: «...якщо немічні і старі не могли дійти до княжого двору і взяти необхідне для них, то у двір їм посилав; все необхідне блаженний князь Володимир давав немічним і старим. ...не тільки в домі своєму милостиню творив, але й по всьому місту, і не в Києві одному, але по всій землі Руській – і в містах, і в селах – всюди милостиню творив, подорожуючих обдаровуючи милістю, церковників шануючи і люблячи, і милуючи, подаючи потрібне, бідних, і сиріт, і вдів, і сліпих, і кривих, і хворих – всіх милуючи, і зодягаючи, і кормлячи, і напуваючи» [64]. Пам'ять про ці Володимирові бенкети увійшла потім у народні билини та казки, в яких князя називали «ясним сонечком».

Вірогідно, до перших років перебування в Києві відносяться і заходи Володимира по укріпленню і прикрашенню своєї столиці: був реконструйований і значно розширений (до 10 га) дитинець [65], що отримав назву «місто Володимира».

Винахідливо позбавившись від найманців, новий київський володар продовжив політику попередників щодо об'єднання східнослов'янських земель навколо Києва. Він послідовно повертає під владу державного центру великі союзи племен, які, користуючись розбратом між Святославичами, спробували відвоювати незалежність сіверян, в'ятичів і радимичів, уличів і тиверців, навіть свого часу підкорених його попередниками півострова Тамань з далекою Тьмутараканню та Північного Кавказу, чи тих, хто залишалися ще незалежними: хорватів і дулібів, а також балтійського племені ятвягів. Фактично в роки його правління завершується формування державної території Київської Русі (друга реформа). Була зміцнена влада князя та його урядовців у недавно підкорених землях древлян. Щоправда, літописці мало – буквально пунктиром – пишуть про цей бік діяльності Володимира, й історикам доводиться реконструювати ті чи інші державотворчі дії князя, виходячи зі скупих і розрізнених згадок вітчизняних і зарубіжних джерел.

«Іншою, не менш суттєвою гранню, що визначала грандіозну постать великого грішника, було його ідолопоклонство» [66]. У язичницькому житті Володимира велике значення для укріплення та ідеологічної підтримки влади мала його релігійна реформа, проведена однією з перших. Адже до цього кожне плем'я поклонялося своїм небожителям, і для князя виникало питання: кому з них першому віддати шану. Усе розмаїття елементів стародавнього язичництва: вірування, звичаї, наявність живих носіїв релігійних традицій тощо – ось що побажав використати для ідеологічної під-

тримки своєї влади Володимир Святославич відразу після утвердження на київському столі [67]. Саме ним було створено пантеон богів, знаних і шанованих у різних землях держави: «...и постави кумиры на холму вне двора теремнаго – Перуна древяна, а глава его сребрену, а оусъ златъ, и Хърса, Дажьбога и Стрибога, и Симаргла, и Мокошь и жряху имъ нарицающе я богы...», – розказує літописець [68]. Створення такого релігійного осередку в політичному і економічному центрі Київської Русі мало на меті обґрунтувати територіальну єдність та неподільність підлеглих князю земель, соціальну та етнічну спільність підданих. Племінному сепаратизму слід було покласти край [69]. Як відзначив О. Карпов, «реформа Володимира ламала самодостатність родоплемінного суспільства, наближала внутрішній світ слов'янина до світу князя і князівської влади, більше того – прямо втягувала в нього». [70] Подібні святилища створювалися не лише в Києві, але й по всій Русі.

У нашому Чернігові головне святилище знаходилося, вірогідно, на Дитинці, на тому місці, де на початку 1030-х років Мстислав Володимирович розпочав будівництво Спасо-Преображенського собору. Коли 1700 р. (цю дату підтверджує знайдена 1953 р. при реставраційних роботах у Колегіумі керамічна закладна дошка з гербом і монограмою І. Мазепи) на залишках насипу стародавнього валу відривали котлован для спорудження будівлі Колегіуму, за свідченнями церковних джерел, був знайдений срібний ідол, з якого за розпорядженням гетьмана І. Мазепи були відлиті срібні царські врата для Борисоглібського собору, вагою більше 3 пудів срібла. Справжність цього повідомлення підтвердили не лише присутній внизу центральної платівки царських врат герб гетьмана з його монограмою, а й результати металографічних досліджень 12 мікропроб, взятих автором з різних частин витвору – вони (окрім проби зі срібного бордюра внизу) виявилися цілком ідентичними металу з арабських монет-дирхамів X – XI ст. [71] А каміння зі святилища вмурували у фундаменти Колегіуму, щоб таким чином підкреслити вищість Християнства над поганством. І хоч дещо пізніше Р. Орлов змінив свою точку зору, вважаючи, що це міг бути не чернігівський ідол, а якась антична статуя чи посудина (вагою у 3 пуди срібла!), привезена Олегом Святославичем із Тмуторокані [72], така точка зору видається малоймовірною: на кінець XI ст. Чернігів був уже в цілому християнізованим, і спроба не лише привезти, а й сховати у валах міста цей «трофей» видається цілковитою нісенітницею.

Русь, будучи частиною Великого Європейського Кордону між землеробським і кочовим світами, упродовж віків страждала від нападів кочових орд. Часи Володимира Великого не були винятком – ще дитиною він відчув печенізьку загрозу, від печенігів загинув на Хортиці його батько Святослав, і навіть на смертному одрі князь мусив вирішувати, кого відправити на відсіч нападникам. Розуміючи небезпеку, Володимир проводить ще одну масштабну реформу – містобудівельно-фортифікаційну. У літописах під 988 р. зазначено: ««И рече Володимеръ: се не добро еже малъ городъ около Киева, и нача ставити городы по Десне, и по Востри, и по Трубешеви, и по Суле, и по Стугне и поча нарубати муже лучшие от Словень, и от Кривичь, и от Чюди, и от Вятичь и от сихъ насели грады, бе бо рать от Печенегъ, и бе воюяся с ними и одолая ихъ» [73]. Ці заходи якнайповніше характеризують державницьку політику Володимира Святославича як мудрого реформатора – одним махом вирішив він відразу кілька найважливіших завдань: прикрив від несподіваних нападів печенігів південні кордони Русі, значно (і з мінімальними витратами) збільшив підпорядковані йому (і повністю залежні від державного забезпечення) військові контингенти, зв'язавши цим по руках вічно бунтуючих сіверян, а заодно послабив можливості сепаратистських виступів народи Північної Русі, переселивши на південь їх основний «бродильный» контингент – «мужів ліпших». Відстані між містами за наказами з Києва прикрили валами з частоколом. Ці т. зв. «Змієві вали», що простяглися майже на тисячу кілометрів, із заходу, півдня і сходу прикрили Київ [74], і які в цілому чимось нагадують славнозвісну Велику Китайську Стіну і Римський лімес (а також, як зазначалося вище, вал Даневірке), досі вражають своєю грандіозністю.

Виняткове значення мала адміністративна (або династична) реформа Володимира Святославича, проведенню якої сприяла наявність у нього численних нащадків. Хоча, як уже зазначалося, за роки його правління основні союзи східнослов'янських пле-

мен були повернуті під владу Києва, племінна знать на місцях, як і раніше, поводила себе незалежно, що найбільш яскраво продемонструвало повстання древлян 945 р. Тому під тим же 988 р. зазначено, що Володимир «посадив» дванадцять своїх синів у найважливіших центрах Київської Русі: «...посади Вышеслава в Новегороде, а Изяслава Полотьске, а Святополка Турове, а Ярослава Ростове. Оумершю же стареишему Вышеславу Новегороде, посадиша Ярослава Новегороде, а Бориса Ростове, а Глеба Муроме, Святослава Деревехъ, Всеволода Володимери, Мстислава Тмуторокани» [75].

З одного боку, всі князі об'єднувалися тепер ідеєю рівної відповідальності за долю країни, а це сприяло концентрації їхніх сил у боротьбі із зовнішніми ворогами. З іншого – заздалегідь зумовлювалася міжусобна феодальна боротьба, бо кожний князь, вважаючи себе юридично рівним з іншими, намагався і фактично зрівнятися з тими, хто мав більші або багатші володіння. З тієї пори на зміну родоплемінному поділові давньоруського суспільства остаточно прийшов поділ територіальний, що є однією з визначальних ознак справжньої держави. Та ці заходи Володимира аж ніяк не можна вважати за поділ Русі на удільні володіння: сини його лише замінили аборигенні правлячі династії і були фактично намісниками київського князя на місцях.

Нарешті однією з найвагоміших реформ Володимира і чи не найважливішою його заслугою було Хрещення Русі (т. зв. «друга релігійна реформа»). Спроба Володимира поставити язичницьких ідолів як символ релігії ранньофеодальної держави не дала бажаних результатів. Язичництво у другій половині X ст. вже не відповідало рівню соціального, політичного й культурного розвитку України-Руси. В інших слов'янських країнах на цей час язичницьку релігію вже замінило християнство. Воно з його монотеїзмом, ієрархією святих значно більше відповідало феодальному ладу, що вже формувався на Русі прискореними темпами, та ідейним принципам феодальної держави, ніж будь-яка інша релігія. Та на заваді цьому, до деякої міри, стояли Володимирові варяги – його військова опора, прихід яких до Києва недаремно називають «другою хвилею язичницької реакції». Апогеєм цієї «другої хвилі» антихристиянських настроїв у Києві стало вбивство двох варягів, батька Федора і його сина Іоанна, на якого випав жереб для жертвоприношення язичницьким богам на честь переможного походу на ятвягів [76]. Як відзначив О. Карпов, «...смерть варягів справила сильне враження на князя. ... В душі князя було посіяно сумнів: хто знає, можливо, за цією вірою дійсно стояло щось, раз воно давало таку стійкість і таку мужність? А князь Володимир не був глухим до слова, виголошеного іншим. Ця якість багато в чому стала визначальною в його житті» [77]. Іншим поштовхом до хрещення Володимира, на думку В. Рички, стало й «сильне моральне потрясіння», обумовлене апокаліптичним очікуванням Дня Страшного суду, що мав настати, як вважали у Візантії, 992 року, на 1000-річчя Різдва Христового за візантійським календарем [78].

Інтенсивні пошуки панівною верхівкою Київської Русі нових релігійних структур, які найвдаліше відповідали б її інтересам, засвідчує літописна оповідь про «вибір вірувань». Під 986 р. «Повість минулих літ» сповіщає про відвідини Києва волзькими булгарами «віри магометанської», «німцями з Риму» та іудеями. Та ці релігії не влаштовували князя. Володимир і його найближче оточення вирішили за державну релігію Київської Русі прийняти християнство у його візантійському варіанті, чим ввели Русь у коло Світової Християнської Цивілізації. Для молодих варварських народів не було іншого шляху вступити в сім'ю цивілізованих народів: «шлях до Цивілізації пролягав через християнство – єдино правильну ідеологію, монополізовану Візантією. Бо християнство, точніше, візантійське християнство – і було суттю Цивілізації» [79].

Зазначимо, що християнство давно було вже знайоме мешканцям як Русі, так і їхнім безпосереднім сусідам. Але в X ст. поширення християнства носило ще особистісний, спонтанний, а не регульований верховною владою характер; лише прийняття християнства правителем держави та її елітою зводить нову релігію у статус офіційної, а її розповсюдження стає державною справою. Та все ж науковці зараз визнають, що прийняттю нової віри правителем, який оголошував її єдиною ідеологією своєї держави, тобто «офіційній» християнізації, передував тривалий період «латентної», прихованої християнізації [80]. На відміну від офіційного прийняття християнства, що

значною мірою залежало від верховної влади й охоплювало, насамперед, владну і майнову еліту, в «латентний» період паростки нової віри поширювалися серед сотень і тисяч людей. Показниками цього шляху проникнення християнства ще задовго до його прийняття в якості офіційної релігії стають поховальні пам'ятки та предмети культу, які виявляються в похованнях і на поселеннях разом з іншим інвентарем.

На жаль, у більшості випадків науковцями практично не використовується цей величезний інформаційний потенціал археологічних джерел доби Київської Русі. Між тим, саме вивчення поховальних обрядів дозволяє отримати достеменну відповідь на питання про те, коли у населення того чи іншого регіону переміг християнський світогляд і навіть коли він почав проникати на їхні землі. Так, на землях Північної Русі (наприклад, у Водській пятині Новгородської землі) курганний обряд зберігався у першопочатковому вигляді навіть до XVI ст. [81], в Землі В'ятичів – до XIV ст. Навіть у Чернігові поховання місцевого володаря у славнозвісній Чорній могилі, що датується 60-ми роками X ст., було здійснене за язичницьким обрядом тілоспалення на місці поховання, з великою кількістю супроводжуючих речей, двома конями та молодою жінкою – т. зв. «валькірією». Саме під цим кутом зору розглянемо поховальні старожитності Подесення (власне, на території літописної Северии), тим більше, що тут на сьогодні досліджено кілька тисяч поховань доби Давньої Русі, а ряд некрополів розкопані повністю чи майже повністю, і тому їхні матеріали найпридатнші для статистичних аналізів (зокрема, могильник дружинного табору біля с. Шестовиця неподалік Чернігова, села Автуничі поблизу стику кордонів сучасних Білорусі, Росії та України тощо).

Так, у Шестовиці за всі роки досліджень виявлено понад 220 поховань, що лежали під майже 200 розкопаними курганами. За поховальною обрядовістю кургани Шестовицького некрополя діляться на 4 группи: тілоспалення на стороні (20%) та на місці поховання (17,5%), кенотафи (32%) і тілопокладення (26,5%). При цьому тілопокладення складають найчисельнішу групу – близько 70 чи майже третину від загальної кількості похованих під цими насипами. Поховальний інвентар у більшості випадків поховань з тілоспаленнями відсутній; лише у 7 з них виявлені дрібні жіночі прикраси та в 11 – рештки одягу. Таким чином, є всі підстави вважати, що перед нами – поховання християн, над могилами яких за традицією насипали курганні насипи. Цікаві результати дає і картографування розповсюдження різних типів поховальної обрядовості в різних курганних групах Шестовицького могильника: виразно простежується збільшення з часом кількості тілопокладень, поки наприкінці X ст. вони стають пануючими. Відтак реальна кількість християн на Русі була значно більшою, ніж то вважалося раніше.

Політичні відносини, що склалися наприкінці 80-х рр. X ст., прискорили введення християнства на Русі. 987 р. у Візантійській імперії спалахнуло повстання проти імператора Василія II, і той звертається по воєнну допомогу до Володимира. Останній погоджується за умови, якщо імператор віддасть за нього заміж свою сестру Анну, на що отримав попередню згоду. Допомога Василію II була надана, але той не поспішав виконувати свою обіцянку. Тоді Володимир рушає походом на візантійське місто Корсунь і захоплює його після тривалої облоги. Тільки після цього була отримана остаточна згода на його одруження з Анною, але існувала умова – охрещення за візантійським зразком у Корсуні, на що Володимир погоджується. Академік М. С. Грушевський вважав цілком правдоподібним, що разом із рукою порфірородної царівни Володимир отримав корону кесаря, що засвідчують його монети, на яких він фігурує у відповідному вбранні [82].

Після Хрещення Володимир сильно змінюється. Зокрема, він розпускає свій чисельний гарем (за літописом, у нього було, як у біблійного царя Соломона, 800 наложниць [83], в чому дослідники вбачають значне гіперболізування з метою підкреслити позитивний вплив на князя християнства: «... и бе несытъ блуда, приводя к собе мужьски жены и девице, растляя я, бе бо женолюбець, якоже и Соломанъ» [84]), відсилає у князівські села своїх жінок і далі живе з візантійською царівною Анною до самої її смерті. Володимир також відміняє в державі смертну кару, споруджує мурована Десятинну церкву в Києві, якій заповідає десяту частину статків, споруджує сотні

храмів по території Русі, засновує літописання... Разом з тим він до кінця своїх днів продовжує невтомно боронити Русь від зовнішніх ворогів.

Володимир Святославич енергійно проводить і далі державні реформи. Так, була впроваджена судова реформа. Володимир запровадив нове зведення законів усного звичаєвого права, яке Нестор назвав «Уставом земленым», він був направлений на укріплення влади феодала над общинниками-данниками. Князь удосконалив і доповнив попередній кодекс – «Закон Руський». Відомий також «Устав князя Володимира Святославича про десятину, суди і люди церковні», згідно з яким призначалася десятина на утримання церков, затверджувався церковний суд тощо.

Вагомим нововведенням Володимира Святославовича було його розпорядження «...нача поимати оу нарочитое чади дети и даяти нача на оученье книжное» [85]. Він споряджає першу світську школу, що була необхідною для підготовки освічених людей, яких потребувала держава; насамперед, вітчизняних священнослужителів. Так Володимир намагався ввести Русь до кола культурних інтересів тодішнього візантійського світу. Цю подію історики педагогіки називають ще «шкільною реформою».

Ще однією складовою візантійської культури, пересадженої на руський ґрунт за Володимира, було карбування монет (т. зв. «фінансова реформа»). Випуск власної монети був своєрідним проголошенням суверенності східнослов'янської держави. Всього було карбовано 1 тип «златників» та 4 типи «срібників», яких відомо уже кілька сотень (Рис. 2: 1 – 3)[86]. На розвинених типах монет Володимир зображений вже в німбі – ознаці святості, хоча офіційна його канонізація, на думку вчених, відбулася лише в середині XIII ст. [87] Проте, як зазначав протоієрей Віталій Клос, уже у «Пам'яті і похвалі» Іакова Мніха Володимир Великий іменується «блаженним» понад 10 разів і апостолом, подібним до Костянтина Великого [88]. В історіографії побутує думка, що митрополит київський П. Могила 1636 р. відкрив останки Володимира Великого поряд з Десятинною церквою, що на той час стояла напівзруйнованою, хоча і Яків Мніх, і Тітмар Мерзебурзький, і «Синопсис» XVII ст. зазначали, що князь був похований у мармуровому саркофазі, який стояв поряд із саркофагом його дружини Анни на поверхні (на підлозі) в середині Десятинної церкви. Відтак О. С. Кучерук переконливо довів, що «...віднайдене поруч з підмурками Десятинної церкви поховання не може бути похованням князя Володимира» [89].

Було ще багато корисних для людей і для держави справ – великих і малих. Згадати їх усі неможливо за браком часу. Тож цілком закономірно, що 28 липня і Православна Церква, і науковці, і широкі кола громадськості урочисто відзначили 1000-ліття від дня упокоєння Засновника нашої Державності (15 липня 1015 р. за старим стилем) – Володимира Великого, Рівноапостольного! Президент України П. Порошенко з цієї нагоди ще 25 лютого 2015 р. видав Указ № 107/2015 «Про вшанування пам'яті князя Київського Володимира Великого – творця середньовічної європейської держави Руси-України», в якому зазначив про необхідність проведення низки наукових та урочистих заходів «з метою збереження та утвердження традицій української державності, нагадування про роль історичної спадщини Руси-України у їх становленні, визнання важливості прийняття християнства для розвитку українського суспільства як невід'ємної частини європейської цивілізації, вшанування пам'яті Володимира Великого – видатного державного та політичного діяча,

Рис. 2. Монети Володимира Великого: 1: 1 – златник Володимира; 1: 2 – срібляник, тип I; 1: 3 – срібляник, тип III.

князя Київського, творця середньовічної європейської держави Руси-України...». Прилучимось же і ми з вами до цього уславлення пам'яті людини, котра фактично зробила нас європейцями.

1. В'ячеслав Кириленко. Вітальне слово // Святий Рівноапостольний Володимир – творець Української Держави. Збірник матеріалів Міжнародної наук. конф., присвяч. 1000-літтю упокоєння Святого Рівноапостольного Великого князя Київського Володимира, Хрестителя Руси-України, мученицької кончини Святих страстотерпців благовірних князів Бориса і Гліба та 900-ліття перенесення їхніх святих мощей. – К., 2015. – С. 12.

2. Завитневич В. З. Владимир Святой как политический деятель. – К., 1888.

3. Карташев А. В. Святой великий князь Владимир, отец русской культуры. – Париж, 1936.

4. Volkov Vl. Vladimir le soleil rouse. – Paris, 1981.

5. Руднев В. А. Слово о князе Владимире. – М., 1989.

6. Толочко П. Володимир Святий. Ярослав Мудрий. – К., 1996.

7. Карпов А. Владимир Святой. – М., 1997.

8. Алексеев С. В. Владимир Святой. Создатель русской цивилизации. – М., 2006.

9. Милютенко Н. И. Святой Равноапостольный князь Владимир и крещение Руси. – СПб, 2008.

10. Ричка В. Володимир Святий в історичній пам'яті. – К., 2012.

11. Милютенко Н. И. Святой Равноапостольный князь... – С. 107 – 108; Рапов О. М. Русская церковь в IX – первой трети XIII в. Принятие христианства. – М., 1988. – С. 157 – 158.

12. Татищев В. Н. – История государства Российского. – Т. 1. – М., 1989. – С. 373.

13. Карпов А. Владимир Святой. – С. 18.

14. Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по Академическому списку // Полное собрание русских летописей. – М.,1962. – Стб. 67.

15. Там само. – Стб. 69.

16. Прозоровский Д. И. О родстве Владимира по матери // Записки Императорской Академии наук. – СПб., 1864. – Т. 5. – Ч. 1. – С. 17 – 26; Шахматов А. А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. – СПб, 1908. – С. 340 – 378; Членов А. М. Древлянське походження Князя Володимира // УІЖ. – 1970. – № 9. – С. 5 – 11; Горюнков С. В. О происхождении святого князя Владимира по материнской линии // Известия Русского генеалогического общества. – Вып. 3. – СПб., 1995. – С. 93 – 95; Шрамм Г. Роль города Коростеня в ранней истории Руси. Этимологические подходы к историческим проблемам // Древнейшие государства Восточной Европы. 1999 г. Восточная Европа и средневековье. – М., 2001. – С. 261 – 262.

17. Рыбаков Б. А. Древняя Русь: Сказания. Былины. Летописи. – М., 1963. – С. 195; Поппэ А. В. Родословная Мстиши Свенельдича // Летописи и хроники. 1973. – М., 1974.

18. Демиденко В. Благоверные князья и святые земли Черниговской / В. Демиденко, П. Казновецкий. – Чернигов, 2007. – С. 6 – 8.

19. Патриаршая или Никоновская летопись // Полное собрание русских летописей. – Т. 9. – М., 1965. – С. 35.

20. Адлер А. Наука жить. – К., 1997. – 288 с.

21. Литвина А. Ф. Выбор имени у русских князей в X – XVII вв. / А. Ф. Литвина, Ф. Б. Успенский. – М., 2006. – С. 32 – 34.

22. Милютенко Н. И. Святой Равноапостольный князь... – С. 114.

23. Титмар Мерзебургский // Свердлов М. Б. Латиноязычные источники по истории Древней Руси. Германия. IX – первая половина XII в. – М.-Л., 1989. – С. 62, 66.

24. Белецкий С. В. Знаки Рюриковичей. Часть первая: X – XI вв. – СПб., 2000. – С. 11 – 19, 40 – 54.

25. Сахаров А. Н. Дипломатия Святослава. – М., 1991. – С. 128 – 130.

26. Лаврентьевская летопись... – Стб. 69.

27. Толочко П. П. Київська Русь. – К., 1996. – С. 66.
28. Там само.
29. Лаврентьевская летопись... – Стб. 74.
30. Милютенко Н. И. Святой Равноапостольный князь... – С. 114.
31. Назаренко А. В. Русь и Германия в 70-е гг. X в. // Russia Medieavalis/ – 1987. – Т. 6. – Ч. 1. – С. 38 – 89; Милютенко Н. И. Святой Равноапостольный князь... – С. 123, прим. 4; Шинаков Е. А. Образование древнерусского государства. Сравнительно-исторический аспект. – М., 2009. – С. 267.
32. Назаренко А. В. Русь и Германия... – С. 38 – 89.
33. Там само. – Стб. 75.
34. Шинаков Е. А. Образование древнерусского государства. Сравнительно-исторический аспект. – М., 2009. – С. 267 – 268.
35. Милютенко Н. И. Святой Равноапостольный князь... – С. 127.
36. Лаврентьевская летопись... – Стб. 75.
37. Лаврентьевская летопись... – Стб. 76.
38. Милютенко Н. И. Святой Равноапостольный князь... – С. 128.
39. Лаврентьевская летопись... – Стб. 23; Татищев В. Н. История государства Российского. – Т. 1. – С. 110.
40. Там само. – Стб. 75 – 76.
41. Там само. – Стб. 76.
42. Там само. – Стб. 300.
43. Толочко А. П. «История Российская» Василия Татищева: источники и известия. – М.– К., 2005. – С. 245.
44. Татищев В. Н. История государства Российского. – Т. 1. – М., 1989. – С. 111.
45. Там само. – С. 112.
46. Карпов А. Владимир Святой. – С. 74.
47. Патриаршая или Никоновская летопись. – Т. 9 – С. 39.
48. Голубинский Е. Е. История Русской Церкви. – Т. 1. – Ч. 1. – М., 1880. – С. 187 – 190.
49. Толочко П. П. Древний Киев. – К., 1983. – С. 40 – 42.
50. Боровський Я. Є. Світогляд давніх киян. – К., 1992. – С. 47 – 48.
51. Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси. – М., 1987. – С. 428 – 429.
52. Рапов О. М. Русская церковь... – С. 192.
53. Голубинский Е. Е. История Русской Церкви. – С. 113.
54. Карпов А. Владимир Святой. – С. 113.
55. Татищев В. Н. История государства Российского. – Т. 1. – С. 112.
56. Там само.
57. Лаврентьевская летопись... – Стб. 76.
58. Там само.
59. Лаврентьевская летопись... – Стб. 77.
60. Там само. – Стб. 78 – 79.
61. Там само. – Стб. 79.
62. Память и похвала Владимиру Иакова Мниха // Кузьмин А. Г. Русские летописи как источник по истории древней Руси. – М., 1996. – С. 231; Лаврентьевская летопись... – Стб. 78 – 79.
63. Соловьев С. М. Сочинения. – Кн. I. – Т. 1–2 – М., 1988. – С. 167.
64. Память и похвала князю Владимиру // Златоструй. Древняя Русь X – XIII века. – М., 1990. – С. 129 – 135.
65. Толочко П. П. Київська Русь. – С. 33.
66. Ричка В. М. Володимир Святий в історичній пам'яті. – К., 2012. – С. 19.
67. Моця О. П. Київська Русь: від язичництва до християнства / О. П. Моця, В. М. Ричка. – К., 1996. – С. 29.
68. Лаврентьевская летопись... – Стб. 79.
69. Моця О. П. Київська Русь... – С. 29.
70. Карпов А. Владимир Святой. – С. 109.
71. Коваленко В. П. Металл языческого идола северян с территории Черниговско-

го Борисоглебского монастыря / В. П. Коваленко, Р. С. Орлов // Тезисы Черниговской обл. научно-метод. конф., посвящ. 20-летию Черниговского архитектурно-исторического заповедника. – Чернигов, 1987. –С. 33–36; Травкіна О. Царські врата з Борисоглібського собору м. Чернігова // Сіверянський літопис. – 1995. – № 1. – С. 43 – 50.

72. Орлов Р. С. «Тьмутараканский болван» «Слова о полку Игореве» // Старожитності Південної Русі. Матеріали ІІ історико-археологічного семінару «Чернігів і його округа в IX – XIII ст.». – Чернігів, 1991. – С. 182.

73. Лаврентьевская летопись... – Стб. 121.

74. Кучера М П. Змиевы валы Среднего Поднепровья. – К., 1987.

75. Лаврентьевская летопись... – Стб. 121.

76. Там само. – Стб. 82 – 83.

77. Карпов А. Владимир Святой. – С. 147 – 148.

78. Ричка В. М. Володимир Святий... – С. 25 – 27.

79. Шевченко І. Візантія і слов'яни // Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII ст. – Львів, 2001. – С. 13.

80. Foote P. Historical Studies: Conversion Moment and Conversion period // Viking Revaluations. Viking Society centenary symposium 14–15 May 1992. – London / Ed. A. Faulkes and R. Perkins L. – 1993. – P. 137 – 144; Birkeli F. Norske steinkors i tidlig middelalder: Et bidrag til belysning av overgangen fra norr n religion til kristendom. – Skrifter utg. av Det Norske Videnskaps Akademi i Oslo. – II. – Hist.-filos. kl. N. s. – Oslo, 1973. – B. 10. – P. 14.

81. Рябинин Е. А. От язычества к двоеверию (По археологическим материалам Северной Руси) // Православие в Древней Руси. – Л., 1989. – С. 28.

82. Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1991. – Т. 1. – С. 507, 509.

83. Лаврентьевская летопись... – Стб. 80.

84. Там само.

85. Там само. – Стб. 118 – 119.

86. Сотникова М. П., Спасский И. Г. Тысячелетие древнейших монет России. Сводный каталог русских монет X – XI веков. – Л., 1983.

87. Ипатьевская летопись // ПРРЛ. – Т. 2. – М., 1962. – Стб. 821; Толочко П. П. Володимир Святий. Ярослав Мудрий. – К., 1996. – С. 102.

88. Клос Віталій, протоієрей. Чернець Яків та його праця «Пам'ять і похвала князю руському Володимиру» // Святий Рівноапостольний Володимир – творець Української Держави. – С. 47.

89. Кучерук О. С. До історії пошуків могили Великого Київського князя Володимира Святославича // Православ'я в Україні. Збірник матеріалів V Міжнародної наук. конф., присвяч. 400-літтю Київської Православної Богословської Академії. – Част. І. – К., 2015. – С. 558 – 569.

Творец отечественной Государственности

Монографических исследований и статей о жизни и деятельности киевского князя Владимира Святославича немало, в частности, о крещении Руси и его династической реформе. Однако, взгляды светских и церковных историков на эту проблему нередко отличаются коренным образом. К тому же, отдельных публикаций, посвященных его реформаторской деяльности по созданию Древнерусской державы, практически нет.

Ключевые слова: киевский князь Владимир Святостaвич; государственные реформы на Руси, крещение Руси, династическая реформа.

Reforms of Concerning Formation of Kievan Rus'

There are a lot of monographic studies and articles on the life and work of prince of Kiev Vladimir Sviatoslavich, in particular, of the Christianization of Rus' and his dynastic reform. However, the views of the secular and church historians to this problem often differ radically. In addition to this, there are virtually no separate publications, dedicated to his reformative activity on the formation of Kievan Rus'.

Key words: prince of Kiev Vladimir Sviatoslavich; state reforms of Kievan Rus', the Christianization of Kievan Rus', dynastic reform.

УДК: 929:94 (47)«09»

Ірина Чугаєва

●

КНЯЗЬ ВОЛОДИМИР СВЯТИЙ І ЙОГО ЖІНКИ: ЛЕГЕНДИ ТА РЕАЛЬНІСТЬ

Стаття присвячена численним дружинам і наложницям князя Володимира Святого дохристиянського періоду. У результаті дослідження автор робить висновок про символічність і гіперболізацію у літописах кількості жінок Володимира Святославича задля звеличення князя перед хрещенням Русі, підкреслюючи його особливий шлях до Спасіння та богообраність Київської Русі.

Ключові слова: Володимир Святий, цар Соломон, дружина, наложниці, Повість временних літ, Біблія.

Одним із найменш досліджених і надзвичайно цікавих сюжетів давньоруської історії є особисте життя князів, а також визначення місця жінок (дружин) князів у долі правителів, у суспільстві та Давньоруській державі. Складнощі студіювання цього феномену полягають у тому, що для початкового періоду існування держави Київська Русь характерна найменша кількість згадувань жінок, що пов'язано як із украй обмеженою кількість джерел, так і з їхньою дуже лапідарною й уривчастою інформацією про сімейно-родинне життя правителів.

За підрахунками Л. Морозової та нашими спостереженнями, у X ст. у Повісті временних літ (далі – ПВЛ) згадані лише 3 княгині по іменах і більше, ніж один раз, – це княгиня Ольга (Олена), Рогнеда, донька полоцького князя Рогволода, та Анна Візантійська – дружини князя Володимира Святого [1]. Відповідно усі вони були пов'язані не лише родинними зв'язками із князем, але й брали участь у військово-політичній діяльності Русі, що не міг не зафіксувати літописець. З іншого ж боку, на формування образу непересічної особистості князя Володимира Святославича, його лідерських якостей, які були реалізовані у внутрішньополітичній і міжнародній діяльності, безперечно, вплинули і його численні жінки – дружини та наложниці, згадані не лише в літописних зведеннях, але й на сторінках латиномовних джерел, зокрема, «Хроніки» Тітмара Мерзебурзького.

Іншою проблемою, яка стоїть перед дослідниками давньоруських джерел, відповідно й «жіночої» історії, є визначення автентичності та правдивості інформації, що міститься на їхніх сторінках.

Як відомо, однією з головних рис образу князя Володимира Святославовича язичницьких часів було безмежне кохання до жінок, що його відрізняло з-поміж інших володарів Русі. До хрещення він, за виразом літописця ПВЛ під 980 р., мав не лише цілу низку дружин, які народили йому 12 синів, але й кілька гаремів у містах, що йому належали, – 300 наложниць у Вишгороді, 300 – у Білгороді та 200 – у с. Берестовому, «**и бѣ несытъ блоудa приводя къ собѣ мужьски жены двѣсти растлѣя**…» [2]. Через це літописці порівнювали його із біблійним царем Соломоном, котрий був великим любителем жінок і нібито мав 700 дружин та 300 наложниць.

Тож мета цієї розвідки полягає в тому, щоб спробувати розібратися, яке коріння має ця звістка ПВЛ під 980 р. про особисте життя князя Володимира, звідки походять

© Чугаєва Ірина Костянтинівна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри педагогіки і методики викладання історії та суспільних дисциплін Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

ці цифри про кількість його жінок, що вони показували і чи могли справді відповідати історичним реаліям. Для цього звернемося до літописних зведень, генеалогічних й історичних досліджень.

Слід зауважити, що до сьогодні історичній науці точно не відома кількість дружин князя Володимира Святого. Це пов'язано з тим, що ПВЛ називає по іменах лише трьох дружин князя – Малфріду, Рогнеду Рогволодівну та Анну, а решта названі лише за етнічним походженням. М. де Баумгартен називав серед дружин князя Володимира чешку Аделю, скандинавку Олафу, Рогнеду Рогволодівну, чешку Малфріду, Анну Візантійську, а також грекиню, болгариню та чешку. Тобто, на думку дослідника, у Володимира Святого було 8 дружин [3]. Натомість Д. Донською у своїй генеалогічній розвідці про Рюриковичів згадав лише 4 дружин Володимира Святого – Рогнеду Рогволодівну, чеську княгиню Малфріду, вдову Ярополка Святославича, гречанку за походженням, а також Анну, доньку візантійського імператора Романа II «Молодшего» [4].

На думку ж Л. В. Войтовича, у Володимира Святославича було 8 законних дружин. Це донька вікінга Олафа (згідно з відомостями В. М. Татищева, вміщеними у гіпотетичному Іоакимівському літописі; від неї народився Вишеслав), Рогнеда Рогволодівна, грекиня-черниця, колишня дружина його брата Ярополка з 977 р., а з 980 р., після смерті самого Ярополка, і його власна, котра була «непраздна» і народила Святополка, «чехині» Малфрід та Аделя (народила князю Мстислава, Станіслава й Судислава), «болгариня» (мати Бориса та Гліба), візантійська принцеса Анна (мати Марії (Добронеги), а також донька графа Куно фон Енінгена [5]. В енциклопедії історії України названі як дружини князя Володимира Святого лише Рогнеда, «грекиня» Ярополкова, «чехиня» Малфріда та принцеса Анна Візантійська, базуючись на інформації ПВЛ [6]. О. Ю. Карпов зарахував до дружин князя Володимира лише 5 його жінок язичницького періоду, котрі йому народили синів, тому і вважалися його дружинами, а також принцесу Анну [7].

У ПВЛ зафіксовані тільки роки смерті Малфріди та Рогнеди – 1000 р., а також Анни – 1011 р. [8] Також дізнаємося, що Рогнеда жила під Києвом, у Предславині на р. Либідь [9] разом із донькою Предславою, а згодом – із сином Ізяславом у Полоцькій землі, якою він володів [10]. Тверський же літопис під 988 р. згадує її під ім'ям черниці Анастасії [11].

Як бачимо, різні літописні традиції подають не однакову інформацію про дружин Володимира Святославича та й зрештою і про насельниць його гаремів. Повертаючись до аналізу звістки ПВЛ про загалом 800 наложниць князя Володимира, підкреслюємо неспівпадіння інформації літописних джерел. Іпатіївський літописний звід і Новгородський Перший літопис молодшого ізводу (Комісійний список) дублював інформацію Лаврентіївського літописного зводу [12]. Втім, Густинський літопис зовсім не згадує про наложниць у Білгороді і не називає цифр у порівнянні Володимира та царя Соломона [13], а Никонівський літопис до гаремів Володимира додає ще 300 наложниць у м. Роден, а до жінок царя Соломона – «500 других» [14]. Видно, що в основі цих повідомлень не лежить якесь спільне давнє джерело, адже це є домислюванням пізніших книжників. Літописці завжди любили округлювати цифри.

З іншого ж боку, порівняння в ПВЛ Володимира Святого із біблійним царем Соломоном наштовхує на думку про символічність цифр і оцінок жінок давньоруського правителя та, зрештою, і його особистість. Звідки ж походять літописні звістки про особисте життя Володимира Святого?

О. О. Шахматов уключав звістку про численних дружин і наложниць князя Володимира, а також його дітей до складу «Корсуньської легенди» («Повісті про Володимира»), що пояснювала причини хрещення Володимира Святославича і стала джерелом Початкового зводу. Включення «Корсуньської легенди» до літопису, на думку дослідника, мало на меті показати пошук Володимиром Святославичем дружини-християнки, якою зрештою й стала принцеса Анна [15]. О. В. Назаренко не погодився із висновком О. О. Шахматова щодо наявності згадки про жінок і наложниць Володимира-язичника у складі «Корсуньської легенди». Натомість дослідник

спробував реконструювати житійний переказ, який змальовував Володимира Святославича гонителем християн і захисником язичництва, любителем жінок, а також порівнював акт його навернення до християнської віри із долею апостола Павла. При цьому вагома роль у перетворенні князя із язичника-блудника в істинного християнина відводилася саме Анні Візантійській [16].

В. М. Ричка зауважив, що звістка ПВЛ про любов Володимира до жінок і його численні гареми мала витоки із «Хроніки» Георгія Амартола, в якій подібну характеристику мав біблійний цар Соломон. Цей текст був поширеним на Русі й став джерелом для ПВЛ [17]. О. Ю. Карпов довів, що опис чоловічої сили, прелюбодіяння Володимира Хрестителя на сторінках літописів ототожнювався із князівською силою та міццю. Літописець такими прикладами про князя-язичника намагався підвищити його авторитет в очах сучасників [18]. До того ж, В. М. Ричка дійшов висновку про те, що літописні розповіді про князя Володимира-язичника мали витоки з усних джерел – переказів часів Володимира Святославича. До них можна віднести і опис його надмірного кохання до жінок і похотливості.

Отже, літописна звістка про великі гареми князя Володимира навряд чи має реальне коріння, адже літописець просто хотів возвеличити, підкреслити силу, міць та енергію великого князя та підкреслити його тернистий шлях до порятунку – Спасіння [19].

До того ж, сучасні історики зауважують, що кількість дружин та дітей Володимира Святого була не меншою, ніж зазначено у літописах. Зокрема, у ПВЛ перераховуються по іменах 12 його синів (що співпадає із кількістю апостолів Христа й синів Іакова) та відомі 9 доньок, згідно із відомостями німецького хроніста Тітмара Мерзебурзького (у ПВЛ згадуються лише дві доньки, яких народила князю Володимиру його дружина Рогнеда) [20]. Тут знову прослідковується, як довів І. В. Данилевський, сакральна паралель із Книги Буття: кількість синів Іакова, Ізмаїла, «колін» Ізраїлевих, 12 апостолів і воріт Небесного Єрусалима [21]. Навіть ці цифри мали символічний зміст. Цифра «12» відображає боголюдську сутність, поєднання земного та небесного початків, з якого «3» – символ Бога, символ усього духовного, а «4» – символ людської природи, матеріальних речей і нагадує про все земне [22].

В. М. Ричка же переконаний, що кількість синів Володимира Святославича є перебільшенням, адже саме князь уявлявся давньоруськими книжниками «тринадцятим апостолом» (12 синів як 12 апостолів), що надавало акту прийняття християнства на Русі рис грандіозності. При цьому князівська династія змальовувалася такою, що мала «апостольське призначення». З іншого боку, це робило Володимира Святого подібним до рівноапостольного імператора Костянтина Великого, якого теж називали «тринадцятим апостолом» [23]. Усе це обґрунтовувало тезу щодо Києва як другого Єрусалиму із самих перших років існування охрещеної держави Київської Русі.

Отже, на нашу думку, кількість жінок, які не були офіційними дружинами князя Володимира Святославича, дуже перебільшена в ПВЛ задля звеличення князя перед прийняттям християнства і перед охрещенням Русі. Втім, в основі своїй літописна звістка 980 р. мала правдиве підґрунтя, адже в цілому її зміст узгоджується із характером і поведінкою князя, якого справді відрізняло безмежне кохання до жінок, що виявлялося в прелюбодіянні до інших, не своїх. Погоджуємося із В. М. Ричкою, який з'ясував, що відображення постаті князя Володимира як першого володаря християнської держави давньоруськими книжниками мало на меті створити образ обраної Богом священної держави – Київської Русі [24].

Таким чином, змалювання образу рівноапостольного князя Володимира як великого коханця до прийняття їм хрещення підкреслила його складний і тернистий шлях до святості й Спасіння, адже ці відомості містилися у першоджерелі агіографічного походження про Володимира Святославича. Усе життя й діяльність Володимира Святославича побудоване на контрастах (від яскравого язичника до християнина), чим скористався літописець, що так поєднувало князя із біблійними старозаповітними героями, зокрема царем Соломоном. Адже літописці писали переважно релігійну історію на основі ідеї Божественого наперед визначення – провіденціалізму.

1. Морозова Л. Е. Великие и неизвестные женщины Древней Руси [Электронный ресурс] / Л. Е. Морозова. М.: АСТ: Астрель, Харвест, 2009. – Режим доступу: http://www.e-reading.club/chapter.php/150797/2/Morozova_-_Velikie_i_neizvestnye_zhenshchiny_Drevneii_Rusi.html.

2. Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – М.: Языки русской культуры, 1997. – Т. 1. – Стб. 80.

3. De Baumgarten N. Genealogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes. Du X' AU XIII' siecle / N. De Baumgarten. – Roma: Pont. Institutum Orientalium Studiorum, 1928. – P. 7, Table 1.

4. Донской Д. Справочник по генеалогии Рюриковичей / [под ред. Д. М. Шаховского]. – Ренн, 1991. – С. 17–18.

5. Войтович Л. В. Княжа доба на Русі: портрети еліти / Л. В. Войтович. – Біла Церква, 2006. – С. 243–245.

6. Котляр М. Ф. Володимир Святославич / М. Ф. Котляр // Енциклопедія історії України. – К.: Наукова думка, 2003. – С. 619.

7. Карпов А. Ю. Владимир Святой / А. Ю. Карпов. – М.: Молодая гвардия, 2004. – С. 116.

8. Лаврентьевская летопись. – Стб. 129.

9. Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – М.: Языки русской культуры, 1998. – Т. 2 (репринтное издание СПб., 1908). – Стб. 67.

10. Войтович Л. В. Княжа доба на Русі: портрети еліти... – С. 244.

11. Летописный сборник, именуемый Тверской летописью // ПСРЛ. – СПб.: Типография Леонида Демиса, 1863. – Т. 15. – С. 113.

12. Ипатьевская летопись... – Стб. 67; Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / [под ред. А. Н. Насонова]. – М.; Л., 1950. – С. 129.

13. Густынская летопись / [В. А. Кучкин] // Полное собрание русских летописей. – Т. 40.– СПб.: Дмитрий Буланин, 2003. – С. 38.

14. Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью // Полное собрание русских летописей. – Т. 9. – М.: Языки русской культуры, 2000. – С. 41.

15. Шахматов А. А. Разыскание о древнейших русских летописных сводах / А. А. Шахматов. – СПб.: Типография М. А. Александрова, 1908. – С. 135–138.

16. Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки культурных, торгових, политических связей IX–XII вв. / А. В. Назаренко. – М.: Языки русской культуры, 2001. – С. 445–448.

17. Ричка В. М. Хрещення Русі 988 р.: ідейний зміст літописного сюжету / В. М. Ричка // Ruthenica. – 2005. – № 3. – С. 99–100; Ричка В. М. Київ – другий Єрусалим (з історії політичної думки та ідеології середньовічної Русі). /В.М. Ричка.– К.: Інститут історії України, 2005. – С. 54–55.

18. Карпов А. Ю. Владимир Святой. – С. 115.

19. Ричка В. М. Володимир Святий в історичній памяті / В. М. Ричка. – К.: Видавничий дім «Скіф», 2012. – С. 14, 18–23; Шайкин А. А. Повесть временных лет: история и поэтика / А. А. Шайкин. – М.: НП ИД «Русская панорама», 2011. – С. 106.

20. Карпов А. Ю. Владимир Святой. – С. 119; Данилевский И. Н. «Повесть временных лет»: Герменевтические основы источниковедения летописных текстов / И. Н. Данилевский. – М.: Аспект Пресс, 2004. – С. 170.

21. Данилевский И. Н. – Там само. – С. 170–171.

22. Данилевский И. Н. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX–XII вв.). Курс лекций / И. Н. Данилевский. – М.: Аспект Пресс, 1998. – С. 227; Ричка В. М. Володимир Святий... – С. 32.

23. Ричка В. М. Київ – другий Єрусалим... – С. 51–53.

24. Там само. – С. 63.

КНЯЗЬ ВЛАДИМИР СВЯТОЙ И ЕГО ЖЕНЩИНЫ: легенды и реальность

Статья посвячена многочисленным женам и наложницам князя Владимира Святого дохристианского периода. В результате исследования автор делает вывод о символичности и гиперболизации в летописях количества женщин Владимира Святославича для возвеличивания князя перед крещением Руси, подчеркивая его особенный путь к Спасению и богоизбранность Киевской Руси.

Ключевые слова: Владимир Святой, царь Соломон, жена, наложницы, Повесть временных лет, Библия.

PRINCE VOLODYMYR THE SAINT AND HIS WOMEN: legends and reality

The article dedicates to a numerous prince Volodymyr The Saint's wife and concubines of the pre-Christian period. As a result of the research the author reaches a conclusion about symbolism and extravagance of a number of Volodymyr The Saint's women in order to aggrandized a prince before the conversion of Rus and underlined his particular way for Salvation and chosenness of Kyivan Rus by God.

Keywords: Volodymyr The Saint, king Solomon, wife, concubines, The Tale of Bygone Years, Bible.

УДК 94 (47)

Володимир Кучкін

●

ТИСЯЦЬКІ ТА ДЕЦИМАЛЬНА СИСТЕМА В ЧЕРНІГІВСЬКОМУ КНЯЗІВСТВІ ДОМОНГОЛЬСЬКОГО ЧАСУ

Стаття присвячена історії децимальної системи давньої Русі, зокрема, в такому крупному князівстві, як Чернігівське. В XII ст. у цьому князівстві фіксуються тисяцькі в Чернігові та Новгороді-Сіверському, двох найзначущих центрах князівства. Особлива тисяча в кінці першої половини XII ст. відмічена в Сновську. У той же час у Путивлі жили 700 чоловік князівської «чади», що дозволяє говорити про 7 сотень тієї ж децимальної організації.

Ключові слова: децимальна система в давній Русі, Чернігівське князівство, тисяцькі та їхні функції у Чернігові та Новгороді-Сіверському, Сновська тисяча, чадь у Путивлі.

Перша згадка тисяцьких у Чернігівському князівстві відноситься до 1164 р. Це не означає, що децимальна система й інститут тисяцьких уперше з'являються в цьому князівстві у вказаний час. Можна згадати, що в Переяславському князівстві і в київському Білгороді тисяцькі фіксуються вже в 1113 р. [1], тобто більше, ніж на півстоліття раніше в порівнянні з Чернігівським князівством, хоча останнє на початку XII ст. і по розмірах своєї столиці, і по числу міст, що входили до його складу, значно перевершувало Переяславське та Білгородське (у рамках Київського) князівства. Ймовірно, що пізня згадка тисяцьких у Чернігівському князівстві пояснюється не особливостями історичного розвитку Дніпровського Лівобережжя і Подесення, а специфікою появи і збереження свідчень про тисяцьких у цьому регіоні.

Проте перша фіксація в Чернігові тисяцького саме в 1164 р. не є випадковою. На початок 60-х рр. XII ст. Чернігівське князівство досягло значних успіхів у своєму розвитку. Згідно з письмовими джерелами, у ньому на той час налічувалося 53 міста, а територія тягнулася від лівого берега Дніпра в його середній течії до верхів'їв Дону [2].

Основна частина цих міст і цієї території на початку 60-х рр. XII ст. належала чернігівському князеві Святославові Ольговичу. До його володінь входили Чернігів з сімома містами, які він отримав від свого двоюрідного брата князя Ізяслава Давидовича в 1158 р. [3]; землі в'ятичів, які плюндрував у тому ж 1158 р. той же князь Ізяслав [4]; місто Курськ, виділене в 1160 р. Святославом своєму старшому синові Олегу [5]; місто Обловь – володіння дружини Святослава [6]; виморочні міста Ізяслава Давидовича, вбитого в битві на р. Желяні в березні 1161 р. [7] Небіж Святослава Ольговича, син його старшого брата Всеволода, князь Святослав володів Новгород-Сіверським із містами, що відносилися до нього [8]. Його брат Ярослав князював у м. Ропеську [9]. Була жива і мати цих князів. За нею залишалося місто Глухів [10]. Князь Святослав Володимирович зберігав за собою Вщиж [11]. Таким чином, якщо говорити про внутрішній розвиток Чернігівського князівства після загибелі Ізяслава Давидовича, то навряд чи хтось із його небожів (рідного і двох двоюрідних) міг змагатися зі Святославом Ольговичем і його сім'єю за верховну владу в князівстві, оскільки велика частина князівства була володінням цієї династії.

Незважаючи на це, смерть 15 лютого 1164 р. Святослава Ольговича викликала

© Кучкін Володимир Андрійович – доктор історичних наук, головний науковий співробітник Інституту російської історії РАН, керівник Центру з історії Давньої Русі.

переполох у його сімействі і керівних верхах Чернігівського князівства. Овдовіла дружина Святослава, за походженням донька новгородського посадника, з молодшими дітьми (крім вже самостійного Олега, в неї були сини: 12-річний Ігор і Всеволод, котрий народився після нього, а також три доньки), «сгадавши и съ пискупомъ и с мужи князя своего с передними, и цѣловаша святаго Спаса на томъ, яко не послатися къ Всеволодичю Новугороду. Первое цѣлова пискупъ Антонъ святого Спаса, и потомъ дружина цѣловаша. И рече Гюрги тысячкыи: «Намъ было не лѣпо дати пискупу цѣловати святого Спаса, занеже святитель есть. А намъ ся о нь не блазнити, занеже князии свои любил"» [12]. Чернігівський літописець повідомив про великі побоювання, які виникли в сім'ї Святослава Ольговича після його смерті. Його родичі, а також оточення боялися того, що старший племінник померлого Святослава Ольговича, котрий правив у Новгороді-Сіверському, князь Святослав Всеволодович, майбутній герой «Слова о полку Ігоревім», дізнавшись про смерть дядька, почне війну за його спадок. В обговоренні запобіжних заходів, які хотіли зробити вдова Святослава Ольговича і її діти, взяли участь чернігівський єпископ і «передні чоловіки», тобто бояри-радники князя, котрий помер. Серед них виявився і тисяцький, вочевидь, чернігівський, Гюргі (Георгій). Він – один із вищих бояр, який повчає інших, як слід було б організувати процедуру присяги про нерозголошування відомостей щодо смерті чернігівського князя. Тисяцький уважав, що цілування ікони Спаса не повинен був здійснювати єпископ Антоній, оскільки він був носієм високого духовного сану і сказане їм слово було святе вже саме по собі, без жодного обряду цілування ікони. Втім, свою абстрактну думку про особість єпископа тисяцький Гюргій підтвердив прикладами цілком конкретними, заявивши, що присутнім не слід сумніватися («не блазнитися») в порядності і чесності голови чернігівських християн, оскільки усім відомо, що він «князии свои любил». Усі похвальні промови тисяцького Гюргія на адресу єпископа Антонія виявилися порожнім звуком, оскільки вже через кілька днів з'ясувалося, що єпископ відправив таємне послання князеві Святославу Всеволодовичу в Новгород-Сіверський, сповіщаючи його про надзвичайні події у Чернігові і рекомендуючи якнайшвидше з'явитися з військом в столиці князівства і захопити владу. Чернігівський тисяцький виявився явним посібником єпископа-переветника. Але справа не лише в політичній позиції, яку, свідомо або по недоумству, зайняв у середині лютого 1164 р. чернігівський тисяцький. Великий інтерес викликає його твердження про те, що Антоній любив своїх, тобто, власне чернігівських, князів.

Точний час поставлення на чернігівську кафедру присланого з Візантії грека Антонія невідомий. Судячи з непрямих даних, він потрапив на цю кафедру наприкінці 40-х рр. XII ст. [13]. Між указаним часом і 15 лютого 1164 р. чернігівський стіл займали князі Володимир Давидович, його брат Ізяслав Давидович і їхній двоюрідний брат Святослав Ольгович. Якщо їх усіх ховав Антоній, то про нього справді можна було сказати, що він «князии свои любил» у множині, а не в однині або в подвійному числі. Мабуть, чернігівський тисяцький Гюргій добре знав, про що говорив. А у такому разі можна думати, що до 1164 р. Гюргій обіймав свою посаду протягом не менше 15 років або, щонайменше, достатньо довго належав до числа тих чернігівських «передніх чоловіків» – бояр, які оточували князів, були їхніми радниками і сподвижниками.

У зв'язку з цим, слід звернути увагу на одну звістку Іпатіївського літопису під 6667 роком. У літописі розповідається про те, як чернігівський князь Ізяслав Давидович, зайнявши Київ, вирішив у 1158 р. заступитися за галицького князя Івана Ростиславича Берладника і посадити його на князювання в Галичі. З Києва він зажадав, щоб чернігівський князь Святослав Ольгович і новгород-сіверський князь Святослав Всеволодович або самі взяли участь у його поході на Галич, або надіслали необхідну йому військову допомогу. Плани Ізяслава Давидовича його чернігівські родичі оцінили як авантюрні, відмовилися від участі в поході і стали надсилати в Київ своїх послів, намагаючись відрадити Ізяслава від його затії. Навіть коли Ізяслав виступив на Галич, його у Василеві під Києвом наздогнав посол від князя Святослава Ольговича Георгій Іванович, брат якогось Шакушаня. Він довго прохав князя Ізяслава відмовитися від походу, але той відповів, що «уже есмь пошел, но се молви, Георгии, брату Святославу: оже ты самъ <не> идеши, ни сына пустиши, аже ми богъ дасть оуспѣю Галичю, а ты тогда не жалуи на мя, оже ся почнешь поползывати и Щернигова к Новугороду (тобто

Новгороду- Сіверському. – ***В. К.***)» [14]. Для нашої теми інтерес представляють не події 1158 р., що торкалися чернігівських князів, і не оцінки цих подій, а особистість посла Георгія Івановича. Поза сумнівом, це був дуже авторитетний боярин, добре знайомий як Святославові Ольговичу, так і Ізяславу Давидовичу, котрий називав його повним іменем. Він походив зі знатної сім'ї, представники якої служили чернігівським князям. Недаремно літописець підкреслив, що Георгій Іванович був братом Шакушаня, який, мабуть, був відоміший. Ім'я Георгія Івановича співпадає з ім'ям чернігівського тисяцького Гюргія – Георгія. І якщо це одна і та ж особа, можна з упевненістю говорити про те, що в Чернігові, як і в інших центрах домонгольської Русі, посаду тисяцького отримували представники найвідоміших боярських родин. Утім, висловлена думка може стати твердженням лише у тому випадку, якщо будуть знайдені й інші аргументи, що підтверджують правильність ототожнення двох чернігівських Георгіїв.

* * *

У другому за значимістю місті Чернігівського князівства – Новгороді- Сіверському – також фіксується тисяцький, щоправда, не безпосередньо, а опосередковано. При описі украй невдалого травневого походу 1185 р. новгород-сіверського князя Ігоря Святославича на половців Іпатіївський літопис повідомляє, що в половецький полон разом із князем Ігорем потрапили «тысячского сынъ и конюшии его» [15], які допомогли князеві виробити план утечі з полону. Оскільки з літописного тексту виходить, що син тисяцького і конюх були людьми князя Ігоря, робиться очевидним, що не названий по імені син тисяцького був сином тисяцького Новгорода-Сіверського, стольного міста Ігоря Святославича.

Участь у поході 1185 р. сина тисяцького була невипадковою. Той же Іпатіївський літопис повідомляє про те, що в цьому поході брали участь чорні люди. За словами цього джерела, вранці 11 травня руські князі, виявивши, що вони оточені силами половців, які перевищували власні, прийняли рішення: «Оже побѣгнемь, оутечемь сами, а черныя люди оставимъ, то от бога ны боудеть грѣхъ, сихъ выдавше, поидемь. Но или оумремь, или живи боудемь на единомь мѣстѣ» [16]. Ця згадка чорних людей у складі князівського війська в домонгольський період є унікальною. У післямонгольський час відомий тісний зв'язок тисяцьких із чорними людьми, але не з воїнами, а з виробниками або торговцями. Вочевидь, такий зв'язок виник ще в домонгольський час, а участь у військових діях пересічних чорних людей, що складали основу тисячі, але не десятських і не сотницьких, зробила необхідним і командування ними сином тисяцького.

* * *

Особливого розгляду вимагає згадка в Чернігівському князівстві Сновської тисячі, сама фіксація якої змушує ставити питання про сновського тисяцького. Місто Сновськ, про яке літопис уперше говорить під 1068 р. під час опису вторгнення половців у володіння чернігівського князя Святослава Ярославича [17] по суті справи був форпостом Чернігова, відсунутим від нього на північний схід на відстані приблизно 30 км для захисту столичного міста від нападів кочівників. Сновськ стояв на правому, найближчому до Чернігова, березі р. Снов, правої притоки Десни.

Сновська тисяча фігурує в джерелах набагато пізніше за першу згадку Сновська. Розповідаючи про захоплення Києва Юрієм Долгоруким у 1149 р., Іпатіївський літопис повідомляє, що, узявши наприкінці серпня 1149 р. місто [18], Юрій «посла по Володимира по Давыдовича Чернигову, и приѣха Володимиръ к Гюргеви и поклонися емоу. А Святославъ Олговичь поча емоу молвити: «Держиши отчину мою». И тогда взя Курескъ и с Посемьемь, и Сновьскоую тисячю оу Изяслава, и Слоучьскъ, и Кльчьскъ, и вси Дрегвичѣ. И тако ся оуладивше и разъѣхашася» [19]. Події, описані у згаданому літописному уривку, потребують певних пояснень. Дії Юрія Долгорукого, про які йдеться в літописі, того, який перед цим вигнав суперника з Києва, свого небожа володимиро-волинського князя Ізяслава Мстиславича, були викликані бажанням суздальского князя зруйнувати союз Ізяслава з чернігівськими князями Володимиром та Ізяславом Давидовичами і тим самим перешкодити реваншистським планам небожа, котрий утратив Київ. Тому в Київ з Чернігова був викликаний старший з Давидови-

чів Володимир, який займав чернігівський стіл. Справу Ізяслава Мстиславича було програно, і чернігівському князеві не залишалося нічого іншого, як схилити голову перед переможцем Юрієм Долгоруким. Але цього виявилося недостатньо. Союзник Долгорукого новгород-сіверський князь Святослав Ольгович зажадав від Володимира повернути йому його колишні володіння. Вимоги ці були справедливі, і Володимир Чернігівський змушений був задовольнити законні претензії двоюрідного брата. Святославові були повернені Курськ, міста і села по р. Сейм, а також Сновська тисяча, які до осені 1149 р. знаходилися в руках Ізяслава Давидовича. Крім того, до Святослава повернулися Клеческ, Случеск і «вси Дрегвичѣ». Останні – на схід від Случеська в землях по середній течії р. Березина, заселених плем'ям дреговичів [20].

Свого часу з легкої руки О. К. Зайцева стали рахувати, що Клечеськ, Случеськ і Дреговичі були одвічними володіннями чернігівських князів мало не з часу утворення Чернігівського князівства, що існувало тривалий час, тобто з 1054 р. [21]. Проте з такими уявленнями погодитися тяжко. Відомо, наприклад, що в 1116 р. Володимир Мономах, який займав у той час київський стіл, ходив походом на полоцького князя Гліба Всеславича за те, що той «воевалъ Дрѣговичи и Случескъ пожегъ» [22]. Очевидно, що Дреговичі і Случеськ належали Київському князівству. У 1161 р. Случеськ намагався утримати за собою молодший син київського князя Мстислава Великого Володимир. Боротьба за це місто закінчилася його поверненням до складу Київського князівства, що управлялося тоді смоленським князем [23]. Що ж стосується Клечеська, то там у 1127 р. правив князь В'ячеслав Ярославич [24], онук київського князя Святополка Ізяславича. Ніяких чернігівських князів у вказаних районах до 40-х рр. XII ст. не виявляється. Стає ясним, що Клечеськ, Случеськ і Дреговичі були київськими володіннями, а до Святослава Ольговича вони могли потрапити тільки від його рідного брата Всеволода Ольговича, що займав у 1139–1146 рр. київський стіл. Такі передачі київських земель у тимчасове користування представникам чернігівських Рюриковичів мали місце і в пізніший час. Так, у 1155 р. Юрій Долгорукий, ставши київським князем, виділив чернігівському князеві Ізяславу Давидовичу київський Мозир, а новгород-сіверському князеві Святославу Ольговичу інше київське місто – Коречеськ [25]. Коли київським князем став Ізяслав Давидович Чернігівський, він у 1158 р. мав намір передати Мозир Святославові Ольговичу [26]. У 1180 р. чернігівський князь Святослав Всеволодович планував захопити Київ і наділити київськими містами своїх родичів: «Давыда имоу, а Рюрика выженоу изъ землѣ, и приимоу единъ власть Роускоую и с братьею...» [27]. Російська земля у даному контексті означала Київське князівство, де мали свої володіння смоленські князі Давид і Рюрик Ростиславичі.

Якщо київські землі Святослава Ольговича, згадані літописом під 1149 р., були його тимчасовим володінням, то чернігівський Курськ з Посем'ям, швидше за все, його вотчиною. Ці володіння були відокремлені один від одного багатьма сотнями кілометрів. Сновська тисяча, що потрапила в руки Святослава Ольговича, була, звичайно, ближче до його спадкових володінь, але і вона знаходилася від них не за одну сотню кілометрів, відстань від Курська до Сновська, наприклад, навіть по прямій становить 288 км. Вочевидь, тисяча стала придатком до того, чим уже володів Святослав Ольгович у Чернігівському князівстві.

Російські вчені XIX–XX вв. вважали, що давньоруська тисяча була військовою організацією, розселеною на певній території, і така територія, переймаючи назву організації, також називалася тисячею. Наприклад, А. М. Насонов, один із видатних радянських істориків XX ст., про Сновську тисячу писав наступне: «Из Ипатьевской летописи под 1149 г. мы узнаем, что Курск с Посемьем не входили в пределы Сновськой тысячи и что Святослав Ольгович получил Сновскую тысячу, находившуюся ранее во владении Изяслава Давыдовича. Изяслава, когда он держал Сновскую тысячу, в 1147 г. мы застаем в Стародубе, а Владимира Изяславича [28] в Чернигове; в том же году застаем Изяслава и в Новгороде-Северском, откуда он направляется к брату в Чернигов (Ипат. л.). Явно, что в состав Сновской тысячи входили Стародуб и Новгород-Северский» [29]. Далі слідував головний висновок: «Сведения о Сновской тысяче делают неизбежным предположение о вырастающем значении местной военной организации данничества» [30]. Таке заключення можливе тільки при презумпції, що тисяча – це військова організація, що складається з представників знаті, яка озброєною

рукою підкорює місцеве населення і примушує його платити данину завойовникам. Подібне тлумачення А. М. Насонова стала найавторитетнішим в радянській історико-географічній науці. Зокрема, його підтримав О. К. Зайцев, що написав спеціальне дослідження по історичній географії Чернігівського князівства в домонгольський час [31], а також чернігівський археолог В. П. Коваленко, який змалював межі такою, що виникла в X ст., Сновської тисячі на сході, використовуючи російсько-литовські дипломатичні документи початку XVI ст. [32]. Чому ці документи можуть свідчити про межу Сновской тисячі X ст., а не про значно пізніші рубежі волостей, що відносилися до міста Сновська, український дослідник не пояснив.

Між тим, дані, використані А. М. Насоновим для своїх наукових висновків, виявляються неповними і такими, що свідчать зовсім про інше.

Передусім необхідно відмітити, що визначати розміри Сновської тисячі по місцях пересування її володаря князя Ізяслава Давидовича в 1147 р. методично неправомірно. У 1146 р. після смерті київського князя Всеволода Ольговича, чернігівця за походженням, розгорнулася запекла боротьба за Київ між володимиро-волинським князем Ізяславом Мстиславичем, онуком Владимира Мономаха, і Ігорем Ольговичем, рідним братом Всеволода. Ізяславу Мстиславичу вдалося подалати опір Ігоря Ольговича і його брата Святослава Ольговича, який йому допомагав, котрі володіли східною частиною Чернігівського князівства. Переможця стали підтримувати володарі західної половини Чернігівського князівства брати Володимир та Ізяслав Давидовичі. В умовах військової обстановки слідували часті переїзди князів з міста до міста, пов'язані з наступом на супротивника або втечею від нього. Наприкінці 1146 р. і в 1147 р. Ізяслав Давидович зумів побувати не лише в Новгороді- Сіверському і Стародубі, як указував А. М. Насонов, але і в Путивлі [33], Севську [34], Болдижі [35], Карачеві [36], Брянську [37], Дедославлі [38], Попаші [39] і Чернігові. Причому не в князівстві, як іноді роз'яснював А. М. Насонов, тлумачивши, що таке літописний «Чернігів», а саме в місті Чернігові [40]. Відносити на підставі князівського відвідування усі перераховані міста до давньої Сновської тисячі явно алогічно. Тим паче, що Дедославль, що згадується в переліку міст, в яких побував князь Ізяслав Давидович у 1146 р., в 40-і рр. XII ст. залишався містом в'ятичів.

Та й Сновську тисячу давньою визнати не можна. І до, і після 1149 р., коли єдиний раз в джерелах згадується Сновська тисяча, в літописах фігурує просто Сновськ. Така назва наводиться при першій згадці Сновська в 1068 р. Той же Сновськ названий у другому за часом повідомленні про це місто 1155 р., де йдеться про те, як новгород-сіверський князь Святослав Ольгович відібрав за зраду у свого небожа Святослава Всеволодовича три міста, в їх числі й Сновськ, але натомість все ж таки дав йому інші три міста, мабуть, меншого значення. Дві звістки про Сновськ відносяться до XIII ст. У першій з них повідомляється, що в 1203 р. під час взяття Києва дружина Ростислава Ярославича полонила дорогобузького князя Мстислава Володимировича, і князь Ростислав повів його «ко Сновьску к собѣ» [41]. Йдеться про Ростислава, сина чернігівського князя Ярослава Всеволодовича. Якщо Сновськ у 1203 р. належав йому, то це означає, що місто повернулося в управління власне чернігівських князів. Нарешті, в січні – травні 1235 р. під час нападу київського і володимиро-волинського князів на Чернігівське князівство серед інших місцевих міст був узятий і «Сновескъ» [41]. При цьому ніякої «тисячі» літопис не згадує. З наведених літописних свідчень виходить, що в 1149 р. князеві Святославу Ольговичу була повернена не якась величезна територія дуже давньої Сновської тисячі, навіть не усе місто Сновськ із волостями, що відносилися до нього, а лише частина цього міста і його округи, зайнята «тысячью» – організацією чорних людей, об'єднаних у десятки на чолі з десяцькими; у більші одиниці – сотні, що складалися з десяти десятків, на чолі з сотницькими; нарешті, в об'єднання десяти сотень – тисячу. Чорні, тобто прості, люди складали основну масу тисячі. Думка, що колись тисяча цілком складалася з представників місцевої знаті, джерелами не підтверджується.

Коли ж і у зв'язку з чим могла бути організована Сновська тисяча? Оскільки Сновською тисячею володів князь Святослав Ольгович, потім його двоюрідний брат Ізяслав Давидович, мабуть, у період 1146–1149 рр., а далі знову Святослав Ольгович, можна вважати, що в другій чверті XII ст. ця тисяча вже існувала. В указаний час у

Чернігівському князівстві сталися важливі зміни. У 1127 р. старший син чернігівського князя Олега Святославича Всеволод «я стрыя своего Ярослава Черниговѣ, изъѣхавъ і, а дружину его исѣче и разъграби ... а Ярославъ пусти Мюрому» [43]. Чернігівський князь Ярослав Святославич, дядько Всеволода Ольговича, був сином від другого шлюбу свого батька з Одою, графинею Брауншвейзькою. Тому нащадки Святослава Ярославича від його першого шлюбу не хотіли поступатися йому Черніговом. Ярослав був вигнаний із столиці князівства і відправлений на князювання в Муром, найсхідніше чернігівське місто. Тепер самому Чернігову стала загрожувати небезпека нападу зі сходу не лише половецьких кочовиків, але й колишнього чернігівського князя і його синів. Тому в другій чверті XII ст. на сході від Чернігова будується ряд фортець таких, як Сосниця, Блестовит, Березий, Хоробор, а на шляху між Черніговом і Сновськом зводиться Гуричів (Гюргев), уперше згадуваний у 1142 р. [44]. Мабуть, Сновська тисяча і була організована чернігівськими князями на початку другої чверті XII ст. головним чином для того, щоб забезпечити оборонні роботи по лінії Чернігів – Сновськ. У цьому плані історія чернігівської Сновської тисячі була схожа на історію київської Білгородської тисячі, що виникла не пізніше початку XII ст. і сприяла тому, що в XII ст. Білгород перетворився на неприступну фортецю, де знаходили надійний притулок навіть київські князі, коли залишали Київ під натиском своїх ворогів [45].

Сліди децимальної організації виявляються, мабуть, і в інших центрах Чернігівського князівства. Іпатіївський літопис повідомляє про узяття і розграбування на початку 1147 р. військами київського князя Ізяслава Мстиславича і чернігівських князів Володимира та Ізяслава Давидовичів міста Путивль, яким володів князь Святослав Ольгович. Переможці захопили двір путивльского князя, спустошили Вознесенську церкву і полонили «челяди 7 сотъ» [46]. Кругла цифра – сімсот чоловік, що обслуговували князівське господарство в Путивлі, може бути співвіднесена із сімома сотнями децимальної системи в цьому місті.

1. Правда Русская. – М.; Л., 1940. – Т. I. – С. 110.
2. Кучкин В. А. Черниговское княжество / В. А. Кучкин // Древняя Русь в средневековом мире. – М., 2014. – С. 881, 949 (табл.).
3. Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – СПб., 1908. – Т. II. – Стб. 500.
4. Там само. – Стб. 502.
5. Там само. – Стб. 513.
6. Там само. – Стб. 502.
7. Там само. – Стб. 518. У 1158 р. чернігівський князь Святослав Ольгович звинувачував Ізяслава в тому, що він «усю волость Черниговьскую собою держить и съ своим сыновцемъ». *Див:* Там само. – Стб. 500.
8. Там само. – Стб. 490.
9. Там само. – Стб. 502.
10. Там само. – Стб. 537.
11. Там само. – Стб. 508, 509.
12. Там само. – Стб. 522–523. Ім'я «Антонъ» написане на бічному полі арк. 186 зв. іншим почерком.
13. Попередник Антонія на чернігівській кафедрі єпископ Онуфрій останній раз згадується в літописі в 1147 р. *Див:* Там само. – Стб. 340.
14. Там само. – Стб. 499.
15. Там само. – Стб. 650.
16. Там само. – Стб. 641.
17. Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – Л., 1926–1928. – Т. I. – Стб. 172.
18. Про дату *див.*: Бережков Н. Г. Хронология русского летописания / Н. Г. Бережков. – М., 1963. – С. 149.
19. Ипатьевская летопись. – Стб. 384 і вар. 43.
20. Про розселення дреговичів *див* : Седов В. В. Восточные славяне в VI–XIII вв. / В. В. Седов. – М., 1982. – С. 115.

21. Зайцев А. К. Черниговское княжество / А. К. Зайцев // Древнерусские княжества XII–XIII вв. – М., 1975. Карта-вклейка між с. 80–81. Висновки А. К. Зайцева відносно території Чернігівського князівства домонгольського часу прийняв Б. О. Рибаков, але на розміщеній у своїй праці карті дипломатично не показав західних меж Чернігівського князівства, хоча на правому березі Дніпра помістив нібито чернігівське місто Річицю. *Див*: Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. – М., 1982. – С. 500.
22. Ипатьевская летопись. – Стб. 282.
23. Там само. – Стб. 521.
24. Там само. – Стб. 292.
25. Там само. – Стб. 482.
26. Там само. – Стб. 498.
27. Там само. – Стб. 615.
28. Так у книзі А. М. Насонова. Слід – Давидовича.
29. Насонов А. Н. «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства / А. Н. Насонов. – М., 1951. – С. 58.
30. Там само. – С. 66–67.
31. Зайцев А. К. Черниговское княжество... – С. 66, 69, 70.
32. Коваленко В. П. Сновская тысяча / В. П. Коваленко // Древняя Русь в средневековом мире. – М., 2014. – С. 769–770.
33. Ипатьевская летопись. – Стб. 333–334.
34. Там само. – Стб. 335.
35. Там само.
36. Там само. – Стб. 336.
37. Там само. – Стб. 338.
38. Там само.
39. Там само. – Стб. 356.
40. Там само. – Стб. 342, 343.
41. Лаврентьевская летопись. – Стб. 419.
42. Ипатьевская летопись. – Стб. 772.
43. Там само. – Стб. 290.
44. Там само. – Стб. 312.
45. Там само. – Стб. 604.
46. Там само. – Стб. 334.

Владимир Кучкин

ТЫСЯЦКИЕ И ДЕЦИМАЛЬНАЯ СИСТЕМА В ЧЕРНИГОВСКОМ КНЯЖЕСТВЕ ДОМОНГОЛЬСКОГО ВРЕМЕНИ

Статья посвящена истории децимальной системы древней Руси, в частности, в таком крупном княжестве, как Черниговское. В XII в. в этом княжестве фиксируются тысяцкие в Чернигове и Новгороде-Северском, двух самых значительных центрах княжества. Особая тысяча в конце первой половины XII в. отмечена в Сновске. В это же время в Путивле жили 700 человек княжеской «чади», что позволяет говорить о 7 сотнях той же децимальной организации.

Ключевые слова: децимальная система в древней Руси, Черниговское княжество, тысяцкие и их функции в Чернигове и Новгороде-Северском, Сновская тысяча, чадь в Путивле.

TYSYATSKIE AND DECIMAL SYSTEM IN THE CHERNIGOV PRINCIPALITY OF PRE-MONGOL PERIOD

The article is devoted to the history of Old Russia decimal system, particularly in such a large principality, as Chernihiv. In the XII century this fixed in Chernihiv and Novgorod Seversky, the two most important centers of the principality. Special thousand has existed at the end of the first half of the XII century in Snovsk. At the same living in Putivl of 700 princely «Chad'» suggests the existence of the 7 hundreds of the same decimal organization.

Keywords: Old Russia decimal system, Chernigov principality, tysyatskiye and their functions in Chernigov and Novgorod Seversky, Snovsk thousand, chad' in Putivl.

УДК 94 (744)

Василь Балушок

●

ЗАГАДКОВІ СЕВРЮКИ: 1. ФОРМУВАННЯ СПІЛЬНОТИ

У статті йдеться про формування спільноти севрюків, яка проживала у XIV–XVII ст. на сході українського Лівобережжя і в сусідніх областях сучасної Росії. Севрюки були нащадками літописних сіверян, у генезі яких узяли участь значні групи переселенців з Дніпровського Правобережжя. Сіверяни мали спільний з рештою протоукраїнців іранський етнічний субстрат, а також асимілювали групи тюрків, що не вплинуло корінним чином на їхню етнічність, проте обумовило ряд особливостей етнокультури та відмінність від нащадків радимичів і в'ятичів.

Ключові слова: сіверяни, севрюки, волинцевська культура, роменська культура, іранці, тюрки.

Вивчення заселеності сходу України у середньовічні та у ранньонові часи на сьогодні далеке від свого задовільного вирішення. Дане питання ускладнюється тим, що й досі не виясненим залишається етнічна природа населення, яке мешкало у цьому, порубіжному з Росією, регіоні у XIV–XVII ст. і відоме під назвою «севрюків» («севруків», «сіврюків»). Не дослідженою є й етнокультура севрюків, а також, як не дивно, і формування цієї спільноти.

Річ у тім, що у більшості праць, присвячених севрюкам, так чи інакше йдеться про їхнє походження, а для значної частини авторів це питання взагалі є головним. Так, в Україні про Сіверську землю й походження її мешканців севрюків у кінці XIX – на початку XX ст. писали Михайло Владимирський-Буданов, Олександр Лазаревський, Андрій Стороженко, Лев Падалка, Микола Василенко, Михайло Грушевський [17, с. 46, 134, 175–176, 189; 30, с. 13; 49, с. 10, 11, 12; 15, с. 484–488, 532; 19, с. 153; 9, с. 22–23 та ін. *], а також відомий польський історик, етнограф і мандрівник Александр Валеріан Яблоновський [65, с. 224]. Підсумок цьому періодові вивчення генези та природи севрюцької спільноти підбив 1916 року Микола Василенко, коротко назвавши різні точки зору: «Що стосується севрюків, то вони становлять собою багато загадкового. А. В. Стороженко вважає їх сіверянами й бачить у назві севрук-северук зіпсоване сіверянин. Цієї ж думки тримається і Л. В. Падалка. Визнаючи у севрюках нащадків племені «сівера», Л. В. Падалка не знаходить, однак, у них племінної чистоти. Посульських севрюків він вважає, без всяких, щоправда, підстав сумішшю сіверян з половцями. Проф. М. В. Владимирський-Буданов у севрюках бачить залишки «сіверської Русі», яка не зовсім зникла у Полтавщині в XVI столітті. На його думку, севрюки були населенням тубільним, осілим, не прийшлим. Інакше дивиться на севрюків О. В. (насправді М. – Матвійович. – **В. Б.**) Лазаревський. Він гадає, що севрюки в XVI столітті були прибульці. Частина їх жила у захищених місцях на північ від р. Сейму і приходила в Полтавщину для промислів, як приходили з півночі й жителі київського Полісся. Друга частина жила в Черкасах, за певну данину користувалась уходами й перебувала під юрисдикцією володільців

* Книжка російської дослідниці Н. Багновської «Севрюки: населення Сіверської землі в XIV–XVI ст.» містить детальний розгляд також і української історіографії проблеми етнічної атрибуції севрюків.

© Балушок Василь Григорович – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Українського етнологічного центру Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України.

цих уходів. А. Яблоновський вважає севрюків загадкою не лише етнографічною, але історичною і суспільною. Що стосується імені, то воно могло походити від сіверян та вказувати на походження севрюків; але могло мати й загальне, а не племінне значення, в сенсі дикий, жорстокий, від турецьких слів «саврук» або «саврак». (...) Якщо їх назва і мала зв'язок із сіверянами, то все ж, севрюки й сіверяни, на думку Яблоновського, не одне і те ж. Севрюки мали на собі ознаки скоріше групи суспільної, аніж племінної, історичної. Севрюками називались «уходники», котрі промишляли в лісових та степових округах, що звалися «сіверами». Яблоновський вважає, що від назв «сівера», «севіра» походить назва «сіверян», «севрюків», а не навпаки. Не наважуючись пов'язати севрюків із сіверянами, Яблоновський, в усякому разі, вважає їх особливим «племінно-суспільним типом», що існував в Україні в XVI ст., належачи при цьому до племені малоруського (українського).

Незважаючи на розбіжності вчених, у севрюках ми, в усякому разі, повинні бачити залишки колишнього населення Переяславщини, що збереглося від дотатарського часу й видозмінилося завдяки історичним умовам та мінливостям долі» [15, с. 486–487].

Пізніше, в радянські часи, на спадкоємний зв'язок севрюків із сіверянами києворуської доби вказували росіяни Володимир Мавродін, Борис Рибаков і Григорій Анпілогов [31, с. 371; 46, с. 93–94; 3]. З-поміж сучасних російських учених про севрюків як про нащадків сіверян заявляють Нела Багновська та Антон Ракітін [9, с. 23, 34; 43], а білорус Федір Климчук узагалі ставить знак рівності між ними [25].

З наших сучасників в Україні про севрюків неодноразово пише Олена Русина у своїх працях, особливо в книзі, присвяченій Сіверській землі [44, с. 40–41, 47–53 та ін.], а також у спеціальній статті в «Енциклопедії історії України». Вона теж заявляє в останній з названих праць, що «севрюки — представники діалектно-етногр[афічної] групи, котра успадкувала культ[урні] традиції сіверян» [45, с. 572].

Проте, незважаючи на таку, здавалося б доволі значну кількість присвячених севрюкам праць, автори яких так чи інакше звертаються до проблеми походження цієї спільноти, її генеза детально так ніким розглянута й не була. А процес формування всякої етнічної чи етнографічної спільноти завжди накладає відбиток і на її етнокультурне та етнічне обличчя. Тобто визначення етнічної суті й етнокультурних особливостей севрюків значною мірою ускладнюються недослідженістю їхньої генези. Тому звернімося до проблеми формування севрюцької спільноти, спробувавши детально розглянути, як вона виникала, які етнічні та етнокультурні елементи і в якій послідовності вступали при цьому у взаємодію, а також до якого результату привели всі ці процеси.

Підкреслимо, що вивчення формування севрюків по суті є етногенетичною студією (забігаючи наперед, зазначу, що вони виявляють ознаки самостійного етносу, це буде розглянуто в наступній публікації). А у відповідності з розробленими на сьогодні методологією та методиками етногенетичних досліджень, вони мають проводитися на основі комплексності джерел і передбачають синтез останніх. **Оскільки етнічна спільнота є дуже складною багатокомпонентною системою, що включає етнічну самосвідомість, всю величезну багатоманітність матеріальної, соціонормативної, святково-обрядової культури, мову, фольклор, мистецтво, демографічні та антропологічні (в плані фізичної антропології) складові тощо, для виявлення шляхів формування всього цього у процесі етногенезу потрібні дослідження в царині історії, археології, антропології (фізичної і культурної), лінгвістики, фольклористики, мистецтвознавства, демографії, географії, а інколи й інших наук. У цьому зв'язку нагадаю, що незабутній Михайло Брайчевський іще до появи хрестоматійних сьогодні методик етногенезу дуже слушно наголошував на комплексності джерел та на синтезності методики вивчення походження народів: «Етногенез – проблема, так би мовити, міждисциплінарна, вона є прерогативою і історії, і археології, і етнографії, і мовознавства, і антропології. Нехтування хоча б одним якимось видом джерел може привести до дуже небажаних і прикрих наслідків» [12, с. 18–19]. Але ні один науковець не може бути універсалом, здатним самотужки проводити й історичні,**

і археологічні, і лінгвістичні, і антропологічні (в плані фізичної антропології), і етнографічні, і фольклористичні, і мистецтвознавчі, і географічні, і демографічні й т. д. дослідження тієї чи іншої етнічної спільноти при її формуванні. Тому власне етногенетичному синтезові обов'язково повинні передувати вузькогалузеві студії істориків, археологів, лінгвістів, антропологів і культурантропологів, фольклористів, мистецтвознавців, географів, демографів та інші. І лише коли ці дослідження проведені, а зібрані факти пройшли попередню обробку та узагальнення в рамках своїх вузьких наукових галузей, може проводитися етногенетичний синтез *.

У випадку з севрюками ми не маємо дуже багатого корпусу різнобічних праць, що стосуються цієї спільноти і можуть служити базою для відповідного етногенетичного дослідження. Проте певний мінімум їх усе ж є. Зокрема, на сьогодні маємо доволі численні роботи археологів. Тут слід назвати як публікації польового матеріалу, так і аналітичні праці великого знавця сіверянських старожитностей києворуських часів Олега Сухобокова, узагальнення Володимира Барана, а ще роботи українських (Володимир Колода, Лариса Виноградська та інші) і російських (Анатолій Вінніков, Світлана Плетньова) археологів. Досить багато маємо досліджень істориків та сходознавців, що стосуються генези севрюків, серед яких для нас згодилися публікації Олени Русиної, Олександра Тортіки, Олега Бубенка, Олександра Головка, Фелікса Шабульда (Україна), а також Нели Багновської, Олександра Шеннікова (Росія) й інших. Праці з історичної географії поляка Александра Яблоновського та українця Федора Петруня теж дали необхідні для нашого етногенетичного синтезу дані. З-поміж досліджень лінгвістів слід назвати узагальнюючі праці Олексія Стрижака (Україна) та Руфі Агеєвої (Росія), які акумулювали результати пошуків мовознавців у царині ономастики з цікавлячої нас теми.

При роботі з названими публікаціями слід пам'ятати зауваження російського етнолога Сергія Арутюнова стосовно комплексності джерел вивчення етногенезу: «…у залежності від епохи, яка досліджується, типу досліджуваного суспільства і конкретної історичної ситуації якийсь вид джерел — історичних, мовних, археологічних, етнографічних — може мати більш чи менш суттєве значення для вирішення проблеми етногенезу даного народу, але ні один з них не може претендувати на принципово провідну роль чи вважатися безумовно релевантним про відношенню до етногенезу. Кожен з них потребує перевірки даними інших джерел, і кожен із них у якомусь конкретному випадку може виявитися позбавленим реального етногенетичного змісту» [4, с. 13].

Антон Ракітін, торкаючись питання генези севрюків, підкреслює «різницю в коренях севрюків і малоросів» та вказує на «наявність у севрюків іншого, змішаного тюрко-слов'янського субстрату» [43]. Разом з тим глибоко у проблему формування севрюцької спільноти цей автор усе ж не занурюється, можливо тому, що його публікації, в усякому разі доступні нам, носять популярний характер. А відтак він зовсім не враховує наявність у севрюків спільного з українцями іранського етнічного субстрату, з мовою якого власне й пов'язує ряд дослідників етимологію етноніма «севрюки». Тут слід зазначити, що паралельно існує версія походження назви сіверян від назви гуно-тюркського чи угорського народу савірів, які з'явилися в Північному Надчорномор'ї в гуно-болгарські часи [63, с. 474; 42, с. 113]. Разом з тим багато лінгвістів етнонім сіверян («сѣверъ»), з яким пов'язане походження назви севрюків, схильні виводити з відповідного іранського терміна («sēu»), що означає «чорний» (у цьому зв'язку не випадковим є також локалізований у тому ж регіоні топонім «Чернігів») [50, с. 154]. На сьогодні це одна з найвірогідніших версій походження даного етноніма [1, с. 41–42]. «Очевидно, сіверами спочатку звалася племінна група іраномовного населення, що мешкала в дніпровському лісостеповому лівобережжі. Це населення розчинилося серед слов'ян, які сприйняли старий етнонім», – підбив підсумок пошукам лінгвістів у цій проблемі російський археолог Валентин Сєдов [48, с. 138].

* Про методологію й методику сучасних етногенетичних досліджень, зокрема про їхню обов'язкову синтезність, див. у працях зовсім різних науковців з різних країн, що представляють різні наукові школи: [35, с. 9, 11; 56; 12, с. 18–19; 2, с. 3, 6, 7 та ін.; 23; 4, с. 10–13; 66; 29, 10, с. 11–46].

Ведучи мову про генезу севрюцької спільноти, слід зазначити, що справді у них наявний певний тюркський елемент. Про це чи не першим написав у кінці XIX ст. Александр Яблоновський [65, s. 224], виклад статті «Задніпров'я» якого, а також критичний розбір його аргументів було надруковано в «Киевской старине» [33, с. 92]. Про наявність тюркського елементу у складі севрюків тією чи іншою мірою свідчать, наприклад, такі імена, як Охмат Севрук, Карой Севрук, що фігурують у матеріалах ревізії XVI ст. [69, s. 140–142; 24, с. 404 (прим. 1841)]. Але все ж більша частина зафіксованих у документах севрюцьких імен є типово слов'янськими: архаїчними за походженням – Томило, Шкода або ж християнськими – Іван, Михайло (Мишко) та ін. [8, с. 62]. А зважаючи на неодноразові адстратні (тобто свого роду бічні, що сталися вже в основному після завершення етногенезу) додатки тюркського етнічного елементу до українського етносу взагалі, які все ж не змінювали корінним чином його етнічної природи [20, с. 378, 379; 61 с. 113], очевидно, не слід настільки вже сильно натискати саме на цій обставині. А от про згаданий більш давній іранський (пізньоскіфсько-сарматський) етнічний та етнокультурний субстрат часів українського етногенезу, який був дуже потужним практично на всій сучасній українській етнічній території, забувати не слід. Крім того, у формуванні лівобережної спільноти слов'ян, тобто сіверян, брали участь також значні групи переселенців з українського Правобережжя. Ці переселенці добралися навіть до віддалених теренів Сіверщини, зокрема, до лівої притоки Дону – ріки Вороніж у Росії, де на багатьох поселеннях виявлено кераміку й поховання, характерні для лука-райковецької археологічної культури. «Таким чином, районом, звідки в останній чверті I тисячоліття н. е. неодноразово здійснювалося переміщення слов'ян на р. Вороніж, було Дніпровське Правобережжя», – зазначають археологи [26, с. 30]. «Маючи в значній мірі спільні корені, Райковецька і Роменська культури дуже близькі за характером жител, похоронного обряду і речового матеріалу», — підсумовує Володимир Баран [11, с. 147]. Отже, можна констатувати, що етногенез етнічних попередників севрюків – сіверян не так уже й сильно відрізнявся від етногенезу власне українців, хоч свої особливості тут, безумовно, були.

Тому справді будемо враховувати особливості етногенезу й етнічної історії сіверян, а також їхньої трансформації у севрюків. Почнемо з етнокультурних відмінностей лівобережних і правобережних слов'ян на південноруських теренах на час утворення Київської Русі. Тут слід зазначити, що хоч справді лівобережні слов'яни – сіверяни не так уже й відрізнялися своєю культурою від правобережних південноруських співплемінностей (літописних «племен») *, відмінність усе ж була. І виявилася вона в тому, що практично всю територію майбутньої України, заселену слов'янами, на час утворення Київської Русі займає археологічна культура Лука Райковецька, а на сіверянському Лівобережжі тоді існувала інша археологічна культура – волинцевська, яка змінюється роменською. Олег Сухобоков розглядає дві останні, як «...два етапи послідовного історико-культурного розвитку єдиної волинцевсько-роменської археологічної культури (ВРК), яка репрезентує східнослов'янське племінне утворення на Лівобережній Україні, тобто, сіверян «Повісті минулих літ» [55].

Аналізуючи культурні відмінності сіверян від правобережних слов'ян на теренах Південної Русі, слід, можливо, не забувати і про своєрідний полянський «шовінізм» літописця в «Повісті временний літ». Там сіверян зараховано до північних, на думку літописця, відсталих племен (які «живуще скотьскы») і протиставлено «прогресивним» та «культурним» полянам (вони «мудре и смыслени»), а також, судячи з контексту, й іншим, прирівняним до полян, південноруським «племенам» – волинянам, бужанам, дулібам (можливо, це різні назви одного «племені»), тиверцям, уличам, хорватам, про що вже доводилося писати [10, с. 133–140]. В основу такого поділу слов'янських «племен» Східної Європи, безвідносно, до того, наскільки він відповідав чи не відповідав дійсності, літописець поклав саме культурні відмінності,

* Так звані літописні «племена» насправді були великими групами племен, яких етнологи називають «співплемінностями»; інші назви – «метаплемена», «великі племена». Іноді племена, які в етнічному плані складали співплемінності, політично об'єднувалися у союзи племен, а аноді ні.

оскільки всі вони мали «обычая своя, и законы отець своихъ и предания кождо своя норовъ» [40, стб. 10].

Відрізнялися предки севрюків в етнічному й культурному планах і від предків росіян. Зокрема, у тих, як відомо, був інший, а саме переважно угро-фінський етнічний субстрат. Крім того, у заселенні Пооччя (земель понад р. Ока), де проходив етногенез росіян, як показують дослідження, брали участь, принаймні частково, також інші угруповання слов'ян, ніж на теренах майбутньої України, а саме з заходу – «від ляхів» [59, с. 159; 58; 41, с. 39; 60, с. 138; 48, с. 8, 58; 37, с. 10; 11, 88, 107–109, 114]. Іншими були на теренах, де в майбутньому розгорнувся етногенез росіян, і археологічні культури: мощинська, тушемлинська, іменьківська, псковських довгих курганів. Не всі вони належали слов'янам, проте їхні творці брали участь в етногенезі росіян.

У зв'язку з цим необхідно згадати, що серед археологів, особливо російських, існує думка про культурну схожість чи спорідненість сіверян, радимичів та в'ятичів. Усіх їх об'єднують в окрему групу племен [46, с. 93–94; 48, с. 140, 142, 148, 157, 270, 273]. Відмінність же сіверян від в'ятичів і радимичів, як зазначає О. Русина, створювали лише різні етнічні субстрати. Зокрема, з-поміж них лише сіверяни мали іранський субстрат [44, с. 47]. Погоджуючись із дослідницею в цьому питанні, все ж вважаємо, що не слід випускати з уваги також і згадувані вище постійні культурні зв'язки сіверян з протоукраїнцями Середньої Наддніпрянщини та Правобережжя.

Власне про етнокультурну подібність сіверян до радимичів і в'ятичів з-поміж історичних джерел свідчить лише «Повість временних літ»: «А Ридимичи, и Вятичи, и Северо одинъ обычай имяху: живяху в лѣсѣ, якоже всякый звѣрь» [40, стб. 10]. Далі йде зображення цих звичаїв, переважно язичницьких — шлюбних та поховальних. Причому в цьому зображенні присутні чіткі прояви своєрідного полянського «шовінізму», що дає підстави для певних сумнівів, принаймні в деяких деталях. З контексту видно, що у часи укладання літопису описувані звичаї значною мірою вже відійшли у минуле, в усякому разі у радимичів та сіверян [40, стб. 10]. Окрім цього, свідчення на користь етнокультурної схожості трьох названих «племен» дають лише археологічні джерела. А виокремлення групи племен, у даному разі слов'янських, лише чи переважно за археологічними ознаками викликає певні сумніви, адже археологічна культура і етнос/етнічність на практиці далеко не завжди й далеко не в усьому збігаються. У більшості випадків між ними існує дуже непрямий зв'язок *.

Отже, можемо констатувати, що вже у часи Київської Русі, принаймні наближена до степу південно-східна частина сіверян, у культурному плані, очевидно, доволі суттєво відрізнялася від радимичів і в'ятичів, культура та спосіб життя яких однозначно мали лісову спеціалізацію. З плином часу ці відмінності, як побачимо далі, постійно наростали.

Нещодавно з'явилася версія про спорідненість волинцевської культури сіверян з іменьківською археологічною культурою Середньої Волги та Нижньої Ками. Сформулював її Валентин Сєдов, який проводить тезу про походження волинцевської культури від іменьківської, носії якої, мовляв, переселилися на українське Лівобережжя. Більшість українських археологів не прийняли цієї гіпотези і спростовують її. Є в неї противники й серед археологів російських. Олег Сухобоков вважає версію Сєдова хибною «...хоча б тому, що такий факт призвів би до появи на лівобережній Україні чисельних археологічних пам'яток нового типу, ніяк не пов'язаних з старожитностями попередніх східнослов'янських культур в цьому регіоні. Проте цього не відбулося: пам'ятки волинцевського типу за всіма основними ознаками (крім специфічної кераміки гончарної технології) сягають місцевих археологічних культур середини І-го тисячоліття н. е.» [55]. Що ж стосується наявності в обох культурах схожих керамічних комплексів, то вони, як зазначає Володимир Баран, «мають салтівське, неслов'янське походження» [11, с. 109]. Крім того, етнічна належність носіїв іменьківської культури спірна, серед її творців дослідники називають місце-

* З приводу співвідношення археологічної культури та етносу серед науковців давно ведеться дискусія. Наводити аргументи її учасників тут не місце, тому відсилаємо читача до спеціальної літератури: [6; 68, s. 175].

вих балтів, угро-фінів або болгаро-аланів. Баран не виключає наявності серед носіїв іменьківської культури незначного слов'янського компонента, але не пшеворського чи черняхівського, як доводить Валентин Сєдов, а києво-колочинського, «на що вказує близькість жител та тотожність похоронного обряду» [11, с. 109].

У подальшому роменська культура сіверян стає одним із компонентів формування давньоруської культури на теренах України. А стосовно її попередниці – волинцевської культури слід зазначити, що вона сформувалася внаслідок просування із заходу на Лівобережжя племен празької культури або їхніх прямих нащадків, що засвідчують форми та орнаментація ліпної кераміки і житла з печами [11, с. 107, 109, 212; 54]. Протягом першої половини VIII ст. прибульці асимілювали лівобережні пеньківські та колочинські племена слов'ян і увійшли в контакт із салтівським населенням, що спричинило появу специфічних рис фіксованої археологічно матеріальної культури. Тому розглянемо детальніше також факти, які стосуються «тюркського сліду» й інших східних елементів в етногенезі та етнічній і етнокультурній історії севрюків. Так, археологічні джерела свідчать, що на зламі VII–VIII ст. серед сіверян невеликими компактними групами розселилися болгарські втікачі від хозар, які підкорили племена приазовських тюркоболгар після розпаду Великої Болгарії [53, с. 87]. У часи підпорядкування сіверян Хозарському каганатові в VIII–IX ст. вони продовжували вбирати в себе як тюркський, так й іранський (алано-яський) етнічний елемент. Узагалі ж, на розкопаних археологами городищах і поселеннях волинцевської, а потім роменської культур, належних сіверянам (Битицьке, Мохнач, Коробове, Хорошівське та ін.), спостерігається співіснування й різноманітні контакти слов'ян із населенням салтівської культури – тюркоболгарами, аланами і, меншою мірою, уграми [51, с. 41–42; 52, 36–37; 54, с. 217–221; 27]. Причому, як зазначає Олег Сухобоков, іноетнічні мешканці цих сіверянських поселень не були відокремлені від слов'ян, як, скажімо, це буває у випадку перебування в містах чужих військових гарнізонів, а жили поруч із ними [54, с. 219]. Так, селища носіїв салтівської культури розташовані поряд зі слов'янськими. На розкопаному Битицькому городищі традиційні прямокутні слов'янські напівземлянки сусідять з юртоподібними житлами степовиків у співвідношенні п'ять до одного. Причому вони не диференціюються за складом керамічного комплексу, в якому простежується співіснування посуду гончарної технології з ліпним слов'янським посудом у співвідношенні 56:36 [53, с. 88]. Саме від творців салтівської культури лівобережні слов'яни перейняли гончарний круг, яким почали користуватися приблизно з початку X ст. [42, с. 97]. Поряд із традиційними слов'янськими землеробськими знаряддями на Битицькому городищі знайдено небувалу для слов'янських пам'яток кількість предметів військового озброєння воїна-вершника (шабля, стріли, вудила, стремена, списи і дротики та ін.), а також клепані кочівницькі казани з гачками для підвішування, окуття сідел тощо [53, 88–89]. А в конструкції захисних споруд слов'янського городища Мохнач, де виявлено й культурний шар, насичений салтівськими артефактами, помітний вплив північнокавказького фортифікаційного зодчества [26, с. 9–14].

Загибель болгаро-аланської салтівської культури Подоння, яке включає і території по Сіверському Дінцю (так званий «Великий Дон»), пов'язують з експансією київських князів у контексті боротьби зі слабіючим Хозарським каганатом. На думку дослідників, алани та тюркоболгари частково ввійшли до складу об'єднань печенігів і торків, а частково стали сателітами руських князів на Чернігово-Сіверщині, а також у Надроссі. Деяка ж кількість їх відступила на північ і північний схід у райони мешкання мордви, значна частина переселилася на заселені слов'янами терени, де й була ними асимільована, а частина влилася до складу бродників [57; 14, с. 28].

Розглядаючи тему взаємодії сіверян зі степовиками, слід згадати і «своїх поганих» часів розквіту Київської Русі – чорних клобуків, значна частина яких, проживаючи в безпосередньому сусідстві зі слов'янами, з часом осідала на землю й зазнавала асиміляції. Хоч основний район розселення чорних клобуків знаходився в Надроссі, мешкали «свої погани» й на Лівобережжі. Так, вони розселялися на степових рубежах Переяславщини. Зокрема, Олександр Моця вважає чорноклобуцькими (торчесь-

кими) укріплення Городок, Бербениці та «В. Лазірки» на Сулі, які особливостями конструкції відрізнялися від традиційної давньоруської фортифікації. Ще один район розселення торків знаходився на південний схід від Переяславля у межиріччі Дніпра, Трубежа й Супою [32, с. 68, 162–163]. Мешкали торки й у верхів'ях Удаю і Вострa (Остра) [18, с. 117]. На теренах Чернігівського князівства були поселені коуї. Вони жили не компактно, а складали гарнізони укріплень Білої Вежі, Бохмача, Уненжа, поселень в урочищі Верхній Торчин та Козарки, що прикривали переправи через ріки [32, с. 161]. На переяславсько-чернігівському порубіжжі розселялися турпеї й каєпичі [39, с. 81].

Після монгольського завоювання, а саме в XIII–XV ст., потік слов'янського населення на Лівобережжі спрямовувався з півдня колишньої Чернігівщини в Посейм'я. А поряд, у районі Сіверського Дінця, до самого походу 1395 року середньоазійського завойовника Тимура (Тамерлана) знаходилися численні поселення колишніх степовиків – іраномовних аланів і ясів (які на час існування Золотої Орди, можливо, тією чи іншою мірою вже зазнали тюркизації) з додатком тюрків та зі слов'янською домішкою з боку колишніх бродників. У басейні Сіверського Дінця, на половецькій території, в давньоруські часи знаходилися «городки» Шарукань, Сугров, Балин, заселені як тюрками, так і аланами [38, с. 255]. Аж до кінця XIV ст. тут продовжували існувати багатолюдні поселення, поліетнічні (степовики іранці й тюрки, а також слов'яни) за складом їхніх мешканців чи, принаймні, за походженням. Але 1395 року вони були розгромлені полчищами Тимура. Разом з тим навіть після цього погрому тут збереглася частина цього населення [13, с. 150–151 та ін.]. Дослідники припускають, що ті, хто вцілів, відступили на північ і захід, у район мешкання севрюків. Цьому сприяла та обставина, що степовики Подоння теж сповідували, як і останні, ще з давньоруських часів православне християнство [28, с. 324].

Деякі території сходу українського Лівобережжя, що ввійшли у XIV–XV ст. до складу Великого князівства Литовського, а значить Сіверської землі, були, як зазначав Федір Петрунь, «феодами з династами тюркського походження». Найбільше з-поміж таких династів відомі князі Глинські, які були представниками дуже давньої половецької знаті [36, с. 137]. Вони перейшли під владу Литви з усіма своїми підданими, дружинниками та наближеними аристократами. Глинські вважаються нащадками відомого темника Мамая Кията, фактичного володаря Золотої Орди у 1361–1380 роках, а корені їхнього «феоду» сягають іще половецьких володінь у районі Полтави домонгольських часів. Нащадки Мамая, судячи з усього, стали васалами Великого князівства Литовського, рятуючись від переслідувань у Золотій Орді після поразки та загибелі темника 1380 року [63. с. 463, 465]. Стосовно цього сучасні дослідники зазначають: «...навряд чи можна сумніватися, що Глинські – дійсно нащадки Мамая і що їхня вотчина не просто була їм пожалувана, але розвинулася з їхнього ж власного князівства в районі Полтави. Більше того, можна гадати, що це князівство з'явилося не на порожньому місці, а на північній окраїні кочової території групи татар, нащадків половців, підлеглих Мамаю та його найближчим предкам» [63. с. 468–469]. Глинським належали Глинськ на Сулі, Полтава на Ворсклі, а пізніша Золотоноша на Дніпрі мала в XVI ст. назву Глинщина. Поруч з «тюркським феодом у Глинську» розташовувалося аналогічне володіння на річці Сніпород, де розселялися «північно-кавказькі елементи», зокрема, алани та черкеси [36, с. 140]. Поблизу знаходилася й відома Яголдаєвщина або «тьма Сараєва сина Егалдая: Миролюбів, Мужея, Оскол» [36, с. 138]. Це було татарське князівство на території Сіверської землі, що розташовувалося переважно на теренах сучасних Білгородської й Курської областей Росії і, частково, Слобідської України. Поряд існували також аналогічні володіння «Курська тьма» (на теренах сучасної Курської області Росії), а також «Чернігівська тьма», яка знаходилася на території Чернігівської (Україна) і Білгородської (Росія) областей. Ці володіння, що утворилися між 1428 та 1438 роками, 1497 року були поділені між київськими боярами разом з іншими землями Путивльського повіту [64].

До складу севрюків влилися також так звані «Семенові люди», назва яких пов'язана з іменем останнього київського князя Семена Олельковича, який оселив

на Остерщині частину розбитої 1455 року кримським ханом Хаджі Гіреєм Великої Орди хана Сеїд-Ахмета. Крім того, Фелікс Шабульдо доводить, що під назвою «Семенові люди» слід розуміти взагалі населення – тюркське і слов'янське – колишньої території Великої Орди, розташованої на українському Лівобережжі на схід від Ворскли. Вона тяглася лівим берегом Дніпра до річки Овечі Води, а на сході – до верхів'їв Сіверського Дінця і річки Тиха Сосна, що впадає в Дон [62, с. 61 (прим. 16)].

Як бачимо, сіверяни, а потім і власне севрюки, рухаючись у східному і східно-південному напрямах, поступово заселяли віддалені території сучасного українського Лівобережжя та прилеглі терени нинішньої Росії, частково асимілюючи місцеве степове населення. Асиміляція степовиків полегшувалася чисельним переважанням севрюків, а також культурними впливами, які поширювалися від них на степовиків у міру їхньої седентаризації, тобто осідання на землю, та зміни занять – із кочового й напівкочового скотарства на осіле землеробство. Адже у ході цього процесу вчорашні кочівники (переважно тюрки) переймали у своїх осілих сусідів як способи господарювання й елементи соціальної організації та громадського побуту, так і відповідну термінологію. Саме за таким принципом відбувалася свого часу асиміляція тих чорних клобуків у Надроссі, які змінювали заняття та спосіб життя, переходячи до осілого землеробства і поселяючись поміж тамтешніх русинів-українців* [21, с. 39, 46–47; 22, с. 91–92]. Про перехід степовиків до осілого землеробського способу життя повідомляють джерела. Наприклад, у грамоті Московському великому князю Івану Васильовичу з Криму 1491 року про таких татар читаємо: «...пришли на пашню на Орелъ и на Самару и на Овечью Воду, туто пашню пашутъ. Да сказываетъ, господине: отпахавши имъ пашня, дополна имъ быти на царя на Менгли-Гирея» [47, с. 113]. Обробляли землю татари також понад Сіверським Дінцем [7, с. 73, 74].

У ході просування севрюків лісостеповими краями та асиміляції тамтешніх степовиків, вони, по-перше, запозичали необхідні для проживання в лісостеповій та степовій зонах культурні реалії, адаптуючи відповидним чином свою культуру, що уможливило їхнє успішне заселення цих територій. Адже, як показують етнологічні дослідження, етнічність та етнокультура є суто людським соціокультурним засобом адаптації до природних і соціальних умов існування соціуму [67, p. 229–241; 5]. А по-друге, при цьому, як і у випадку з українцями взагалі, все ж не відбувалося асиміляції настільки значних груп степового населення, що були б здатні змінити корінним чином сіверянську – севрюцьку етнічність.

У результаті означених етнічних та етнокультурних процесів на XIV–XV ст. (можливо, навіть дещо раніше) на колишній сіверянській території з'являється спільнота севрюків, яка успішно розширює терени свого проживання на сході й південному сході. Та про власне севрюків, як про окреме етнічно-етнографічне утворення мова піде в наступній публікації.

1. Агеева Р. А. Страны и народы: происхождение названий. – Москва, 1990. – 256 с.

2. Алексеев В. П. Этногенез. – М., 1986. – 176 с.

3. Анпилогов Г. Н. Бортные знамена как исторический источник (По Путивльским и Рыльским переписным материалам конца XVI и 20-х годов XVII в. // Советская археология. – 1964. – № 4. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://yadi.sk/d/HXtdLP_O3J93U

4. Арутюнов С. А. Народы и культуры: развитие и взаимодействие. – М., 1989. – 247.

5. Арутюнов С. А. Адаптивное значение культурного полиморфизма // Этнографическое обозрение. – 1993. – № 4 – С. 41–56.

6. Арутюнов С. А., Хазанов А. М. Проблема археологических критериев этнической специфики // Советская этнография. – 1979. – № 6. – С. 79–89.

* Про першу самоназву українців – «русь» (у множині) і «русин» (в однині), пізніше «русини» та про зміну її на «українці» див.: [10, с. 166–175, 262–280].

7. Багалей Д. И. Очерки из истории колонизации и быта степной окраины Московского государства. — Москва, 1887. — II, XVI, 614 с.

8. Багновская Н. М. Севрюки (население Северской земли в XIV–XVI вв.) // Вестник МГУ. – Сер. 8: История. – 1980. – № 1. – С. 57–69.

9. Багновская Н. М. Севрюки: население Северской земли в XIV–XVI вв. – Москва, 2002. – 47 с.

10. Балушок В. Українська етнічна спільнота: етногенез, історія, етнонімія. – Біла Церква, 2008. – 304 с.

11. Баран В. Д. Давні слов'яни – К., 1998. – 336 с.

12. Брайчевський М. Ю. Походження Русі. – К., 1968. – 224 с.

13. Бубенок О. Аланы-асы в Золотой Орде (XIII–XV вв.). – К., 2004. – 324 с.

14. Бубенок О. Інтеграція аланів у хозарське суспільство у VIII–X ст. // Східний світ. – 2006. – № 2. – С. 24–37.

15. Василенко Н. П. Очерки по истории Западной Руси и Украины. – К., 1916. – 589 с.

16. Винников А. З. Славянские поселения на р. Воренеже // Древности славян и Руси. – Москва, 1988. – С. 26–31.

17. Владимирский-Буданов М. Ф. Население Юго-Западной России от второй половины XV в. до Люблинской унии (1569) // Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссиею для разбора древних актов. – К., 1890. – Ч. 7. – Т. II. – С. I–II, 1–210.

18. Головко О. Торки в історії причорноморських степів (IX–XII ст.) // Etymon. До 80-річчя академіка О. Пріцака (Східний світ. – 1999. – № 1–2). – К., 2001. – С. 112–122.

19. Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1993. – Т. III. – 588 с.

20. Житецкий И. Смена народностей в Южной России (Историко-этнографические заметки) // Киевская старина. – 1894. – № 11. – С. 371–418.

21. Квітницький М. «Свої погані» Фастівської землі // Археологічні пам'ятки Фастівщини: матеріали до археологічної карти Київської області (Науково-інформаційний бюлетень «Прес-музей». № 20–21). – Фастів, 2004. – С. 37–62.

22. Квітницький М. Етнічні процеси на правобережжі Київської землі в XI–XIII ст. // Слов'янські обрії: Міждисциплінарний збірник наукових праць. – К., 2006. – Вип. 1. – С. 87–94.

23. Клейн Л. С. Стратегия синтеза в исследованиях по этногенезу (интеграция наук и синтез источников в решении проблем этногенеза) // Советская этнография. – 1988. – № 4. – С.13–23.

24. Клепатский П. Г. Очерки по истории Киевской земли. Литовский период. – Біла Церква, 2008. – 595 с.

25. Климчук Ф. Д. К этноязыковой истории Днепровского Левобережья (в связи с проблемой этногенеза горюнов). – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://severyane.ucoz.com/publ/1-1-0-10

26. Колода В. В. Створення оборонних споруд Мохначського городища та динаміка заселення його округи // Археологія. – 2007. – № 2. – С. 9–15.

27. Колода В. В., Горбаненко С. А. Про землеробство жителів городища Водяне на Харківщині // Археологія. – 2004. – № 3. – С. 68–77.

28. Кравченко Э. Е., Кушнир В. В. Археологические свидетельства о распространении христианства в донецких степях в эпоху средневековья // Заповідна Хортиця. Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції «Історія запорозького козацтва в пам'ятках та музейній практиці». – Запоріжжя, 2010. – С. 322–325.

29. Кюїзеньє Ж. Етнологія Європи. Переклад з франц. – К., 2007. – 120 с.

30. Лазаревский Ал. Лубенщина и князья Вишневецкие (1590–1648 гг.). – К., 1896. – 56 с.

31. Мавродин В. В. Очерки истории Левобережной Украины (с древнейших времен до второй половины XIV века). [2-е изд.] – Санкт-Петербург, 2002. – 416 с.

32. Моця О. Південна «Руська земля». – К., 2007. – 264 с.

33. Н. М. Левобережная Украина в XV–XVII ст. Очерк колонизации // Киевская старина. – 1896. – № 4. – С. 85–101.

34. Падалка Л. В. Прошлое Полтавской территории и ея заселение: Исследование и материалы с картами. – Полтава, 1914. – 240 с.

35. Петров В. Походження українського народу. – К., 1992. – 192 с. (книга була написана в 1940-х роках).

36. Петрунь Ф. Ханські ярлики на українські землі (до питання про татарську Україну) // Східний світ. – 1993. – № 2. – С. 133–143.

37. Півторак Г. Діалектна ситуація в Київській Русі // Мовознавство. – 1993. – № 2. – С. 6–13.

38. Плетнева С. А. Донские половцы // «Слово о полку Игореве» и его время. — М., 1985. – С. 249–281.

39. Плетнева С. А. Половцы. – М., 1990. – 208 с.

40. Полное собрание русских летописей. – Т. 2. Ипатьевская летопись. – Санкт-Петербург, 1908.

41. Попов А. И. Названия народов СССР. Введение в этнонимику. – Ленинград, 1973. – 172 с.

42. Приходнюк О. Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н. е.). – К.; Чернівці, 2001. – 284 с.

43. Ракитин А. С. Севрюки – коренное население Северской земли // http:// diderix.petergen.com/rgd-svr.htm

44. Русина О. В. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. – К., 1998. – 243 с.

45. Русина О. В. Сіврюки // Енциклопедія історії України: Т. 9. Прил–С. / Редкол. В. А. Смолій (голова) та ін. – К., 2012. – С. 572.

46. Рыбаков Б. А. Поляне и северяне // Советская этнография. Сб. статей. – Москва; Ленинград, 1947. – Вып. VI–VII. – С. 93–94.

47. Сборник Императорського Русского Исторического Общества. – Санкт-Петербург, 1884. – Т. 41: Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. – 10, XXII, 558 с., 82 стб.

48. Седов В. В. Восточные славяне в VI–XIII вв. – Москва, 1982 – 328 с.

49. Стороженко А. В. Стефан Баторий и днепровские козаки: исследования, памятники, документы и заметки. – К. 1904. – 327 с.

50. Стрижак О. Сѣверъ // Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. – К., 1985. – С. 153–154.

51. Сухобоков О. В. Этнокультурная история Левобережной Украины I – начала II тыс. // Археологія. – 1998. – № 2. – С. 37–46.

52. Сухобоков О. В. До походження та інтерпретації пам'яток волинцевського етапу культури літописних сіверян // Археологія. – 1999. – № 2. – С. 25–39.

53. Сухобоков О. До витоків історії ранніх контактів тюркського та слов'янського етносів на Лівобережній Україні // Східний світ. – 2003. – № 1. – С. 85–93.

54. Сухобоков О. Літописні «сѣверъ» та народи Хозарського каганату: спроба етнокультурно-історичної ретроспекції ранніх взаємовідносин // Слов'янські обрії: Міждисциплінарний збірник наукових праць. – К., 2006. – Вип. 1. – С. 214–224.

55. Сухобоков О. В. Ранні етапи культури літописних сіверян (ще про пам'ятки волинцевського типу). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archaeology.kiev.ua/journal/030500/sukhobokov.htm

56. Токарев С. А. К постановке проблем этногенеза // Советская этнография. – 1949. – № 3. – С. 12–36.

57. Тортика О. Алано-болгарське населення Північно-Західної Хазарії в етносоціальному та геополітичному просторі півдня Східної Європи. – Рукопис. (Анотація). – [Електорниий ресурс] Режим доступу: http: // disser.com.ua/content/348972.html

58. Трубачов О. М. Етимологічні спостереження над стратиграфією ранньої східнослов'янської топонімії // Мовознавство. – 1971. – № 6. – С. 3–17.

59. Филин Ф. П. Еще раз о происхождении сочетаний -kl, -gl // Известия АН

СССР. Серия литературы и языка. – Москва, 1968. – Т. 27. – Вып. 2. – С. 157–159.

60. Хабургаев Г. А. Этнонимия «Повести временных лет» в связи с задачами реконструкции восточнославянского глоттогенеза. – Москва, 1979. – 232 с.

61. Халимоненко Г. Інститут козацтва, тюркського і українського // Східний світ. – 1993. – № 1. – С. 108–111.

62. Шабульдо Ф. «Семеновы люди»: их территория и роль в политических отношениях между Крымом и Литвой на исходе XV века // Ruthenica. – К., 2010. – Т. IX. – С. 57–73.

63. Шенников А. А. Княжество потомков Мамая (к проблеме «запустения» Юго-Восточной Руси в XIV–XV вв.) // Гумилев Л. Древняя Русь и Великая степь: В 2-х кн. – М., 1997. – Кн. 2. – С. 455–483.

64. Яголдай. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Яголдай.

65. Jabłonowski A. Zadnieprze // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1895. – T. XIV (Worowo – Żyżyn) – S. 221–227.

66. Moore J. H. Putting Anthropology Back Together Again: The Ethnogenetic Critique of Cladistic Theory // American Anthropologist. – 1994. – Vol. 96. – Nb. 4. – P. 370–396.

67. Sahlins M. D. Evolution: Specific and General // Anthropological Theory: A Sourcebook / Robert A. Manners, David Kaplan Editors. – New Brunswick and London, 2009. – P. 229–241.

68. Springer M. Zu den begrifflichen Grundlagen der Germanenforschung // Abhandlungen und Berichte des Staatlichen Museums für Völkerkunde Dresden. – Berlin, 1990. – S. 169–178.

69. Stökl G. Die Entstehung des Kosakentums. – München, 1953. – 191 s.

Василий Балушок

Загадочные севрюки: формирование общности

В статье речь идет о формировании общности севрюков, которые проживали в XIV–XVI вв. на востоке украинского Левобережья и в соседних областях современной России. Севрюки были потомками летописных северян, в генезисе которых участвовали значительные группы переселенцев из Днепровского Правобережья. Северяне имели общий с остальными протоукраинцами иранский этнический субстрат, а также ассимилировали группы тюрков, что не повлияло коренным образом на их этничность, но обусловило ряд особенностей и отличие от потомков радимичей и вятичей.

Ключевые слова: северяне, севрюки, волынцевская культура, роменская культура, иранцы, тюрки.

Vasyl Balushok

Enigmatic Sevriuks: 1. Formation of Community

The article deals with the formation of community of the XIVth–XVIIth-century Sevriuks, which lived on eastern Left-Bank Ukraine and adjoining regions of present-day Russia. Although the Sevriuks fairly often got into attention of scholars, the ethnologists proper did not concern themselves substantially with the definition of their ethnic nature. In order to accomplish it, one should first draw attention to genesis of the Sevriuks. While researching the formation of the Sevriuk community, there distinctly comes out the Iranian ethnic substratum common with the rest of the proto-Ukrainians. In addition, the formation of the Siverians who were forerunners of the Sevriuks, was supplemented by considerable groups of migrants from Dnipro Right-Bank Ukraine. Therefore the ethnogenesis of the Siverians did not so much differ from the one of the Ukrainians proper, though the former had their peculiarities for sure. They have become apparent in that almost all of future Ukraine's territory populated by the Slavs were occupied, at the time of Kievan Rus establishment, by the archaeological culture of Luka-Rayky, while on Siverian Left-Bank Ukraine existed the Volyntseve culture that was replaced by the Romny-Borshchove culture. Yet, the ancestors of the Sevriuks ethnically and

culturally differed, and much more significantly at that, from the forefathers of the Russians as well. In particular, the latter had a diverse, namely predominantly the Finno-Ugric ethnic substratum. The Slavs have populated the region, where the ethnogenesis of Russians took place, also mostly from the west, not from the territory of future Ukraine. Different were also the archaeological cultures of those places: the Moshchyny, the Tushemlia, the Imenkovo, and the culture of Pskov long barrows. During the first half of the VIIIth century, the Siverians got in contact with the Alans and Turko-Bulgars – the authors of the Saltiv archaeological culture. Afterwards they continued to absorb groups of Turkic peoples and other eastern inhabitants of steppe and forest-steppe zones. After the Mongolian conquest, a part of steppe populace (Alans, Jaszs, Turkic peoples) retreated into the Seym Region from the Over-Don Lands routed in 1395 by hordes of the Central Asian vanquisher Timur (Tamerlane). And in the XIVth–XVth centuries, the Sevriuk community was joined by residents of a few fiefs of Turkic extraction: the possessions of the Hlynskyis – a progeny of the Golden Horde commander Mamai; a similar feud on the river of Sniporod; Jagoldai Tyumen, Kursk Tyumen, and Chernihiv Tyumen. Nevertheless, the Turkic peoples and other oriental elements assimilated by the Siverians / Sevriuks have not cardinally affected the latter's ethnicity. In the issue of the aforementioned ethnic and ethno-cultural processes, on the former Siverian territory, there has emerged the Sevriuk community adapted not only to forest, but also to forest-steppe and steppe conditions.

Keywords: Siverians, Sevriuks, Volyntseve culture, Romny culture, Iranian peoples, Turkic peoples.

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

УДК 94 (477.53) «16/17»

Наталія Саєнко

●

БАТУРИНСЬКА ГОНЧАРІВКА В XVII-XVIII ст.

У статті розглядається планування та забудова історичної місцевості Батурина – Гончарівки – у XVII-XVIII ст. На основі широкого кола джерел з'ясовуються особливості заселеності цього мікрорайону, в якому, окрім гончарного виробництва, в різний час розташовувалися садиби гетьманів І. Мазепи та К. Розумовського, старшини і дворянства, а також рядових обивателів різних соціальних груп.

Ключові слова: двір, Гончарівка, Батурин, XVII-XVIII ст.

Процес формування міської території Батурина відбувався упродовж XVII ст. Як і у більшості адміністративних центрів тогочасної Гетьманщини, міський простір Батурина мав кілька територіальних рівнів: укріплене середмістя, розміщені поблизу фортеці форштадти (посади, передмістя), близькі околиці – приміські слободи, хутори, які були включені до міської території, хоча виникали як окремі населені пункти. Останній рівень становлять далекі околиці — села, слободи, хутори, Миколо-Крупицький і Кербутівський монастирі, які були юридично та економічно підпорядковані місту.

Розвиток міського простору Батурина розпочався із побудовою в 1625 р. на високому мисі лівобережної тераси р. Сейм дерев'яних укріплень. Під час Смоленської війни у листопаді 1632 р. Батурин був зруйнований московським військом. Після закінчення війни місто відбудоване людьми новгород-сіверського старости Олександра Пісочинського [7, с. 277]. У цей час міська територія охоплювала не лише власне фортецю, а й передмістя, що виникли одночасно з нею. На жаль, ні встановити назви, ні обрахувати площу тодішніх передмість Батурина за браком джерел неможливо.

У 1630-х рр. було споруджено другу лінію фортечних укріплень, які широким півколом замкнули три миси надзаплавної тераси. Найменший за розміром крайній південний мис і надалі залишався укріпленим осердям міста, у різних джерелах його названо замком, цитаделлю, містом (російською «город», «малый город», «верхний город»).

Загальна площа міських укріплень становила 26 га. До захищеної укріпленнями забудови навколо Батуринського замку джерела застосовують назви: місто (російською «город»), окольне місто, посад, укріплений посад, фортеця. Надалі міська територія Батурина зростала за рахунок розширення передмість: старі форштадти збільшувалися в розмірі, розросталися приміські слободи, утворювалися хутори. Найактивніше цей процес проходив у період перебування у Батурині гетьманської резиденції (1669 — 1708 рр.). У даній роботі ми спробуємо локалізувати на сучасній мапі міста Батурина один з його історичних районів — Гончарівку – та прослідкувати її заселеність у XVII-XVIII ст.

© Саєнко Наталія Анатоліївна — завідувач відділу археології Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця», аспірант кафедри історії України Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

Одночасно зі спорудженням міських укріплень на південних околицях Батурина з'явилися гончарний виробничий комплекс та селище гончарів, від яких і пішов топонім Гончарівка. Поява гончарного осередку в Батурині була не випадковою, адже тут зосереджені поклади різноманітних глин (за даними геологічного буріння – потужністю до 9 м). Із заходу на схід, з полів до краю надзаплавної тераси р. Сейм йде безіменний рівчак. У ньому батуринські майстри брали необхідні для гончарного виробництва пісок і воду. Периферійне становище комплексу дозволяло вирішити питання палива для випалу керамічних виробів. Залишки гончарних горнів знаходилися на мисі, утвореному краєм тераси Сейму та лівим берегом рівчака. Відходи виробництва висипали навпроти горнів, у заплаві, про що свідчать два підвищення розмірами 20 х 50 м і висотою 1 м, складені з попелу, горілої деревини, перепалених фрагментів цегли та кераміки. Ці горни були остаточно зруйновані стихійним кар'єром у 2007 р., під час реконструкції автошляху Київ — Бачівськ (М02).

Та все-таки Батурин не був значним гончарним осередком — у місті проживала невелика кількість гончарів, які обслуговували потреби місцевого ринку.

Перепис 1666 р. фіксує у Батурині 4 двори гончарів [1, с. 46, 47, 48, 56], 1726 р. – 5 дворів [9, с. 76], у 1750 р. гончарям належало 20 дворів [1, с. 148-149].

У 1751-1752 рр. на кошти малоросійської військової казни було споруджено батуринський цегельний завод. За переказами старожилів, він знаходився у верхів'ї згаданого рівчака, в урочищі, яке нині має назву Гуринова долина. Завод мав 5 печей, кожна з яких виробляла до 80 тис. штук цегли. Ця цегельня працювала до кінця 1760-х рр. [23, с. 401-405]

Через Гончарівку в XVII – XVIII ст. пролягала дорога з Батурина на Конотоп. Вона брала початок від Конотопської брами фортеці й територією забудованого передмістя прямувала на південний схід. Дорога перетинала рівчак, утворений руслом пересохлої Чорної річки, з'єднуючи форштадт Батурина з Гончарівкою. Вийшовши за межі тодішньої забудови, дорога дещо західніше перетину автошляхів Батурин – Конотоп та Київ – Бачівськ долала ще один рівчак і прямувала до південного похилого краю тераси Сейму, а далі — через села Митченки та Красне до Конотопа. У XVIII ст. у верхів'ї рівчака існувала проїзна гребля [1, с. 252].

Наприкінці XVII ст. на мисі, утвореному краєм високої лівобережної тераси р. Сейм та правим берегом рівчака, постала головна резиденція гетьмана Івана Степановича Мазепи (1687–1708). З боку плато були споруджені укріплення — рів та вал з п'ятьма бастіонами. У межах валів дворище мало площу близько 9 га.

На 1 км південніше гетьманської садиби протікала невелика річка Шовковиця, яка брала початок у однойменному озері і впадала в Сейм. Ці гідроніми вперше фіксуються в Переписних книгах 1666 р. [1, с. 69-70]. Появу наприкінці XVIII – на початку XIX ст. хутора з назвою Шовковиця помилково пов'язують з насадженням гетьманом Кирилом Григоровичем Розумовським (1750 – 1764) шовковичного саду для розведення тутового шовкопряда. За його наказом навколо озера посадили гай, а не шовковичний сад: «в трёх верстах от Батурина стоит роща, называемая Шелковица, саженная покойным генерал-фельдмаршалом, разделённая на две части, между которыми большой пруд» [1, с. 281]. Частиною шляху на Конотоп і Бахмач був брід через р. Шовковицю. На цій річечці існувала сухомлинівська* гребля.

До 1700 р. були зведені кам'яні палати гетьманського палацу. У 1995 — 2013 р. археологи розкопали частину фундаментних ровів цієї споруди, у заповненні котловану знайшли багато будівельних і декоративних матеріалів. На основі здобутих даних дослідники відтворили його план. Разом із прибудовою у північному напрямку довжина палацу становила біля 24 м, а ширина — 14,5 м. Деякі з дослідників палацу Гончарівки (В. Ленченко, В. Мезенцев та ін.), опираючись на малюнок руїн палацу І. Мазепи в Батурині 1744 р., що зберігся у Національному музеї Стокгольма, вважають, що він був триповерховим з мансардою. Вірогідно, на замовлення Мазепи

* Сухий млин — водяний млин, який припиняв роботу у зв'язку з сезонним пересиханням водойми.

його спорудили та оформили у стилі центральноєвропейського бароко, а зовнішній декор палацу доповнили керамічними прикрасами, типовими для церковних будівель Києва XVII — XVIII ст. [10; 11; 12; 13]. На думку інших учених (Ю. Ситий, Л. Мироненко), палац був одноповерховим, а його найближчий аналог – будинок Я. Лизогуба в Чернігові. [20; 21; 22] Гончарівський палац був найбільшою світською спорудою гетьмана І. Мазепи, визначним твором палацової архітектури й керамічного декоративного мистецтва козацької держави.

Окрім самого палацу, на території гончарівської садиби Мазепи знаходилося ще кілька споруд. Так, зокрема, писемні джерела повідомляють про дерев'яну церкву. Вперше вона згадується разом з палацом у «Літописі» Самійла Величка при описі подій весни 1700 р. Заглиблені у материк стовпи-колоди, на які спиралися стіни й дощана підлога церкви, були виявлені археологами за 30 м на північний захід від палацу Мазепи. Вона мала розмір 21х13 м, ймовірно, її стіни та бані були складені з брусів і обшиті дошками [19, с. 39-40].

За 36 м на південь від палацу знаходилася велика зрубна споруда з глибоким господарчим підвалом. Її параметри 9,5 х 10 м. На думку дослідників, будівля мала наземний поверх на чотири світлиці і була «покоєвою хатою» або флігелем для гостей, іноземних майстрів чи слуг [5, с. 74-82].

Розкопки залишків великої прямокутної службової споруди початку XVIII ст. на гетьманському дворі тривали кілька сезонів. Будинок мав дерев'яну каркасно-стовпову, можливо, фахверкову конструкцію. Судячи з його розмірів (19 х 5 м) і характеру знахідок, у ньому збирались козацькі старшини, ад'ютанти, покоєві, військові писарі або канцеляристи, які служили у покоях Мазепи чи державних відомствах при його палаці. [6, с. 10].

Описи XVIII ст. яскраво ілюструють процес занепаду споруд резиденції Мазепи, що були розграбовані московським військом у 1708 р. і далі руйнувалися від часу та людських рук. У 1726 р. «Двор з садом на Гончаровце, где он Мазепа сам жил, в оном дворе каменные палаты пустые и разбитые, там же церковь деревянная цела с некоторой частью иконостаса, в оном дворе гай березовый и около его поле пахотное» [9, с. 81]. У 1750 р. «на том месте церковь деревяная пустая, там же и сад, в котором дерево грушовое, яблуновое и вишневое» [1, с. 152]. У 1760 р. «Мазепы двор з садом разного дерева, где... были палаты и деревянная церковь, а ныне оных нет» [1, с. 190]. Натомість у межах укріплень садиби з'явилися оселі нових мешканців.

Окрім садиби гетьмана І.Мазепи, на Гончарівці були двори прилуцького полковника Дмитра Лазаревича Горленка [1, с. 152] та замкового священика Василя Пісковського (Плисковського), убитого під час погрому Батурина 2 листопада 1708 р. [1, с. 190]. Д. Горленко належав до найближчого оточення гетьмана І. Мазепи. Син прилуцького полковника, він довго служив канцеляристом у Генеральній канцелярії в Батурині, саме тоді здобув авторитет і зблизився з гетьманом. У 1693 р. Д. Горленко отримав уряд прилуцького полковника, який утримував 16 років. Цей старшина підтримав Мазепу і залишився з ним після Полтавської битви. Наприкінці 1714 р. він з дружиною та кількома старшинами повернувся у Гетьманщину і потрапив на заслання до Москви [15, с. 43-46]. Тож його двір із садом на батуринській Гончарівці ще у 1760 р. стояв пусткою. А ось двір священика В. Пісковського зайняли нові мешканці [1, с. 190].

Також поблизу Гончарівки у часи І. Мазепи знаходилися спеціальні шопи (сараї) для зберігання палубів* і возів гетьманського обозу [9, с. 111]. Проте локалізувати їх місцезнаходження на сьогодні за браком джерел не видається можливим.

Згідно з даними ревізії 1726 р., в Гончарівській слободі мешкали люди, які свого часу працювали у гетьманській резиденції І. Мазепи. Перепис фіксує 12 таких дворів [9, с. 78]. Серед них була садиба Мазепиного кухаря Михайла Гаврилова [1, с. 191]. Ще на Гончарівці знаходилося 75 дворів посполитих [9, с. 77]. Ймовірно, тут жили й представники інших верств населення Батурина – козаків і ремісників, яких у цю відомість внесли не за територіальною, а за соціальною ознакою.

* Палуба — будка-дах для воза; великий критий віз.

Про заселеність Гончарівки у середині XVIII ст. можна довідатись із матеріалів подвірного облікового перепису населення Батурина, зібраних в рамках складання Генерального опису Малоросії (1765–1769 рр.). У 18 господарських одиницях – 14 дворах та 4-х бездвірних хатах – мешкали піддані гетьмана К. Розумовського. Загальна кількість підданих обох статей і усіх вікових груп на час проведення перепису — 83 особи. За соціальним станом це були посполиті, з яких двоє займалося ремеслом: ковальським та бондарським [24, арк. 40 зв. – 51].

Козаки на Гончарівці володіли 25-ма дворами, у яких жило 105 осіб. Абсолютно всі власники дворів були козаками-підпомічниками. Серед них був коваль, швець, 2 ткачі і 2 кравці. Козак Григорій Антоненко мав у своєму дворі винокурню на два казани, де в зимовий період викурював по 10 куф горілки, яку продавав удома квартами і чарками [24, арк. 623 зв. – 640].

Спадкове володіння на Гончарівці мав бунчуковий товариш Петро Васильович Кочубей — онук генерального судді Василя Кочубея. У його дворі знаходився єдиний на той час у Батурині кам'яний будинок: «На улице Гончаровке двор приезжий старый, но жить годный. В нём число покоев: господские каменные — 4, другие господские деревянные — 4, третьи господские деревянные недостроенные — 7, амбаров — 1, конюшен — 1, сараев — 1. Да в том же дворе церковь деревянная старая во имя Пресвятой Богородицы оным владельцем строенная» [24, арк. 374 зв. – 375]. Виходячи із даних метричної книги за 1739 р., по кількості народжених, одружених і померлих парафія Введенської церкви була найменшою серед 4-х батуринських парафій [4, арк. 31 — 31 зв.]. У 1778 р. цю церкву було перенесено за Сейм, у передмістя Батурина «для селенцев Митиевки и Городищечка» та освячено на честь Святого Апостола і Євангеліста Івана Богослова.

У дворі В. Кочубея жив і працював його служитель, батуринський посполитий Василь Карась. В окремій хаті на території двору мешкала родина підсусідка Кочубея, посполитого Мойсея Малки (4 особи) [14, с.101].

У старому дворі на вулиці Гончарівці проживав священик згаданої церкви Введення Пресвятої Богородиці – Іван Петров. Цей та ще один двір, через дорогу, він отримав від К. Розумовського взамін обійстя, забраного для побудови гетьманського двору на Київській вулиці. У дворі через дорогу мешкав підсусідок священика Петрова Хома Кабан з родиною (5 осіб) [24, арк. 413 зв., 416-418]

На Гончарівській вулиці під горою знаходився ветхий двір козачого депутата Комісії по складанню уложення 1767 р. від Ніжинського полку, уродженця Батурина Захарія Івановича Карташевського. Він його придбав у 1740 р. за 80 рублів. У дворі знаходилася хазяйська хата на 2 покої, 2 комори, конюшня, хлів та клуня, мешкало 2 служителі [24, арк. 589 зв. – 590]. У бездвірній хаті двору Карташевського мешкав підсусідок Демко Музика з родиною (7 осіб). Навпроти депутат мав ще один двір, куплений у 1748 р. за 4 рублі, де жила родина іншого підсусідка, Леонтія Козла (5 осіб) [24, арк. 616 зв. – 617].

«Желая... город Батурин распространить и населить знатными домами», власник Батурина (з 1760 р.) гетьман К. Розумовський дарує ділянки землі у Батурині представникам свого оточення. Першим наділ отримав сенатор і таємний радник Григорій Миколайович Теплов. Згідно з дарчим записом від 3 грудня 1760 р., він отримав «землю, лежачую за городом, на урочище между Городком и Гончаровкою, которой земле простирается длина с горы вниз по самую реку Сейм, где она ныне течение своё имеет; а вверх по горе, до самой первой улицы, как оная на плане Этингеровом положена, тоесть 118 саж., поперёк же как при реке, так и на горе 71 саж.; да сверх того противу того же места, на другую сторону широты сего места, через улицу, половину другого места в длину по тому плану, а в ширину равно как и вышеупомянутое место толиким же пространством и мерою» [24, арк. 941-941 зв.]. Ще два дворові місця площею 120 і 216 квадратних сажнів (разом 0,15 га) з двома хатами, городами і садом Теплов придбав 13 липня 1767 р. за 60 рублів у судді земського суду Глухівського повіту Сергія Дергуна. Вони були суміжні з володінням Теплова, одна з ділянок виходила до дороги, що прямувала в Конотоп біля «вольного спуску» [24, арк. 943].

Згідно з умовами дарування, статський радник мав побудувати дім з необхідними службами протягом 4-х років від дня видачі універсалу. У 1768 р. у Батурині Г. Теплов мав «на улице Гончаровке двор новый, в оном покоев деревянных жилых для хазяев — 21, людских — 5. В оном дворе кухня при которой людских — 7. Поблизу оного двора в конце саду людских — 2» [24, арк. 940 зв.]. За маєтком доглядав підсусідок Теплова Гаврило Бадюр з родиною (5 осіб) [24, арк. 959 зв. – 960]. У 1772 р. Г. Теплов продав усі свої батуринські маєтності разом з хутором Скритним поблизу с. Митченки К. Розумовському за 10 тисяч рублів [8, с. 335-343]. Топонім Городок, згаданий у дарчій, мешканці Батурина вживають відносно мису, утвореного краєм тераси р. Сейм та лівим берегом південного рівчака. Городок зараз прорізає споруджена у 1954 — 1957 рр. автодорога Київ-Бачівськ. Іноді Городком звали й територію маєтку І. Мазепи [2, с. 70].

Ще одну ділянку землі в урочищі Гончарівка К. Розумовський подарував генеральному підскарбію Василю Андрійовичу Гудовичу. Згідно з дарчим універсалом від 15 жовтня 1761 р., останній отримав «земли, лежачие за городом на урочище Гончаровки, которое землею простирается длина от самой первой улици, как оная на плане Этингеровом положена, по горе и с горы вниз по саму реку Сейм, где оная ныне течение свое имеет, триста сорок четыре сажни, а в ширь тоею улицею по ров, где и съезд к Сейму – семьдесят четыре сажни трехаршинных» [24, арк. 974]. Він мав побудувати на ній садибу за 3 роки. Та раптова смерть В. Гудовича у червні 1764 р. не дозволила втілити плани гетьмана. Наприкінці 1760-х рр. на цій землі було «хоромное строение впусте находящееся и еще не достроенное» [24, арк. 968]. Відомо, що пізніше у Батурині мешкав син генерального підскарбія, генерал-майор і дійсний статський радник Михайло Васильович Гудович. Після виходу у відставку в 1797 р. він оселився в батуринському маєтку К. Розумовського і проживав на його утриманні до самої смерті гетьмана.

Отже, наприкінці 1760-х рр. на Гончарівці знаходилося 18 господарств підданих К.Розумовського, 25 дворів козаків-підпомічників та володіння старшини і духовенства: двір і бездвірна хата П. Кочубея, 2 двори священика Введенської церкви І. Петрова, 2 двори та бездвірна хата депутата З. Карташевського. Разом 50 господарств. Окремими наділами, які значно відрізнялися за площею від інших садиб, володіли Г. Теплов та В. Гудович. Судячи з описів, їхні земельні володіння були суміжними, на їх нагірній частині наприкінці XVIII ст. постав палацово-парковий ансамбль К. Розумовського. На думку дослідників, при його побудові були використані споруди, парк та сад, закладені ще Г. Тепловим [3, с. 189-192]. Розкішний мурований палац споруджувався за проектом відомого шотландського архітектора Чарльза Камерона. Триярусний палац і два бічні двоповерхові флігелі звели у стилі палладіанського класицизму. Навколо них були розбиті регулярний фруктовий сад і город. За даними відомостей про забудову і землевласників Батурина, площа усієї садиби Розумовського на Гончарівці становила 29293 квадратних сажнів *(13,3 га)*. Між його маєтком і селищем Гончарівкою було 38472 квадратних сажнів *(17,5 га)* не забудованої території, у тому числі 400 квадратних сажнів займала Конотопська дорога. Під вулицями і дворовими кварталами мешканців Гончарівки було 35830 квадратних сажнів *(16,3 га)* землі [1, с. 245-246].

Спробуємо локалізувати ділянку забудови Гончарівки у XVII – XVIII ст. на сучасній мапі міста. У 2007 р. Батуринська міжнародна археологічна експедиція проводила охоронні роботи в зоні прокладки інженерних мереж по вулицях Гетьманській та Шовковиці. Обидві вулиці починаються від перехрестя автошляхів Київ – Бачівськ та Батурин — Конотоп, перша з них пролягає на північний захід міста, а вулиця Шовковиця йде на південний схід і в межах Батурина співпадає з дорогою Батурин–Конотоп (Р61). Матеріалів XVII – XVIII ст. у досліджених трасах мереж по цих вулицях не було виявлено [18, с. 81-85].

Спостереження у ділянках траншеї водогону по вул. Кодакова №1-17 також не зафіксували забудови і знахідок XVII – XVIII ст., але дозволили з'ясувати наявність на цьому відрізку невеликого рівчачка – відгалуження Чорної річки – та висловити

припущення про господарське використання згаданої території (для оранки). Ймовірно, забудова була розташована ближче до правого берега рівчака Чорної річки, а на ділянку траншеї заходили городи мешканців міста XVII ст. [16, с. 148-150].

У ході розкопок 2005 р. території палацово-паркового ансамблю К. Розумовського на площі 976 м^2 розкопу № 1 під час дослідження фундаментів південно-східного флігеля був виявлений ґрунтовий могильник із 17 поховань XVII – XVIII ст. Судячи з параметрів могил та останків, серед похованих були люди різного віку обох статей. Могили, прорізані більш пізніми, вказують на досить тривалий період використання цієї ділянки як могильника. Швидше за все тут існувало невелике поселення, мешканці якого і були поховані компактною групою на місці, де наприкінці XVIII ст. розпочалося спорудження флігеля. Оскільки фундаменти споруди прорізають деякі могили, кладовище припинило своє існування задовго до початку будівництва. Ще 9 поховань відкрито в ході робіт на трасах інженерних комунікацій неподалік від попередніх [17, с. 88 – 89, 93 – 94].

Отже, у XVII — XVIII ст. Гончарівкою називалося поселення на південній околиці Батурина, назва якого була пов'язана із перебуванням там гончарного виробництва. З півночі воно було обмежене правим берегом рівчака Чорної річки, з півдня — лівим берегом безіменного рівчака.

Від назви найближчого поселення Гончарівкою стала зватися і територія садиби І. Мазепи. Південніші топографічні об'єкти (озеро, річка, гай, земельні ділянки, населений пункт, вулиця) упродовж досліджуваного періоду і до сьогодні звуться Шовковиця.

Виходячи із даних археологічних досліджень та нечисленних картографічних джерел XIX ст., можна стверджувати, що заселена частина Гончарівки знаходилася в районі сучасних вулиць Батурина: Гетьманської (№74-78), частини вул. Кодакова, частини вул. Многогрішного та частини вул. Прокоповича (*див. малюнок*). Територія,

де знаходилися володіння Г. Теплова, а потім постав палацово-парковий ансамбль К. Розумовського, у вжитку мешканців міста досі носить назву Тепловка. Частина Гончарівки, на якій розташовувався маєток Кочубеїв із садом, називається Кочубеївщина. Ділянка Гончарівки уздовж правого берега яру Чорної річки від Кочубеївщини до краю тераси Сейму з XIX ст. зветься Мохновкою. Це також антропотопонім, він походить від прізвища родини, що там мешкала — Мохна.

1. Батурин: сторінки історії: Збірник документів і матеріалів / [редколегія: Коваленко О.Б. та ін.]. – Вид. 2-ге, доповнене. – Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2012. – 882 с., 30 іл.

2. Батуринська старина: збірник статей Віктора Бондаренка / [упорядкування Ю. А. Блажко, Л. Г. Кіяшко]; Національний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця». – Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2011. – 168 с.

3. Герасько М. Щодо особливостей побудови палацово-паркового комплексу К. Г. Розумовського в Батурині // Розумовські зустрічі: збірник наукових праць / Інститут законодавства Верховної Ради України; Український інститут національної пам'яті та ін. – Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти, 2014. – 278 с.

4. Державний архів Чернігівської області. – Ф.679. – Оп.1 – Спр. 1545.

5. Коваленко В., Мезенцев В., Ситий Ю. Дослідження флігеля на подвір'ї садиби Івана Мазепи на Гончарівці в Батурині // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Збірник наукових праць / Ред. Титова О. та ін. Випуск 21. – Ч.І. – Київ, 2012.

6. Когут З., Мезенцев В., Ситий Ю., Скороход В. Розкопки у Батурині 2012-2013 рр. Культура козацької еліти Мазепиного двору // Гомін України. – 2014. – 21 січня.

7. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618-1648) / П.Кулаковський – К.: Темпора, 2006. – 496 с.: 2 іл.

8. Лазаревский А. М. Тепловка: страница из истории старого Батурина // Киевская старина. – 1890. – №11. – С. 335-343.

9. Мазепина книга / [упорядкування та вступна стаття І. Ситого]. – Чернігів, 2005. – 524 с.

10. Мезенцев В. І. Про стиль архітектури палацу І. Мазепи в Батурині за рисунком 1744 р. та археологічними даними // Батуринська старовина: Зб. наукових праць, присвяч. 300-літтю Батуринської трагедії / [упоряд. В. Коваленко]. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2008. – С. 216-235.

11. Мезенцев В. І. Декор палаців І. Мазепи в Батурині за матеріалами розкопок 2009 р.// Сіверщина в історії України: Збірник наукових праць. Вип. 3. – Київ–Глухів, 2010. – С. 151-163.

12. Мезенцев В. І. Західні, українські та російські прийоми в архітектурі й декорі палацу І. Мазепи в Батурині // Сіверщина в історії України: Збірник наукових праць. Вип. 6. – Київ–Глухів, 2013. – С. 220-234.

13. Мезенцев В. І. Дискусійні питання про розміри, архітектурний тип та аналогії палацу І. Мазепи на Гончарівці // Сіверщина в історії України: Збірник наукових праць. Вип. 7. – Київ–Глухів, 2014. – С. 34.

14. Огієвська Р. І. Володіння Петра Кочубея в Батурині (за матеріалами Генерального опису Малоросії 1765 — 1769 рр.) // Сіверянський літопис. – №1. – Чернігів, 2015. – С. 101-103.

15. Павленко С. О. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2004. – 602 с.

16. Ситий Ю., Васюта О., Єгорова Н., Коваленко В., Луценко Р., Мезенцев В., Моця О., Семенченко Б., Скороход В., Солобай І., Терещенко О. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в смт Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської обл. в 2005 р. – Т. 1 // НА ІА НАН України. – № 2005/124.

17. Ситий Ю., Васюта О., Єгорова Н., Коваленко В., Луценко Р., Мезенцев В.,

Моця О., Семенченко Б., Скороход В., Солобай І., Терещенко О. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в смт Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської обл. в 2005 р. – Т. 2 // НА ІА НАН України. – № 2005/125. – С. 88 – 89. Там само. – С. 93 – 94. Там само. – С. 21 – 28.

18. Ситий Ю., Єгорова Н., Коваленко В., Луценко Р., Мезенцев В., Моця О., Семенченко Б., Скороход В., Сита Л. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в смт Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської обл. в 2007 р. – Т. 1 // НА ІА НАН України. – № 2007.

19. Ситий Ю., Луценко Р., Мезенцев В., Мироненко Л., Потапенко А., Скороход В., Сита Л. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в м. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської обл. у 2014 р. Т. 1 // НА ІА НАН України. – № 2014.

20. Ситий Ю. М. Гетьманські палаци Івана Мазепи в Батурині та деталі їхнього оздоблення // Гетьман Іван Мазепа: Постать, оточення, епоха: Збірник наукових праць. – К., 2008. – С. 263-266;

21. Ситий Ю., Осадчий Є. Традиції в цивільній архітектурі Лівобережної України другої половини XVII-XVIII ст. // Батуринська старовина: Збірник наукових праць. – Вип. 2 (6). – Чернігів, 2011. – С. 53-55.

22. Сытый Ю., Мироненко Л. Влияние русской архитектурной традиции на кирпичное производство и внешний декор зданий Батурина конца XVII века // Проблемы сохранения культурного наследия: Материалы международного семинара 8 декабря 2011 года. – Брянск, 2012. – С. 116–136.

23. Терех М.І. Промисловість Батурина доби К.Розумовського (XVIII–XIX ст.) // Батуринська старовина: Зб. наукових праць, присвяч. 300-літтю Батуринської трагедії / [упоряд. В. Коваленко]. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2008. – С. 400-427.

24. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф. 57.– Оп. 1.– Спр. 55. – 1034 арк.

Саенко Наталия Анатольевна

Батуринская Гончаровка в XVII — XVIII вв.

В статье рассматривается планировка и застройка исторической местности Батурина — Гончаровки — в XVII-XVIII вв. На основании широкого круга источников выясняются особенности заселенности этого микрорайона, в котором, кроме гончарного производства, в разное время находились усадьбы гетманов И. Мазепы и К. Разумовского, старшины и дворянства, а также рядовых обывателей различных сословий.

Ключевые слова: двор, Гончаровка, Батурин, XVII — XVIII вв.

Sayenko Natalia

The Goncharovka of Baturin in XVII – XVIII century

In the article the planning and building of the Goncharovka in Baturin in XVII – XVIIIth century is investigated. There were center of pottery production, estates of hetmen of I. Mazepa and K. Rozymovsky, petty officers and nobilities, courts of habitants from different social groups.

Keywords: court, Goncharovka, Baturin, XVII – XVIII century.

УДК 94 (477) «XI/1799»

Сергій Сергєєв

●

«ФОРТЕЦЯ ШЕСТИ ДЕРЖАВ» (історія Чернігівської фортеці)

У статті йдеться про етапи розвитку Чернігівської фортеці від найдавніших часів до кінця XVIII ст. Подані особливості укріплень та основні події, пов'язані із нею. Роль фортечних споруд у загальній системі оборони міста.

Ключові слова: Вал, гарнізон, Чернігівська фортеця, бастіонні укріплення.

Проблематика досліджень історії оборонних споруд Лівобережної України останніх років дає змогу з'ясувати багато невідомих до цього часу сторінок минулого. Зокрема, виявити процеси розвитку фортечної справи в їхній залежності від історичних умов та військової науки.

В історії Чернігівської фортеці можна виділити наступні етапи:

– давньоруська доба (XI — поч. XIII ст.),
– литовський період (кін. XIII — поч. XVI ст.),
– московська доба (1503—1618 рр.),
– польське панування (1618—1648 рр.),
– козацькі часи, Гетьманщина (1648 — сер. XVIII ст.),
– доба Російської імперії (сер. XVIII — 1799 р.).

Як головне місто сіверської землі та центр найбільшого князівства Київської Русі Чернігів ще в давнину мав достатньо міцні укріплення. Остаточно сформований до X ст. він мав, окрім найбільш захищеного Дитинця, що був на той час політико-адміністративним центром міста, також оборонні споруди на території «окольного граду». Високі, до 5—6 метрів земляні вали, глибокі (5—8 м) та широкі (18—22 м) рови слугували доволі надійними укріпленнями середньовічного міста [13, с. 14—15].

Стіни міста витримували чисельні війни, навали та облоги. Під час міжусобних війн захоплювалися околиці Чернігова, горіло передгороддя, але Дитинець залишався непідкореним. Узимку 1152 р., коли війська Юрія Долгорукого та Святослава Олеговича намагалися разом із своїми половецькими союзниками захопити Чернігів, їм все ж таки довелося відступити від мурів міста [13, с.37—38].

Лише в жовтні 1239 р. орда монгольського хана Мунке, після тривалої та виснажливої облоги, вдерлася до центру Чернігова, зруйнувавши укріплення міста [13, с. 16].

Після політичного та економічного занепаду Чернігово-Сіверщини, викликаного монголо-татарською навалою, вже з кінця XIII ст. ситуація починає змінюватися. Литовська доба в історії Чернігівської фортеці розпочинається в 1380 р., коли Велике князівство Литовське вибороло стратегічно важливий Чернігів у Московської держави. З другої пол. XIV до першої пол. XV ст. Чернігово-Сіверщиною керували литовські намісники, що перетворили місто у надійний форпост на південно-східному кордоні своєї держави. Щоб захистити його від татарських набігів, у 70—80 рр. XIV ст. на території колишнього Дитинця була зведена дерев'яна фортеця, яка вже за сто років по тому зазнавала руйнувань від нападів кримчаків, у 1482 та 1493 рр. [5, с. 120].

Епоха вогнепальної зброї, що розпочалася в Європі в XIV ст., внесла свої суттєві корективи в систему оборонних споруд. Гарматні ядра проламували дерев'яні кріпосні мури. Водночас навіть кам'яні стіни не гарантували надійного захисту, оскільки в разі влучення ядра руйнували укріплення на доволі значній площині та знищували

© Сергєєв Сергій Михайлович – науковий співробітник Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

гарнізон фортеці уламками каміння [4]. Висота фортечних стін починає зменшуватися, і для посилення фортечних укріплень одразу ж за мурами розташовують насипні земляні вали.

В Україні, використовуючи досвід фортифікаційної справи європейських держав, уміло поєднували його з особливостями власної методи ведення оборони.

Слід відзначити відмінності у підході до вирішення конструкційних особливостей фортечних укріплень в Україні та в європейських державах. Європейські фортеці, розраховані на ведення пасивної оборони, підпорядковували місцевий ландшафт під потреби укріплень. Українські ж, навпаки, будувалися саме для оборони активної та підлаштовувалися під особливості тієї місцевості, на якій вони були споруджені. Крім того, для кожної місцевості були характерні свої специфічні риси оборонних споруд. Якщо на Західній Україні переважали кам'яні мури, то Лівобережжя відзначалося земляно-дерев'яними укріпленнями [3, с. 121].

Під час ведення бойових дій було виявлено, що вздовж кріпосних стін при наближенні супротивника утворювалася т. зв. «мертва зона», що залишалася недосяжною для фортечної артилерії. Це призвело до виникнення таких елементів оборонних споруд, як вежі [10, с. 135]. Кріпосні вежі, що значно виступали з площини стін, давали змогу вести фланговий вогонь, захищаючись від супротивника, який наблизився впритул до фортеці.

Початок московської доби припадає на події 1500—1503 рр., коли після війни між Великим князівством Литовським та Московською державою багато міст Чернігово-Сіверщини, окрім Любеча, перейшли під владу Москви, Чернігів став прикордонним містом [15, с. 201—202]. Починаючи з 30-х рр. XVI ст. на території колишнього Дитинця розбудовується нова фортеця, захищена земляним валом та дерев'яними стінами з п'ятьма вежами, з підземним ходом до річки Десни. Біля фортеці з'являється Солдатська слобода, оточена легкими тимчасовими укріпленнями у вигляді частоколу [5, с. 120].

Уже у вересні 1535 року міць фортечних мурів пройшла випробування в ході чергової Московсько-Литовської війни. До Чернігова підійшли війська київського воєводи, польного гетьмана литовського Андрія Немировича. Окрім загону Немировича, в облозі міста брали участь воєводи та намісники із Стародуба і Новгорода-Сіверського [11, с. 31]. Всі спроби прямого штурму виявилися невдалими, а нічна вилазка захисників фортеці, під час якої «Литва же промежь себя сами съчахуся», окрім значних людських втрат, призвела також до втрати литовцями гармат та піщалей. Наступного дня Немировичу довелося відступити [14, с. 86—87].

На початку XVII ст. одна з найбільш потужних європейських країн того часу, Річ Посполита, намагалася розповсюдити свій вплив далеко за межі Польщі. У 1604 р. війська Лжедмитра I, які рухалися на Москву, підійшли до Чернігова. Місто було добре захищено: земляними валами, ровами з водою, дерев'яними стінами у вигляді дубових тарас, палісадів та рублених веж, у середині були земляні насипи, що додатково укріплювали стіни. Фортеця мала на озброєнні 27 великих гармат і ще більшу кількість малих, що давало змогу вести фронтальний та фланговий вогонь. Гарнізон складався приблизно з тисячі московських вояків. Поляки, що брали участь у поході, вважали, що взяти фортецю штурмом неможливо [8, с. 10—11]. Але ситуація була вирішена в інший спосіб. Не бажаючи піддавати Чернігів руйнуванню, місцеві мешканці роззброїли гарнізон та пропустили військо Лжедмитра I.

За кілька років під стінами міста знову з'явилися поляки. У березні 1611 р. загін поляків, на чолі з київським підкоморієм Самуїлом Горностаєм, підійшов до Чернігова. Скориставшись тим, що гарнізон відбув на рибну ловлю на р. Білоус, поляки застосували при захопленні міста хитрість. Уночі, під виглядом обозу, що повертався з рибної ловлі, до міста проїхали найдосвідченішій бійці, яких замаскували під рядном. Погром, що вчинили нападники, завдав значної шкоди фортеці, цивільним спорудам та монастирям. Досить сильно постраждали будівлі Єлецького монастиря [9, с. 353—354].

Період польського панування припадає на 1618—1648 рр. Незважаючи на те, що за умовами Деулінського перемир'я 1618 року Чернігово-Сіверщина відійшла до Польщі, боротьба за Чернігів, воєводське місто, продовжувалася. У 1633 р. московське військо на чолі із воєводою Федором Бутурліним та Григорієм Аляб'євим було відправлено для підкорення втрачених Москвою територій. Загін складався приблизно з 2 тис. вояків. Захопивши без особливих зусиль Новгород-Сіверський, вони в серпні 1633 р. наблизилися до Чернігова, що залишався єдиним містом Сіверщини, яке не було підпорядковано Москві [12, с. 121—122]. Шляхтичі, що мали обороняти фортецю, виїхали з міста, у ньому залишилася невеличка залога козаків, яка разом з ополченням місцевих міщан становила близько 300 бійців. Проте всі багаторазові спроби захопити Чернігів виявилися марними. Згодом підійшов козацький загін, який очолював Адам Кисіль. Утративши більше 100 людей, московські війська відступили [12, с. 126].

Нова доба, козацька, розпочалася для Чернігівської фортеці в 1648 році, коли козаки, знищивши польський гарнізон, захопили місто та перетворили його на полкове [17, с. 36]

Поразка в Берестейській битві послабила сили козацької держави. На півночі України з'являється військо литовського польного гетьмана Януша Радзивіла. Завдяки міцним укріпленням та стійкості козаків на чолі із чернігівським полковником Степаном Пободайлм всі спроби захопити Чернігів виявилися для литовців невдалими. Втративши багато людей, війська Радзивіла відступили [17, с. 39].

Після Переяславської угоди Чернігівська фортеця отримала статут штатної, тобто в ній мав розміщуватися московський гарнізон. Фортеця була додатково укріплена, а станом на 1660 р. у місті перебували стрільці, рейтари, драгуни. Залогою, в загальній кількості 1058 чоловік, керували полковники Яган Купер, Матвій Шарф та полковник, стольник Лаврентій Сухарев [19, с. 5]. Чернігівські воєводи та стольники підпорядковувалися воєводам та стольникам київським. Чернігівський воєвода Іван Загрязький зміцнив фортецю в 1667 р., збудував додаткову лінію укріплень біля р. Стрижень, вирив рів та таємний хід до річки.

За чернігівського полковника Василя Дуніна-Борковського фортеця була укріплена новим валом, що разом із бастіонами йшов від р. Стрижень на захід [19, с. 7]. У 1670—80 рр. чернігівські укріплення складалися із семи полігонів, оточених сухим ровом. До фортеці можна було потрапити через Київські (на київському напрямку), Водяні (правий берег р. Стрижень) та Прогорілі (з північного боку) ворота. На півдні фортеці була облаштована невелика цитадель, споруджена ще за польських часів.

Опис 1682 р. подає головні структурні одиниці Чернігівської фортеці, а саме, «верхній город», «нижній город», «нижній острог». Укріплення «верхнього города», поновлені перед 1681 р., складалися з дубової стіни, рубленої тарасами, з заборолами, зробленими із дубового бруса. Тут розташовувалося п'ять старих веж, одна нова, також були брама і хвіртка. Нижній острог оточував старий осиковий частокол з двома брамами. На озброєнні фортеці знаходилося вісім гармат різного калібру [5, с. 121].

Початок XVIII ст. ознаменувався поступовим посиленням впливу російської держави на території Гетьманщини. Остаточно процеси ліквідації козацької державності завершилися приблизно в сер. XVIII ст., коли в 1764 р. було припинено функціонування інституту гетьманства. Не був винятком і Чернігів, у якому мав знаходитися гарнізон російських військ.

«Розписний список Чернігова» за 1701 р. зберіг для нас опис деяких будівель Чернігівської фортеці початку XVIII ст.: дерев'яна церква Михаїла та Федора, конюшня, поварня, лідник, зброярня тощо. Сама фортеця була дерев'яна, зроблена з дубу, у дві стіни. «Список» зафіксував доволі поганий стан кріпосної стіни та 9-ти домівок, де мешкали стрільці. Місцями ці дерев'яні споруди підгнили та просіли. Згідно зі штатом фортеці, тут було розміщено царський гарнізон, 111 солдат та 12 драгунів. Очолювали цей військовий підрозділ поручик Філіп Вит, капітани Семен Мишкін та Степан Садилов, полковник Іван Сманцель [7, с. 930-931].

Під час військових дій для оборони міст намагалися використовувати також

комплекси культових споруд, зокрема монастирі. Досить часто вони укріплювалися валами, ровами та мурами з вежами [16, с. 115]. Оскільки на території Чернігова розташовувалися Єлецький та Троїцько-Іллінський монастирі, вони являли собою частину загальної лінії міських укріплень.

На плані міста, «Абрисі Чернігова», зробленому в 1706 р., вперше зафіксовано плани укріплень та система фортифікаційних споруд. Кожна частина міста, центральна, околиці, мала свою систему фортифікацій та укріплень, як це показано на плані. Фортеця мала дерев'яні рублені частоколи, земляні вали та сухі рови. Також до системи фортифікації входили тини, палісади, вежі. Останні були двоярусні, можливо шестистінні, вкриті високими шатровими покриттями, з невеликими прапорцями у вигляді флюгерів [18, с. 31]. (див. фото [1]).

На території колишнього Дитинця зафіксовано кілька бастіонів і равелінів трикутної форми (допоміжних споруд, що прикривали фортецю від обстрілів та слугували як місце скупчення військ для вилазок у стан супротивника) нерегулярних обрисів, а також 32 дерев'яні рублені вежі. Верхній замок або ж «цитадель» розміщувався на півдні Дитинця, укріплений дерев'яними рубленими стінами, двома надбрамними і п'ятьма глухими вежами, широким ровом. На прохання гарнізону в середині цитаделі спорудили триверху Михайлівську церкву.

Центром фортеці був «Замок Черкаський» («нижній город»), який займав усю територію колишнього княжого Дитинця. Зі сходу, від р. Стрижня, йшов земляний вал. З північного заходу була дерев'яна рублена стіна і широкий рів. Тут розміщувалося десять глухих веж, п'ять надбрамних, один бастіон і одна батарея, три «виводи» перед брамами (укріплення типу равелінів, які слугували для прикриття фортеці від вогню та атак противника, а також для зосередження військ на випадок вилазок). «Другий замок Черкаський» повторював «окольний град» давньоруського періоду, на північно-західному напрямку від центру фортеці. Ця лінія міських укріплень мала широкий зовнішній рів, дерев'яні огорожі у вигляді частоколу та земляний вал з боку річок Десни і Стрижня, що був підсилений дванадцятьма вежами, трьома глухими і дев'ятьма надбрамними [5, с. 122].

З південного боку Верхнього замку знаходився «нижній острог» Солдатської слободи, чотирикутний в плані, з частоколом та двома брамами без веж. На колишньому Третяку розташовувалися укріплення «Єлецького валу» навколо Єлецького монастиря. Ці укріплення були менш захищеними, ніж центральна частина чернігівської фортеці, лише земляний вал з ровом. Із заходу Єлецького валу знаходилися ворота, що вели до території Єлецького монастиря. Сам комплекс монастирських будівель був захищений високим цегляним муром. З північного боку монастир прикривала вежа з міцними товстими стінами та бійницями для гармат.

Чернігівська фортеця на той час не була суто військовим об'єктом. Оскільки інші міські укріплення не давали надійного захисту під час набігів кримських татар на Чернігів, частина місцевого населення шукала притулку саме в «Черкаському замку», на території якого знаходилися цивільні споруди, у яких мешкали дворяни, міщани та було розташовано шість церков. За надійними фортечними мурами розвивалася і торгівля: купецькі лавки та торги, разом із житловими спорудами, становили дуже щільну забудову цивільної частини фортеці на загальній площині в 37500 сажнів [19, с. 278]. Як показало життя, ці укріплення не завжди були надійними захисниками чернігівців. Велика пожежа 1750 р. знищила багато міських споруд, у тому числі й на території фортеці. Окрім дерев'яних споруд, доволі сильно постраждали також церкви і собори. Багато років Чернігів був у занепаді.

У середині 50-х рр. XVIII ст. французьким інженером Д. Дебоскетом були зроблені плани реконструкції фортеці. Але, як зазначено у військово-статистичному описі за 1766 р., багато оборонних укріплень, особливо на західному напрямку фортеці, знаходилися в доволі поганому стані. Згідно з описом, на території фортеці розташовувалися будинки полкової канцелярії та полковника, артилерійський склад, караульні приміщення, порохові склади, кам'яні корпуси чернігівського колегіуму, торгові ряди, церкви тощо [6, с. 113–116].

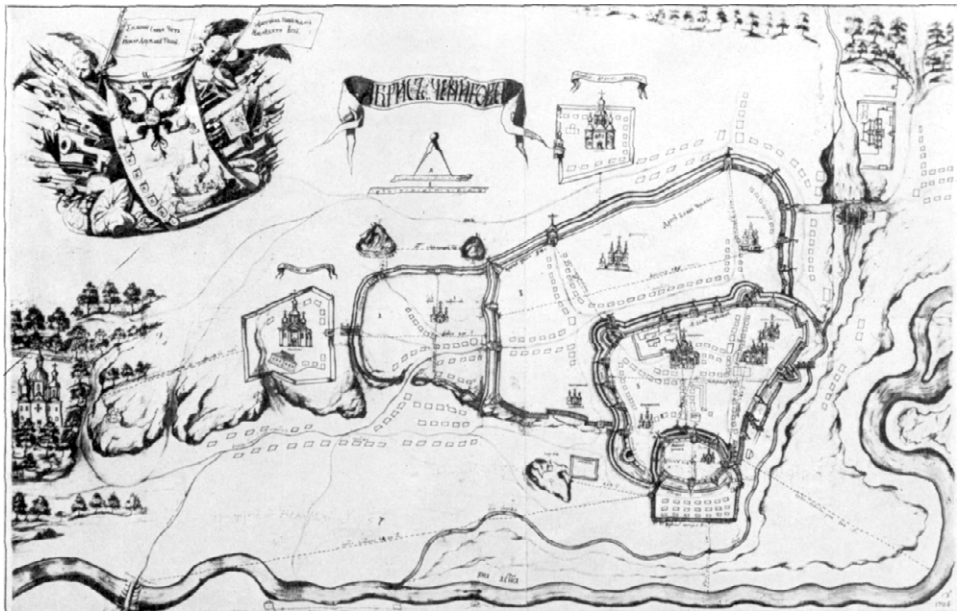

Фото. «Абрис черниговский, 1706 год».

У 70-х рр. Російська імперія починає активно просуватися на південь. Після вдалих військових кампаній проти Порти та підкорення у 1783 р. Кримського ханства кордони на південному напрямку знаходилися далеко від Чернігова. На заході України ситуація також була сприятлива для розширення меж держави. У 1795 р. відбувся третій розподіл Речі Посполитої між Австрією, Пруссією та Росією. Отже, зникла потреба в існуванні Чернігівської фортеці. З міста вивезли майже все озброєння, розформували гарнізон та зрили фортифікаційні укріплення.

Тим не менш навіть після ліквідації фортеці у Чернігові з 1796 по 1799 рр. перебував комендант. Остаточною датою розформування Чернігівської фортеці можна вважати 12 квітня 1799 р., коли місту замість коменданта був призначений городничий [2, с. 22].

Протягом століть «фортеця шести держав», яка була стратегічним форпостом на півночі України, відігравала важливу роль як у суто внутрішніх військово-політичних подіях, так і в процесах міждержавного масштабу.

1. «Абрис черниговский, 1706 год» [Електронний ресурс] // http://www.gorod.cn.ua/city_397.html (фото 1.).

2. Галь Б. Міста-фортеці Лівобережної України на зламі XVIII—XIX ст.// Сіверянський літопис. — 2011.— № 7.— С. 17—26.

3. Моця Б. Фортеці на східних рубежах гетьманщини в контексті європейської фортифікації XVII—XVIII ст. // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. Вип. 73. Серія: Історичні науки. № 6. — Чернігів, 2009. — С. 116—122.

4. Шперк В.Ф. История фортификаций [Електронний ресурс] // http://szst.ru/library/shperk_f/index.html

5. Вечерський В.В. Фортеці й замки України. — К.:, 2011. — 664 с.; 619 іл. — Бібліогр.: с. 629—649. (Науково-дослідницький інститут пам'яткоохоронних досліджень).

6. Военно-статистическое обозрение Российской империи, издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального Штаба. Том XII. Часть 2. Черниговская губерния. — Спб., 1851. — 183+4 с.

7. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упоряд.: С.О. Павленко. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. — 1144 с. — Присвячується 300-річчю повстання мазепинців.

8. Доманицкий В. Новый документ 1604 г. о Самозванце Лжедмитрии // Киевская старина. — 1899. — № 1. — С. 10 11.

9. Галятовський І. Скарбница. Ключ Розуміння. — Київ. «Наукова думка». 1985. — с.

10. Історія української архітектури. За ред. проф. В. Тимофієнка. – Київ: «Техніка». 2003. — 470 с.

11. Кром М.М. «Стародубская война (1534—1537). Из истории русско-литовских отношений»: Рубежи XXI; Москва; 2008. — 99 с.

12. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618—1648): Наукове видання. — К.: Темпора, 2006. — 496 с.: 2 іл.

13. Моця О., Козаков А. Давньоруський Чернігів. — К.: «Стародавній Світ», 2011. — 316 с. + 32 с. кольор. вклейка.

14. Полное собрание русских летописей (Хроника литовская и жмойтская). — М., 1975. — Т. 32.

15. Русина О. Сіверська земля в складі Великого князівства Литовського. — К., 1998. — 243 с.

16. Цапенко М.П. Архитектура Левобережной Украины XVII—XVIII веков. — М.: Стройиздат, 1967. — 233+<2> с.

17. Чернигову 1300 лет: сб. документов и материалов / Гл. арх. упр. при Совете Министров УССР и др.; сост.: С.М. Мельник и др.; редкол.: В.М. Половец (гл. ред.) и др. — Киев: Наук. думка, 1990.— 369 с.: ил.

18. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник / За ред. А.В. Кудрицького —К.: УРЕ, 1990. — 1007 с.

19. Шафонский А.Ф. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России из частей коей оное наместничество составлено, сочиненное Действительным Статским Советником и Кавалером Афанасием Шафонским с четырьмя географическими картами. В Чернигове, 1786 года. Издал М. Судиенко, Председатель Временной Комиссии,Высочайше учрежденной при Киевском Военном, Подольском и Волынском Генерал-Губернаторе. — К., 1851. — 136 с.

В статье говорится об этапах развития Черниговской крепости от древнейших времен до конца XVIII в. Представленные особенности укреплений и основные события, связанные с ней. Роль крепостных сооружений в общей системе обороны города.

Ключевые слова: Вал, гарнизон, Черниговская крепость, бастионные укрепления.

This article deals with the stages of Chernihiv fortress from ancient times to the late 18th century. The presented features of fortifications and main events related to Chernihiv fortress. The role of the fortress structures in the overall defense of the city.

Key words: Val, garrison, Chernihiv fortress, bastion fortifications.

УДК 94 (477) «14-17»

Олександр Бондар

●

ПРОСТОРОВО-ТОПОГРАФІЧНА СТРУКТУРА ЧЕРНІГОВА XV–XVIII ст. У ДОСЛІДЖЕННЯХ А. А. КАРНАБЕДА

У статті аналізується науковий доробок А. А. Карнабеда, що стосується розвитку Чернігова у XV–XVIII ст. Праці дослідника з даної тематики були першою значною спробою узагальнити розвиток міста за часів пізнього середньовіччя та ранньомодерної доби. Основна увага архітектора була зосереджена на планувальній структурі міста, його висотних домінантах та архітектурних ансамблях. Значна кількість ідей дослідника залишається актуальною й в наш час.

Ключові слова: Андрій Карнабед, Чернігів, пізнє середньовіччя, ранньомодерний час, фортеця, місто.

Сьогодні не існує жодних сумнівів, що Антон Андрійович Карнабед – це одна з найяскравіших постатей серед дослідників Чернігова другої половини XX ст. Будучи архітектором, він займався безліччю питань, пов'язаних з ґенезою розвитку міста на Десні як урбаністичного центру в різні епохи його існування. Серед цих питань чи не перше місце займала проблема просторово-топографічного розвитку Чернігова з моменту його виникнення й до другої половини XX ст. Саме цьому питанню було присвячено його дисертаційне дослідження «Планировка и застройка Чернигова (Развитие и проблемы преемственности архитектурно-планировочной структуры исторического города)», захищене у Ленінграді 1974 р.

Одним з найважливіших періодів розвитку обласного центру А. А. Карнабед вважав епоху пізнього середньовіччя та ранньомодерного часу. Оскільки саме в цей період активно формувалося, так би мовити, обличчя сучасного міста. Тож цьому питанню дослідник приділяв чимало уваги. Найкраще його погляди на розвиток Чернігова у XV–XVIII ст. було викладено в таких працях, як «Чернігів. Історико-архітектурний нарис» (1969 р.), «Чернігів. Архітектурно-історичний нарис» (1980 р.), статтях «Вивчення стародавнього Чернігова» (1970 р.), «Минуле і сучасне стародавнього центру Чернігова – дитинця» (1972 р.), «Деякі питання вивчення архітектурно-археологічних об'єктів» (1985 р.), «Архитектурно-планировочные вопросы преемственности развития города» (1989 р.). Також це питання неодноразово підіймалося дослідником у різноманітних науково-популярних статтях в газетах та часописах.

Загалом А. А. Карнабед був одним із перших, хто почав вивчати просторово-топографічну структуру Чернігова XV–XVIII ст. До цього головна увага дослідників зосереджувалася на питаннях давньоруської топографії міста, оскільки ця тема вважалася пріоритетною в контексті загальнонаукових тенденцій післявоєнної історичної науки в СРСР.

На відміну від більшості дослідників, А. А. Карнабед виступав за фіксацію пам'яток пізньосередньовічної та ранньомодерної доби під час археологічних досліджень. Дослідник неодноразово відмічав, що «*археолог має фіксувати всі шари від найдавніших епох аж до XIX ст.*» [5, с. 115]. Саме в його археологічних звітах знайшли відобра-

© Бондар Олександр Миколайович – науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В.Тарновського.

ження матеріали, що стосувалися розвитку міста у XVII–XIX ст. На жаль, на відміну від нього, більшість дослідників вважали пізні шари «баластними», а тому вони були приречені часто на знищення під час археологічних робіт, а згадки про них були побіжними та малоінформативними. Так склалося, що у 1940-х на початку 1980-х рр. у Чернігові досліджувалися лише давньоруські та більш ранні нашарування, тож й інформація по місту XV–XVIII ст. в розпорядженні А. А. Карнабеда була обмеженою.

Він почав вивчати планувальну структуру історичного Чернігова ще наприкінці 1950-х – на початку 1960-х рр. Тоді дослідник на доступних йому на той час джерелах склав і певні свої перші уявлення про розвиток міста у XV–XVIII ст.

Під час досліджень погляди науковця постійно еволюціонували. Загалом їх можна поділити на два хронологічні підперіоди. Перший – 1960-ті початок 1970-х рр., другий – друга половина 1970-х – 1980-ті рр.

Найранніше свої думки щодо розвитку пізньосередньовічного та ранньомодерного Чернігова А. А. Карнабед виклав в чернетці свого дисертаційного дослідження (1963 р.) та в історико-архітектурному нарисі «Чернігів» 1969 р. Цей період можна схарактеризувати як початковий, коли дослідник лише починав знайомитися з історико-топографічною ситуацією розвитку міста.

Вивчаючи дане питання у 1960-х рр., А. А. Карнабед зв'язав розвиток топографії міста напряму з історичними періодами. Післямонгольську добу існування міста й аж до 1503 р. дослідник коротко охарактеризував як таку, що «*древня забудова майже не збереглася, кам'яні споруди були пошкоджені. Припинився політичний, економічний і культурний розвиток міста*» [10, с. 21].

Характеризуючи наступні етапи, А. А. Карнабед уже розділив Фортецю-Дитинець та місто на дві складові, досліджуючи кожну з них окремо. Детальніше дослідник зупинився на періоді з 1503 до 1618 рр. На його думку, місто почало активно розвиватися саме завдяки тому, що Чернігів у цей час увійшов до складу Московії. А. А. Карнабед вважав, що саме в XVI ст. збудували укріплення Верхнього замку: «*на виступаючому у бік ріки мису стародавнього Дітинця збудовано замок-фортецю, влаштовано підземний хід до річки*» [10, с. 21]. Цю думку дослідник висловив і в статті «Минуле і сучасне стародавнього центру Чернігова – Дитинця», й в чернетці дисертації 1963 р. [12, с. 21]. Вірогідно, він її запозичив з праць В. А. Богусевича або І. А. Ігнаткіна післявоєнних років [2, с. 18-19; 11, с. 8]. Археологічні дослідження вже 1980–1990-х рр. показали, що дослідники помилялися. Укріплення Верхнього замку були споруджені ще в XI ст. [3]. Розвиаючи свою думку далі, автор звертає увагу на те, що у зв'язку з побудовою Верхнього замку «*змінюється й планіровка території Валу (Дитинця). Вулиця від Північних або Прогорілих воріт до замку перетворюється в головну. Вздовж неї споруджуються адміністративні будинки, казарми, артилерійський двір...*» [10, с.21]. На думку А. А. Карнабеда, саме в цей час виникає і такий район Чернігова, як Солдатська слобідка біля підніжжя Верхнього замку [10, с. 21]. Також дослідник допускав, що зі спорудженням укріплень на «замку» змінилася й функція Дитинця, з цього моменту він став «*тимчасовим укриттям для гарнізону*» [12, с. 22].

Про саме місто дослідник майже не згадує, обмежившись лише загальною фразою про те, що в цей час передгороддя забудовується житлом ремісників і торговців, а межі міста – значно розширюються. Подібної схеми розвитку міста в XV–XVI ст. дослідник дотримувався й наприкінці 1970-х на початку 1980-х рр.

Детальніше зрозуміти, як дослідник уявляв собі місто XVI ст., можна з його схеми-реконструкції Чернігова XVI ст., поданої у виданні «Чернігів» 1980 р. Дана схема відсутня у виданні 1969 р., оскільки, вірогідно, на той час дослідник ще не повністю склав собі уявлення про місто у складі Московської держави. Як видно з даної схеми, в цей період, на думку автора, забудова існувала на території Дитинця, Окольного граду, П'ятницького монастиря, Третяка, Єлецького монастиря, в центральній частині давньоруського Передгороддя, що примикала до Окольного граду, а також поділ під Єлецьким монастирем та на південь від нього аж до Іллінської церкви (рис. 2а). Судячи також з цієї схеми, в XVI ст. вже розпочалося заселення і Застриження, так виникла забудова на території сучасного Військового шпиталю (садиба Полуботків

XVII ст. – першої половини XVIII ст.) та вздовж сучасної вулиці Шевченка аж до міського парку культури і відпочинку. На думку А. А. Карнабеда, в Чернігові існували на той час, як і за давньоруської доби, три головні вулиці, одна з них вела на дорогу на Любеч та Київ, інша (вул. Гонча) на північ (на пізніших схемах до Стародуба) і третя – через Стрижень до Новгорода-Сіверського. На жаль, сучасний стан дослідженості території Чернігова не може підтвердити правильність цієї побудови. Як сьогодні відомо, місто у XVI ст. мало значно менші розміри. Воно вміщувалося на території Дитинця та Окольного граду. Відомості про Поділ цього часу взагалі відсутні, а Застриження, за документальними даними, почало забудовуватися лише у першій половині XVI ст. Виходить, що дослідник, так би мовити, місто XVII ст. «омолодив» більше ніж на сто років до XVI ст. Такої забудови території Чернігів досягне лише в другій половині XVII ст. Солдатська слобода теж, вірогідно, виникла лише в середині XVII ст., коли до Чернігова було введено московський гарнізон. За часів Речі Посполитої на місці Солдатської слободи існувало «підзамчя». Навряд чи забудова міста XVI ст. та другої половини XVII ст. повністю співпадала, оскільки місто було спалено у 1610 р. Горностаєм та, якщо вірити І. Галятовському, тут більше десяти років ніхто не селився [1, с. 21-31, 57-61]. Звісно, значні сходження пояснюються топографією міста та розташуванням основних шляхів, які не змінювалися протягом століть.

Польський період існування Чернігова з 1618 до 1648 р. лише коротко згадується в роботах дослідника. Зокрема, він зазначає, що «*в архітектурно-планувальній структурі міста в цей час не відбулося істотних змін, за винятком переробки споруд Єлецького та Борисоглібського монастирів*» [9, с. 41]. За винятком того, що, на думку дослідника, на той час було споруджено надворітню дзвіницю біля Борисоглібського собору (на місці терема XI ст.) та якісь інші споруди, які не збереглися. Інші зміни в плануванні міста в «польський» період відсутні [8, с. 92; 9, с. 41].

Загалом, як пише автор: «*історичних даних про планування забудови Чернігова у XVI–XVII ст. збереглося дуже мало*». Також А. А. Карнабед у багатьох своїх працях

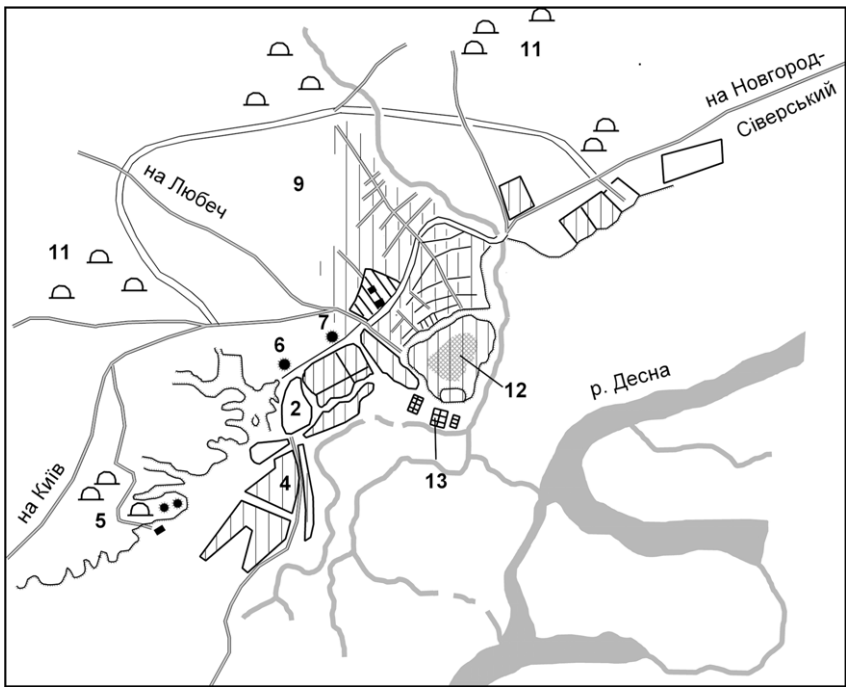

Рис. 1. Схематичний план Чернігова першої половини XVIII ст., опублікований у 1969 р. (прорисовка автора):
1 – Дитинець Мстислава; 2 – княжий двір; 3 – Єлецька гора; 4 – Окольний град; 5 – Третяк; 6 – Передгороддя; 7 – Поділ; 8 – Болдині гори; 9 – Солдатська слобода; 10 – Чорна могила; 11 – курган княжни Черни; 12 – місце князівської садиби.

згадує про існування плану Чернігова 1614 р., який, вірогідно, на його думку, загинув під час пожежі у Москві 1626 р. Як висновок він пише: «*Тому неможливо детально прослідкувати розвиток міста в цей період*» [9, с. 41].

Досить цікавою видається ситуація, коли А. А. Карнабед упевнений у тому, що в період, коли Чернігів був у складі Московії та Речі Посполитої, його структура не змінювалася. Автор не враховував (або не хотів враховувати, не знати він їх не міг) таких відомих фактів, як знищення міста С. Горностаєм у 1610 р. та його довготривале запустіння, а також надання місту Магдебурзького права, що спричинило деякі зміни в системі планування міста. Загальновідомо, що містобудівні традиції Московії та Речі Посполитої в XVI–XVII ст. кардинально відрізнялися. Також дивним є те, що дослідник майже не користувався таким унікальним джерелом як «Абрис Чернігівський», віднайдений Л. А. Пляшко та опублікований ще в 1971 р. [13, с. 30-31]. А. А. Карнабеду «Абрис» був відомий, оскільки він про нього згадує у своїй праці, а також заніс статтю Л. А. Пляшко до списку літератури свого видання про Чернігів 1980 р.

Періоду другої половини XVII ст. А. А. Карнабед присвятив дещо більше уваги (рис. 1; рис. 2б). Так, ще у 1972 р., описуючи зміни, яких зазнала Фортеця на цей період, він зазначає, що в 1676 р. на місці мурованої Благовіщенської церкви XII ст. збудовано нову дерев'яну одноменну церкву. Також він відзначає, що вона, імовірно, загинула в одній із пожеж у період між 1706 та 1739 рр. Про Верхній замок дослідник пише, що там було збудовано цитадель з вежами та церкву Св. Михайла і Федора, а поза межами замку зведено трикамерну дерев'яну Богословську церкву. Поряд з Благовіщенською побудовано Воскресенську церкву, а також інші муровані споруди такі, як дім купця Єньки, ратушу та ін. Цікаво, що будинок купця Єньки, судячи з картографічних матеріалів XVIII ст., було збудовано лише після 1750-х рр. Чому автор заніс його зведення до другої половини XVII ст., не зрозуміло. Про міську забудову Чернігова другої половини XVII ст. А. А. Карнабед у своїх працях взагалі в 1960-х та на початку 1970-х рр. не згадує.

Також досить скупо автор висвітлює у працях 1960-х рр. просторову забудову фортеці та міста першої половини XVIII ст. Головним його джерелом в реконструкції топографії міста цього періоду стали два плани Д. де Боскета (якого автор чомусь назвав у 1969 р. де Вовнетом) «План чернігівської фортеці з облягаючою ситуацією» та «Чернігів з ситуацією», датований 1740-м р. Зокрема, А. А. Карнабед, описуючи міську забудову, зазначає «*Чіткість побудови вулиць на цих планах дає змогу судити про те, що, можливо, ще у XVI–XVII ст. одночасно з розбивкою кварталів і забудовою*

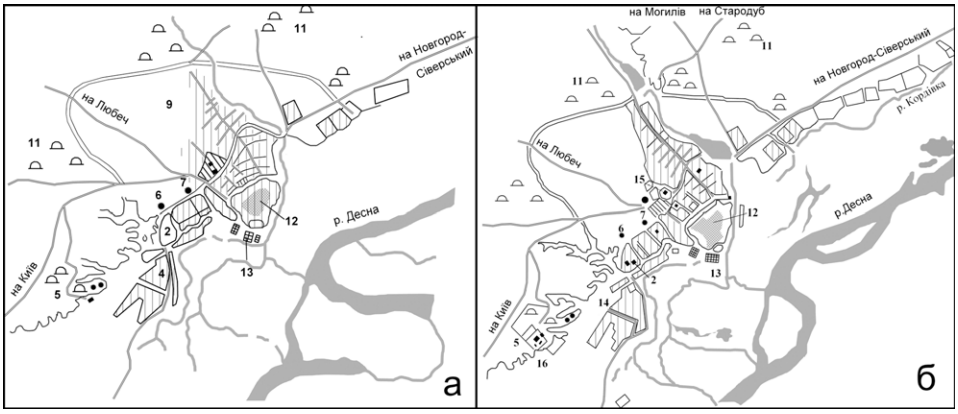

Рис. 2. Схематичні плани Чернігова, опубліковані у 1980 р. (прорисовка автора):
а – XVI ст., б – XVII – першої половини XVIII ст.: 1 – Дитинець-Кремль; 2 – Єлецька гора; 3 – Окольне місто; 4 – Поділ; 5 – Болдині гори; 6 – курган Чорна могила; 7 – курган княжни Чорни; 8 – Третяк; 9 – Передгороддя; 10 – князівська садиба; 11 – групи курганів XI – XII ст.; 12 – фортеця; 13 – Солдатська слобідка; 14 – Лісковиця; 15 – П'ятницький монастир; 16 – Троїцько-Іллінський монастир.

Солдатської слобідки також була проведена перша регулярна перепланіровка Дитинця з урахуванням напрямку стародавніх головних магістралей, Прогорілих і Любецьких воріт» [10, с. 28]. Тобто з цього можна зробити висновок, що, як і у випадку з картографією, через колосальний брак джерел автор знову ж таки робить проекцію просторово-топографічної структури міста першої половини XVIII ст. на раніші часи, зокрема XVI і XVII ст. Згідно з сучасними дослідженням, А. А. Карнабед був цілком правий, коли думав, що якраз у XVII ст. сформувалися дві головні вулиці Чернігова, вздовж яких буде розвиватися місто, вірогідно це відбулося і в XVI ст., а може, ще й раніше. Однак стверджувати, що вся структура пізнього періоду утворилася в XVI ст., досить тяжко. Оскільки місто кілька разів за ці століття перебувало в складі різних держав, що наклало свій відбиток у його топографії.

Продовжуючи описувати міську забудову, А. А. Карнабед заначав, що територія Чернігова розширювалася за радіально-концентричною схемою: «*ущільнювалася забудова Окольного граду, Третяка, Подолу. Садиби поміщиків і козацької старини розміщувалися за межами Передгороддя вздовж доріг на Смоленськ, Москву, Петербург. Торговий центр розміщувався на північний захід від Окольного града вздовж дороги на Любеч та коло П'ятницької церкви. Московська (Солдатська) слобідка злилася з Подолом, що розвивався біля підніжжя Болдиних гір»* [10, с. 29]. У своїх працях А. А. Карнабед присвятив досить значну уваги розвитку забудови Фортеці-Дитинця якраз XVIII ст. Зокрема, він зазначає, що територія Дитинця забудовувалася новими кам'яними монументальними спорудами, а основною спорудою архітектурно-просторового комплексу древнього центру став колегіум з чотириярусною соборною дзвіницею, яка стала композиційною домінантою центру [10, с. 24]. Як архітектор А. А. Карнабед постійно звертав увагу на висотно-домінантні споруди Чернігова, які, на його думку, відігравали значну роль у формуванні міської забудови. Так, він пише у 1969 р: «*При плануванні вулиць* XVII – XVIII *ст. враховувалася необхідність видимості архітектурного комплексу центру з будь-якої точки, а також ізолювання від транзитного руху площі навколо культових споруд. Цим пояснюється орієнтування вулиць та доріг на собори, дзвіниці, розміщені в більшості випадків асиметрично до осі вулиці»* [10, с. 26].

Автор звернув увагу й на ті зміни, які відбувалися в плануванні міста в другій половині XVIII ст., зокрема, на його думку, «*із збереженням оборонного значення Кремля (оскільки Чернігів до початку 90-х років XVIII ст. лишався прикордонним містом) адміністративний і культовий центр зостався на його території. Торговий центр – Торжище – переміщується на північний захід від Окольного града біля П'ятницького монастиря і уздовж великого шляху на Любеч. Солдатська слобідка зливається з Подолом і його забудова розширюється на південний захід уздовж Болдиних гір і старовинних річищ Десни і Стрижня*» [9, с. 53]. Також автор відмічає, що наприкінці XVIII ст. забудова міста на півночі досягла кордонів Передгороддя (вірогідно, тут мається на увазі кордони Передгороддя XII–XIII ст. – **О.Б**) [9, с. 53].

Як архітектор А.А. Карнабед завжди переймався зовнішнім виглядом історичного міста та його силуетом в різні періоди існування Чернігова. Зокрема, про XVII–XVIII ст. дослідник писав: «*Змінився і силует міста з боку ріки: головне значення отримує поряд зі Спаським і Благовіщенським соборами і церкви Євстафія (*замкова? – **О.Б.**) *і Воскресенська побудована в середині XVI ст. на прямокутному майданчику*

Рис. 3. Силует Чернігова з боку р. Десни другої половини XVII – початку XVIII ст., опублікований у 1974 р. (прорисовка автора).

з північної сторони церкви Михайла» [12, с. 24]. Цю свою думку він проілюстрував у одному з історичних силуетів Чернігова, що був уперше опублікований в авторефераті його дисертаційного дослідження (рис. 3) [7, с. 16].

Далі в усіх роботах автор уже звертається до перебудови міста після 1786 р. у

зв'язку з проектом забудови Чернігова, складеним за генерал-губернатора Румянцева-Задунайського.

Цікавою особливістю є те, що А.А. Карнабед у виданні 1980 р. називає Чернігівський Дитинець не дитинцем, як у роботах 1960-х – 1970х рр., а Кремлем. Назва Кремль уперше з'являється в працях автора 1963 р. в чернетці дисертаційного дослідження та його авторефераті 1974 р. Автор пояснює цю зміну тим, що слово «кремль» в його розумінні уособлює збірне поняття укріпленої частини давньоруських міст, хоча загальноприйнятим на той час в радянській літературі було якраз слово «дитинець» [12, с. 19].

Окрему увагу А. А. Карнабед приділяв і монастирським ансамблям Чернігова та їхньому значенню в розвитку та зовнішньому вигляді міста XVI–XVIII ст. Ці питання добре висвітлені в праці 1969 р. та дещо розширені у виданні 1980 р. Так, у 1969 р. автор згадує про те, що *«у другій половині XVII ст. з метою розширення Іллінського монастиря на високих Болдиних горах збудовано комплекс споруд одного з кращих архітектурних ансамблів України того часу – Троїцького монастиря»*. До його комплексу входили трапезна Введенська церква (1677–1679 рр.) та Троїцький собор (1679–1695 рр.). Особливу увагу дослідник звертає на дзвіницю цього монастиря, добудовану у 1775 р. Як він зазначає, *«дзвіниця була своєрідним орієнтиром для тих, хто наближався до міста з боку Києва»* [10, с. 22]. Пишучи про Єлецький монастир доби пізнього середньовіччя та ранньомодерного часу, А. А. Карнабед відзначає, що найстарішою спорудою після Успенського собору є північний палатний корпус келій, збудований наприкінці XVI ст. [9, с. 41]. Основний же масив споруд зведено вже в другій половині XVII ст., дещо добудований та перебудований у XVIII–XIX ст. [9, с. 46; 10, с. 22-24]. Щодо П'ятницького монастиря, то, на жаль, про його ансамбль дослідник не згадує, обмежуючись лише історією самої П'ятницької церкви [9, с. 35-36].

Тож підсумовуючи вищевикладене, можна зробити певні висновки, що стосуються уявлень А. А. Карнабеда про Чернігів за доби пізнього середньовіччя та раннього Нового часу.

Основні уявлення дослідника про планувальну структуру Чернігова складалися протягом 1950-х – 1980-х рр. За цей період вони значно доповнювалися та еволюціонували.

Науковець завжди виступав за те, що б під час археологічних досліджень, окрім ранніх нашарувань міста, вивчалися й шари, що належать до епохи пізнього середньовіччя та аж до XIX ст.

Будучи професійним архітектором, А. А. Карнабед постійно дбав про те, щоб його думки були викладені не лише вербальними описами, а й проілюстровані карто-схемами та графічними реконструкціями.

Роботи А. А. Карнабеда в основі своїй спираються на значу картографічну базу. У своїх дослідженнях автор застосовував метод історико-картографічного проектування пізніших епох на більш ранні. Такий підхід давав позитивні результати щодо визначення напрямків головних вулиць та розповсюдження площі забудови міста. Однак цей метод не завжди давав правдиві результати щодо площі забудови та напрямків другорядних вулиць.

Через брак джерел XV–XVI ст. у дослідженнях А. А. Карнабеда постійно виникав «перекіс» у бік другої половини XVII–XVIII ст. Однак ця тенденція зберігається у дослідників і сьогодні, через ті ж причини.

У зв'язку з тим, що А.А. Карнабед не був професійним археологом, він допустив низку помилок у датуванні деяких історичних об'єктів міста. Проте це істотно не вплинуло на загальну картину розвитку міста, особливо що стосується XVII–XVIII ст.

У працях А. А. Карнабеда окреме місце відведено також і церковній топографії міста, оскільки, на його думку, саме церкви були головними висотними домінантами, навколо яких відбувалася забудова.

Окремо в структурі міста дослідник розглядав і чернігівські монастирські комплекси, серед яких він приділив значну увагу Єлецькому та Троїцькому монастирям та їхнім головним соборам.

1. Бондар О.М. Чернігів: місто та фортеця у XIV–XVIII ст. / О.М. Бондар. – К., 2014. – 176 с.

2. Игнаткин И.А. Чернигов / И.А. Игнаткин. – М., 1955. – 88 с.

3. Ігнатенко І.М. Верхній замок у Чернігові / І.М. Ігнатенко // Сіверщина в історії України. – Київ-Глухів, 2012. – Вип.5. – С.38-41.

4. Карнабед А.А. Архитектурно-планировочные вопросы преемственности развития города / А.А. Карнабед // Вторая Всесоюзная конференция по историческому краеведению: тезис. докл. – Пенза, 1989. – С. 259-260.

5. Карнабед А.А. Деякі питання вивчення архітектурно-археологічних об'єктів / А.А. Карнабед // Перша Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства. – Чернігів, 1985. – С. 114-116.

6. Карнабед А.А. Минуле і сучасне стародавнього центру Чернігова – Дитинця / А.А. Карнабед // Український історичний журнал. – 1972. – № 3. – С. 88-96.

7. Карнабед А.А. Планировка и застройка Чернигова (Развитие и проблемы преемственности архитектурно-планировочной структуры исторического города)»: автореф. дис. канд. архитектуры / А.А. Карнабед /. – Ленинград, 1974. – 23 с.

8. Карнабіда А.А. Вивчення стародавнього Чернігова / А.А. Карнабіда // Український історичний журнал. – 1970. – №1. – С. 157-158.

9. Карнабіда А.А. Чернігів: архітектурно-історичний нарис / А.А. Карнабіда. – 2-е вид. К., 1980. – 128 с.

10. Карнабіда А.А. Чернігів: історико-архітектурний нарис. – К., 1969. – 80 с.

11. Національний архів Інституту археології НАН України. Фонд експедицій. №1947/20. Богусевич В.А. Черниговская археологическая экспедиция / В.А. Богусевич. – 20 с.

12. Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». – Ддф 1691/1. – «Карнобед А.А. Архитектурно-планированные воспросы реконструкции и развития центральных частей исторических городов (на опыте социалистической реконструкции Чернигова, Новгород-Северского, Нежина и Прилук). Диссертация на соискание ученой степени кандидата архитектуры. – К., 1963. – Рукопись»

13. Пляшко Л.А «Абрис Чернігівський» / Л.А. Пляшко // Наука і суспільство. – 1971. – № 8. – С. 30-31.

Александр Бондарь

Пространственно-топографическая структура Чернигова XV–XVIII вв. в исследованиях А. А. Карнабеда

В статье изложен анализ научного наследия А. А. Карнабеда, которое касается развития Чернигова в XV–XVIII вв. Труды А. А. Карнабеда по данной тематике были первой значительной попыткой обобщить развитие города во времена позднего средневековья и раннего модерного времени. Основное внимание архитектора было сосредоточено на планировочной структуре города, его высотно-доминантных и архитектурных ансамблях. Значительное количество идей исследователя остаются актуальными и в наше время.

Ключевые слова: Андрей Карнабед, Чернигов, позднее средневековье, раннемодерное время, крепость, город.

Olexandr Bondar

The Space-Topographical Structure Of Chernihiv in 15th-18th In A. Karnabed's Research

The article describes the analysis of the scientific heritage of A. Karnabed which concerns the development of Chernihiv in the 15th-18th. Proceedings of A. Karnabed on the subject were the first significant attempt to summarize development of the city in late Middle Ages and Early Modern Times. The main attention was focused on the architect's planning structure of the city, its high altitude and the dominant architectural ensembles. A significant number

of ideas researcher remains relevant in our time. These main points can be summarized in the following theses:

- Thoughts A. Karnabed about planning structure of Chernihov were developed throughout the 1950s – 1980s. During this period, they are considerably supplemented and evolved.

- A. Karnabed was a professional architect and is constantly concerned that his thoughts were set out not only the verbal descriptions and illustrated maps and graphic reconstructions.

- Works of A. Karnabed rely on a large map database. In their study, the author applied the method of historical and cartographic design later to earlier eras. This approach gave positive results. He was able to determine the direction of the main streets and dissemination areas for the city.

- A. Karnabed wasn't a professional archaeologist, he made some mistakes in the dating of several historical sites of the city. However, this is no significant impact on the overall picture of the development of the city.

- The works of A. Karnabed special place set aside and also the topography of the churchs. In his opinion, it is the churchs were the main high-rise landmarks around which the buildings.

- Separately the researcher examined the structure of the city and monastery complexes of the Chernihov. He devoted considerable attention Eletsky and Trinity Monastery and the main cathedrals.

Keywords: Andriy Karnabed, Chernihiv, late medieval, early modern time, fortress, city.

УДК 94: 352.07 (477.51-25)

Любов Шара

●

МІСЬКЕ САМОВРЯДУВАННЯ ЧЕРНІГОВА І ЗЕМСТВО: ШЛЯХОМ КОНФРОНТАЦІЇ ТА СПІВПРАЦІ

Йдеться про взаємодію Чернігівської міської думи з губернським і повітовим земствами упродовж другої половини XIX – початку XX ст. Наголошується на комплексі причин економічного та політичного характеру, що зумовили боротьбу міст імперії, у тому числі й Чернігова, за виокремлення у самостійну земську одиницю. Водночас, указується на тісну співпрацю міського і земського самоврядування стосовно розвитку освіти та організації медичного обслуговування жителів Чернігова.

Ключові слова: міська дума, земство, «самостійна земська одиниця», розвиток освіти, медичне обслуговування населення.

У річищі реформ 60-90-х років XIX ст. були розроблені та зреалізовані законодавчі акти про земські установи й міське громадське управління. Власне, Міські положення 1870, 1892 рр. упроваджувалися услід і з огляду на засадничі принципи законів 1864 й 1890 рр. про губернські та повітові земські інституції. Приміром, коли постала потреба трансформувати Міське положення 1870 р., то міністр внутрішніх справ Іван Дурново адресував губернаторам циркуляр, датований 2 липнем 1890 р., в якому наголосив, що «за планом робіт стосовно влаштування місцевого управління за земською реформою повинна йти міська і до її розробки приступити негайно» [2, с. 411, 412].

У Чернігівській губернії, відповідно до загальнодержавної політики, були створені та успішно працювали земські й міські самоврядні структури. Упродовж усього періоду життєдіяльності вони змогли досягти значимих результатів у різних царинах господарювання. Їхній досвід роботи і конкретні справи чи то в соціальній сфері, чи то стосовно вирішення побутових проблем, покращання благоустрою населених пунктів стали в нагоді не одному поколінню нащадків. Утім, як засвідчили реалії буття, історія взаємодії земського й міського самоврядування – це історія тісної співпраці та конфронтації водночас. Понад те, представники міської виборної влади стали на шлях боротьби за набуття для своїх поселень статусу самостійних земських одиниць. Чернігів як губернський центр не став винятком.

Тема взаємодії Чернігівської міської думи із земством містить наукову актуальність та новизну. Деякі її аспекти розкривалися у контексті вивчення муніципального управління в українських губерніях імперського простору [3; 5; 6]. Проте, проблема потребує подальшого всебічного дослідження й матиме практичне значення з урахуванням нинішньої необхідності реформувати місцеве врядування. Мета нашої розвідки полягає у тому, аби охарактеризувати причини, що спонукали Чернігівську міську думу підтримати боротьбу міст за виділення в окремі земські одиниці та проаналізувати співпрацю з губернським і повітовим земством щодо розвитку освіти й організації медичного обслуговування населення протягом другої половини XIX – початку XX ст.

© Шара Любов Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Центрально-Східної Європи Навчально-наукового Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

Міську думу Чернігова обрали у грудні 1870 р. у складі 42 гласних. З-поміж них за соціальною приналежністю були 23 купці, 14 міщан, 4 дворян і один священик. Очільником громадського управління став купець Яків Селюк [7, с. 34]. Фактично відразу ж думці почали висловлюватися за відмежування Чернігова у самостійну земську одиницю. Із таким проханням вони п'ять разів зверталися до Міністерства внутрішніх справ і це лише за період 1872–1897 рр. На початку XX ст. ідея унезалежнення від земства актуалізувалася з новою силою. Зокрема, на зібранні гласних, що відбулося 21 квітня 1904 р., пролунало: «... усі міста земських губерній повинні взяти собі гасло «відокремлення від земства». «Міській еліті, – вважає Дмитро Чорний, – здавалося і в цьому вона переконувала містян, що без статусу окремої самостійної одиниці неможливе подальше акумулювання місцевих коштів задля нагальних потреб населеного пункту, поліпшення його благоустрою та добробуту мешканців» [6, с. 152]. Безпосередньо з вуст думців звучало наступне: «теперішнє ставлення міст до земств є надзвичайно неправильним як у сенсі представництва для спільного задоволення загальних потреб, так і в сенсі фінансових стосунків. З одного боку, міста входять до складу земства і сплачують податки земству на його розсуд, через що відбувається надзвичайна нерівномірність в оподаткуванні міст, з іншого – міста є відособленими від земства через відсутність правильного представництва від міст у земстві, в результаті чого спільна робота виявляється неможливою» [4, с. 3].

Виникає цілком закономірне питання: чому міське і земське самоврядування, які мали бути двома гілками єдиного муніципального управління, стали на шлях конфронтації? Вочевидь, чи не найбільшим каменем спотикання виявилося стягнення земством податку з міської нерухомості. Для її оцінки земські установи створювали спеціальні комісії, до яких в обов'язковому порядку залучалися й члени міського громадського управління Чернігова. Вони визначали ціну майна, враховуючи його площу та вартість будівельних матеріалів. Потому обраховувалася загальна сума цінності міської нерухомості, а з неї брався відсоток на користь земства і держави. Зауважимо, що міста Чернігівської губернії залежно від рівня соціально-економічного розвитку умовно поділялися на три групи, для кожної з яких фіксувався окремий тариф збору. Чернігів, разом із такими повітовими центрами як Глухів, Конотоп, Ніжин, Новгород-Сіверський, Новозибків і Стародуб, уходив до першої групи. Відповідно, мусив щорічно відраховувати з бюджету по 6,5% від загальної суми цінності нерухомого майна. Якщо звернутися до статистичних даних, то упродовж 1870–1876 рр. включно чернігівське самоврядування виплачувало на користь земства і держави по 5553 руб. податку, протягом 1877–1884 рр. – по 5558 руб., 1885–1892 рр. – по 15509 руб., 1893–1900 рр. – по 15662 руб. Як бачимо, у 70-х – середині 80-х років XIX ст. сума оподаткування практично не змінювалася. 1877 р. збір зріс всього на 5 руб. Натомість з 1885 р. відрахування збільшилися майже утричі або на 9951 руб. в абсолютних показниках. Це пояснюється, з одного боку, розширенням міської забудови, з іншого – використанням ціннішого будівельного матеріалу. Замість традиційних дерев'яних споруд містяни прагнули мешкати у цегляних, значно зручніших із точки зору протипожежної безпеки. Якщо підрахувати відносну частку податку з міської нерухомості у земський та державний бюджети, то станом на 1871 р. вона становила 25,2% доходів Чернігова, а 1900 р. – 6,3%. Себто, обсяги оподаткування збільшилися, однак, враховуючи зростання річних прибутків, відсоток від їхньої загальної суми знизився [7, с. 74].

Прикметно, що, згідно з Положенням про земські установи, домовласники, оподатковані на користь земств, мали право делегуватися як земські гласні. «Однак, – упевнений Юрій Нікітін, – у реальному житті представництво від міст у земствах було мінімальним» [3, с. 124].

Сплата податку з нерухомого майна була лише однією із витратних статей на користь земства. Окрім цього, відповідно до Уставу про земські повинності (1899 р.), міські поселення мусили перераховувати земствам відсоток від збору з промислових свідоцтв і «питейних» платежів. Законодавством передбачалося, аби ті гроші губернські земства почасти витрачали й на потреби городян, але траплялося те зрідка [4,

с. 10]. Містяни практично не контролювали земських видатків. Напозір, така система оподаткування зумовлювала ситуацію, коли міста додатково фінансували земства, а самі страждали від зростаючих недоїмок. Прибічники ідеї відокремлення від земства переконливо твердили: «...за податки, сплачувані містом земству, останнє нічого не робить на користь міста, тому податок є звичайним оброком, що забирає від міста значні кошти, необхідні для задоволення численних культурних потреб міста; податок є нічим іншим, як жертвою міста земству, і, при цьому, жертвою величезною...; збільшувати земський бюджет за рахунок міських коштів, нічого не віддаючи місту, і не справедливо, і суперечить тому основному правилу, за яким кожний платник податків повинен отримувати що-небудь від того інституту, якому платить» [4, с. 6].

Серед думців також побутувала думка про своєрідну розбещеність земських діячів міськими податками. «... земство, – вважали вони, – отримує засоби від міста без усяких зусиль, витрати цих коштів не залежать від згоди міста і не контролюються ним. З такого боку це не етично, як будь-яке розбазарювання грошей з чужої кишені для покриття власних видатків, з іншого – привчає до невиробничих затрат: якщо не мають інтересу до збереження, то витрати завжди будуть більшими» [4, с. 27, 28].

Міські громадські управління також відраховували кошти для різноманітних інституцій, підпорядкованих земському самоврядуванню, скажімо, лікарень чи навчальних закладів. Хоча ж їхніми послугами користувалися і городяни, але гласні вважали такі виплати фінансово обтяжливими. У разі, коли, наприклад, земці вимагали збільшити плату за оренду лікарняних ліжок для малозабезпечених чернігівців, думці були переконані у необґрунтованості дорожчання медичної допомоги, гостро критикували земство на своїх зібраннях [7, с. 183]. Міська виборна влада прагнула автономно розпоряджатися грошима, без розпорошення їх на запити земства, а це й уможливлювалося у статусі окремої земської одиниці. Достатня наповненість бюджету та використання його виключно в інтересах городян ставала запорукою попередження соціальних конфліктів і відкривала перспективу покращання економічного розвитку губернського центра у умовах модернізації.

Іншою, не менш вагомою, проблемою у стосунках між міським і земським самоврядуванням було отримання кредитів для повноцінного виконання свої функціональних завдань – розвитку комунального господарства, розширення мережі навчальних закладів, організації медичного обслуговування населення і т.п. Відтак, коли одночасно земці та гласні міста, розташованого у межах губернського чи повітового земства, клопотали про кредит, отримати його міг лише один суб'єкт. Дослідники, до речі, наголошують, що відчутне протистояння між міським й земським самоврядуванням у цілому, на теренах імперії спостерігалося від часу заснування каси міського і земського кредиту. Вона могла розпоряджатися 20 млн руб., утім їх було замало. Тільки протягом 1908-1911 рр. міські громадські управління укладали облігаційні щорічні позики на суму близько 50 млн руб. [5, с. 222].

Представники самоврядування міст і земств часто зверталися за кредитами до державного казначейства, прохаючи, при цьому, кошти на одні й ті ж потреби. Вочевидь, з боку центральної влади, особливо в умовах економічних негараздів, виникали абсолютно вмотивовані нарікання. Наведемо такий приклад. У роки Першої світової війни надзвичайно актуальним стало питання забезпечення населення продуктами харчування. Природно, і земство, і міське громадське управління вишукували фінансові ресурси для закупівлі найнеобхіднішого продовольства, у тому числі й шляхом отримання позик. Апелюючи до відповідних державних інституцій, земці прохали кредит з урахуванням запитів повітового чи губернського міста. У свою чергу міські гласні також клопотали про позику для городян. За таких обставин урядовці мусили розіслати на місця циркуляр (від 10 лютого 1916 р.), у якому значилося таке. «На заготівлю одних і тих же продуктів харчування і фуражу, – читаємо, – для одного й того ж населення позики часто беруться і містами, і губернським, і повітовим земством, тобто потреби цього населення враховувалися два й, навіть, три рази. Це зумовлює зайві видатки державного казначейства, використання яких у теперішній складний час повинно здійснюватися з особливою бережливістю». Губернаторам й уповнова-

женим голови Особливої ради для обговорення та об'єднання заходів з продовольчої справи наказувалося прискіпливо перевіряти подання про кредити, контролювати, аби земства і міста не вимагали одночасно грошей для забезпечення однаковими продуктами харчування одного і того ж населеного пункту. Якщо земства братимуть позики з розрахунку і на жителів міста, то варто, аби була відповідна угода з міським самоврядуванням [1, арк. 34 зв.].

Непорозуміння подібного характеру, зумовлені дублюванням повноважень земських і міських гласних, траплялися через непродуманість і суперечливість муніципального законодавства, з одного боку, та прагненням держави обмежити взаємодію інституцій місцевого врядування – з іншого. Задля того, щоби земство і громадське управління міст могли ефективно господарювати, доцільно було би продумати механізми контактування між ними та всередині них. Важливо, якби вони безперешкодно обмінювалися досвідом, тісно співпрацюючи у процесі вирішення різноманітних проблем. Проте на заваді цьому часом ставала централізаторська політика. Приміром, 23 серпня 1901 р. набув чинності циркуляр Міністерства внутрішніх справ «Про заборону взаємодії між земськими та міськими управліннями стосовно питань загальнодержавного характеру». Органи самоврядування опинилися в умовах, коли мусили виробляти власні прийоми й методи роботи практично в усіх сферах життєдіяльності. Якщо виникала потреба у роз'ясненні певного питання, то, зазвичай, зверталися не до подібних структур, а до Сенату. Науковці переконані, що такі обставини спричинили ізольованість інституцій міського самоврядування, їхню впевненість у своїй самодостатності, а отже, необхідність вибороти статус самостійних земських одиниць [5, с. 221].

Дослідники також підкреслюють уплив на протиборство між земством і містом політичних уподобань їхніх гласних. За підрахунками Д. Чорного, до революції 1905–1907 рр. поміж 34 очільників земських управ переважали кадети (20 осіб), 14 чол. належали до октябристів; члени управ так само симпатизували гаслам конституційно-демократичної партії. Після 1906 р. із тих же 34 голів інтереси октябристів представляли 20 чол., від правих організацій делегувалися 10 осіб і ще 4 чол. – від прогресистів. Натомість політична ідентифікація персонального складу тогочасних міських дум свідчить про домінування гласних із партій лівого спрямування, в результаті чого конфронтація між земським і міським самоврядуванням ставала неминучою [5, с. 222].

Отож комплекс причин економічного та політичного характеру викликав у представників міського громадського управління непереборне прагнення здобути для свої поселень статус самостійних земських одиниць. «Ненормальність теперішніх стосунків міст до земства, – наголосив свого часу гласний Києва М. Страдомський, – усвідомлюється усіма міськими діячами. Не можна сумніватися у тому, що і земські діячі розуміють усю несправедливість закону...» [4, с. 4]. Відтак, міста об'єдналися задля спільної мети, й питання унезалежнення від земств набуло загальнодержавного масштабу.

У березні 1908 р. у Санкт-Петербурзі почала працювати Нарада у справах місцевого господарства. Вона сформувала спеціальну комісію, члени якої розробили проект відокремлення міст від земств. Згідно з ним, населені пункти, де мешкали не менше 100 тис. городян, могли набути права губернської земської одиниці, а там, де чисельність містян не менше 25 тис. осіб – повітової земської одиниці. Скористатися такою можливістю дозволялося протягом 3-х років повітовим містам і протягом 10-ти років губернським [6, с. 157, 158]. Рішення про відмежування ухвалювалося разом земським і міським самоврядуванням. Якщо б земства гальмували процес, то у такому разі міські думи могли поскаржитися міністру внутрішніх справ [6, с. 159]. Представники міського врядування були переконані, що «... єднання між містом і земством повинно зводитися не до сплати податку першим другому, а до колективної роботи на основі виробленої програми в царині шкільної освіти, лікарняної справи та багатьох інших; при цьому величина затрат міста і земства на спільне діло повинна відповідати отримуваним кожному з них вигодам» [4, с. 47].

Запропонований комісією проект проаналізували на засіданні Наради у справах місцевого господарства й більшістю голосів підтримали. Щоправда, на пропозицію земців постановили збільшити до 20-ти років перехідний період, упродовж якого міста здобували статус самостійних земських одиниць. За цей час повинні зменшуватися податки, сплачувані міським самоврядуванням земству, а останнє, у свою чергу, скорочувало виплати громадському управлінню (йдеться про ренту за міські землі й нерухомість, кошти на дольове утримання навчальних закладів, благодійних установ тощо) [6, с. 159].

Здавалося б, те, до чого прагнули міста, мало здійснитися, проте, реакція гласних виявилася стриманою. Чітко усвідомлювався факт, що актуальне й назріле питання відстрочувалося на 20-річний період. Конфронтація між земським і міським самоврядуванням продовжувалася. Відчутне її загострення сталося у вересні 1913 р. під час Першого Всеросійського з'їзду представників міст із питань покращення міських фінансів. Як відзначають дослідники, незважаючи на заздалегідь обумовлений порядок денний, пункт про виокремлення міст у самостійні земські одиниці «захопив уми делегатів у найбільшій мірі». Оприлюднені матеріали виступів укотре віддзеркалили значущість проблеми, а робота з'їзду в цілому стала своєрідною «демонстрацією наростаючого ступеня координації зусиль великих і малих міст на шляху до модернізації системи взаємодії між містами, владою і земствами, муніципального господарства» [5, с. 221, 222]. Проте далі, ніж обговорення й дискусії, справа не пішла. У форматі імперської системи та усталеної моделі місцевого врядування міста так і не стали окремими земськими одиницями.

Водночас реалії буття змушували і земців, і міських гласних шукати порозуміння, особливо в обопільно важливих областях. «Співпраця між міськими думами і земствами, – твердять фахівці, – була обумовлена самою природою цих структур, що діяли на засадах самоуправління, необхідністю координації зусиль у протистоянні із місцевою і столичною бюрократією» [6, с. 165]. Отож й історія взаємодії Чернігівської міської думи з губернським і повітовим земствами містить чимало прикладів взаємодопомоги в інтересах громади. Насамперед, це стосувалося соціальної сфери, власне таких аспектів, як розвиток освіти та організація медичного обслуговування населення. Стосовно першого, то міським і земським самоврядуванням засновувалися та утримувалися початкові навчальні заклади, серед яких училища різноманітного типу, церковнопарафіяльні школи, школи грамоти. Разом фінансувалася Чернігівська жіноча гімназія, на потреби якої 1890 р., скажімо, земство асигнувало 2125 руб., місто – 1840 руб., держава – 1000 руб. [7, с. 158]. Обсяги капіталовкладень зростали з урахуванням запитів навчального осередку й спрямовувалися на виплати заробітку педагогічному колективу, формування бібліотечного фонду, поліпшення матеріальної бази. Урядовці вважали жіночу освіту прерогативою суспільства, а не держави на противагу чоловічим гімназіям, тому, як бачимо, домінуючим джерелом доходів закладу були муніципальні ресурси.

Міське та земське самоврядування зініціювало й профінансувало організацію Чернігівського реального училища. До його появи у Чернігові функціонувала єдина установа середньої освіти для хлопчиків – гімназія, заснована ще 1805 р. Однак кількість вакансій у ній не відповідала чисельності бажаючих навчатися. Крім цього, у процесі модернізації економіки значно зріс попит на ринку праці на спеціалістів для багатьох галузей народного господарства. Через це, враховуючи переповненість чоловічої гімназії та нагальну потребу фахівців із технічною підготовкою в умовах індустріалізації, міська дума вирішила відкрити реальне училище. Пояснимо, що це середньоосвітній заклад для підготовки вихованців за трьома напрямами: загальному (випускники могли вступати до вузів), механіко-технічному та хіміко-технічному. 5 травня 1876 р. на засіданні гласних сформували комісію, яка проаналізувала фінансові можливості й доцільність майбутньої установи. Сумнівів щодо останнього не виникло, але потребувалися кошти, яких місто не могло акумулювати власними силами. Вирішили залучити земство, бо цілком справедливо вважали, що поява реального училища – необхідність для усієї губернії. І, дійсно, земці відгукнулися

на заклик. Станом на 1879 р. зібрали 22 тис. руб., з яких 2400 руб. виділило Чернігівське повітове земство, по 300 руб. – Остерське і Борзенське земства, 5 тис. руб. пожертвував гласний О. Цвєт, 11 тис. руб. – громадський банк і 3 тис. руб. – міська дума. Звернулися до Міністерства народної освіти за дозволом на відкриття закладу та проханням покривати державним коштом третину річних витрат. Міністерська відповідь виявилася прогнозованою: якщо місто обмежене у матеріальних засобах і не може самотужки утримувати училище, то, вочевидь, воно й не потрібне [7, с. 163].

Держава, як і муніципальне управління, виявляла зацікавленість у розширенні мережі середніх спеціальних навчальних установ, але їхнє фінансування воліла покладати на місцеву громаду. Утім і представники земства, і чернігівські думці остаточно не відмовилися від ідеї заснування реального училища. Постало воно у липні 1902 р. завдяки старанням міської думи, губернського і повітового земства, очільника коронної адміністрації Євгенія Андрієвського та добровільному внеску мецената Івана Дуніна-Борковського. Губернське земство асигнувало 20 тис. руб., повітове земство безкоштовно віддало для потреб училища сад площею 400 кв. сажнів, міська дума відрахувала з бюджету 30 тис. руб. та щорічно – по 5 тис. руб. на утримання закладу, І. Дунін-Борковський подарував 50 тис. руб. [8, с. 83, 84, 85].

Ще однією площиною для тісної співпраці земців і міських гласних була медицина. Йдеться, зокрема, про організацію медичного обслуговування населення, проведення профілактичної роботи, боротьбу з інфекційними захворюваннями епідеміологічного характеру. Варто зауважити, що, дякуючи провідним лікарям-земцям, зазнала кардинальних змін практика надання медичних послуг. До запровадження земського самоврядування існувала роз'їзна система, себто міські лікарі працювали стаціонарно лише 2-3 дні на тиждень, а решту часу проводили на виїздах у повіті [7, с. 181]. Щоби медична допомога стала доступнішою та ефективнішою, земці зорганізували лікарські округи з фельдшерськими пунктами й амбулаторним прийомом хворих. Територію Чернігівської губернії поділили на дільниці, в центрі яких відкрили лікарні з амбулаторіями, інфекційними відділеннями та кількома фельдшерським пунктами. Зазвичай, дільниця розраховувалася на 10 тис. населення, радіусом обслуговування до 17 верст (верста дорівнює 1,0668 км). Протягом 15 років (1865–1880 рр.) на теренах губернії запрацювали 46, а станом на 1895 р. – вже 83 лікарські дільниці на 545 кв. верст і 26710 осіб.

Жителі Чернігова користувалися послугами земської лікарні. Міська дума орендувала у ній ліжка для лікування кількох категорій населення – осіб із малозабезпечених родин, військовослужбовців і пожежників. Із бюджету асигнувалося у середньому по 25 коп. на утримання хворого протягом доби, з 90-х років XIX ст. оплата збільшилася до 40 коп. [7, с. 182].

Під час поширення епідемій міське і земське самоврядування разом намагалися ліквідувати проблему. Громадське управління мало змогу ізолювати хворих до інфекційного відділення земської лікарні, спільно проводили дезінфекційні заходи. Спочатку вдавалися до знищення одягу й власних речей хворого, відшкодовуючи завдані збитки малозабезпеченим родинам. Згодом почали знезаражувати речі у дезінфекційній камері губернської в'язниці, а потім міська дума домовилася з повітовим земством про будівництво спільної дезінфекційної камери, профінансувавши частину витрат. Поява камери дозволяла економити час і гроші [7, с. 193].

Конструктивною була співпраця міського й земського самоврядування у процесі профілактичної роботи, безпосередньо імунізації населення проти віспи – однієї з найпоширеніших хвороб. До 80-х років XIX ст. дума Чернігова купувала вакцину поза межами губернії. 1882 р. лікарі-земці Ніжинського повіту успішно провели щеплення детритом, для виготовлення якого вводився здоровим телятам авірулентний варіант вірусу. Через 4-5 діб дозрілі віспинки, збудники хвороби, оброблялися і прищеплювалися людині, спричиняючи легку форму захворювання. Після одужання у хворого вироблявся імунітет. 1886 р. відкрили перший віспяний телятник у Чернігові [7, с. 188]. Природно, що виробництво вакцини у місцевих умовах значно полегшило міській думі купівлю сироватки, необхідної для вчасного щеплення.

Таким чином, викладений матеріал засвідчив, що міське громадське управління другої половини XIX – початку XX ст. протягом усього періоду функціонування намагалося здобути статус самостійних земських одиниць, відокремитися від земства. Зумовлювалося це сукупністю економічних і політичних чинників, мало загальнодержавний характер, але виявилося неможливим у форматі імперської системи. Попри очевидну конфронтацію, історія взаємодії Чернігівської міської думи із земськими установами містить чимало прикладів тісної співпраці в інтересах місцевої громади. Дольовим способом засновувалися та утримувалися навчальні заклади від початкових до середньоспеціальних. Земське і міське самоврядування разом опікувалися медичною сферою. Громадське управління орендувало ліжка у земській лікарні, послуговувалося інфекційним відділенням, купувало вакцину проти віспи; земці й думці боролися спільними зусиллями з епідемічними захворюваннями, проводили профілактичну роботу. Підтвердження ефективного співробітництва простежується і в інших сферах господарювання, що в перспективі має стати самостійним об'єктом для вивчення.

1. Черніговский обласний державний архів (далі – ЧОДА), ф. 145, оп. 2, од. зб. 1427, 308 арк.

2. Зайончковский П. Российское самодержавие в конце XIX в. / П. Зайончковский. – М., 1970. – 442 с.

3. Нікітін Ю. Пореформені міста Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у другій половині XIX ст.: історичний аспект самоврядування / Ю. Нікітін. – Вінниця, 2014. – 252 с.

4. Страдомский Н. Города и земство (К вопросу об урегулировании их взаимных отношений) / Н. Страдомский. – К., 1905. – 62 с.

5. Чёрный Д. Выделение городов в самостоятельные земские единицы: причины обострения противостояния городов и земств накануне Первой мировой войны / Д. Чёрный // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Вип. 87. Серія: Історичні науки. № 8. – Чернігів, 2011. – С. 220-223.

6. Чорний Д. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.) / Д. Чорний. – Х., 2007. – 304 с.

7. Шара Л. Чернігівська міська дума (70-90-і роки XIX ст.) / Л. Шара. – Чернігів, 2010. – 224 с.

8. Шара Л. Чернігівське реальне училище: між місцевими та загальнодержавними потребами й можливостями / Л. Шара // Шрагівські читання. – Вип. 2. – Чернігів, 2012. – С. 80-90.

Городское самоуправление Чернигова и земство:
путём конфронтации и сотрудничества

Речь идёт о взаимодействии Черниговской городской думы с губернским и уездным земствами на протяжении второй половины XIX – начала XX вв. Указывается на комплекс причин экономического и политического характера, которые обусловили борьбу городов империи, в том числе и Чернигова, за выделение в самостоятельную земскую единицу. В то же время подчеркивается тесное сотрудничество городского и земского самоуправления относительно развития образования и организации медицинского обслуживания жителей Чернигова.

Ключевые слова: городская дума, земство, «самостоятельная земская единица», развитие образования, медицинское обслуживание населения.

Chernihiv municipal government and zemstvo:
by the way of confrontation and cooperation

The purpose of the study is to characterize reasons which forced Chernihiv city duma to support the struggle of cities for the separation to individual zemstvo units and analyse the

cooperation with provincial and district zemstvo concerning the development of education and organization the medical care during the second half of XIX – early XX centuries.

Basing on archival materials and historiographical base, we can state the following. According to the national policy, a zemstvo and city self-governing structure were created and successfully worked in the Chernihiv province. During the period of life they were able to achieve significant results in different fields of management. However, as realities of life demonstrated, the history of interaction between public administration and zemstvo city is a story of confrontation and close cooperation together. Chernihiv, among a number of other cities of Ukrainian provinces, stood on the way of struggle for the status of independent zemstvo unit. It was due to the complex causes of economic and political nature. Firstly, the public administration was dissatisfied by the obligation to be taxed for the benefit of zemstvo institutions, annually enumerating percents from the total cost of the city estate, from charges of industrial certificates and «pyteynyh» payments. The part of this money the provincial zemstvo had to spend on citizen's needs, but it happened rarely. The mentioned tax system led to a situation where empire cities financed zemstvos additionally and suffered from growing debt.

The dissatisfaction of city government caused the necessity to spend money on various institutions which were under zemstvo's subordination. Although citizens used their services, but members of the city duma considered such payments as burdening. They desired managing the budget independently without spraying it on zemstvo government's requests.

Despite of economic contradictions between the city and zemstvo, a political factor also was important. A centralized policy prevented the exchange of experience and cooperation between zemstvo and municipal authorities and inside them, caused the isolation of municipal government institutions, their confidence in their self-sufficiency and, therefore, the necessity to win the status of an independent zemstvo unit. The confrontation depended partly on political preferences of elected members in the city duma. After the revolution of 1905-1907 supporters of right conservative parties dominated among leaders of zemstvo, while zemstvo duma members supporters of left-wing parties prevailed.

In the early XX century the problem of the separation cities from zemstvos gained the national importance. In March 1908, in the context of a work of the Meeting of the municipal economy a special commission that developed the project of receiving the status of independent zemstvo units for cities was formed. It was voted but not implemented. In the format of the imperial system and established model of local government, cities hadn't separated from zemstvo.

At the same time, life circumstances forced Chernihiv members of the zemstvo and city duma looked for the understanding, especially in mutually beneficial spheres. Municipal and zemstvo government founded and supported primary educational institutions, including colleges of different types, parish schools, reading and writing schools. Chernihiv female high school was financed in a share way. The opening of Chernihiv secondary school, the secondary special institution, was initiated and financed.

The close cooperation of the members of zemstvo and city duma was observed in the organization of medical care, providing the prevention work, control infectious diseases of the epidemiology nature. Chernihiv residents used the services of a zemstvo hospital. The public administration rented beds for the treatment several categories of townspeople – people from poor families, serviceman and firefighters. During the spread of infectious epidemics municipal and zemstvo government together tried to eliminate the problem. The city was able to isolate patients in the infectious department in a zemstvo hospital; disinfection measures were held together. Combining the financial resources, the city duma and district zemstvo had built a disinfection chamber.

The cooperation of municipal and zemstvo governments was constructive during a prevention work directly the immunization against smallpox. Thanks to researches of leading zemstvo doctors, the production of vaccines was regulated in the local environment, which greatly facilitated the problem of purchase a serum which was necessary for timely vaccination.

Key words: city duma, zemstvo, «independent zemstvo unit», development of education, medical service of population.

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

УДК 94 (477.51):[2-855:27-526.62] «17-18»

Тетяна Миколайко

●

ІКОНОПИСНІ ЦЕНТРИ СТАРООБРЯДЦІВ НА ЧЕРНІГОВО-СІВЕРЩИНІ У XVIII – XIX СТОЛІТТЯХ

Стаття присвячена центрам іконописання старообрядців на Чернігівщині. Особлива увага приділена іконописцям-старовірам Андрію та Василю Родіонцевим та Івану Алексєєву, які жили на Стародубщині.

Ключові слова: іконопис, старообрядці, слобода, Стародуб, Василь Родіонцев.

Історія старообрядців – це життєпис постійних та важких переселень. У пошуках релігійної свободи сотні тисяч росіян ішли на окраїни і за кордон Російської імперії і розселилися майже по всьому світу. Одні селилися на території Польщі, Литви, інші йшли далі – до Румунії, Болгарії, на Аляску. Україна стала основним притулком для старовірів, які втікали від репресій російської влади. Найбільші осередки були розташовані на Поділлі, у Криму, Слобожанщині, Буковині і Стародубщині.

Перша спроба еміграції старовірів на територію Гетьманщини відбулася в 70-х роках XVII ст., невдовзі після реформ патріарха Никона. Із 80-х років XVII ст. починається наступний етап еміграції старообрядців, цього разу вже до Чернігівського та Стародубського полків[1].

Осідаючи на нових територіях, старовіри формували нові посади і слободи, створювали скити, монастирі. Прийшовши з іншої держави, вони принесли іншу культуру і не асимілювалися, не злилися з українським православним населенням, хоча складали меншість на Сіверщині. Для того, щоб мати кошти для існування, займалися обробітком землі, ремісництвом, промислами, торгівлею і, незважаючи на таку зайнятість, не забували про освіту: відкривали школи, друкарні, які ж самі і утримували, і таким чином деякі слободи перетворювалися на просвітницькі центри [2].

Особливу увагу старовіри приділяли збереженню власної ідеології та чистоті віри, заради якої й були змушені зніматися із рідних місць і йти у чужі краї. У новостворених поселеннях вони будують церкви та монастирі, займаються іконописом. У старовірів завжди було особливе ставлення до ікон, тому деякі дослідники навіть вважають, що в наш час лише вони зберегли справжнє розуміння іконописного канону і відповідне ставлення до ікон, не допустили підміни давніх образів сучасними зображеннями, виконаними невідомо ким і де, і прикрашеними паперовими квітами[3].

Старообрядці були основними експертами в іконописі та іконографії, збирали «дораскольні» ікони, вважаючи «нові» «без благодатними». Особливо цікавилися іконами Андрія Рубльова[4].

Своєрідними центрами іконописання були старообрядницькі слободи та скити,

© Миколайко Тетяна Анатоліївна – молодший науковий співробітник науково-просвітницького відділу Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

які виникли на півночі Чернігівщини у другій половині XVIII ст.: на Городнянщині, Стародубщині, Суражчині. Великий осередок іконописного ремесла старообрядців існував у Злинці, Новозибкові, Добрянці, слободах Воронок, Радуль[5].

Іконописці мали значний прибуток, оскільки за століття, від першої третини XVIII по останню третину XIX ст., кількість старообрядців залишилася незмінною, близько 46 – 50 тисяч, а попит на «правильні» ікони завжди залишався стабільно високим[6].

Виробництво ікон у старообрядницьких поселеннях було добре організованим. Окрім художників-іконописців, мабуть, цією справою займалися мідники, бо зустрічаються мідні ікони, які були порівняно дешеві і мали попит серед простого населення. Можливо, були майстерні мідної художньої пластики, які виконували роботи на рівні копій.

Синод РПЦ заборонив використання литих ікон. Подібної заборони у старообрядців не існувало, а мідні литі ікони невеликого розміру, легко відтворювані за зразком, були зручні як при виробництві, так і у використанні.

Через замкненість старообрядницьких спільнот відомості про авторів ікон та майстрів-учителів майже не збереглися. Достовірно згадуються лише імена іконописців XVIII ст. старця Микити та Івана Алексєєва. Останній був відомим учителем у колі безпопівців* і прикрашав храми у Москві та Стародубі[7].

Алексєєв мав ще одне прізвище чи то псевдонім –Іван Олексійович Стародубський (1709—1774/1776 рр.). Проживав у місті Вєтці (нині Гомельська область, Білорусь), у Климові і Стародубі. Свою іконописну діяльність почав у 1730 р. у віці 21–22 роки. Окрім іконопису, Іван Олексійович цікавився літературою і залишив полемічні твори проти державної церкви і попівців**, особливої уваги заслуговує «История о бегствующем священстве».

Серед іконописців Стародубщини були в основному прості люди, які селилися в містах, слободах. Безумовно, працювали і монастирські іконописці, але їх імена сьогодні невідомі. Є інформація про іконописця-старовіра із Новозибкова Андрія Родіонцева і його сина – старообрядця-іконописця, а згодом православного священика і місіонера – протоієрея Василя Родіонцева (1867—1920 рр.).

Життя і діяльність Родіонцевих представляють великий інтерес для дослідників історії старообрядництва. Марина Кочергіна проаналізувала мемуари Василя Родіонцева «Воспоминания о моей жизни в старообрядчестве и обращении в лоно святой соборной и апостольской церкви», зібрала і опрацювала спогади нащадків іконописців, котрі проживають на Брянщині, це дало можливість дослідити іконописну діяльність родини Родіонцевих[8].

За свідченнями родичів, батько і син були грамотними, талановитими людьми. Про Андрія Родіонцева інформації небагато, лише мемуари сина. Із них відомо, що народився А. Родіонцев в селищі Тимошкин Перевіз Новозибківського повіту Чернігівської губернії. У нащадків збереглося свідоцтво про те, що іконописець Андрій Родіонцев мав прізвище Родіонов і підтримував родинні зв'язки з власником новозибківських сірникових фабрик А. Ф. Родіоновим.

Андрій Родіонцев мав іконописну майстерню у Новозибкові, де працювало більше десяти майстрів. У виробничих приміщеннях учні неухильно підпорядковувалися вчителю, обов'язковим було читання стародруків, служба вечірніх канонів. Над майстернею була влаштована домашня молільня, прикрашена різними іконами, у якій велися богослужіння. Новостворені ікони урочисто освячувалися у старообрядницьких слободах під час храмових свят, на які збиралося багато людей із сусідніх місцевостей і влаштовувалися хресні ходи. Андрій Родіонцев мав замовників у слободах Чернігівської і Могильовської губерній. Це свідчить про досить широкий ринок збуту старовірських ікон із Стародубщини, що розходилися по всьому регіону[9].

Василь Родіонцев (син А. Родіонцева) не мав здібностей і бажання вчитися іконо-

* Безпопівщина — один з основних напрямів старообрядництва, який виник під час розколу православної церкви в Московії, після церковної реформи 1653—56 рр. Безпопівщина заперечує необхідність духівництва і церковної організації.

** Попівщина – одна з течій старообрядництва. Виникла внаслідок розколу православної церкви в Московії у др. пол. XVII ст. Попівці визнають необхідність священиків при богослужіннях і обрядах.

пису, вважав це справою «не мирських людей». Для того, щоб зацікавити сина, батько написав «образ Николы Чудотворца с другими угодниками». Цей образ завжди зберігався у Родіонцева-молодшого і, мабуть, надихнув на освоєння іконописного мистецтва. Після смерті батька у 1880 р. син успадковує іконописну майстерню, збирає стародруки, приймає замовлення на написання образів. Василь оновлює ікони в Каменському Успенському жіночому скиті, котрий розташовувався у 18 верстах (1 верста = 1 км) від Новозибкова.

У цей час, незважаючи на молодий вік, він був одним із авторитетних старообрядницьких проповідників, брав участь у старовірських соборах. Так, на старообрядницькому соборі у посаді Лужки в 1892 р. виник конфлікт з приводу «правильности священства Белокриницкой иерархии»[10]. В. Родіонцев виступив із жорсткою критикою і пішов із собору зі своїми однодумцями.

6 грудня 1892 р. під впливом місіонерів офіційної церкви він приєднався до православ'я. Разом з ним до офіційного православ'я приєдналася його дружина Катерина Іванівна і старша донька Ганна. У 1893 р. Родіонцев стає православним місіонером і священиком Богоявленської церкви у селищі Воронок Стародубського повіту Чернігівської губернії. Вона була збудована на кошти власника щетинної фабрики купця Василя Дмитровича Караміна.

Проповідницька діяльність не заважала Василю Родіонцеву займатися іконописом. Будучи активним діячем Братства святого Михайла, князя Чернігівського, він організував його відділення у поселенні Воронок, де розташувався іконно-книжковий склад і іконописна майстерня. При братстві було організовано спілку молоді «Християнська співдружність», членів якої навчали різних ремесел, у тому числі й іконописному, а вчителем був В. Родіонцев. Діяльність спілки припинилася після 1917 р. При Богоявленській церкві відкрив школу грамоти, де навчалися діти і православних, і старовірів. В. Родіонцев сприяв відкриттю школи на батьківщині своїх предків – у слободі Тимошкін Перевіз[11].

За свою різноманітну просвітницьку та мистецьку діяльність В. Родіонцев отримав кілька нагород:

2 травня 1893 р. нагороджений набедреником (парчевий прямокутник із зображенням хреста, який священики одержують як першу нагороду і носять з правого боку нижче паска);

28 липня 1898 р. – скуфією (гостроверха шапка з чорного або фіолетового оксамиту в православного духовенства, монахів);

3 лютого 1899 р. – орденом Святої Анни 3 ступеня;

15 грудня 1903 р. за діяльність на церковно-шкільній ниві йому дано архіпастирське благословення;

11 лютого 1903 р. з дозволу єпархіального керівництва прихожанами Богоявленської церкви було подаровано образ преподобного Василя;

6 травня 1908 р. – наперсним хрестом.

Після 1917 р. доля родини В. Родіонцева складається трагічно. З 1918 по 1920 рр. Василя Андрійовича призначають наглядачем у Троїцькій церкві с.Камень Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії. Цього ж 1920 р. іконописець помирає від тифу. Похований на цвинтарі Богоявленського храму в слободі Воронок. На жаль, його могила не збереглася, бо на території старого кладовища у 1980-х р. почали будувати лікарню, і могилу відкрили. Родичів про відкриття могили не попередили, і перепоховання останків не проводилося.

Два сини іконописця, Іван і Василь, були репресовані, молодший син Андрій змушений був продати будинок і залишити Воронок у 1940 р. Садиба Родіонцевих перейшла у власність маслозаводу, який саме в цей період почали будувати[12].

На жаль, частину ікон пензля Василя Родіонцева було втрачено через те, що родина жила в бідності, і, за свідченнями родичів, взимку через брак коштів будинок опалювали книгами, стародруками та іконами. Деякі святі образи залишилися серед місцевого населення, наприклад, за спогадами учня іконописця Трохима Олександровича Андріянова, ікону «Спас Нерукотворний», написану 1892 р., Родіонцев

подарував православному новгород-сіверському єпископу Сергію. Частина робіт Василя Андрійовича знаходиться у колекції Третьяковської галереї у Москві, їх вивезли у 1970-х рр. учасники археографічної експедиції Московського державного університету ім. Ломоносова.

Виявлення нових імен іконописців – Андрія і Василя Родіонцевих, Трохима Олександровича Андріянова, Івана Олексійовича Алексєєва (Стародубського) – свідчить про те, що у другій половині XIX ст. – на початку XX ст. іконописне мистецтво на територіях, де проживали старообрядці, розвивалося. Хоча написання ікон у той час для старовірів було досить ризикованою справою. Для вступу до іконописного цеху чи майстерні старообрядцям необхідний був дозвіл міністра внутрішніх справ Російської імперії. А якщо іконописець-старовір утаємничив свою приналежність до розколу і намагався вступити до цеху без дозволу, то на нього накладали штраф у розмірі від 25 до 100 рублів. Лише «Маніфест про віротерпимість» у 1905 р. дозволив старообрядцям займатися іконописом і створювати свої іконописні цехи.

У стародубських поселеннях були не лише свої іконописці, а й мідники, палітурники, ювеліри. Так, у Стародубі станом на 1865 р. було 39 живописців, при них 20 робітників і учнів, у слободі Клинці – 7 живописців-майстрів і 10 найманих робітників. Наймані робітники отримували платню від 96 до 120 рублів на рік, що є свідченням того, що іконний промисел давав можливість стабільного заробітку та загалом приносив немалі прибутки.

Працювали іконописці й при монастирях. Так, при старообрядницькому Покровському монастирі, котрий розташовувався у лісі між Климівською та Митьківською слободами Стародубського повіту, була багата ризниця, срібні з позолотою шати для ікон, вишиті перлами ризи, працювали іконописна майстерня та бібліотека рукописів та стародруків[13].

Збереглися відомості про старообрядницького іконописця у Радулі, який працював там у 80-х роках XIX ст. Він не лише відновлював ікони радульських жителів, а писав і нові образи. Цікаво, що до майстра зверталися не лише старовіри-одновірці, а й православний священик Олександр Кудрявцев[14].

Можемо констатувати, що внесок старообрядців у розвиток іконописного мистецтва України й досі залишається малознаним для істориків та майже *tabula rasa* для широкого загалу. Проте на українських землях існували райони компактного розселення старовірів. Одним з таких була Стародубщина. Переселившись сюди у другій половині XVIII – на початку XIX ст., старовіри заснували свої церкви, монастирі і для їх забезпечення створили іконописні майстерні. В цих майстернях зберігалися і розвивалися традиції іконопису, мідної художньої пластики, релігійного шиття, книгодрукування.

1. Акименко С. Перші старообрядницькі осередки на Чернігівщині // Сіверянський літопис. – 2011 – № 1 – С. 40.

2. Сергеєв С., Куртасова О. Господарсько-побутова діяльність старовірів Чернігово-Сіверщини в XIX ст. та особливості старообрядницької Богородичної ікони «Усім засмученим радість» // Сіверянський літопис. – 2009. – № 4 – С. 47-51.

3. Алгинин А. Н. Корни: Очерки по истории русских старообрядческих слобод Добрянки и Радуля. – Чернигов: РИК «Деснянська правда», 2006 – С. 68-69.

4. Первобытное общество. [Електронний ресурс]/ М. В. Кочергина Старообрядец-иконописец и православный священник-миссионер из Стародубья Василий Родионцев / Деснинские древности. – 2008. – Выпуск V. – С. 115-117. – Режим доступу: http://www.istmira.com/istprvob/desninskie-drevnosti-vyp-v/page/115/.

5. Курач С. М. До проблем існування і наукового вивчення іконопису на Придесенні // Сіверянський літопис. – 1997. – № 6 – С. 51-56.

6. Пономаревська О. І. Центри народного іконопису північно-східного Полісся: Історично-культурні проблеми визначення [Електронний ресурс] / МІСТ: Мистецтво, історія, сучасність, теорія. – 2008. – Вип. 4-5. – С. 243-247. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Mist_2008_4-5_37.pdf/

7. Пономаревська О. І. Центри народного іконопису північно-східного Полісся: Історично-культурні проблеми визначення [Електронний ресурс] / МІСТ: Мистецтво, історія, сучасність, теорія. – 2008. –Вип. 4-5. – С. 243-247. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Mist_2008_4-5_37.pdf/

8. Первобытное общество. [Електронний ресурс] / М. В. Кочергина Старообрядец-иконописец и православный священник-миссионер из Стародубья Василий Родионцев / Деснинские древности. – 2008. – Выпуск V. – С. 115 - 117. – Режим доступу: http://www.istmira.com/istprvob/desninskie-drevnosti-vyp-v/page/115/. – Назва з екрану.

9. Там само.

10. Там само.

11. Там само.

12. Там само.

13. Таранець С. В. Стародубщина як один з провідних духовних центрів старообрядців у другій половині XVIII – на початку XX століття // Краєзнавство. – 2013. – №2. – С.133 - 138.

14. Алгинин А. Н. Корни: Очерки по истории русских старообрядческих слобод Добрянки и Радуля. – Чернигов: РИК «Деснянська правда», 2006. – С. 68 - 69.

Миколайко Т. А. «Иконописные центры старообрядцев на Черниговo-Северщине в XVIII-XIX веках».

Статья посвещена центрам иконописи староверов на Черниговщине. Особое внимание уделено иконописцам-староверам Андрею и Василию Родионцевым и Ивану Алексееву, которые жили на Стародубщине.

Ключевые слова: иконопись, старообрядцы, слобода, Стародуб, Василий Родионцев.

Mykolaiko T. A. «Iconography centers of oldbelievers in Chernihiv-Siversky in XVIII-XIX centuries».

The article is dedicated to centers of iconography of oldbelievers in Chernihivschyna. Particular attention is paid to the icon painters- oldbelievers Andrew and Vasili Rodiontsevym who lived Starodubshchyna. The family was well-known painters in the region, as had his own studio, performing order not only fellow believers, and for the orthodox, were engaged in educational work, contributed to the opening of schools. Also, the article recall the names of icon painters – Ivan Alexeyev, Adriyanov Trohym – this indicates that in the mid-XIXth icon painting art in areas inhabited by oldbelievers developed and bring profits. Oldbelievers founded their monasteries, built churches, and for their support, equip them with icon-painting workshop engaged copper plastic art, religious embroidery and printing.

Key words: iconography, oldbelievers, sloboda, Starodub, Rodiontsev.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

УДК 94 (477.51 – 25):[725.125.4:355.075.51]

Алла Доценко

●

БУДИНОК ПОЛКОВОЇ КАНЦЕЛЯРІЇ В ЧЕРНІГОВІ (ІСТОРІЯ ОДНОГО РЕМОНТУ)

Даний матеріал є логічним продовженням статті «Будинок полкової канцелярії в Чернігові. І половина XIX ст.», надрукованої у журналі «Сіверянський літопис» у № 3 за 2015 рік.

У статті на архівних матеріалах Державного архіву Чернігівської області висвітлюється історія ремонту Будинку полкової канцелярії в м.Чернігові в 1850–1855 рр. Простежується послідовність підготовки, початку і перебігу ремонтних робіт. Викликає подив повільність, з якою чиновники Чернігівської губернської будівельної і дорожної комісії ведуть листування з підрядником, губернським архітектором і вищестоячими органами щодо виділення коштів на ремонт, часу його проведення, зміни видів робіт, потреб підрядника. Складається таке враження, що чиновники його гальмують: ремонт, який мав би бути проведений за один рік, розтягнувся більше аніж на п'ять років. І коли врешті-решт закінчився з оцінкою «хорошо и прочно», знову постало питання про новий ремонт. Чому так? Але то вже тема наступної статті.

Ключові слова: архів губернського правління, Чернігівська губернська будівельна і дорожня комісія, губернський архітектор, підрядник, проект, кошторис.

На 1850-ті роки Будинок полкової канцелярії знову потребував ремонту. Чернігівська губернська будівельна і дорожня комісія звернулася до чернігівського, полтавського і харківського генерал-губернатора з проханням дозволити ремонт споруди, а потім відповідно затвердити наданий проект і кошторис ремонтних робіт. Генерал-губернатор своїм листом від 12 листопада 1849 року дозволив роботи, затвердивши проект з кошторисом, а головне управління шляхів сполучення і публічних будинків рекомендувало комісії [1]:

1) Проект і кошторис прийняти до керівництва при виконанні ремонтних робіт у 1851 році.

2) Роботи виконати у відповідності з законом, намагаючись на торгах знизити кошторисну вартість.

3) Контролювати, щоб роботи були розпочаті і закінчені вчасно.

4) Після закінчення робіт надати комісії звіт встановленої форми.

5) Роботи віддати на підряд і призначити торги на 7 вересня 1850 року.

Після цього Чернігівська губернська будівельна і дорожня комісія доручила начальникам «Искуственного и Счетного Столов» скласти кондиції для підряду і надати їх на розгляд «Общего Присутствия» до настання терміну торгів. Після розгляду і затвердження в «Общем Присутствии» кондиції мали вручити особам, які будуть брати участь у торгах [2].

© Доценко Алла Володимирівна – заступник генерального директора НАІЗ «Чернігів стародавній».

28 липня 1850 р. будівельна і дорожня комісія направляє в міські і земські поліцейські відділення оголошення про торги 7 вересня 1850 р. [3]. Після його опублікування надходять заяви на участь у торгах. Їх подали новгород-сіверський купець 3-ї гільдії Мойша Халькін, штабс-капітан Прокофій Глєбов і чернігівські купці Нахім Фейгін і Гімлі Мечерет. Але в результаті торги виграв штабс-капітан Прокофій Глєбов, який запропонував уступку казні 1078 руб. 25 ¾ коп., що становила від кошторисної вартості 2978 руб. 25 ¾ коп. – 30%, яка для казни була вигідною.

14 листопада 1850 р., вже після торгів, департамент господарських справ головного управління шляхів сполучення і публічних будинків у своєму листі ще раз наголошує Чернігівській будівельній і дорожній комісії на необхідності відпуску необхідних коштів на ремонт будівлі архіву, але до того надати департаменту в наступному 1851 році «Требовательную ведомость» на суму 1900 руб. сріблом із зобов'язанням штабс-капітана Глєбова розпочати роботи в наступному році з 1 травня і закінчити їх до 1 вересня того ж року [4].

Ось так у підготовці документації та листуванні чиновників пройшов цілий рік.

У січні 1851 року будівельна і дорожня комісія на своєму засіданні постановляє просити департамент «Искуственных дел» вислати на ремонт кошти, оскільки вона за контрактом повинна видати підряднику завдаточну суму, а якщо підрядник не отримає кошти, то це буде приводом до затягування робіт.

Майже в цей час — у січні 1851 р., в Чернігівську будівельну і дорожню комісію надходить лист з губернського правління про загрозливе становище будівлі Губернського архіву [5]. Але відповідь комісії така, як і підозрювало Губернське Правління: роботи віддані на підряд і будуть проведені влітку 1851 року [6].

4 лютого 1851 р. поміщик штабс-капітан Глєбов подає в Чернігівську губернську будівельну і дорожню комісію заяву, в якій просить видати кошти для заготівлі матеріалів, поки ще стоїть зима і зимовий шлях зручний для заготівлі лісу та інших матеріалів для ремонтних робіт [7]. Але комісія відповіла, що кошти не отримано від головного управління шляхів сполучення і публічних будинків, а оскільки споруда архіву прийшла «в большее повреждение», то обіцяли прохання Глєбова донести головноуправляючому шляхів сполучення і публічних будинків і просити його про термінове виділення необхідних 1900 руб. сріблом на ремонт споруди Губернського архіву.

20 березня 1851 р. в комісію прийшла відповідь, що лист розглянуто, і департамент господарських справ головного управління шляхів сполучення і публічних будинків має честь «препроводить» 1900 руб. сріблом на ремонт будівлі, а казначей комісії Косенко повинен цю суму отримати і в «кладовой Казначейства поместить для хранения впредь до особого распоряжения».

27 квітня штабс-капітан Глєбов знову просить губернську будівельну і дорожню комісію видати йому завдаточну суму на ремонтні роботи. І в цей же день — 27 квітня1851 р. – головне управління шляхів сполучення і публічних будинків надсилає запит у комісію «не окончены ли работы по исправлению здания, занимаемого Губернским Архивом в г. Чернигове?»

А тим часом будівля архіву ще не була навіть підготовлена до ремонту: архівні документи не вивезені. Комісія направляє в Чернігівське губернське правління лист з проханням звільнити споруду від архівних справ, на що отримує відповідь, що архіваріусу архіву «предписано перевезти дела в возможной скорости» в найнятий тимчасово на період ремонту будинок поміщиці Десенцової.

І тільки 11 липня 1851 р. архіваріус Пирогов доповів у будівельну і дорожню комісію, що архівні справи перевезені і будівлю звільнено для ремонту. Таким чином, тільки в серпні 1851 р. розпочалися роботи «по исправлению здания Губернского Архива». Але коли підрядник приступив до них і вже робітники розібрали стару покрівлю на будинку та були відкриті, бувши до того заваленими, проходи в підвал, то виявилося, що в споруді є пошкодження, які не ввійшли до проекту і відповідно до кошторису, а тому виділених коштів стало недостатньо для реалізації наміченого.

Про це пише у своєму рапорті до губернської будівельної і дорожньої комісії виконавець робіт штабс-капітан Глєбов.

Отримавши його, Чернігівська губернська будівельна і дорожня комісія доручила губернському архітектору Щитинському оглянути додатково будівлю архіву і доповісти про її стан, а також, які потрібно додатково кошти. Оглянувши будівлю, Щитинський у своєму рапорті не тільки доповідає про не зафіксовані пошкодження її, але і не може вирішити одноосібно питання додаткового кошторису, а тому просить губернську будівельну і дорожню комісію призначити «других искуственных чиновников для освидетельствования объясненных мною обстоятельств» [8].

За проханням Щитинського комісією були призначені: «Непременный» її член полковник Штендер, поручик Дублянський, архітектор Федоров і помічник архітектора Банов. Вони разом повинні були оглянути будівлю архіву губернського правління і скласти відповідно акт, в якому відзначити, наскільки необхідно змінити затверджений проект, за якими причинами і що пропонується зробити додатково [9]. Але, крім цього, до акта огляду будівлі архітектор Федоров письмово додав ще свої міркування щодо її ремонту [10].

А тим часом будівельна і дорожня комісія наказує припинити ремонтні роботи, вважаючи їх небезпечними [11].

28 вересня штабс-капітан Глєбов подає доповідну записку чернігівському цивільному губернатору П.І. Гессе. У ній він скаржиться, що губернський архітектор Щитинський і комісія зупинили ремонтні роботи, вважаючи їх небезпечними, оскільки фундамент будівлі викликає занепокоєння своєю міцністю. Але, на думку Глєбова, «строение сие может безо всякой опасности простоять сколько оно существует» [12].

У цей же час про стан будівлі Чернігівська губернська будівельна і дорожня комісія доповідає чернігівському, полтавському і харківському генерал-губернатору, який 25 жовтня 1851 р. звертається до чернігівського цивільного губернатора з проханням висловити свої міркування щодо ремонту, а також, чи не буде вигідніше обмежитися лише винайманням приміщення для архівних справ або побудовою нової будівлі [13].

Мабуть, він не отримав відповіді, оскільки 10 листопада 1851 р. генерал-губернатор знову звертається до чернігівського цивільного губернатора з проханням прискорити надання відповіді на його запит щодо ремонту будівлі архіву. Тоді губернська будівельна і дорожня комісія на своєму засіданні постановляє представити «на благоусмотрение» чернігівському, полтавському і харківському генерал-губернатору акт огляду будівлі й просити подальшого з його сторони розпорядження по цій справі, додатково підкресливши, що в м. Чернігові «нет никакой возможности отыскать частное строение для найма под помещение Губернского Архива, почему Строительная и Дорожная Комиссия со своей стороны полагает приступить к исправлению Архивного здания» [14].

Чернігівський, полтавський і харківський генерал-губернатор у свою чергу дав комісії завдання скласти «надлежащую смету» і доставити йому для подальшого розпорядження.

Скласти новий кошторис знову було доручено губернському архітектору Щитинському. Вже до лютого 1852 року кошторис в чорновому варіанті був складений, і в рапорті до будівельної і дорожньої комісії Щитинський зазначає, що «для итоговой сметы нужно лишь иметь цены на строительные материалы» і просить комісію надати дані про вартість будівельних матеріалів. 29 квітня 1852 р. Щитинський подає знову рапорт до будівельної і дорожньої комісії, де вказує, що остаточний кошторис він склав [15].

Тоді комісія відсилає цей новий проект і кошторис на затвердження до чернігівського, полтавського і харківського генерал-губернатора і тільки у вересні 1852 р. прийшла від нього відповідь, що проект і кошторис він розглянув і пропонує комісії прийняти їх до керівництва при виконанні робіт у тому ж таки році — 1852, і

в розмірі не більше 1900 руб. срібл., а інші (нові) роботи — в 1853 р. І яка вже сума буде потрібна на нові роботи — донести йому «для распоряжения об отпуске оной».

Але в 1852 році ремонтні роботи так і не розпочалися, а в будівельній і дорожній комісії стали обговорювати питання про нові торги на ці нові види робіт.

8 січня 1853 р. штабс-капітан Глєбов пише до комісії рапорт, в якому просить залишити за ним ці нові роботи, тобто ті, які ввійшли в новий проект і новий кошторис, мотивуючи тим, що частина нових робіт запланована до первісного проекту і кошторису, і на них вже заготовлена частина матеріалів, а також тим, що він поніс значні матеріальні збитки за «приостановление работ по взятому им подряду». У цьому ж рапорті Глєбов також просить допустити його до заготівлі необхідних матеріалів за новим проектом, а також до «приискания мастеровых и рабочих, а при наступлении удобного времени приступить к работам».

У комісії розглянули рапорт і постановили, що ремонт будівлі Губернського архіву варто залишити за Глєбовим, за зробленою при торгах уступкою 1078 руб. 25 ¾ коп. «из сметного назначения» 2978 руб. 25 ¾ коп., а складені нові проект і кошторис, по яких роботи і матеріали оцінюють в 5284 руб. 20 ½ коп., належить затвердити в головному управлінні шляхів сполучення і публічних будинків.

І цей новий проект і кошторис були затверджені тільки в травні 1853 року. Після цього будівельна і дорожня комісія просить чернігівського, полтавського і харківського генерал-губернатора дати дозвіл на залишення за Глєбовим підряду і асигнувати решту коштів, щоб провести ремонт уже в 1853 році. Але, мабуть, комісія відповіді не отримала, бо 10 червня 1853 р. вона знову звертається до генерал-губернатора з проханням прискорити відповідь. 18 червня надходить дозвіл генерал-губернатора, але тільки 24 серпня про це було оголошено Глєбову і «истребовано» від нього розписку, що він зобов'язується провести всі роботи «по исправлению здания Губернского Архива», але оскільки дозвіл на ремонт отримано надто пізно і в ту пору року, коли вже немає можливості знайти вільних майстрів і робітників, і заготовити в повному обсязі необхідні матеріали, то з ремонтних робіт в 1853 р. виконати лише ті, які найбільше необхідні «в предупреждение дальнейших повреждений в здании». Повний же ремонт провести в наступному 1854 році «в первое удобное к тому время и никак не далее первого числа Сентября 1854 г.».

Будівельна і дорожня комісія, розглянувши розписку і зобов'язання Глєбова, постановила, щоб губернський архітектор Щитинський надав підряднику наряд, які роботи відповідно до відпущеної суми необхідно виконати в поточному році, щоб не допустити подальшої руйнації будівлі.

2 вересня 1853 р. чернігівський, полтавський і харківський генерал-губернатор видає розпорядження відпустити 2284 руб. сріб. на додаткові ремонтні роботи і надати «надлежащий» звіт про їхнє використання. 16 вересня гроші були отримані казначеєм комісії Шихуцьким, а 28 вересня губернський архітектор Щитинський пише в будівельну і дорожню комісію рапорт, «что к работам по исправлению здания приступлено уже 7-го Сентября».

А для кращого контролю за ходом ремонтних робіт губернська будівельна і дорожня комісія приймає рішення «вменить в непременную обязанность всем Искуственным чиновникам представлять в Комиссию ежемесячно ведомости о ходе и успехе работ не позже 3 числа наступающего месяца» [16].

І ось нарешті на початку травня 1854 р. розпочалися ремонтні роботи в будівлі архіву [17]. І так, як було зобов'язано, Щитинський складає звітні відомості про хід робіт [18]. Але не завжди встигає вчасно подавати звітні відомості в комісію, як сам же зазначає у своєму рапорті [19].

12 жовтня 1854 р. Глєбов інформує будівельну і дорожню комісію, що всі роботи, які були передбачені проектом і кошторисом, закінчені [20]. Комісія постановляє: старшому секретарю губернського правління прийняти їх за описом і надати їй звіт про їх якість і об'єм [21].

15 листопада старший секретар і екзекутор губернського правління у своєму

рапорті прозвітував, що будівля Губернського архіву прийнята і «найдена в точно таком виде, как показано в здаточной ведомости».

І хоча ремонт повністю був закінчений восени 1854 року, але ще до літа 1855 року продовжувалася переписка за його результатами, оформленням документів. Більше ніж півроку йшов процес продавання старого будівельного матеріалу, який залишився після розібрання старої покрівлі будинку і загалом від «исправления здания». Цим процесом, за законом, вже займалася чернігівська міська поліція, виручивши за продаж 8 руб. 5 коп. і передавши їх до казначейства. І знову ж таки цей процес супроводжувала переписка чиновників різних відомств.

Ось так протягом більше ніж п'яти років, за законом, з дотриманням всіх чиновницьких вимог, з безкінечним листуванням тривав черговий ремонт цієї історичної будівлі. Нижче подаємо документи з цього приводу.

1.

Черниговская Губернская Строительная и Дорожная Комиссия
Стол Счетный
июля 24 дня 1850 г.
№ 1087

Изложение дела:
Главное Управление Путей Сообщения и Публичных Зданий при предложении от сего июля № 11023 с разрешения Его Сиятельства Черниговского, Полтавского и Харьковского Генерал-Губернатора от 12 ноября 1849 г. проект со сметою на исправление древнего здания, занимаемого Губернским Архивом в Чернигове, предлагает Комиссии:

1-е) проект и смету принять в руководство при производстве работ в следующем 1851 году;

2-е) показанные по смете работы произвесть во всем на законном основании, стараясь при понижении на торгах сметной суммы;

3-е) заботиться, чтобы работы начаты и окончены были своевременно;

4-е) по окончании работ представить установленный отчет;

5-е) работы отдать на подряд, назначить срок на 7-е число сентября сего года.

Державний архів Чернігівської області, Ф 179, оп. 37, спр. 38., арк. 3.

2.

Кондиции
для торгов на взятие с подряда оптом исправление здания для архива Губернского Правления в Чернигове.

1е: предмет подряда — Предполагается произвести в Чернигове исправление ветхостей в здании, занимаемом архивом Губернского Правления по проекту и смете, утвержденным Департаментом проектов и смет — первый 14 февраля, а второй 17 февраля 1850 г. на сумму 2 978 руб. 25 ¾ коп. серебром.

2е: описание подряжаемых работ — Количество и род подряжаемых работ подробно описано в утвержденной на сей предмет смете, а потому подрядчику, принявшему на себя эту работу, выдается копия утвержденной сметы.

3е: качество предметов для работ — Потребные для работ материалы и рабочие люди должны быть здорового и сильного сложения, опытные и совершенно сведущие в своем ремесле. Потребные для работ материалы, припасы и вещи должны быть надлежащего достоинства и в размерах, весе, количестве и качестве согласно со сметным определением, именно:

Кирпич признается добротным тот, который: во-первых, имеет указанную меру в сырце длиною в 6, шириною в 3 и толщиною в 1½ вершка, фигуру правильную, углы прямые и необломанные, поверхность ровную иногда блестящую, не покоробленную, не растресканную и не испорченную дождем или какою-либо сыростию; во-вторых, который в изломе имеет массу ровную, однообразную, не рыхлую, не хрящевитую и без полостей, и в-третьих, который звенит при ударении твердым телом. При приеме кирпича на месте производимой работы дозволяется принимать переломанного пополам кирпича не более 1/10 части, изломанного же на 3 и более частей вовсе принимать не следует.

Известь должна быть поставляема на место работы свежо-гашеная, сколь возможно жирная, принимающая при растворе много песку, хорошо вызженная и без опекишей, белая же известь должна быть выставляема в работу негашеная. Преимущественное качество извести испытывается подъемом нескольких кирпичей вместе по происшествии часа после намазывания между ими для связи извести, число поднятых кирпичей бывает до 12 и не должно быть никогда меньше 5-ти.

Песок должен быть чистый, сколько возможно с частями землистыми, глинистыми. Для бута или фундамента песок может быть употреблен крупный, но без кряща, для кладки кирпича — средний, а для штукатурки — особенно внутренней — мелкий, ибо крупный производит царапины на поверхности штукатурки при ее затирании.

Алебастр должен быть чистый, без примеси в естественном его состоянии, не ранее как за 2 дня до употребления надобно его порядочно обжечь так, чтобы он был жироватым и приставал к пальцам.

Бревна должны быть вообще: 1) прямые, 2) мало-суковатые, 3) прямослойные, 4) крепкие без сучьев и червоточин, 6) плотные в серцевинах, без щелей и дряблости и, наконец, сухие.

Доски также должны быть преимущественно сосновые и таких же качеств, как выше сказано о бревнах, и сверх того правильно напиленные. Большая ширина в досках не составляет достоинства их, как скоро в ширине их видна не одна сердцевина дерева, а также и дряблые, в таком случае, для прочности строения приличнее употреблять доски, ширина которых должна быть та самая, которая положена в смете и не меньше 5-ти вершков.

Брусья и бруски пиленые должны быть качеством согласно с бревнами и досками. Железо четырехгранное и в гвоздях должно быть мягкое, гибкое, без плеш и ржавчины; листовое железо сверх того должно иметь поверхность ровную, глянцевую, обрез также ровный, свойство мягкое, испытанное зогнутием одного угла листа и разогнутием оного в другую сторону; при сих перегибах хорошее железо не трескается, не ломается и не отделяет окалин.

Масло конопляное должно иметь вид чистый так, чтобы по надлежащем устое, когда будет перелито из одного сосуда в другой, оно не оставляло значительный осадок. Масло конопляное или льняное, назначаемые для крашения должно сварить, дабы выпарить заключающуюся в нем воду, сгустить его. Во время сего варения прибавляется зильберглет (свинец и сурик) по пропорции определенной в Положении.

Белилы должны быть совершенно чистые и удобно растираемы.

Мел и сажа голландская должны быть чистые, не содержать примесей сторонних веществ и удобно растираемые.

4е: сроки производства работ и поставок	Подрядчик, принявший на себя производство этих работ, обязан поставить назначенный материал примерно к 15 Мая 1851 г. и в то же время приступить к работам и окончить совершенно к 1-му Сентября того же года.
5е: инструменты и другие при-	Все предположенные по утвержденным проекту и смете работы, обязан подрядчик совершить поставлен-

надлежности, без коих невозможно обойтись при исполнении подряда

ными от него мастеровыми и рабочими людьми на собственный его счет. Они должны быть от сего же подрядчика снабжены всеми для производства работ инструментамии пособиями, которые и останутся собственностью подрядчика по окончании работ.

6е: места и образ складки и прием поставляемых материалов

Поставляемые для приема в казну материалы должны быть складены от подрядчика на места указываемые производителем работ сколь-возможно ближе к месту работ и таким образом, чтобы все материалы в количестве и качестве их можно было с удобностию свидетельствовать во всякое время.

Бревна, брусья, доски и бруски должны быть складены по сортам в штабелях таким образом, чтобы от действия тепла и ветра могли высохнуть, но от дождя и всякой сырости, равно от солнечного зноя, были бы прикрыты.

Кирпич должен быть складен в клетках толщиною и шириною в два кирпича, а высотою в 25 рядов, или толщиною и шириною в 2 ½ кирпича и вышиною в 20 рядов — в первом случае будет в каждой клетке 200, а в последнем — 250 кирпичей.

Клетки должно ставить так, чтобы при обходе около них можно было разобрать любую из них, а тому клетки должно ставить шириною только в два ряда, потом чрез промежуток, по которому можно было бы проходить, опять ставить в 2 ряда и т. д.

Многие материалы и кирпич должны быть принимаемы счетом.

Известь следует принимать кубическими саженями или четвертями — в сажени 50 четвертей.

Алебастр должен быть принят не сженый. Песок измеряется при поставке полусаженками, которые впоследствии разбираются, оставляя песок в обсыпавшихся конусах.

Железо должно быть принято в ширину и толщину согласно сметному назначению, листовое железо сверх того принимается счетом листов.

Масло конопляное, все краски, клей столярный должно принимать весом.

7е: обзор присмотра за работами

Для надлежащего наблюдения и руководства, дабы все предположенные работы были произведены прочным образом, правильно и совершенно согласно с утвержденными для них чертежом и сметою, и вообще с условиями договора подрядчика с казною, – имеет быть перечень со стороны казны чиновнику поставки материалов производителем работ.

Во время производства работ и поставок, подрядчик должен быть на месте оных; если же подрядчик не может безотлучно находиться при работах, то он должен иметь вместо себя прикащика с узаконенною доверенностью, который обязан исполнять все условия контракта с полною ответственностию самого подрядчика. Подрядчик или уполномоченный от него должен непременно повиноваться требованиям приставленного для надзора за работами чиновника, без согласия которого не должен делать ни малейшего изменения в предположенных работах.

В числе поставляемых от подрядчика к работам мастеровых людей должны быть непременно десятники, как для получения от производителя работ приказаний, относящихся к исполнению обязанностей подрядчика по его договору с казною, так для потребных указаний товарищам и наблюдения за ними.

По окончании всех работ подрядчик обязан очистить совершенно строение от всякого хлама и мусора без особой от казны платы. По исполнении же всех контрактных обязанностей подрядчик должен обратиться с письменною просьбою в Губернскую Строительную и Дорожную Комиссию об освидетельствовании и приеме от него в казенное ведомство.

8е: порядок освидетельствования, сдачи и приема работ

Прием в казну материалов и работ, как в отношении по количеству и качеству их, так и в отношении к самому времени, должен быть произведен согласно сметному определению, составленному для утвержденных работ по исправлению Архива для Губернского Правления. По учиненному на месте работ со стороны казны освидетельствованию выставленных материалов и вещей, которые будут приняты в казну, записываются надлежащим порядком в материальную шнуровую книгу и от принявшего оные чиновника выдается подрядчику квитанция. Хранение всех тех материалов и вещей в целости и исправности до времени употребления их, остается на ответственности и плпечении подрядчика.

Материалы, которые при приеме окажутся негодными, должны быть отложены в сторону рабочими людьми подрядчика под наблюдением производителя работ и свезены с места работы, дабы ни под каким видом ни малейшая часть их не была употреблена в дело. Материалы, которые из числа принятых от подрядчика в казну и записанных в материальную книгу, окажутся по окончании всех работ излишними для казны, возвращаются подрядчику, как его собственность, равно как и те, которые употреблены были им на производство предварительных и временных работ.

Освидетельствование работ, как во время производства их, так и по окончании производится на точном основании 107, 108, 109, 110, 111 и 112 Ст. 12 т Св. Зак. Уст. Стр. И Правил технической отчетности ведомства Гл. Управления Путей Сообщения и Публичных Зданий, изданных в 1844 г.

Свидетельство это должно быть совершаемо в присутствии подрядчика или его поверенного, и должно быть записано в журнал и представлено в Строительную и Дорожную Комиссию. С этого журнала подрядчик может получить засвидетельствованную копию.

Архитектор (подпись)

Державний архів Чернігівської області. Ф 179, оп. 37, спр. 38, арк. 18-21.

3.

Г. У. П. С. И П. З.

Черниговская Губернская Строительная и Дорожная Комиссия Стол Счетный

Всем Городским и Земским Полициям Здешней Губернии

июня 1850 г.

Предписывается оное препровождаемое при сем объявление о вызове желающих в Строительную и Дорожную Комиссию к торгам на 7 число сентября месяца сего года и чрез три дня к переторжке для взятия с подряда исправления здания занимаемого Губернским Архивом в г. Чернигове. Опубликовать законным порядком в своем ведомстве и о последующем донести Комиссии прежде наступления означенного срока непременно.

Непременный Член Тычина (подпись)
Депутат Дворянства Никанов (подпись)
Правитель Канцелярии (подпись)

ОБЪЯВЛЕНИЕ

От Черниговской Губернской Строительной и Дорожной Комиссии вызываются желающие на взятие с подряда исправления здания, занимаемого Архивом в г. Чернигове по утвержденным Главным Управлением проекту иметь собственными своими материалами и рабочими, на что по смете исчислено суммы на производство работ две тысячи девятсот семдесят восем рублей двадцать пять три четверти коп. серебром с тем, чтобы таковые желающие с законными видами и благонадежными залогами явились в Строительную и Дорожную Комиссиюдля вступления в торги на 7 число сентября месяца и чрез три дня на переторжку, где им предъявлены будут Кондиции и другие документы, до этого предмета относящиеся, 1850 года июля 27 дня.

Державний архів Чернігівської області. Ф 179, оп. 37, спр. 38, арк. 5-6.

4. Черниговская Губернская
Строительная и Дорожная Комиссия

Упомянутое здание пришло в значительное повреждение и ежели назначенные по смете работы для исправления оного не будут произведены в лето 1851 г., те повреждения могут увеличиться и сметное исчисление окажется недостаточным, допустивши же это здание до неспособности к помещению в нем Губернского Архива, можно встретить затруднение в помещении Архива, ибо в г. Чернигове удобного, безопасного и так обширного, как требуется для Губернского Архива, дома в наем отыскать невозможно и за самую высокую цену.

Ноября 1850 г.

Требовательная ведомость Черниговской Губернской Строительной
и Дорожной Комиссии об отпуске суммы на исправление здания, занимаемого Губернским Архивом в г. Чернигове.

Описание работ на которые испрашивается отпускная сумма		р	к	Означение месяца, числа и года предписания Г. Главно-управляющего, при котором получено к исполнению	Каким способом работа производится, когда и кем способ этот утвержден. На какую сумму и на сколько времени назначено работы производить	Когда и сколько назначено по смете сумм, отпущено из Главного Управления			Сколько и на что израсходовано из отпущенной суммы и сколько в остатке			На что, почему и с какой целью испрашивается новый отпуск суммы		
						р	к			р	к		р	к
По ветхости здания, занимаемого Архивом Черниговского Губернского Правления предположено: распилить старые полы, крышу, лестницу, крыльца. Установить подпорки под потолок по причине разломки каменной стены, устроить стеллажи, разломать каменную стену, сложить каменную стену, на 6,66 кв. саж. заполнить пустоты кирпичным щебнем между стенами архива, выложить в архиве пол кирпичом в елку с подсыпкою, для чего разобрать в некоторых местах поврежденные кирпичи и кладки, на место их новые с соблюдением расшить трещины и залить их цементом. Приготовить места в стенах для лежки тех связей, выковать болты, железные связи, сделать наружное крыльцо. Сделать наружную створчатую дверь с навешиванием решетки. Обрешетить крышу под железо. Сделать лестницу, покрыть крышу листовым железом. Сделать желоба с водосточными трубами. Покрасить крышу с трубами и желобами свинцовым цветом масляною краскою.		2978	25 ¾	Июля 9 дня 1850 г. № 11023	Чрез подряд, который утвержден Строительно-ною и Дорожною Комиссиею в сумме 1900 руб. Работы предполо-жительно произвестя в течении лета 1851 г.	Отпуска суммы не было	-	-	Расхода суммы не было	-	-	На исправление здания занимаемого Архивом Черниговского Губернского Правления по составившимся с торгов	1900	

Державний архів Чернігівської області. Ф. 179, оп. 37. спр. 38, арк. 79.

Черниговская Губернская
Строительная и Дорожная Комиссия

«В каменном корпусе, занимаемом Архивом по ветхости его один угол почти отделился от капитальной стены и образовавшаяся от сего трещина доходит сверху до самого фундамента, каковое повреждение требует неотлагательного исправления. По сему предмету сведений в Комиссии не имеется. А потому Губернское Правление уведомляет Губернскую Строительную и Дорожную Комиссию об упомянутом повреждении корпуса, занимаемого Архивом и просит принять со стороны своей ближайшие меры к скорейшему исправлению того повреждения и несмотря на упоминание Комиссиею об утвержденном проекте и смете на сей предмет, то по крайней мере распорядиться о поддержании оного корпуса таким способом, каким она признает удобнейшим.

Советник (подпись)
Старший секретарь
Помощник Секретаря»

Державний архів Чернігівської області. Ф. 179, оп. 37, спр. 38, арк. 87.

Черниговская Губернская
Строительная и Дорожная Комиссия

«Исправление здания, занимаемого Губернским Архивом отдано на подряд с тем, чтобы работы были произведены в июле настоящего года; и на исполнение работ потребной суммы еще не выслано, а только есть от Главного Управления Путей Сообщения и Публичных Зданий уведомление, что деньги уже ассигнованы к высылке в этом году.

Заключено: о настоящем требовании Губернского Правления уведомить Главное Управления Путей Сообщения и Публичных Зданий и просить ускорить высланиe потребной суммы, чтобы не встретилось затруднений в производстве работ, о чем Губернское Правление уведомить.

Непременный Член (подпись)»

Державний архів Чернігівської області. Ф. 179, оп. 37, спр. 38, арк. 88.

7.

«В Черниговскую Губернскую Строительную
и Дорожную Комиссию
Помещика Штабс-Капитана Глебова
Объявление

По заключенному мною в Черниговской Губернской Строительной и Дорожной Комиссии контракту на исправление каменного в г. Чернигове Архивом Губернского Правления занимаемого, срок назначен начать работы сего года в мае и окончить к сентябрю месяцу, но как прошено мною а объявлении с представлением залога, задаточной суммы и до сего времени Губернская Комиссия не выдала для заготовления потребных материалов, а зимний удобный путь к заготовлению материалов, видимо, скоро пропадет, и время к заготовлению материалов будет упущено и в назначенный срок начать и кончить работы будет невозможно, почему прошу Покорнейше Губернскую Комиссию в случае не окончания в срок работ, не считать виною мне по объясненным причинам, а между тем, прошу Покорнейше Губернскую Строительную и Дорожную Комиссию поспешить выдать мне задаточную сумму, дабы я мог, сколько возможно будет, заготовить материалов, пока еще путь удобен.

К сему объявлению подписал
Помещик Штабс-Капитан Глебов.

4 февраля 1851 г.»

Державний архів Чернігівської області. Ф. 179, оп. 37, спр. 38, арк. 93.

«21 июля 1851 года.
В Черниговскую Губернскую
Строительную и Дорожную Комиссию

Губернского Архитектора Щитинского

Рапорт

Здание, занимаемое Архивом Губернского Правления по очищении от помещаемых в оном дел я осматривал во всех частях — для указания подрядчику предположенных в здании исправлений и по сличении проекта в натуре нашел в некоторых местах несообразности и предположенные по смете работы не соответствующими действительной потребности для исправления здания, а именно: в натуре в подвальной части находится 6-ть отдельных сводов, в верхнем этаже в 4-х камерах также своды, в проекте же на плане в 4-х камерах хотя и означены своды, но в разрез таковые вовсе не показаны и в сметах не обозначены. Сверху потолков находится галерея на стойках, обшитая тесом и укрепленная внизу на стенах и сводах и в перевод, на венце верхней обвязки этой галереи сточены стропилы, стойки галереи во многих местах от обрушившихся кирпичей осели — венец обвязки также принял несколько кривую поверхность, отчего и стропилы имеют не правильную поверхность по длине крыши, маурлаты, стропилы и переводы от протекающего в крышу дождя многие погнили и оказываются не годными. В карнизах под крышею в промежутках против откоса пилястры не положены доски, которые должны быть и оштукатурены снизу. При исчислении разломки стены не обращено внимания на существующие своды, которые служат упором и для наружных стен с предполагаемою разломкою эти своды, устроенные по длине стены разрушатся и тогда наружные стены, не имея сопротивления давлению земли, могут значительно повредиться. Не упоминая о сводах, по смете, прямо положено разломать старую стенку, устроить на место ее новую и пустоты засыпать мусором с плотным уколачиванием — пустоты эти составляют пространство, разделенное новою стенкою; подвалы же в остальной части оставлены без всякого внимания, что весьма важно по причине значительного повреждения наружных стен под сводами, которые служат основанием всему зданию. По моему мнению, эту подвальную часть исправить подделкою стен и укреплением их внутренними контрфорсами и сделать снаружи вход, как существовало прежде. будет полезнее, чем уничтожить оную по причине, что подвалы эти могут быть употреблены для какого-нибудь помещения или найма частному лицу.

По оказавшимся несообразностям с натурою и значительно увеличившимся повреждениям, я в затруднении относительно производства работ во многом не соответственно смете. О чем представляя на благоусмотрение Комиссии имею честь покорнейше просить для полного соображения оказавшихся необходимых новых работ назначить других искусственных чиновников для освидетельствования объясненных мною обстоятельств и разрешить меня относительно производства этих работ; при чем докладываю, что к работе приступлено 16 сего июля.

Губернский Архитектор Щитинский»

Державний архів Чернігівської області. Ф. 179, оп. 21, спр. 137, арк. 1-2.

9. **«АКТ**
по освидетельствованию повреждений оказавшихся
в здании, занимаемом Губернским Архивом после
составления сметы на исправление оного.

Ко свидетельству прибыли:
Непременный член Полковник Штендер

Поручик Дублянский
Архитектор для производства работ Федоров
Архитектурный Помощник для производства работ Банов
в присутствии
Губернского Архитектора Щитинского

По сличению утвержденной сметы и чертежа на исправление здания, занимаемого Губернским Архивом оказались повреждения, требующие капитального исправления в настоящем году:

1. Лежни, находящиеся под внутренними и наружными стенами фундамента сгнили, а сами стены во многих местах от давления грунта выперли.

2. Чертеж, составленный на исправление Архива во многих местах не сходен с натурою. В разрезе оного не показаны своды, находящиеся на всех стенах подвального стояка.

3. Размеры исправляемой стены, означенной на плане красной краской не сходны с размерами ее в натуре и находящегося в ней хода в подвальный этаж на чертеже нет.

4. Крестовый свод в подвальном помещении прилегающий к стене, означенной на плане красной краской, подвергся разрушению первоначальному. В следствие чего и перемычка двери, находящаяся в данной стене подверглась разрушительному действию силы.

5. От находящегося в галерее груза обвязки вокруг оной выгнулись и стена, на которой лежат половые балки в галерее значительно повредилась, от чего и самые балки выгнулись.

6. Маурлаты стропильные погнили, балки, служащие основанием карниза згнили от атмосферных перемен.

А потому свидетельствующие полагают:

1-е: подвести под стены фундаменты, дабы предотвратить их от разрушения, исправить в повредившихся местах и подпереть контрфорсами,

2-е: стену, означенную на плане красною краскою, разобрать до основания, а чтобы от этого часть крестового свода, упирающегося в предполагаемую к разборке стену, не могла разрушиться, то свидетельствующие полагают:

1-е: устроить под оной кружала, равно и под цилиндрическим сводом, пяты которого тоже упираются в предполагаемую к разборке стену, то же с другой стороны оной.

2-е: обвязки вокруг галереи переменить и исправить стену, поддерживающую балки галереи. Маурлат, стропильные ноги с переводами, служащие основанием карниза переменить.

Архитектор Федоров
Архитекторский Помощник Банов
при освидетельствовании находился Губернский Архитектор
Щитинский»

Державний архів Чернігівської області. Ф. 179, оп. 21, спр. 137, арк. 5-6.

10. «Мнение Архитектора Федорова
к исправлению повреждений, оказавшихся
в здании, занимаемом Губернским Архивом.

В Акте, составленном свидетельствующими повреждения каменного здания, занимаемого Архивом полагается: 1-е, подвести под стены вновь фундамент, потому что лежни на коих стены — сгнили. Это невозможно затем, что все здание будет потревожено в своем основании и нельзя ручиться, чтобы оно, находясь в столь ветхом состоянии, совершенно не разрушилось, в особенности, своды. Подобные работы можно допустить в том случае, когда в здании нет сводов и стены находясь в совершенно прочном состоянии имеют железные связи; в случае же архивного здания их вовсе не имеется. Я полагаю вместо того, чтобы подводить под все здание

фундамент, положить кирпич в тех местах, где оный повыбивало и где потеряна связь между собою, и по возможности заменить лежни или только углубить в землю кирпичную кладку — это производить отдельными частями и с большою осторожностию.

2-е, подвальную стену, внутри коей имеется подвальная лестница, освидетельствующие положили совершенно уничтожить и возвести вновь, а чтобы не навредить примыкающим к этой стене сводам, то подвести под неевременные кружала. Я полагаю стену эту не разламывать и оставить так, как она существует, поддержав кирпичем. Устроить ход в подвальный этаж снаружи не тревожа сводов.

3-е, под перекрестный свод, находящийся в левой стороне от вышеупомянутой стены подвести кирпичный столб, как было устроено прежде, потому что свод этот не имеет достаточной прочности.

1851 года Августа 7 дня

Архитектор Федоров»

Державний архів Чернігівської області. Ф. 179, оп. 21, спр. 137, арк. 7.

11.

Черниговская Губернская Строительная и Дорожная Комиссия — 31 августа 1851 года

За освидетельствованием повреждений объявлено Глебову, чтобы приступил к работам по исправлению вновь открывшихся повреждений с тем, что удовлетворение за сии работы и материалы получит по утверждении дополнительной сметы с учетом уступленных из сметы на первые работы процентов, а как новые значительные и важные повреждения необходимо произвесть первоначально, материалы для них требуются в большом размере, в настоящее же время цены на материалы и мастеровых вообще значительно возвысились, по многим предметам почти вдвое, против цен по смете три года назад составленной, по которым при экстренности потребности невозможно уступить состоявшихся первоначально при торгах процентов, то объявляя об этом просить разрешения. При рассмотрении прописанных обстоятельств дела сего Г. Начальник Губернии лично изволил предложить Комиссии, что Его Превосходительство осматривал сам упомянутое здание и нашел, что образовавшиеся в оном во многих местах трещины в стенах и сводах не могут быть исправлены так, чтобы здание не подверглось в скором времени новым повреждениям, тем более, что фундамент оного, устроенный на лежнях, давно сгнивших, почти весь пришел в повреждение и, если бы можно подвести оный вновь, как это предполагают искуственные члены и чиновники Комиссии, свидетельствовавшие здание, то новый фундамент, устроенный частями и не в одинаковой мере высоты, а сложенный по необходимости, даст осадку неровную, при неровной же осадке здания, стены и своды оного должны подвергнуться неизбежному повреждению и разрушению, поэтому имея в виду, что проект на постройку здесь Губернских Присутственных мест, при которых полагаются и помещения для архивов, состоят уже в рассмотрении Начальства, Его Превосходительство признает, что предполагаемое исправление здания не может быть прочно к надежному существованию оного и издержка на таковое исправление, собственно на дополнительные работы, будет равняться с суммою, исчисленною на исправление по первоначальной смете и вообще исправление это обойдется не менее 5 тыс. рублей серебром, безо всякой пользы и надобности, почему предлагает остановив вовсе исправление того здания, сделать расчет с подрядчиком в начатых им работах и, как здесь другого казенного помещения для архива нет и приискать в наем удовлетворительное частное помещение не представляется никакой возможности, дела же Губернского Архива должны быть вывезены из означенного здания, сложены в нанятых на время предположенного исправления того здания, частных двух сараях, так что производить по ним справки нет никакой возможности, то до постройки

здания для Губернских Присутственных мест и при них архивных помещений поступить соответственно потребности.

Мнение Счетного Стола: На основании изъясненного предложения Г. Начальника Губернии, исправление здания Губернского Архива остановить, к исполнению чего Производителю работ Губернскому Архитектору Щитинскому дать предписание с тем, чтобы он, составя опись произведенных уже до сего подрядчиком по этой операции работам и сведение: какую сумму таковые работы составляют по сметному исчислению, представило оные немедленно, особо того составить проект и смету на постройку соответствующего количеству дел Губернского Архива здания из березного или елового леса с заборкою в дубовые столбы, и тоже представить оные в Комиссию в сколь можно скорейшем времени, а как дела Губернского Архива помещены в нанятых сараях, безо всякого удобства, до невозможности производить по ним справки, каковые неудобства можно устранить только объясненного деревянного здания, то представляя все прописанные обстоятельства на благоусмотрение Г. Черниговского, Полтавского и Харьковского Генерал-Губернатора просить разрешения как на постройку такого здания, так и на употребление для того суммы, ассигнованной из Главного Управления Путей Сообщения и Публичных Зданий из строительного капитала на исправление старого каменного архивного здания, причем доложить, что здание это, как негодное к исправлению Комиссия полагала бы продать и деньги обратить в казну.

Державний архів Чернігівської області. Ф. 179, оп. 37, спр. 38, арк. 118-122.

12. 28 сентября 1851 года

Его Превосходительству
Господину Гражданскому Губернатору
и кавалеру Павлу Ивановичу Гессе

Штабс-Капитана Глебова

Докладная записка

По контракту в Черниговской Строительной и Дорожной Комиссии принятого мною исправления каменного здания в гор. Чернигове, Архивом Губернского Правления занимаемого, при первом приступе к работе оказались повреждения в смету не вошедшие, без исправления первоначально которых невозможно приступить к работам по смете показанным, почему производитель работ на время приостановил работы, а затем допустил продолжать первоначально из не вошедших в смету работ; а 3-го сентября за № 107 остановил работы, не объяснив причины; между тем дошло до сведения моего, что по неблагонадежности под всем зданием фундамент строения предполагается к уничтожению. Необходимо удостовериться о неблагонадежности фундамента тщательно два раза, со свечами, по всем погребам осмотреть фундаменты и повреждения оного.

По мнению моему в строении этом фундамент благонадежный, в котором только в наружных стенах внутренняя часть от сырости кладка отвалилась, повреждения очень удобно исправить, ибо наружная часть фундамента, на которой стоит строение прочна и безопасна, и по мнению моему строение сие может безо всякой опасности и повреждений простоять сколько оно существует. О чем честь имею Вашему Превосходительству заверить.

Штабс Капитан Глебов.

Державний архів Чернігівської області. Ф. 179, оп. 21, спр. 137, арк. 9-10.

13.

Управление Черниговского Полтавского и Харьковского Генерал – Губернатора

Господину Черниговскому Гражданскому Губернатору

Черниговская Губернская Строительная

октября 19 дня 1851 г. г. Харьков

и Дорожная Комиссия вошла ко мне с представлением, в коем объясняет, что по случаю вновь оказавшихся значительных повреждений в здании, занимаемом Губернским Архивом в г. Чернигове, по личному предложению Вашего Превосходительства она распорядилась о приостановлении работ по исправлению означенного здания, отданного на подряд Штабс-Капитану Глебову и полагает вовсе отложить таковые, а на деньги, которые для них имеют быть ассигнованы построить временное здание для архива, так как таковой должен будет помещаться в предположенном здании для всех вообще Губернских Присутственных Мест.

Признавая нужным предварительно дальнейшего с моей стороны по настоящему предмету распоряжения, имея в виду заключения Вашего Превосходительства по этому делу, я покорнейше прошу Вас, Милостивый Государь, доставить мне таковое в непродолжительном времени, присовокупив при том: не будет ли выгодно ограничиться пока наймом для помещения Губернского Архива частного здания и во что таковой наем и постройка вновь временного помещения, хотя приблизительно, могут обойтиться.

Генерал-Адъютант роспись

Державний архів Чернігівської області. Ф. 179, оп. 21, спр. 137, арк. 11.

14. Черниговская Губернская Строительная и Дорожная Комиссия

Поправления, предположенные по утвержденной смете недостаточны для приведения здания в должную исправность и некоторые работы не сообразны с действительною потребностию упрочения того здания, почему:

1). В подвальной части со сводами, сухой и удобной для помещения архивных бумаг, повреждения местами внутри обнаружившиеся:

а) в стенах разрушенных заделать новыми кирпичами, с прочною перевязкою их с прежнею кладкою, в местах исправления стен — углубить фундаменты, с расширением оснований уступами к верху, осветить подвальную часть обрубкою откосов окон вниз и бока.

б)для сообщения подвальной части между собою пробить в стенах дверь — сделать перемычку, которая будет вместе служить и поддержанием стены для сообщения с подвальною частию, сделать два выхода, один внутри на место существующего, а другой снаружи с каменною лестницею, таким же тамбуром и железною дверью, внутри сделать кирпичные полы, а стены и своды оштукатурить и отбелить.

2). В помещении на поверхности земли внутри во входной комнате стену — разделяющую ее на две половины для большего пространства комнаты разломать и сделать под сводом на пилястрах арку, в помещении направо от входа покаместь без сводов — разделяющая их стена ветха и бесполезна, для расширения помещения стену эту разломить до поверхности пола и сделать лестницу в подвал (как уже сказано), положить потолочные балки и настлать потолок. Поврежденный угол в этой камере с южной стороны укрепить, для чего разломать часть стены по направлению трех трещин и заделать их вновь с прочною перевязкою кирпича с прежнею кладкою и деланием перемычек при окнах. Снаружи в фундаменте с обеих сторон у стен выкопать землю и устроить контрфорсы с уступчатым основанием и ступенями до поверхности земли, вокруг землю спланировать, два окна в боковых фасадах заделать, что послужит к укреплению стен. В помещении налево от входной комнаты для свободного сообщения открыть заложенную дверь, внутреннюю стену разломать и сделать под сводом арку на пилястрах. Полы в этом помещении сделать кирпичные; потолок, стены и своды оштукатурить, во всех окнах сделать железные решетки, устроить внутри полки, снаружи по фасаду под крышу и в разделе между этажом и фронтоном вывести каменные карнизы, на место обрушившихся местами; четыре окна во фронтонах заделать, снаружи оштукатурить, исправить каменные

украшения с соблюдением древности и отбелить; карнизы, пояски,наличники и отливы под окнами покрыть железом; положить маурлат и сделать деревянный свод для карниза; поставить новые стропилы, выведя местами столбы под конек. Связку стен железом, предположенную по утвержденной смете, отменить. На верху строения под крышею, где прежде помещали в большом количестве архивные бумаги, таковых впредь туда не класть, это несообразно с правилами Высочайше утвержденными для устроения архивных помещений, которые должны быть устраиваемы с прочными каменными сводами. Выходные двери сделать железные. Это строение есть одно из древнейших в Чернигове и по наружности заслуживает особенного внимания, что и замечено было при посещении города Чернигова Его Высочеством Великим Князем Константином Николаевичем.

Справка. По поводу вступившего к Г. Начальнику здешней Губернии от подрядчика помещика Глебова доношения, что все повреждения в древнем Архивном здании очень удобно исправить и подделать внутри фундамент под тем зданием, ибо наружная часть фундамента, на которой лежит тягость строения прочна и безопасна, и что по его мнению, здание это может без всякой опасности простоять столько же, сколько оно уже существует, согласно резолюции Его Превосходительства журнальным постановлением Строительной и Дорожной Комиссии состоявшимся в 4-й день Октября 1851 года, предоставлено было членам ее Г. Полковнику Штендеру и Губернскому Архитектору Щитинскому пригласить Архитектора Ефимова обозреть то Архивное здание и составить Акт: будет ли признано возможным произвесть исправление того здания и каким способом? Таковый Акт представить за общим подписом в Комиссию.

Мнение Искуственного Стола:

Представленный ныне Г. Полковником Штендером журнал свидетельствования Архивного здания в городе Чернигове представить в подлиннике от имени Г. Председательствующего в сей Комиссии на благоусмотрение Г. Черниговского, Полтавского и Харьковского Генерал-Губернатору и просить дальнейшего с его стороны распоряжения по настоящему делу, доложить при том Его Высокопревосходительству, что в городе Чернигове нет никакой возможности отыскать частное строение для найма под помещение Губернского Архива, почему Строительная и Дорожная Комиссия со своей стороны полагает приступить к исправлению Архивного здания.

Начальник Искуственного Стола (подпись)

Державний архів Чернігівської області. Ф. 179, оп. 21, спр. 137, арк. 13.

15.

В Черниговскую Губернскую
Строительную и Дорожную Комиссию
Губернского Архитектора Щитинского
Рапорт

...Составленную смету с проектным к ней чертежом и пояснительною запискою, планом местности и сведений строительных цен и первоначальный проектный чертеж имею честь представить при этом.

Замедление в представлении проекта произошло по причине невозможности произвести разведку замерзнувшей земли для исследования снаружи фундамента и по сложности чертежа, который окончательно составлен, прежде всего фундамента и частей, находящихся в земле.

Мнение Искуственного Стола:

Представленную Г. Губернским Архитектором смету и проектный план с прочими приложениями представить Г. Черниговскому, Полтавскому и Харьковскому Генерал-Губернатору для дальнейшего распоряжения согласно предложений его от 28 ноября минувшего года.

Державний архів Чернігівської області. Ф. 179, оп. 21, спр. 137, арк. 18.

16.

Черниговская Губернская Строительная и Дорожная Комиссия

Для большего удобства при надзоре за работами таковые поручить Г. Искусственным чиновникам по уездам, по которым предписано им осмотреть дороги, сооружения и все казенные здания. Производство работ собственно в г. Чернигове для большего за оным надзора, поручить тем искуственным чиновникам, которые не обременены беспрестанными разъездами, как, например, Губернский Архитектор Щитинский и Архитекторский Помощник Поливанов, но так как Г. Щитинский по званию Губернского Архитектора обязан заседать в Общем Присутствии и заниматься разсмотрением смет, проектов, кондиций и отчетностей, а сверх сего и без того обременен многими поручениями, из коих некоторые есть экстренные, а потому для облегчения Губернского Архитектора поручить ему производство работ по исправлению Станционного дома, по исправлению здания, занимаемого Уголовною и Гражданскою Палатами, по устройству сараев в Богоугодном заведении, а сверх того оставить на его обязанности надзор, порученное ему еще в прошлом году за производством работ по исправлению здания, занимаемого Губернским Архивом.

Вменить в непременную обязанность всем Искуственным чиновникам представлять ежемесячно ведомости о ходе и успехе работы и сверх того по новым работам отчетные чертежи не позже 3 числа наступающего месяца.

Державний архів Чернігівської області. Ф. 179, оп. 22, спр. 5, арк. 38.

17.

В Черниговскую Губернскую
Строительную и Дорожную Комиссию
Губернского Архитектора Щитинского
Рапорт

В следствие предписания оной Комиссии от 18 сентября прошлого 1853 года за №2920, имею честь донести, что для производства и окончания в настоящем году работ по исправлению каменного здания для помещения Архива Черниговского Губернского Правления, я дал наряд подрядчику Штабс-Капитану Глебову для заготовления для работ материалов и приступления к работам 1-го Мая текущего года, к которым и приступлено 6-го числа Мая.

Губернский Архитектор Щитинский

Державний архів Чернігівської області. Ф. 179, оп. 24, спр. 4, арк. 49.

«20 сентября 1854 г.

В Черниговскую Губернскую
Строительную и Дорожную Комиссию
Губернского Архитектора Щитинского

Рапорт

Составленную мною отчетную ведомость о ходе и успехе работ с 5 июля по 1 сентября сего года по починке здания для Архива Губернского Правления в оную Комиссию имею честь представить и доложить, что эта ведомость составлена за два месяца.

Губернский Архитектор Щитинский»

Державний архів Чернігівської області. Ф. 179, оп. 24, спр. 4, арк. 93.

Отчетная ведомость об успехе работ, произведенных с 6 Мая по 5 Июля 1854 г.

Какие предназначено произвести работы	К какому сроку предназначено кончить работы	Когда начата работа	Что сделано до представления последнего отчета	Что сделано в течении Мая и Июня месяцев	Что остается еще сделать
Исправить ветхое каменное здание, занимаемое Архивом Черниговского Губернского Правления	Окончательную отделку здания произвести в будущем году в первое удобное для работы время	16 июля 1851 г. и по распоряжению Губернской Строительной и Дорожной Комиссии от 3 сентября того же года закрыты. По утверждению дополнительной сметы работы разрешены и вновь начаты 7-го сентября 1853 г.	Разобрано деревянных полов 43,63 квад. саж., разобрано деревянной крыши и галереи 113,1 квад. саж., снято 12-ть стропил со строения шириною 8 саж., разобрано кирпичных стен 11,51 куб. саж., заделано стен снаружи и внутри на 8,38 куб. саж., вынуто половых балок 122 погон. саж., установлено часть стоек для стеллажей, вынуто земли для контрфорсов 1,18 куб. саж., забучено стен контрфорсов 1,18 куб. саж., сложено столбов под конек в 2 ½ кирпича 1,72 квад. саж.,сделана половина столба в подвальной части вышиною в 2 ¼ арш. Сложены контрфорсы вышиною над землею до 2-х аршин, поднесено кирпича, извести и воды на 60 тыс. кирпичей, растворено извести с песком 3 ½ куб. саж., связано 12 стропил, обтесано бревен для маурлата 51 погон. саж., выковано скоб по 3 фунта 84 штуки.	Разобрано лестницу и крыльцо, устроены стеллажи, разобрано кирпичных стен 11,02 кубич. саж., выкопано земли для фундамента 2-го тамбура, окончен столб в подвальной части, сделаны 2 арки, сделаны перемычки над дверями и окнами, заделано разобранных стен 5,76 куб. саж.,вытесано и положено кирпича в карнизы и пояски, железные связи, поставлены на место стропилы, положены маурлаты, изготовлены и положены на место половые и потолочные балки, настланы черные полы, сделаны закладные рамы к окнам и дверям, сделаны оконные переплеты и форточки, обрешечена крыша с положением досок, покрыта крыша железом, выкованы решетки к окнам и крючья для желобов.	Выкопать земли для фундамента 1-го тамбура, забутить фундаменты, вывести цоколя и стены для двух тамбуров, пилястры при тамбурах и окнах, выслать в подвале полы кирпичом в елку, поднесть кирпич и растворить известь, связать стропилы, поставить их на место, обрешетить по тамбурам, наслать чистые полы, сделать полки для архива, сделать двери, покрыть крыши в тамбурах, карнизы, пояски и подоконники оштукатурить внутри и снаружи с отделкою наружных частей по рисунку, окрасить крышу, двери и переплеты, вставить стекла и выпланировать место при здании.

Губернский Архитектор Щитинский

Державний архів Чернігівської області. Ф. 179, оп. 24, спр. 4, арк. 192-194.

Отчетная ведомость об успехе работ, произведенных с 5 Июля по 1 Сентября месяцев 1854 г.

Какие предназначено произвести работы	Исправить ветхое каменное здание, занимаемое Архивом Черниговского Губернского Правления	К какому сроку предназначено кончить работы	Окончательную отделку здания произвести в будущем году в первое удобное для работы время и окончить к 1 Сентября 1854 г.	Когда начата работа	16 июля 1851 г. и по распоряжению Губернской Строительной и Дорожной Комиссии от 3 сентября того же года закрыты. По утверждению дополнительной смети работ разрешены и вновь начаты 7-го сентября 1853 г.	Что сделано до представления последнего отчета	Разобрано деревянных полов 43,63 квад. саж., вынуто балок 122 погон саж., разломано деревянной крыши 113,1 квад. саж., снято 12-ть стропил со строения шириною 8 саж., разобрана лестница, крыльцо 1 со снятием прогонов, с вынутьем старых стульев и закладной рамы. Устроены стеллажи около стен Архива 20 погон. саж. Разобрано кирпичных стен и в подвальной части пробиты вновь двери и при окнах всего 22,03 куб. саж., выкопана земля под фундамент 2-го тамбура и для контрфорсов, забучен фундамент и контрфорсов, сложены столбы под конек во фронтоне, сложен столб в подвальной части, сделаны в 2-х арках перемычки так же над 2 дверями лестница в подвал и над 16 окнами, заделаны разобранные стены по направлению трещин, заделаны окна во фронтонах, впадины (ниши) в стенах,а также поделан выкрошившийся кирпич при арке, дверях и окнах, снаружи и внутри подвальной части, в перевязку со старым кирпичом обтесан и положен плашмя кирпич для исправления обвалившихся карнизов, поясков, наличников при окнах и карниза под крышею, обтесан и положен кирпич в пояски ребриком.	Что сделано в течении Июля и Августа месяцев	Выкопана земля для фундамента 1-го тамбура, забучен фундамент, выведен цоколь тамбура, стены 1 и2 тамбуров, сложен свод 1-го тамбура, ведущего в подвальную часть, пилястры при тамбурах и обвалившиеся при окнах, поднесен кирпич и растворена известь, связаны и поставлены на место стропила, обрешечена крыша по стропилам брусками, настланы чистые полы, подшит потолок в тамбуре, сделаны закладные рамы в тамбурах, покрыты крыши на тамбурах листовым железом, покрыты карнизы во фронтонах украшением над окнами, покрыты подоконки снаружи окон и во впадинах, покрыты двери по железной решетке, исправлена обвалившаяся оштукатурка, оштукатурены в верхней части своды, оштукатурены пилястры при окнах, вытянут наружный карниз под крышею. Починки в Архиве: перетерта старая штукатурка, отделено стен 114,64 квад. саж., окрашены крыша, водосточные трубы, рамы и двери, вставлены стекла.	Что остается еще сделать	Сделать полки в Архиве,выслать полы в подвальной части в елку, оштукатурить новые стены тамбуров, отбелить 266,94 квад. саж. Сделать лестницу в подвал, сделать перемычку над окном и дверью, оштукатурить подвальную часть, приладить переплеты.

			Сделаны контрфорсы снаружи земли уступами, поднесен кирпич, растворена известь с песком, положены железные полосы для поддержания кирпичного карниза под крышею и во фронтонах с перевязками. Связаны и поставлены стропила по ширине стропил 8 сажень с обтескою бревен, с забивкою железных скоб, положены маурлаты, обрешечена крыша брусками, прибиты доски по карнизам, обтесаны бревна для половых и потолочных балок и положены половые и потолочные балки со смолением концов и обертыванием войлоками, прибиты к балкам бруски, настланы черные полы и потолки, настланы чистые полы, подбиты потолки в 2-х покоях архива, смазаны черные полы и потолки с насыпкою земли, сделаны закладные рамы в окна, сделаны филенчатые двери, сделаны полукруглые рамы в окна, сделаны в оконные рамы форточки, покрыта на Архиве крыша листовым железом, покрыта крыша под желобами, сделаны и положены на крыше надежные желобья, сделаны водосточные трубы с коленами, выкованы и вставлены в окна железные решетки в подвальной части, выкованы для скрепления стропил скобы, выкованы крючья для желобов, выкованы железные полки для поддержания кирпичного карниза с перевязками, выкованы железные двери в подвальную часть и архив.		

Губернский Архитектор Щитинский

Державний архів Чернігівської області. Ф. 179, оп. 24., спр. 4, арк. 94-96.

Отчетная ведомость об успехе работ, произведенных с 1 Сентября по 1 Октября месяца 1854 г.

Какие предназначено произвести работы	Когда начата работа	Что сделано до представления последнего отчета	Что сделано в течении Июля и Августа месяцев	Что остается еще сделать
Исправить ветхое каменное здание, занимаемое Архивом Черниговского Губернского Правления	16 июля 1851 г. и по распоряжению Губернской Строительной и Дорожной Комиссии от 3 сентября того же года закрыты. По утверждению дополнительной смети работы разрешены и вновь начаты 7-го сентября 1853 г.	Разобраны деревянные полы, вынуты половые балки, разобрана деревянная крыша, сняты стропила по ширине строения до 8 саж., разобрана лестница, разломаны крыльца со снятием прогонов, с вынутьем старых стульев и закладной рамы. Устроены стеллажи около стен Архива. Разобраны кирпичные стены в верхнем этаже и в подвальной части, пробиты вновь двери, выкопаны фундаменты 1 и 2 тамбуров и для контрфорсов, забучены под стены фундаменты 2 тамбура и контрфорсов, сложен цоколь во 2 тамбуре под пилястры и под стены, сложены стены 2 тамбура, складены стены 1 тамбура, сложен свод 1 тамбура, ведущего в подвальную часть, сложены пилястры при 2 тамбуре и на место обвалившихся, таковые при окнах, сделаны желобы под конек во фронтоне, сделаны в 2-х арках перемычки, над дверями лестницы в подвал и проломаными дверями для соединения и над окнами заделаны разобранные стенки по направлению трещин, заделаны окна во фронтонах, впадины (ниши) в стенах, поделан выкрошившийся кирпич при дверях и окнах, снаружи и внутри подвальной части, в перевязку со старым кирпичом. Обтесан кирпич и положен плашмя для подушки обвалившихся карнизов, наличников при окнах и карниза под крышею, обтесан и положен кирпич в карнизы ребриком. Сложены контрфорсы снаружи земли уступами, поднесен кирпич, растворена известь, положены железные полосы для поддержания кирпичного карниза под крышею и во фронтоне с перевязками. Сделаны стропила по ширине строения до 8 сажень с обтеской для сего бревен с 4-х сторон с полустропилами, строительными перевязами, брусом и балками, обтесанием бревна для маурлат, и положены на место в 1 ряде с осмолением. Связаны и поставлены стропила на тамбурах обрешечена крыша брусками, прибиты доски под спаи листов по карнизам, обтесаны бревна с двух сторон для половых и потолочных балок, положены половые и потолочные балки со смолением концов и обертыванием войлоками,	Оштукатурен в подвальной части свод, выстланы полы в елку, оштукатурены новые стены, отбелено стен 264 квад. саж.,сделана лестница в подвал, сделаны перемычки: одна над окном, другие над дверьми, оштукатурена подвальная часть, прилажены переплеты, сделана часть полок в Архиве.	Сделать остальную часть полок в Архиве и выпланировать место.
К какому сроку предназначено кончить работы	Окончить отделку здания к 1 Сентября 1854 г.			

			прибитием к бокам балок бруски для черных полов и потолков, настланы черные полы и потолки с выступом четвертей в досках с 2-х сторон, настланы чистые полы, подшиты потолки в 2-х покоях архива и в тамбурах. Смазаны черные полы и потолки глиною с насыпкою земли. Сделаны закладные рамы в тамбурах, сделаны закладные рамы в окна, сделаны филенчатые двери, сделаны полукруглые рамы в окна, сделаны форточки в оконные рамы, покрыты крыши листовым железом, покрыта крыша под желобами, сделаны и установлены на место водосточные трубы, покрыт карниз во фронтоне и украшения над окнами; покрыт карниз шириною до 8 верш., покрыты подокошки в окнах и в впадинах, покрыта железная решетка дверей. Выкованы железные решетки в окна и в окна подвальной части, выкованы скобы для скрепления стропил, выкованы железные полосы для поддержания карниза с перевязками, выкованы железные полосы для 2-х дверей в подвальную часть и архив. Обита и исправлена штукатурка обвалившаяся в разных местах, оштукатурены своды, колоны и пилястры, вытянуты наружные карнизы под крышею и во фронтоне, вытянуты при окнах наличники, перетерта старая штукатурка, отбелено стен 114,67 квад. саж., окрашены крыши по новому железу по загрунтовке за два раза, окрашены желобья и водосточные трубы с воронками, окрашены оконные рамы с закладными рамами по новому дереву по загрунтовке за два раза, вставлены в окошечные переплеты полубелые стекла.		

Губернский Архитектор Щитинский

Державний архів Чернігівської області. Ф. 179, оп. 24, спр. 4, арк. 214-222.

19.

В Черниговскую Губернскую
Строительную и Дорожную Комиссию
Губернского Архитектора Щитинского
Рапорт

Составленную мною Отчетную ведомость о ходе и успехе работ с 1 Сентября по 10 Октября сего года по починке здания для Архива Губернского Правления и постройке Красного моста в г. Чернигове при сем в оную Комиссию имею честь представить и доложить, что ведомость по изначальным работам в назначенный срок не доставлена по нахождению моему в командировке в разные уезды по делу службы.

Губернский Архитектор Щитинский

15 Октября 1854 г.

Державний архів Чернігівської області. Ф. 179, оп. 21, спр. 137, арк. 40.

20.

В Черниговскую Губернскую
Строительную и Дорожную Комиссию
Помещика Штабс-Капитана Глебова
Рапорт

По условию в Строительной и Дорожной Комиссии заключенному на исправление повреждений в старинном каменном здании в г. Чернигове Архивом Губернского Правления занимаемого, по смете и плану предположенные работы и сверх сметы к улучшению здания производителем работ требуемые все окончены, о чем объявляя Строительной и Дорожной Комиссии имею честь покорнейше просить о принятии оного здания и удовлетворении меня по расчету и к возвращению залога, сделать надлежащим распоряжение.

Глебов

12 Октября 1854 г.

Державний архів Чернігівської області. Ф. 179, оп. 37, спр. 38, арк. 227.

21.

Черниговская Губернская Строительная и Дорожная Комиссия

21 Октября 1854 г.

В следствие объявления поданного от подрядчика Штабс-Капитана Глебова, об окончании им работ по исправлению здания, занимаемого Губернским Архивом в г. Чернигове, Комиссия заключила:

Члену сей Комиссии Полковнику Штендеру поручить истребовав от Производителя работ по исправлению здания Губернского Архива, члена Комиссии Губернского Архитектора Щитинского утвержденный проект, опись работ и пояснительный чертеж, произвесть по ним освидетельствование работ, исполненных в сем здании и о результатах такого освидетельствования донести Комиссии с представлением засвидетельствованных документов. Губернскому Архитектору вменить в обязанность:

1-е, здание это по освидетельствовании сдать по особой описи чиновнику Губернского Правления, который от оного назначен будет;

2-е, выдать подрядчику Глебову квитанцию на все остальные поставленные им и употребленные в дело потребности и копию квитанции представить в Комиссию для учинения с подрядчиком расчета, донеся с тем, на какую сумму было просрочено подрядчиком работ с прошлого Сентября;

3-е, представить в Комиссию в назначенный по закону срок техническую отчетность по сим работам.

В здешнее Губернское Правление отнестись и просить распоряжения о назначении чиновника для приема от Губернского Архитектора Щитинского окончательного здания Архивы и кто назначен будет — Комиссию уведомить.

Державний архів Чернігівської області. Ф. 179, оп. 21, спр. 137, арк. 42.

В Черниговскую Губернскую
Строительную и Дорожную Комиссию
Губернского Архитектора Щитинского
Рапорт

Имею честь донести, что исправление здания, занимаемого Архивом Губернского Правления, подрядчиком Штабс-Капитаном Глебовым производством работ окончено 18 числа сего Октября 1854 г. Работы Глебовым не окончены в срок до 1 Сентября по причине многих сверх сметных работ вследствие простоя здания без крыши более года во время переписки по предмету новых предположений в исправлении оного и потребовавшихся при производстве работ для упрочения здания, о каковых работах мною не было доносимо Комиссии, потому что Глебов согласился произвести их без вознаграждения для упрочения здания.

21 Октября 1854 г. Губернский Архитектор Щитинский

Державний архів Чернігівської області. Ф. 179, оп. 37, спр. 38, арк. 240.

Черниговское
Губернское Правление

В Черниговскую Губернскую
Строительную и Дорожную Комиссию

Губернское Правление слушали: Рапорт Старшего Секретаря и Экзекутора Губернского Правления от 15 ноября 1854 г. с донесением, что здание для Архива Губернского Правления было осматриваемо и что оно найдено точно в таком виде, как показано в здаточной ведомости и принято по той ведомости. Каковую представляют в Губернское Правление.

Секретарь

Державний архів Чернігівської області. Ф. 179, оп. 37, спр. 38, арк. 261.

Черниговская Губернская
Строительная и Дорожная
Комиссия

29 Апреля 1855 г.
Исправление означенного здания производилось с разрешения Г. Генерал-Губернатора чрез подряд за счет суммы Уставного правления под наблюдением Губернского Архитектора Щитинского. По окончании работы эти были освидетельствованы Непременным чиновником Полковником Штендером, выполнены хорошо и прочно. Щитинским отчетность представлена после окончания работ чрез 6 месяцев и 10 дней, сделано просрочки 4 месяца и 10 дней. Техническая отчетность по исправлению здания Губернского Архива найдена правильною и представлена на рассмотрение и дальнейшего распоряжения Общего Присутствия.

Столоначальник (подпись)

Державний архів Чернігівської області. Ф. 179, оп. 21, спр. 137, арк. 44.

Данный материал является логическим продолжением статьи «Дом полковой канцелярии. I половина XIX века.», опубликованной в журнале «Сіверянський літопис» № 3 за 2015 г.

В статье на архивных материалах Государственного архива Черниговской области освещается история ремонта Дома полковой канцелярии в г. Чернигове в 1850–1855 гг. В статье прослеживается последовательность подготовки, начала и хода ремонтных работ, переписка чиновников Черниговской губернской строительной и дорожной комиссии с подрядчиком, губернским архитектором и вышестоящими органами относительно выделения средств на ремонт, времени его проведения, изменения видов работ, потребностей подрядчика.

Ключевые слова: архив губернского правления, Черниговская губернская строительная и дорожная комиссия, губернский архитектор, подрядчик, проект, смета.

The story of house of regimental chancellery in Chernigov, for today not studied enough. Historians attracted more attention its architecture and baroque facades. In this article published materials of the State Archive of Chernihiv region relating to repairs and reconstructions of building in the first half of the XIX-th century.

During the XIX-th century in the house of regimental chancellery was located archive of Chernigov`s gubernia government, so, building related to state-owned facilities, and retention and repairs facilities state-owned at that time had its own characteristics, which are revealed by the example of the house of regimental chancellery. To the exact articles of documents, most of the funds allocated to repair the house of the gubernia government, and then to other state-owned buildings. repairs were going slow, lacked the money, and each repair was preceded by long bureaucratic correspondence and bureaucracy.

Key words: The house of regimental chancellery, archive of gubernia`s government, archive of gubernia`s government, state-owned buildings, Gubernia`s buildings and roads commission, Archivarius of the gubernia`s government

РОЗВІДКИ

УДК 94 (47)«18»

Олексій Колєватов

●

ФУНКЦІОНУВАННЯ КІННИХ ЗАВОДІВ У СЛОБІДСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ ПОСЕЛЕННЯХ У ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ XIX ст.

Стаття присвячена проблемі функціонування кінних заводів у Слобідсько-Українських військових поселеннях. У ній досліджуються причини їхнього створення і ліквідації в поселених округах. Основну увагу приділено утриманню, ранжиру і продовольству коней, а також зміні кількості жеребців, кобил у кінних заводах Слобідсько-Українських військових поселеннях.

Ключові слова: військові поселення, кінний завод, жеребець, кавалерія, фураж, ескадрон, дивізія.

За останній час істориками зроблена велика робота щодо дослідження як політичних, так і соціально-економічних аспектів історії військовопоселеної системи Російської імперії першої половини XIX століття. Але все одно ще залишаються окремі маловідомі сюжети цієї досить широкої та багаторівневої теми. Так, одним із таких сюжетів є функціонування кінних заводів поселених округів, які були важливою ланкою державного сектору економіки військових поселень кавалерії.

Треба відзначити, що військові поселення повинні були поряд з іншими завданнями «полегшити способи ремонтування кавалерії, доставляючи їй кращих коней з власних кінних заводів, з чим нерозлучно удосконалення і самої кавалерійської служби» [1]. Тому при створенні округів поселення кавалерії передбачалося формування одного кінного заводу в кожному поселеному окрузі [2]. Головна мета їх полягала у забезпеченні поповнення стройовими кіньми діючих ескадронів поселеного кавалерійського полку.

Кожен завод спочатку формувався з 27 жеребців (4 кращої породи і 23 звичайних заводських) і 345 кобил-маток, а у всіх поселених округах дивізії налічувалось 108 жеребців і 1380 кобил. Під час влаштування заводів коні мали купуватися на кращих українських кінних заводах, які і раніше постачали їх для полків легкої кавалерії. А щоб мати відразу коней для діючих ескадронів, кобил купували разом із молочними лошатами [3]. Також встановлювалася точна пропорція щорічного приплоду. Він мав становити 2/3 частини від загальної кількості заводських кобил, що становило 230 лошат. При цьому вибуття не мало перевищувати 1/4 частини протягом чотирьох років (58 лошат). Таким чином, із щорічного приплоду 230 лошат кінний завод повинен мати на п'ятий рік свого існування 172 коней, «придатних для ремонтування і для свого заводу». А за приблизним розрахунком, із врахуванням втрати, кількісний склад заводу за чотири роки мав збільшитися на 862 коней (172 чотирирічних і 690 одно-, дво- і трирічних) і досягти 1234 коней. Виходячи з цих розрахункових норм і визна-

© Колєватов Олексій Олександрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та соціально-гуманітарних дисциплін Чернігівського національного технологічного університету.

чався алгоритм утримання та продовольства кінного заводу в поселеному окрузі [4].

Ремонтування діючих частин мало початися через 4 роки після заснування заводу, тобто на початку 1820-х рр. До цього моменту кавалерійські полки отримували з Комісаріатського департаменту так звані ремонтні кошти і самі купували коней замість непридатних до служби. Крім куплених, на заводи надходили коні після відрахування з діючих частин в обмін на придатних до стройової служби із заводського приплоду [5].

За «Проектом учреждения о военном поселении регулярной кавалерии» утримання заводських коней покладалося на поселенців-хазяїв, які мали заготовляти для них фураж, і кожен хазяїн «відповідає за відданих йому на утримання з заводу коней як в міркуванні їхнього збереження, так і в міркуванні їхнього справного продовольства та гарного за ними догляду, не вживаючи їх до домашніх робіт» [6]. Заводські коні могли використовуватися тільки для навчання кантоністів поселених і резервних ескадронів верховій їзді, але для цього мало бути спеціальне розпорядження комітету полкового управління. На заводі були створені необхідні ветеринарні служби (кінна аптека і лазарет) [7]. Керівництво кінним заводом покладалося на командира поселених ескадронів, а також на комітет полкового управління.

Полковий кінний завод для власного утримання розділявся на три рівні частини (за кількістю поселених ескадронів), які одержували назву відділу кінного заводу. Кожен з них складався з 9 жеребців і 115 кобил [8]. Чотири кращих жеребці з заводу завжди утримувалися в стайні, отримуючи сухий фураж: по 3 гарнці вівса і 15 фунтів сіна на добу, решта в залежності від пори року – в полі чи на стайні. Для утримання жеребців у кожному ескадроні передбачалося будівництво особливої стайні. Решта коней роздавалася військовим поселенцям-хазяям і утримувалась у них в спеціально облаштованих для цього стайнях. Останні військові поселенці мали будувати на власні кошти, а командування поселених округів лише допомагало поселенцям у придбанні необхідних будматеріалів. Але при цьому кожний хазяїн одержував не більше одного коня і мав суворо дотримуватися правил з утримання заводських коней. У кожному поселеному взводі за цим наглядав спеціально призначений унтер-офіцер. За облаштування і порядок у кожному відділенні кінного заводу ніс відповідальність командир поселеного ескадрону.

Отримуючи коня із кінного заводу, кожен хазяїн мав на своєму забезпеченні трьох коней (двох стройових і заводського), але після реформування військових поселень кавалерії 1827 р. – тільки двох (стройового і заводського). Утримання заводських коней в поселенському господарстві потребувало додаткових витрат, за винятком літнього періоду, коли коні переводилися на пасовиська. Заводські кобили і лошата-чотирилітки одержували протягом 7-8 місяців на рік добову норму вівса обсягом 2,1 гарнці та 20 фунтів сіна. За весь період стійлового утримання витрати господарства становили 7,375 четв. вівса і 120 пудів сіна [9]. При такому постачанні утримання одного коня коштувало поселенцю-хазяїну майже 120 руб. на рік (сума розрахована за цінами початку 1830-х рр.). Утримання менших лошат коштувало для господарства дешевше. Лошата дво- та трилітки постачалися сім місяців на рік тільки сіном і на добу їм необхідно було 20-25 фунтів сіна [10]. «Молочним» лошатам, крім сіна, належало давати ще і свіжу м'яку солому. Усі ці продукти фуражного забезпечення поселенці-хазяї віддавали зі своїх запасів, тобто вони втрачали певну частину сільськогосподарських продуктів, яку могли використати інакше. Отже, крім продовольства діючих підрозділів, поселенці також втрачали значні суми на утримання заводських коней. Усі зекономлені на цьому кошти надходили до бюджету військових поселень.

Норми фуражу могли мінятись комітетом полкового управління на його розсуд. Військові поселенці-хазяї за розпорядженням полкового керівництва також займалися заготівлею сіна для заводу і перевозили його своїми силами з сінокосів. Таким чином, виконуючи повинність щодо утримання полкового кінного заводу, поселенці-хазяї мали додаткові обов'язки, яких не було у хазяїв поселених округів

піхоти. Там з лютого 1819 р. існували кінні заводи тільки для покращення породи коней у військових поселенців [11].

Щорічно «приплод» заводських жеребців, що досягли чотирирічного віку, підлягав ранжиру. У відповідності з існуючими правилами, всі коні розподілялися на три групи: придатні для ремонтування діючих ескадронів; придатні для утримання на заводі і ті, які не входили до цих двох груп. Після ранжиру коні 1-го і 2-го розрядів знову роздавалися військовим поселенцям-хазяям «для утримання і продовольства їх до весни на загальних засадах». Коні третьої групи «продавались за помірну ціну військовим поселенцям-хазяям або роздавались найбіднішим з них, за рішенням комітету полкового управління» [12]. Вибраковка коней кінних заводів проходила один раз на рік – навесні. Непридатні для заводів коні також поступали до діючих ескадронів у якості стройових або направлялися для навчання верховій їзді кантоністів поселених і резервних ескадронів. З середини 1820-х рр. коні з кінних заводів стали використовуватися також і для покращення у поселенців породи коней.

Такими були основні принципи, за якими здійснювалося функціонування кінних заводів у Слобідсько-Українських військових поселеннях. Проте до 1821 р. спеціального положення про кінні заводи військових поселень кавалерії не існувало. Воно було затверджено тільки 9 грудня 1821 р. [13]. Після цього коні для полкових заводів уже купувалися за встановленими цінами (за жеребця платили 1500 руб., а за кобилу – 250 руб.).

Формування кінних заводів у Слобідсько-Українських військових поселеннях відбувалося по мірі поселення кавалерійських полків. У поселених округах 2-ї уланської дивізії кінні заводи почали створюватися 1818 р. у відповідності з тими нормами, які визначались у «Проекте учреждения...». Заводи у 2-й кірасирській дивізії почали формуватися разом з підготовкою округів для прийняття діючих ескадронів, тобто в 1821–1825 рр. Для кірасирських полків необхідні були коні гарних порід і з певними даними: зріст (не менше двох аршин і трьох вершків), вік (не старше 7 років) та відповідна масть. Певна частина надходила зі складу стройових кірасирських полків, деякі були куплені за кошти, що відпускалися для ремонту, а також коні надходили до складу заводів із власного приплоду. В середньому придбані для 2-ї кірасирської дивізії жеребці обходилися від 3 до 5 тис. руб. кожний [14].

Формуючи полкові кінні заводи, керівництво Слобідсько-Українських військових поселень намагалося зразу створювати засади для забезпечення поселених підрозділів стройовими кіньми високої якості, оскільки в подальшому планувалося заводських коней використовувати для покращення породи коней поселенців. Так, із описів кінних заводів 2-ї уланської дивізії видно, що з цією метою в 1819–1821 рр. були придбані коні самих елітних порід: донської, черкеської, кримської, польської, арабської, англійської, персидської, нормандської та ін. Для поселених округів відбиралися коні тільки з гарними даними і купувалися вони як на приватних заводах Російської імперії, так і за кордоном. Купівля коней за кордоном коштувала державі в середньому 5000 руб. за одного коня. У Росії купляли коней дешевше – від 2 тис. до 4750 руб. за одного коня, а окремі і за 750 руб. [15].

На 1 січня 1826 р. кінні заводи усіх поселених кавалерійських полків нараховували вже більше 10 тис. поголів'я коней, у тому числі 4732 коні (у поселених округах 2-ї уланської дивізії – 3589 коней та 2-ї кірасирської дивізії – 1143 коні) було на заводах Слобідсько-Українських військових поселень. Корінна основа полкових кінних заводів налічувала 2313 коні, а заводський приплід – 2419 (див.: табл. 1). Якщо ж порівнювати поголів'я коней в кінних заводах Слобідсько-Українських і Херсонських військових поселеннях, то показники поголів'я становили 47,2 % (у двох дивізіях) та 52,8 % (у трьох дивізіях) відповідно. На влаштування кінних заводів державою витрачалися великі кошти: на 1 березня 1826 р. на ці цілі вже було витрачено 3347099 руб. [16], а віддача від них ще не була помітною.

Після реформування військових поселень кавалерії 1827 р. кінні заводи в Слобідсько-Українських військових поселеннях одержали нове упорядження. Кінні заводи у 2-й уланській дивізії були ліквідовані, а жеребці і кобили, що в них знаходилися, надійшли до заводів 2-ї кірасирської дивізії [17]. У заводах залишалися лише коні

елітних порід, які цілком відповідали певним стандартам. Після укомплектування кінних заводів, коні, що залишилися зайвими, підлягали розподілу. Придатних до стройової служби коней направляли в резервні ескадрони поселених полків: з кінних заводів 2-ї уланської дивізії надійшло 524 коня, а з заводів 2-ї кірасирської дивізії – 332 коня. Непридатних до служби коней наказувалося «спрямувати до заснованих рухливих шпиталів, і для цього зробити розпорядження, про відправлення всіх цих коней до Кременчука» [18]. При цьому військове міністерство сплачувало до капіталу кінних заводів по 50 руб. за кожного переданого йому коня. Із Слобідсько-Українських військових поселень для пересувних шпиталів надійшло 303 коні [19].

У березні 1828 р. було затверджено нове положення про влаштування кінних заводів [20]. У зв'язку з цим змінювалася кількість коней на кінних заводах. Тепер у кожному полковому заводі 2-ї кірасирської дивізії треба було мати 23 жеребці і 200 кобил-маток (див.: табл. 2). Зайвих «проти цього призначення жеребців, що було визнано надійними в основі кінних заводів, залишити рівною частиною в цих заводах, для укомплектування у наступному їхньому зменшенню» [21]. Також у зв'язку зі зменшенням кількості коней на полкових заводах змінювалася кількість приплоду, вибуття та чисельності необхідної при заводах прислуги. Тому за новою кількістю заводських коней середня пропорція щорічного приплоду визначалася на заводах 2-ї кірасирської дивізії – 116 лошат, а середнє вибуття за чотирилітній період – 35 лошат. Ранжирування чотирилітніх лошат проводилося на попередньо визначеній основі. Завдяки цьому, керівництву військових поселень удалося зменшити обсяг коштів, які відпускалися на утримання кінних заводів.

Персонал, що обслуговував заводи, входив до особливої команди при поселеній фурштатській роті. Загальна кількість команди становила 50 чол., але, при необхідності, її чисельність поповнювалася нижчими чинами діючих ескадронів, які не були здатні до несення повноцінної стройової служби. Команда створювала артіль і користувалася городами, як і непоселені нижчі чини в поселених ескадронах. Забезпечення її продовольством здійснювалось із запасних хлібних магазинів полкового округу [22]. Команда розміщувалася в спеціальних казармах при кінних заводах.

Головна мета перетворення кінних заводів, запровадженого 1828 р., полягала у тому, щоб зменшити витрати на їхнє влаштування та утримання, тобто керівництво військових поселень намагалося різними шляхами підвищити їхню рентабельність. Проте цілком відмовитися від цих заводів уряд не поспішав, оскільки ще не можна було повністю визначити їхню роль у питанні поповнення діючих та резервних ескадронів стройовими кіньми. На нашу думку, це пов'язано з тим, що перші відчутні результати їхньої діяльності стали помітними лише через кілька років після їхнього повного укомплектування, а цей процес було завершено тільки в середині 20-х рр. XIX ст.

1832 р. керівництво військових поселень знову повернулося до питання про доцільність існування кінних заводів у Слобідсько-Українських військових поселеннях. Було прийняте рішення про скасування полкових кінних заводів у 2-й кірасирській дивізії. Частина коней «корінної основи» заводів була продана, а частина надійшла до полкових заводів 3-ї кірасирської і 4-ї уланської дивізій Херсонських військових поселень, а також у діючі ескадрони 2-ї уланської і 2-ї кірасирської дивізій. У полкових заводах 2-ї кірасирської дивізії залишився лише один «приплод»: в Катеринославському – 262 коней, Глухівському – 272, Астраханському – 282 і Псковському – 249 [23].

Ліквідація кінних заводів у Слобідсько-Українських військових поселеннях була викликана тим, що казна зазнала більших витрат під час влаштування заводів порівняно з тими прибутками, які вони давали. Крім того, військові поселенці, які забезпечували продовольством діючі ескадрони, також мали виконувати всі обов'язки по утриманню полкових кінних заводів, що, безперечно, потребувало додаткових витрат часу та матеріальних ресурсів. Усе це певною мірою обмежувало можливості поселенського господарства, що позначалося на виконанні поселенцями-хазяями своїх головних функцій. Тому керівництво військових поселень вважало, що в разі ліквідації цих заводів поселенці не будуть уже обтяжені цією повинністю і це послужить основою для покращення їхнього матеріального становища та стабільного забезпечення діючих військ продовольством і фуражем.

Таблиця 1.

Поголів'я коней у кінних заводах кавалерійських поселених округів (на 1 січня 1826 р.)

Поголів'я коней	кірасирські дивізії		уланські дивізії			Всього
	2-а	3-а	2-а	3-а	Бузька	
Корінна основа						
жеребців	80	58	114	49	107	408
кобил	822	709	1297	537	1338	4703
Разом	902	767	1411	586	1445	5111
Заводський приплод:						
чотирирічних	-	6	517	-	379	902
трирічних	-	38	626	31	420	1115
дворічних	79	125	454	35	402	1095
однорічних	162	268	581	267	522	1800
Разом	241	437	2178	333	1723	4912
Всього	1143	1204	3589	919	3168	10023

Складена за: РДВІА. – Ф 405. – Оп. 1. – Спр. 407. – Арк. 510 – 510 зв.

Таблиця 2.

Поголів'я коней в кінних заводах 2-ї кірасирської дивізії (на 1 січня 1832 р.)

	Полки				Всього
	Катеринославський	Глухівський	Астраханський	Псковський	
жеребців	23	23	23	23	92
кобил	200	200	200	200	800
Завод. приплоду:					
трирічних	65	90	56	47	258
дворічних	94	91	95	74	354
однорічних	85	102	70	64	321
Всього	467	506	444	408	1825

Складена за: РДВІА. – Ф 405. – Оп. 2. – Спр. 3643. – Арк. 65 – 65 зв.; Спр. 6933. – Арк. 39 зв. – 40.

1. Проект учреждения о военном поселении регулярной кавалерии. – СПб.: Типография Карла Крайя, 1817. – Ч. I. – С. 5.
2. Там само. – С. 27.
3. Там само. – С. 27-28; Из записок сенатора А.Я.Стороженка. Военное поселение кавалерии в Херсонской и Екатеринославской губерниях // Киевская старина. – 1884. – № 11. – С. 456-457.
4. Проект учреждения... – С. 31-32.
5. Там само. – С. 28-29.
6. Там само. – С. 67.
7. Там само. – С. 30.
8. Там само. – С. 33-34.
9. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф. 1352. – Оп. 2. – Спр. 39. – Арк. 124-125; Ф. 1353. – Оп. 1. –Спр. 38. – Арк. 14-15 зв.
10. Там само. – Ф. 1351. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 121-124 зв.; Ф. 1352. – Оп. 2. – Спр. 33. – Арк. 140-146.

11. Петров А.Н. Устройство и управление военных поселений в России // Граф Аракчеев и военные поселения 1809-1831. – СПб.: Изд-во «Русской старины», 1871. – С. 112-113.
12. ЦДІАК України. – Ф. 1352. – Оп. 2. – Спр. 27. – Арк. 174-174 зв.; Спр. 33. – Арк. 55-56.
13. ЦДІАК України. – Ф. 1352. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 306-318; Оп. 2. – Спр. 27. – Арк. 172.
14. Російський державний військово-історичний архів (далі – РДВІА). – Ф. 405. – Оп. 1. – Спр. 121. – Арк. 306-309; ЦДІАК України. – Ф. 1353. – Оп. 1. – Спр. 183. – Арк. 3-22.
15. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 1. – Спр. 226. – Арк. 523-524; ЦДІАК України. – Ф. 1352. – Оп. 1. – Спр. 27, 28.
16. Шильдер Н.К. Император Николай I, его жизнь и царствование. – Т. II. – СПб.: Изд-во А.С.Суворина, 1903. – С. 408-409.
17. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 2. – Спр. 537. – Арк. 3-4; Спр. 3643. – Арк. 65.
18. Там само. – Спр. 537. – Арк. 3 зв. – 4.
19. Там само. – Арк. 4.
20. Там само. – Спр. 919а. – Арк. 32-36.
21. Там само. – Спр. 537. – Арк. 3.
22. Положение о военном поселении регулярной кавалерии. – СПб.: Типография Военного министерства, 1827. – С. 41.
23. РДВІА. – Ф 405. – Оп. 2. – Спр. 6970. – Арк. 215-215 зв.

Статья посвящена проблеме функционирования конных заводов в Слободско-Украинских военных поселениях. В ней исследуются проблемы создания и ликвидации конных заводов в поселенных округах. Основное внимание направлено на анализ содержания, ранжирования и продовольствия коней, а также на изменение количества коней в конных заводах Слободско-Украинских военных поселений.

Ключевые слова: военные поселения, конный завод, жеребец, кавалерия, фураж, эскадрон, дивизия.

This article is dedicated to the issue of horse ranch functioning in the Slobidsko-Ukrainian military settlements. It examines the reasons for establishment and liquidation of horse ranches in settlements districts. The major attention is paid to keeping, ranking and foraging of horses as well as the changes of their number in horse ranches in Slobidsko-Ukrainian military settlements.

Key words: military settlements, horse ranch, studhorse, cavalry, forage, squadron, division.

УДК 94 (477) «18»

Юрій Нікітін

●

КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКА РОБОТА ОРГАНІВ МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст. (на прикладі Полтавщини, Харківщини та Чернігівщини)

Розкривається ступінь участі органів міського самоврядування Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у розвиток театрально-концертного руху та музейної справи у другій половині XIX ст. Показані чинники, які впливали на діяльність театральних труп та музичних колективів. Серед них найважливішими були: скромні фінансові можливості самоврядних інституцій, ставлення офіційної влади до української культури та нерозуміння частини гласних значення і ролі культурно-просвітницької роботи серед міського населення.

Указано, що переважна більшість міського населення була позбавлена можливості долучатися до ознайомлення з кращими зразками театрального та музичного мистецтва. Показано, що стаціонарні театри діяли в основному у губернських містах. Муніципальні структури при можливості надавали приміщення театрам і музичним колективам та поширювали інформацію про їхню діяльність серед населення. Встановлено приблизний репертуар, акторів, музикантів, які були найпопулярнішими серед містян зазначених регіонів. Показано роль культурницьких заходів на формування художнього смаку містян та своєрідного соціокультурного середовища в містах. Висвітлена роль громадськості і меценатів при реалізації культурно-просвітницької роботи.

Доведено, що розвиток музейної справи у досліджуваних регіонах практично повністю залежав від громадської ініціативи. Встановлено хронологію створення музеїв на теренах Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у другій половині XIX ст. Показано роль не чисельних музейних установ у культурному житті міст, а також основні напрямки їхньої діяльності. Доведено, що культурно-просвітницька робота в містах Лівобережної та Слобідської України у другій половині XIX ст. здійснювалася за залишковим принципом.

Ліберальні реформи другої половини XIX ст. сприяли формуванню в активної частини міських громад бажання запровадити практику увічнення видатних особистостей або подій. Така «ініціатива» не завжди подобалася центральній владі і місцевим чиновникам, бо інколи суперечила офіційній ідеології.

Ключові слова: Лівобережна, Слобідська Україна; реформи; міське самоврядування; меценати; театри; музеї.

Сучасний період розбудови незалежної Української держави характеризується вирішенням важливої проблеми державотворення – формування нової по суті системи місцевого самоврядування, складовою частиною якої є ефективні муніципальні структури. При розв'язанні даного питання основним залишається визначення ролі й місця місцевого самоврядування в системі розподілу повноважень між центральними

© Нікітін Юрій Олександрович – доктор історичних наук, доцент, в. о. ректора Сумського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти.

та місцевими органами влади. Дана проблема належить до розряду таких, інтерес до яких з плином часу не зменшується, а навпаки має тенденцію до зростання.

Проблеми, що наразі вирішують влада і суспільство, за своїм характером і значенням нагадують реформи другої половини XIX ст. Культурно-просвітницька робота у кожному місті мала свої особливості. Аналіз досягнень і прорахунків діяльності органів міського самоврядування у різних сферах міського життя сприятиме пошуку найоптимальнішої моделі децентралізації і шляхів вирішення нагальних потреб місцевих громад.

Різні аспекти даної проблеми були висвітлені у працях науковців кінця XIX – початку XXI ст.[1] У той же час знайомство з відповідною історіографічною літературою засвідчує недостатній рівень наукового осмислення вищезгаданої проблеми взагалі і особливо на регіональному рівні, зокрема і на теренах Лівобережної та Слобідської України. Це і обумовило тему нашого дослідження.

Реформи другої половини XIX ст. вплинули на всі сфери тогочасного суспільства. Зростання чисельності міського населення, зміни його структури, досягнення науки усі ці та інші чинники впливали на формування специфічного за своїм характером соціокультурного середовища. Зміни відбувалися не лише у зовнішньому вигляді міст, але й і повсякденному житті городян. Це змушувало новоутворені органи міського самоврядування враховувати нові потреби містян і шукати шляхи їхнього задоволення.

Громадськість та органи місцевого самоврядування розуміли необхідність культурно-просвітницької діяльності серед населення. Робота самоврядних інституцій з розбудови різних ланок освіти вже не могла задовольнити потреби населення. Зміни, що охопили всі сфери життя суспільства у другій половині XIX ст., ставили перед органами міського самоврядування завдання щодо визначення пріоритетних завдань у діяльності та шляхів їхньої реалізації у культурно-просвітницькій сфері. Одним із напрямків культурно-просвітницької діяльності, до якого долучалися самоврядні інституції, була підтримка театрів та різноманітних музичних колективів.

Так, у містах Полтавської губернії у другій половині XIX ст. працювали чотири театри. Із них два діяли в Полтаві (один розташовувався у кам'яному будинку і належав купцю Панасенку, інший діяв у міському саду). По одному театру було в Кременчуці та Переяславі. У всі інші міста краю приїздили мандрівні трупи, які з дозволу міської влади виступали в приміщеннях земських управ, громадських клубах та балаганах[2].

Муніципальні структури Полтавської губернії практично не надавали ніякої фінансової підтримки театральному та музичному руху. Допомога виборних управлінь зводилася до закликів до громадськості та меценатів щодо необхідності розвитку зазначених напрямів культурного життя, надання різноманітних дозволів на діяльність та виділення землі; контроль за репертуаром і порядком.

Центром культурного життя губернії була Полтава. Цьому сприяло відкриття у 1900 р. Полтавського просвітницького дому, розрахованого на 1000 глядачів. Саме два приватні театри і просвітницький дім були місцем виступів театральних труп та музичних колективів, що гастролювали. Ці колективи представляли на суд місцевої публіки опери, балет, оперети, драматичні вистави, водевілі й тематичні лекції. Крім цього, виступали солісти-інструменталісти, майстри сольного співу, хорові колективи, вокальні й інструментальні ансамблі.

З гастролями до Полтави приїздили відомі музиканти і піаністи Й. Гофман (1900 р.), А. Контський (1899 р.), скрипаль Е. Ондржічек (1900 р.), віолончеліст В. Алоїз (1900 р.) [1131]. Різноманітними за складом артистів і репертуаром були виступи театральних труп, які заслужили схвальні відгуки від місцевої публіки і представників міської влади. До Полтави неодноразово з гастролями приїздила харківська оперна трупа Царетеллі, яка представила ряд спектаклів: «Хованщина» і «Борис Годунов» М. Мусоргського, «Євгеній Онегін» П. Чайковського. Не оминали губернське місто й іноземні трупи. Восени 1900 р. полтавчани змогли переглянути шістнадцять оперних вистав трупи Кастеляно, які надали можливість усім бажаючим ознайомитися з творами Дж. Верді, Ж. Бізе, Ш. Гуно, А. Тома та інших[3]. Величезний успіх у полтавської публіки мали солісти Маріїнської опери (Микола Фігнер та

Євгенія Мравіна), Московської опери (Аделаїда Больська, Альма Фольстрьом). До формування культурних смаків містян долучалися і відомі українські оперні співаки (Антон Секан-Рожанський та інші).

Така активність відомих музичних і театральних колективів позитивно вплинула на формування художніх смаків місцевої публіки, її компетенцію в питаннях культури. Дану тезу підтверджують критичні відгуки на виступи окремих артистів (особливо вокального жанру), які відвідували Полтаву лише з комерційною метою і не відзначалися належним рівнем професіоналізму. Наприклад, місцева преса писала про гомеричний сміх публіки, коли артистка Миргородська «петушиним меццо-сопрано» виконувала арію Леля з опери «Снігуронька» М. Римського-Корсакова[4].

В окремих повітових центрах культурне життя було також достатньо яскравим та різноманітним. Так, у Ромнах у другій половині XIX ст. діяли три театри. Приватний театр Огнєва працював навіть у часи Емського акта 1876 р., циркуляру 1881 р. та валуєвської настанови. Наприкінці 90-х років XIX ст. у місті почав діяти літній театр у міському саду. На сценах вищезгаданих театрів виступали аматорські та гастрольні трупи, які, незважаючи на цензурні обмеження, включали до свого репертуару п'єси українських авторів. Найбільше роменчан вразила гра театральних труп із Мінська (антрепренер І. М. Рибаков), з Одеси (керівник М. І. Подберьозкий), з Кременчука (Г. К. Каєвський). На гастролях у м. Ромни приїздили відомий драматург і актор М. Л. Кропивницький та перлина української сцени М. Заньковецька. У 1899 р. до міста приїздив відомий композитор Микола Лисенко.

Під впливом театрально-концертних заходів, що відбувалися у місті, зацікавлені представники громадськості створили музично-театральний гурток, в якому в 1882 р. дебютувала видатна українська актриса Г. П. Затиркевич-Карпинська. Достатньо жваве театральне життя міста описував А. П. Чехов під час відвідин Ромен у 1889 р. У той же час необхідно зазначити, що внесок самоврядних інституцій самого міста у театральне життя був мінімальним.

Головним осередком театрального концертного життя Харківської губернії було губернське місто. Перші згадки про театральні вистави у місті датуються 1770 р. Стаціонарний драматичний театр розпочав свою роботу в 1812 р. У другій половині XIX ст. у Харкові функціонувало кілька приватних та аматорських театрів при військовому зібранні, театр Дюкової, літній театр Комерційного клубу. У 1897 р. Харківська міська управа купила приватний драматичний театр у спадкоємців Дюкової[5].

Лише за один сезон 1897 р. драматичний театр дав 168 спектаклів, а прибуток від продажу квитків становив 99800 руб.[6]. Репертуар міського театру був різноманітним: «Горе від ума», «Записки божевільного», «Життя за царя», «Гугеноти», «Севільський цирюльник», «Фауст» та інші[7]. У спектаклях були задіяні як місцеві актори, так і трупи або артисти з інших міст чи країн. Місцева публіка була досить вимогливою, що проявлялося у критичних публікаціях, автори яких закликали акторів та режисерів активніше звертатися до творів світової, російської та української класики.

Представники громадськості та харківське виборне управління поєднували зусилля щодо реалізації культурно-просвітницьких заходів. Існувала успішна практика організації благодійних спектаклів, концертів та тематичних лекцій, зібрані кошти від яких направлялися на підтримку освітніх закладів, богаділень, дитячих ясел, бібліотек тощо. Так, у січні 1897 р. зусиллями учнів місцевої гімназії на чолі з викладачем музики А. Ф. Беншем був організований концерт, а зібрані кошти від нього (160 руб. 80 коп.) передали на потреби міського Будинку Трудолюбія[8]. Того ж місяця у театрі була поставлена опера Обера «Фра-Дяволо», кошти від продажу квитків були спрямовані для вирішення нагальних потреб Харківської громадської бібліотеки[9]. Прибутки від проведення окремих вистав і танцювальних вечорів, що організовувалися у драматичному театрі Харкова, направлялися на розвиток не лише міських бібліотек, але й тих, що функціонували в навколишніх селах[10].

На сцені драматичного та приватних театрів Харкова гралися спектаклі на твори українських авторів (М. Гоголя та інших). Так, протягом зими-весни 1897 р. перед мешканцями міста виступала трупа Товариства малоруських артистів під керівни-

цтвом П. Саксаганського[11]. У стінах драматичного театру глядачі могли побачити гру корифеїв українського театру Н. Садовського, М. Заньковецької. На гастролі приїздили відомі російські трупи (режисера М. Савіна, П. Стрепетова), а також зірок закордонної сцени (Сара Бернар, Елеонора Дузе, Айра Олдрідж).

Діяльність різноманітних культурно-освітніх закладів Харкова позитивно позначалася не лише на повсякденному житті городян, але й сприяла формуванню художніх смаків, розумінню культурних традицій свого та інших народів. У той же час необхідно зазначити, що в інших містах Харківської губернії існували приватні та аматорські театри або гастролювали мандрівні трупи. Міська влада надавала приміщення для виступу мандрівних театральних колективів, домовлялася про ціну на квитки, знайомилася з репертуаром. Найбільш поширеними театрами у провінції були аматорські, що формувалися з однодумців, які шукали місце для виступу та визначалися з репертуаром (театр Бабича у Сумах). Мешканці повітових міст і містечок були позбавлені таких можливостей задоволення своїх культурних потреб, які мали харків'яни, що суттєво збіднювало їхнє життя.

У Чернігівській губернії, як і в Полтавській та Харківській, найнасиченішим на культурні події було життя в губернському місті. Перші спроби створити театр у Чернігові відносяться до початку XIX ст. Але за відсутності стаціонарного приміщення і трупи мешканці міста тривалий час змушені були задовольнятися виступами заїжджих артистів та музикантів[12]. У другій половині XIX ст. у Чернігові діяли чотири театри: міський (з 1853 р.), зимовий театр, літній на Валу (з 1875 р.) та в міському саду. Репертуар виступаючих труп був різноманітним: «Наталка-Полтавка», «Запорожець за Дунаєм», «Лимерівна», «Утоплена», «Назар Стодоля», «Москаль-чарівник», «Вишневий сад» та інші відомі твори[13].

Поступово театр все глибше проникав у повсякденне життя мешканців Чернігова. Цьому сприяв не лише репертуар, але й гра акторів. У міських театрах виступали різні трупи. Інколи приїздили актори й імператорських театрів[14]. Вимогливість місцевої публіки проявилася в тому, що вона стала мало відвідувати драматичні вистави за п'єсами окремих авторів XIX ст. Вони вважали: «... якщо і дивитися драму, то Шекспірівську, у кожному її слові можна милуватися генієм людини, не те що наша сучасна драма – плаксиве ниття»[15]. Натомість позитивні відгуки отримували трупи з цікавими репертуарами і талановитими акторами. Так, на вистави трупи М. Садовського, які йшли протягом місяця, місцева публіка розкуповувала всі квитки. Особливо глядачам сподобалася гра М. Заньковецької у водевілі «Чорноморці» (за повістю Я. Кухаренка), «Лимерівна» (П. Мирного) та опері «Утоплена» (М. Лисенка)[16].

Смаки місцевої публіки засвідчує факт звернення останніх до режисерів у 1881 р. з проханням поставити п'єси «Наталка Полтавка», «Сватання на Гончарівці», «Назар Стодоля», «Москаль-чарівник». Кошти від продажу квитків міська влада і громадськість планували спрямувати на реалізацію благодійних актів. При виборі п'єси для репертуару режисери повинні були пам'ятати про існуючі цензурні обмеження: твори російською мовою повинні були переважати, не виконувати заборонені твори та п'єси на «іудейській мові»[17].

У тих населених пунктах, де не було приватних або аматорських театрів і труп, мешканцям залишалося лише чекати приїзду мандрівних театральних колективів. Серед найбільш старих і відомих були театри у Ніжині (один з них аматорський при історико-філологічному інституті). Міська влада Ніжина фактично не впливала на їхню діяльність, періодично залучаючи їх до різноманітних культурних або благодійних заходів.

Музеї, як осередки культурного життя, не відігравали визначальної ролі в житті міського населення Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній. Як у випадку з театрами, муніципальні структури часто надавали лише моральну підтримку у відкритті музеїв. У той же час влада міст, де діяли такі заклади, поширювала інформацію про них серед населення, проводила тематичні лекції в приміщеннях музеїв тощо.

Характерною особливістю діяльності музеїв у другій половині XIX ст. була їхня демократизація. Їх могли засновувати держава, самоврядні інституції, пред-

ставники різних верств населення, громадські організації та товариства. Головною метою музеїв стає публічність, спрямованість на освіту широких верств населення. У цей час продовжують діяти старі музеї і відкриваються нові. Якщо влада міста самостійно не відкривала і не утримувала музей, то намагалася делегувати своїх гласних або найбільш шанованих городян до складу попечительських рад, які безпосередньо впливали на зміст експозицій та культурно-просвітницьку діяльність установ. У досліджуваний період у Російській імперії створювалися музеї загальні й спеціалізовані. Головним їхнім завданням була робота з колекціями (визначення експонатів, опис та систематизація). Вони випускали каталоги своїх колекцій, які давали можливість отримати попередню інформацію щодо речей, що там зберігалися. Популярним напрямом роботи музеїв були спеціальні лекторії або проведення «народних» лекцій. Такі заклади стали загальнодоступними. Їх відвідували як діти, так і дорослі, які отримували там різноманітну інформацію, у тому числі і завдяки новаціям при створенні експозицій. У другій половині XIX ст. утвердилася практика розміщувати біля експонатів детальну інформацію про них на етикетці. Це дозволяло відвідувачу навіть без екскурсії отримувати певні відомості, які розширювали його світогляд та знання в окремих галузях[18]. У той же час необхідно зазначити, що на розвиток музейної справи впливала русифікаторська політика царизму, яка не заохочувала розвиток і дослідження національних культур. Усі уряди лише підтримували вивіз до Санкт-Петербурга та Москви реліквій, історичних і культурних цінностей.

Отже, ціла група чинників вплинула на незначну кількість музеїв на території Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній. Так, у 1892 р. за ініціативи відомого вченого-ґрунтознавця професора В. В. Докучаєва відкрився Полтавський природничий музей, який з часом став краєзнавчим. Учений протягом 1888–1892 рр. проводив дослідження ґрунтів Полтавської губернії. Саме зібрані експедицією матеріали стали основою музейної експозиції: 4000 зразків ґрунтів, 500 одиниць гірських порід та 800 аркушів гербаріїв. Першим директором музею став М. О. Олеховський. Головну підтримку закладу надавало губернське земство, яке спочатку виділило під експозицію три кімнати у флігелі, а пізніше – третій поверх у новозбудованому приміщенні губернського земства. Муніципальні структури міста, як і у випадку з театром, сприяли поширенню інформації про музей серед населення, інколи надавали різну допомогу та проводили на базі закладу різні культурно-просвітницькі заходи.

Другим потужним музейним закладом, що діяв у Полтавській губернії у другій половині XIX ст., був приватний музей Катерини Миколаївни Скаржинської. Він розташовувався на хуторі Круглик на околиці Лубен. Сам музей займав двоповерховий флігель. З перших днів своєї діяльності заклад мав загальнодоступний характер. Особливою рисою його була історико-краєзнавча спрямованість. Керівництво активно збирало експонати для стендів. Лише за 1898–1901 рр. експозиції переглянули 1228 відвідувачів. Фонди складалися з 20000 експонатів (3000 – з археології, 5178 – з історії, 9533 – з етнографії, 3836 – з природознавства)[19]. Музейна бібліотека нараховувала 4000 книг. Серед експонатів та документів музею були речі та автографи Є. П. Гребінки, Г. С. Сковороди, О. В. Суворова та інших. Заклад набув популярності не лише в Полтавській губернії, але й за її межами. Працювати з фондами приїздили відомі дослідники та культурні діячі: В. Б. Антонович, В. П. Горленко, Г. І. Нарбут, Д. І. Яворницький та інші[20]. К. М. Скаржинська хотіла, щоб на базі її музею було створено громадський музей у Лубнах. Але її мрії не реалізувалися. Однак, незважаючи на це, музей став осередком наукової та культурно-просвітницької діяльності регіону, сприяючи підняттю культурно-освітнього рівня місцевого населення.

У Харкові з 1805 р. діяв музей при університеті. В Каразін купив для нього колекцію графічних творів (2477 експонатів). Серед яких були малюнки А. Дюрера та Ф. Буше. Однак дана установа була малодоступною для пересічних громадян. У 1886 р. у місті було відкрито художньо-промисловий музей, експозиція якого складалася із трьох частин (художньої, етнографічної та історичної). Однак для міста з населенням майже у 180000 мешканців така кількість музеїв була явно недостатньою і не могла задовольнити культурні потреби городян.

У Чернігівській губернії діяло кілька музеїв у другій половині XIX ст. – перші роки XX ст. Один при Ніжинському історико-філологічному інституті князя Безбородька. Перша згадка про мюнцкабінет при навчальному закладі відноситься до 30-х років XIX ст.[21]. У 1837 р. там зберігалося 66 монет і медалей. Колекція музею постійно поповнювалася за рахунок пожертв. Важливу роль у формуванні нумізматичної колекції відіграв попечитель Ніжинського ліцею (з 1875 р. інституту) граф Г. О. Кушелев-Безбородько. У 1872 р. він заповів свою колекцію монет та медалей разом із виставочними стендами музею навчального закладу[22]. У 1897 р. кількість експонатів зросла до 5610 екземплярів[23]. Музей був достатньо відомим і популярним серед мешканців Ніжина, які долучалися до формування колекцій. У той час слід зазначити, що основну масу відвідувачів становили студенти, гімназисти, викладачі та науковці. Пересічні громадяни хоч і мали змогу відвідувати музей, але були менш активними.

Крім Ніжина, у Чернігові діяли три музеї: музей старожитностей В. Тарновського, Єпархіальне сховище старожитностей та історико-археологічний музей Чернігівської губернської комісії. Музей В. Тарновського мав значну кількість речей, пов'язаних з Т. Г. Шевченком (офорти, малюнки, особисті речі), а також різноманітні предмети козацької доби: козацька зброя, побутові речі, булави, бунчуки тощо[24]. Музей старожитностей був громадським закладом, який могли відвідувати всі бажаючі. Міська влада Чернігова намагалася популяризувати діючі в місті музеї і навіть рекомендувала вчителям навчальних закладів активно використовувати екскурсії та тематичні лекції в стінах музею з метою кращого засвоєння навчального матеріалу і для вивчення історії рідного краю. Фонди Єпархіального сховища старожитностей більше використовували місцеві та приїжджі дослідники. Опрацьовані матеріали дозволяли останнім аргументовано висвітлювати історію Чернігівщини на сторінках місцевої преси або в наукових публікаціях, які доносили до пересічних громадян маловідомі факти з історії Чернігівщини.

Співпраця органів міського самоврядування та громадськості у культурно-просвітницькій роботі не обмежувалася театрально-гастрольною сферою та музеями. Закликаючи громади міст та меценатів до співпраці у культурній сфері, самоврядні інституції Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній намагалися використовувати важливі пам'ятні дати або ювілеї для проведення відповідних заходів культурно-просвітницького характеру. Наприкінці XIX ст. – на початку XX ст. серед населення набирає популярності традиція увічнення видатних особистостей або подій встановленням пам'ятників чи знаків. Переважна більшість із них припала на представників царської родини Романових, але були і винятку.

Так, громада Сум виступила з ініціативою щодо вшанування пам'яті Івана Герасимовича Харитоненка – засновника династії промисловців і відомого мецената. Навіть у своєму заповіті Іван Герасимович значну увагу приділив допомозі знедоленим, освіті, культурі та церкві[25]. На похорони мецената прийшло близько 15000 чоловік. Плідна діяльність І. Г. Харитоненка на благо міста та його громади стала причиною звернення мешканців Сум до місцевої влади, адміністрації та уряду щодо встановлення пам'ятника. Ініціатива громадськості пройшла випробування чиновницькою бюрократією. Цілих вісім років ініціативна група з числа мешканців Сум доводила, що І. Г. Харитоненко гідний такого вшанування за свою діяльність. Спочатку уряд відмовив у клопотанні про встановлення пам'ятника, бо заслуги І. Г. Харитоненка «... не ставлять його ім'я поруч із іменами видатних російських діячів, монументами яких прикрашені міста Росії»[26]. Лише у 1894 р. після звернення до царя різних політичних і громадських діячів дозвіл на спорудження пам'ятника було отримано. Його було встановлено на зібрані міською громадою кошти (45000 руб.) у жовтні 1899 р. Автор пам'ятника – французький скульптор Арістид Круазі[27]. Територія навколо пам'ятника в центрі Сум була впорядкована (ліхтарі, квіти, алея) і стала одним із улюблених місць відпочинку городян.

Місцеві адміністрації та уряд у переважній більшості з недовірою ставилися до ініціатив «знизу» і часто сприймали їх як спроби отримати нові повноваження та збільшити самостійність. Консерватори вважали, що ініціатива щодо вшанування тих або інших осіб чи подій повинна йти від державних установ і чиновників.

Підтвердженням небезпідставності недовіри влади щодо громадської ініціативи можна вважати випадок у Харкові. Олексій та Христина Алчевські, відомі своїми демократичними проукраїнськими поглядами, у 1898 р. замовили бюст Т. Г. Шевченка. Цю роботу виконав відомий скульптор, професор Санкт-Петербурзької Академії мистецтв В. Бекешев. Замовнику бюст поета коштував 1000 руб.[28]. Однак місцева влада категорично виступила проти його встановлення в одному з публічних місць Харкова, бо це б означало визнання не лише творчих досягнень Кобзаря, але і його політичних ідей. Алчевські, зрозумівши, що не зможуть переконати місцеву та центральну владу, знайшли своєрідний вихід із ситуації. Вони встановили бюст Т. Г. Шевченка у приватному порядку на території своєї садиби. З урахуванням того, що Алчевські були однією з впливових та шанованих родин Харкова, їхній вчинок набув розголосу і мав певний вплив на свідомість не лише міської громади губернського міста.

Але, незважаючи на таку позицію офіційної влади, місцеві громади та окремі меценати продовжували ініціювати встановлення пам'ятників та знаків видатним особистостям. Так, у Новгороді-Сіверському наприкінці XIX ст. було встановлено бюст О. С. Пушкіна[29]. На жаль, він був розташований у непримітному місці, і городяни мало його відвідували.

У Полтаві в 1894–1895 рр. за проектом архітектора М. М. Ніконова та під керівництвом М. І. Баринова було споруджено новий пам'ятник (на місці старого), присвячений Полтавській битві. На кургані у формі зрізаного конусу висотою 6,4 м було встановлено гранітний хрест висотою 7,5 м[30]. Ініціатором даного пам'ятника був уряд, місцева адміністрація та міська влада, які не могли проігнорувати ініціативу «згори», підтримали урядову пропозицію. Встановлений знак мав яскраво виражене ідеологічне навантаження. Він повинен був сприяти правильному розумінню історії українського народу і вихованню молоді у монархічному вірнопідданському дусі.

Отже, наведені матеріали засвідчують, що просвітницько-культурна робота сприймалася переважною більшістю представниками самоврядних інституцій, як другорядна і здійснювалася по залишковому принципу. Влада багатьох міст намагалася до розв'язання вищезгаданих проблем залучати громадськість і меценатів, а собі відводила контролюючу роль. Слід відзначити, що окремі гласні не розуміли важливості даної роботи, а тому вважали правильним спрямування коштів на вирішення нагальних проблем медичної галузі, благоустрій та інше. Такий підхід звужував можливості містян долучатися до досягнень науки та кращих зразків мистецтва, що негативно позначалося на їхньому повсякденному житті і світогляді.

1. Багалей Д. И. История города Харькова за 250 лет его существования с 1655 по 1905 гг. / Д. И. Багалей, Д. П. Миллер. – Х.: Тип. М. Зильберга, 1912. – Т. 2. – 973 с.; Вологодцев И. К. Особенности развития городов Украины / И. К. Вологодцев // Труды комиссии по изучению городов.– Х.: Изд. Госплана УССР, 1930. – Вып. I. – С. 93–205; Антонов А. А. История Харьковского городского самоуправления. 1654–1917. / А. А. Антонов, В. Л. Маслийчук, А. Ф. Парамонов. – Х.: Регион-Информ, 2004. – 192 с.; Аскерова Л. С. Театр у повсякденному житті чернігівців у XIX – на початку XX ст. / Л. С. Аскерова // Література та культура Полісся. – Ніжин. Вид-во НДУ, 2010. – Вип. 57. – С. 272–278; Донік О. М. Родина Терещенків в історії доброчинності / О. М. Донік. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – 314 с.; Самойленко Г. В. Нариси культури Ніжина / Г. В. Самойленко. – Ніжин: НДПІ, 1995. – Ч. 2. Театральне та музичне життя в XVII–XX ст. – 186 с.; Чорний Д. М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.) / Д. М. Чорний. – Х.: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2007. – 304 с.

2. Литвиненко А. Гастрольно-концертная жизнь Полтавы рубежа XIX–XX столетий: хроника художественных событий [электронный ресурс / А. Литвиненко. – Режим доступу: http: //histpol/pl/ua/ru/kultura/muzyka?id=4131].

3. Там само.

4. Южный край. – 1897. – 10 июля.

5. Южный край. – 1897. – 16 марта.

6. Южный край. – 1897. – 19 января.
7. Южный край. – 1897. – 16 января.
8. Южный край. – 1897. – 13 января.
9. Южный край. – 1897. – 6 февраля.
10. Южный край. – 1897. – 23 апреля.
11. Павловский И. Ф. Полтава. Исторический очерк ее, как губернского города в эпоху управления генерал-губернатора (1802–1856) / И. Ф. Павловский. – Х.: САГА, 2009. – С. 222–223.
12. Театр и искусство // Черниговские губернские ведомости. – 1905. – № 95. – Часть неофициальная. – С. 4.
13. Аскерова Л. С. Театр у повсякденному житті чернігівців у XIX – на початку XX ст. / Л. С. Аскерова // Література та культура Полісся. – Ніжин. Вид-во НДУ, 2010. – Вип. 57. – С. 272–278.
14. Театр // Черниговские губернские ведомости. – 1890. – № 81. – С. 3.
15. Сапон В. Вулиці старого Чернігова: Історико-краєзнавчі етюди / В. Сапон. – Чернігів: Деснянська правда, 2007. – С. 2.
16. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, оп. 534, спр. 421, арк. 4 – 6.
17. Российская музейная энциклопедия. – М.: Прогресс, Рипол Классик, 2001. – С. 101–102.
18. Полтавщина: Енциклопедичний довідник / За ред. А. В. Кудрицького. – К.: УЕ, 1992. – С. 869–870.
19. Там само.
20. Отчет Министра народного просвещения за 1837 г. // Журнал Министерства народного просвещения. – 1838. – Апрель. – С. 74.
21. Описи нумизматического собрания учреждений Нежинской высшей школы середины XIX – первой трети XX в.: исследования и документы / Сост.: Самойленко А. Г., Зозуля С. Ю., Потапенко Н. В. – Нежин: НГУ им. М. Гоголя, 2013. – С. 17–29.
22. Козловский И. П. Отчет о состоянии коллекции Института князя Безбородько к 1 января 1918 года / И. П. Козловский // Известия Историко-филологического института князя Безбородько в Нежине. – Нежин: Б.и., 1918. – Т. 32. – С. 22–29.
23. Аскерова Л. С. Чернігів у XIX – на початку XX ст.: Формування міського середовища: дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Л. С. Аскерова. – Чернігів, 2012. – С. 169.
24. Церковные ведомости. –1891. – № 50. – С. 2.
25. Чорний Д. Міське господарство Харкова на початку XX ст. / Д. Чорний // Вісник Харківського університету ім. В. Н. Каразіна. – 1996. – Вип. 1. – С. 36–43.
26. Покидченко Л. А. Архивные документы об истории памятника И. Т. Харитоненко в Сумах / Л. А. Покидченко // Матеріали другої Сумської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції. – Суми: Вид. СДПУ, 1994. – Частина І. Історія. – С. 53–58.
27. Там само.
28. Барков Д. Первый памятник Кобзарю поставили меценаты Алчевские / Д. Барков. – Дело. – 2006. – 9 января. – С. 2.
29. Полтавские епархиальные ведомости. – 1895. – № 18; Полтавские епархиальные ведомости. – 1895. – № 19.
30. Нікітін Ю. О. Діяльність органів міського самоврядування Лівобережної і Слобідської України по благоустрою в 1870–1900 роках / Ю. О. Нікітін // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки: зб. наукових праць. – Випуск 7. – К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. – С. 125–127.

Раскрывается степень участия органов городского самоуправления Полтавской, Харьковской и Черниговской губерний в развитие театрально-концертного движения во второй половине XIX ст. Показаны факторы, которые влияли на деятельность театральных трупп и музыкальных коллективов. Среди них наиболее важными были:

скромные финансовые возможности органов самоуправления, отношение официальных властей к украинской культуре и непонимание части гласных значения и роли культурно-просветительской работы среди городского населения.

Показано, что большая часть городского населения не имела возможности ознакомиться с лучшими образцами театрального и музыкального искусства. Установлено, что стационарные театры действовали в основном в губернских городах. Муниципалитеты при возможности предоставляли театрам и музыкальным коллективам помещения и распространяли среди городского населения информацию об их деятельности. Установлен приблизительный репертуар, актеров, музыкантов, которые пользовались наибольшей популярностью среди горожан указанных регионов. Показана роль мероприятий культурного характера на формирование художественного вкуса горожан и специфической социокультурной среды в городах. Освещена роль общественности и меценатов при проведении культурно-просветительской работы.

Доказано, что развитие музейного дела в изучаемых регионах практически полностью зависело от общественной инициативы. Установлена хронология создания музеев в Полтавской, Харьковской и Черниговской губерниях во второй половине XIX века. Показана роль немногочисленных музеев в культурной жизни городов, а также основные направления их деятельности. Доказано, что культурно-просветительская работа в городах Левобережной и Слободской Украины во второй половине XIX века осуществлялась по остаточному принципу.

Либеральные реформы второй половины XIX ст. способствовали формированию у активной части городского населения желания ввести практику увековечивания выдающихся людей или событий. Такая «инициатива» не всегда нравилась центральной власти и местным чиновникам, потому что иногда противоречила официальной идеологии.

Ключевые слова: Левобережная, Слободская Украина; реформы; городское самоуправление; меценаты; театры; музеи.

The article deals with the degree of participation of the City government of Poltava, Kharkiv and Chernihiv provinces in the development of theater-concert and museum movement in the late XIXth century. The factors influencing the activity of theater troupes and musical groups are revealed. Among them, the most important were: modest financial possibilities of self-governing institutions, official government attitude to Ukrainian culture and lack of understanding of the importance of cultural work among the urban population.

It is indicated that the vast majority of the urban population was deprived of the opportunity to be engaged in exploring of best examples of theater and music art. It is shown that stationary theaters operated mainly in provincial towns. The municipal government, whenever possible, gave premises to theaters and musical groups and disseminated information on their activities among the population. Approximate repertoire, actors, musicians who were the most popular among townspeople of these regions is given. The role of cultural activity in the formation of artistic taste of townspeople of peculiar social-cultural environment in cities is shown. The role of the public and sponsors in the implementation of cultural work is given.

It is proved that the development of museums in researched regions is entirely dependent on public initiative. The chronology of creation of museums in Poltava, Kharkiv and Chernihiv provinces in the late XIXth century is given. The role of thin museum institutions in cultural life of cities and the main directions of their activities are presented.

It is proved that cultural and educational work in the towns of Left Bank and Slobidska Ukraine in the late XIXth century was carried out residually.

The liberal reforms of the late XIXth century facilitated the perpetuation of eminent personalities or events in active urban communities. This 'initiative' was not pleased by the central government and local officials, because sometimes it contradicted the official ideology.

Keywords: Left Bank, Slobidska Ukraine, reforms, City government, sponsors, theaters, museums.

УДК 929:61(477.51)

Олександр Тригуб

●

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ГУБЕРНСЬКИЙ АРХІТЕКТОР МИХАЙЛО СТЕПАНОВИЧ ЩИТИНСЬКИЙ

Висвітлюється життєвий шлях та діяльність на посаді чернігівського губернського архітектора статського радника М. С. Щитинського (1816 – ?). На основі архівних джерел, які вперше запроваджуються у науковий обіг, з'ясовані невідомі факти його походження та біографії.

Ключові слова: М. С. Щитинський, біографія, Чернігів, губернський архітектор, будівництво.

Важливе місце у вивченні архітектурного спадку України і, зокрема етапів його формування, становить політика Російської імперії в галузі архітектурно-будівельної регламентації і діяльність відомчих архітекторів-чиновників наприкінці XVIII – середині XIX ст. Одним із перших та найбільш функціональних утворень тієї доби став започаткований за часів Катерини II інститут губернських архітекторів, які, за влучним висловом Н. О. Барабаш, «протягом десятиліть виступали головними провідниками централізованої містобудівної політики у провінції» [1, с. 52]. Зазвичай ці посади обіймали «техники по строительной части», які мали відповідну освіту. Уродженець Чернігівської губернії Михайло Степанович Щитинський (1816 – ?) близько п'ятнадцяти років перебував на посаді місцевого губернського архітектора і значною мірою прислужився формуванню забудови Чернігова та інших населених пунктів губернії в середині XIX ст. Однак у сучасній історіографії відсутня інформація про його походження, життєвий шлях та архітекторську діяльність. Загальні відомості про рід Щитинських наведені лише у студії Г. О. Милорадовича «Родословная книга Черниговского дворянства» [2, с. 626], а опис і зображення фамільного герба («Щит: в красном поле золотой кавалерский крест, на котором ворон с кольцом в клюве. Нашлемник: три страусовых пера») – у спільній праці В. Л. Модзалевського і В. К. Лукомського «Малороссийский гербовник» [3, с. 207]. Водночас у сучасному біографічному довіднику В. Тимофієнка «Зодчі України кінця XVIII – початку XX століть» [4] інформація про М. С. Щитинського взагалі відсутня. Відтак дана стаття має на меті певною мірою заповнити цю прогалину.

Герб роду Щитинських

Відомості про походження та перші покоління Щитинських містяться у матеріалах фонду «Предводителя дворянства Новгород-Сіверського намісництва», що зберігаються у Державному архіві Чернігівської області. Зокрема, у документах, поданих свого часу Щитинськими для ствердження у дворянстві, вказувалося, що батько і дід першого відомого представника роду Костянтина – польські шляхтичі

© Тригуб Олександр Олександрович – кандидат історичних наук, член Національної спілки краєзнавців України.

Мовчанови – вихідці з м. Ружина і с. Мовчанівки (нині Житомирської обл.) на межі XVII–XVIII ст. переселилися на Лівобережжя, де були «пожалованы от Его царского величества деревнею Щетинскою» [5, арк. 94 зв.]. Костянтин народився вже на Лівобережжі, а його син Іван отримав прізвище Щитинський [5, арк. 94 зв.].

Іван Костянтинович Щитинський присвятив своє життя військовій службі. Станом на 30 жовтня 1765 р. [6, арк. 11] він значився корнетом Тверського карабінерного полку, звідки 3 вересня 1769 р. був звільнений внаслідок хвороби. Причому, «за беспорочную в оной бытность тридцати и одного года», 31 грудня 1770 р. І. К. Щитинський був удостоєний чину поручика «и отпущен на собственное пропитание в дом его, состоящий в Москве» [6, арк. 6]. Незадовго до цього, 6 грудня того ж таки року, І. К. Щитинський отримав відповідний патент на вільний проїзд із Польщі до місця проживання за особистим підписом графа П. О. Рум'янцева-Задунайського [6, арк. 6]. Рішенням Новгород-Сіверського дворянського зібрання у серпні 1786 р. він був ствердженій у дворянстві та внесений до 2-ї частини місцевої Дворянської родовідної книги [6, арк. 11 зв.]. Станом на 1787 р., І. К. Щитинський перебував у відставці та проживав у власному будинку в м. Короп [7, арк. 508 зв.]. Його статки були доволі скромними. Зокрема, у 1782 р. за ним взагалі не значилося кріпаків [5, арк. 43 зв.], у 1784 р. – лише записані за дружиною в с. Красному Конотопського повіту 4 чоловічої та 4 жіночої статі, а також в хут. Мовчановому Коропського повіту 5 і 3 відповідно [5, арк. 94 зв.], а в 1787 р. у його власності були взагалі лише 2 кріпака [7, арк. 508 зв.].

Нез'ясованим на сьогодні є ступінь родинних зв'язків І. К. Щитинського та його нащадків з родиною колезького асесора (1813 р.), титулярного радника (1815 р.) та колезького реєстратора (1822 р.) Івана Павловича Щитинського, який служив у Волинському губернському правлінні (1813 р.) й тамтешньому земському суді (1815 р.), а згодом працював учителем молодших класів та малювання Чериковського народного училища в Могилевській губернії (1822–1827 рр.) [9, с. 484; 10, с. 497; 11, с. 580; 12, с. 499;]. Вочевидь, його братом був колезький асесор Григорій Павлович Щитинський, який також служив у Волинському губернському правлінні (1815 р.) [10, с. 486].

Невідомим також залишається і ступінь родинної спорідненості з Щитинськими справника земського суду Олешковського повіту Таврійської губернії колезького реєстратора (1821 р.) Василя Тимофійовича Щитинського [13; с. 266], секретаря 1-го департаменту Генерального суду Полтавської губернії титулярного радника (1823–1828 рр.) Семена Васильовича Щитинського [14, с. 324; 15, с. 379] та комісара 1-го кварталу Леовського приватного карантину губернського секретаря (1839 р.) Якова Семеновича Щитинського [16, с. 467].

І. К. Щитинський був одружений на дочці протопопа, вдові Ксенії Федорівні Головачевській [5, арк. 43 зв.]. Їхній син – Степан Іванович Щитинський (нар. бл. 1770 р.) [7, арк. 508 зв.] навчався в морському шляхетському кадетському корпусі у Кронштадті (1787 р.) [7, арк. 508 зв.], по закінченні якого служив лейтенантом на Чорноморському флоті й у 1791 р. отримав чин мічмана [2, с. 626]. 28 листопада 1798 р. С. І. Щитинський був звільнений зі служби та нагороджений чином капітан-лейтенанта флоту [6, арк. 11 зв.]. Втім через деякий час він, вочевидь, повернувся на військову службу, адже в 1808 р. значився капітан-лейтенантом «Черниговского подвижного земского войска» [6, арк. 7–7 зв.]. 13 березня 1808 р. за «усердную службу» та за особистим поданням князя О. М. Голіцина на ім'я командуючого Чорноморським запасним військом графа І. А. Безбородька, С. І. Щитинський був удостоєний чину капітана ІІ рангу [6, арк. 11 зв.].

З початком війни 1812 р. С. І. Щитинський «побужден зовением и усердием к Отечеству по защите оного от вторгнувшихся в приделы России неприятельских войск» 6 червня за вибором місцевого дворянства був призначений начальником ополчення від Кролевецького повіту [6, арк. 9]. На цій посаді він брав участь у захисті кордону «разделяющего Белоруско-Могилевскую с Черниговскою губерниею

от направления неприятельских войск в приделы Малороссии» [6, арк. 9]. А після вигнання армії Наполеона 4 квітня 1813 р. С. І. Щитинський разом із ввіреними йому загонами ополченців Кролевецького повіту брав участь у закордонному поході російської армії. Зі створенням у Варшаві в липні того ж таки року ополчення Чернігівської губернії, С. І. Щитинський з серпня 1813 р. керував його окремими частинами. За характеристикою керівництва, ввірений йому підрозділ «содержан был в должном порядке и нет жалоб и был употреблен к разным поручениям, исполненным в точности» [6, арк. 8]. Відтак 4 листопада 1814 р. після розпуску ополчення С. І. Щитинський отримав відповідний атестат від коменданта Варшави генерал-майора М. І. Левицького [6, арк. 8], а 15 січня 1815 р. аналогічний документ від командуючого Чернігівським ополченням генерал-майора Я. М. Шемшукова [6, арк. 9 зв.] та, вочевидь, повернувся у власний маєток. 21 травня 1824 р. С. І. Щитинський був стверджений у дворянстві й внесений разом із дітьми до 3-ї частини Дворянської родовідної книги Чернігівської губернії [6, арк. 12 зв.].

Дружиною С. І. Щитинського була Марія Максимівна Мосцепанова, від шлюбу з якою він мав трьох синів Василя (нар. 26 квітня1810 р.) [8, арк. 61 зв.], Михайла та Йосипа (нар. 9 вересня 1818 р.) [8, арк. 121], а також доньку Юлію (нар. 1827 р.) [2, с. 626]. Подружжя проживало на хуторі Зубеньківщина Кролевецького повіту. Їхній старший син – колезький реєстратор (згодом колезький секретар) В. С. Щитинський служив «письмоводителем IV округа почтового инспекторства» (1832 р.) [6, арк. 11–12 зв.]. Відомості про Йосипа та Юлію на сьогодні відсутні.

М. С. Щитинський народився 11 січня 1816 р. у родовому маєтку на хуторі Зубеньківщина. Його хрещеним батьком був намісник Троїцької церкви м. Коропа П. Стефановський [8, арк. 102]. 22 грудня 1832 р. завдяки клопотанню старшого брата Василя Чернігівське дворянське депутатське зібрання ухвалило рішення «недоросля Михаила сопричислить к числу дворян» та внести до 3-ї частини Дворянської родовідної книги, в якій був записаний їхній рід [6, арк. 11–12 зв.]. Відповідно ж до указу Сенату від 15 листопада 1856 р. за № 6887 Щитинські були стверджені у дворянстві та внесені до 2-ї частини Дворянської родовідної книги [2, с. 626.].

18 листопада 1832 р. М. С. Щитинський вступив до новоствореного Училища цивільних інженерів. Головною метою цього навчального закладу була підготовка «руководителей для производства работ», які мали займатися «исправлением и устройством дорог, мостов и переправ», а також виконувати роботи з будівництва цивільних споруд [17, с. 23]. По закінченні навчання випускники училища отримували можливість «занимать должности землемеров и архитекторов и быть употребляемы на устроение различных заведений до государственной промышленности относящихся» [18, с. 74]. Як зазначалося в атестаті, М. С. Щитинський «оказал хорошие успехи и поведения был весьма хорошего» [6, арк. 14]. Відтак по закінченні навчання 6 лютого 1838 р. він був удостоєний чину колезького реєстратора та отримав призначення на посаду цивільного інженера в штат харківського генерал-губернатора графа О. Г. Строганова [6, арк. 1]. Однак, за розпорядженням останнього, у квітні того ж таки року М. С. Щитинський був відкомандирований «для практических занятий в Черниговскую губернскую строительную и дорожную комиссию» [6, арк. 1 зв.], куди й прибув 13 квітня 1838 р. У Чернігові М. С. Щитинський отримав посаду молодшого цивільного інженера в зазначеній комісії з окладом у 1200 руб. на рік [19, арк. 1, 5].

Прослуживши визначений термін, 25 вересня 1842 р. М. С. Щитинський звернувся до Чернігівського цивільного губернатора П. І. Гессе з клопотанням про отримання наступного чину [6, арк. 1–3]. У своєму листі він повідомив, що «исполняя со всевозможным старанием и усердием возлагаемые на меня поручения по службе в течении около 5 лет ... надеясь, что ревностное исполнение обязанностей найдут место во внимании Вашего Превосходительства» та додав, що «счастье же находиться под Вашим благосклонным начальством есть твердая порука к более деятельной ревности в исполнении обязанностей по службе и в достижении средств

быть достойным внимания Вашего Превосходительства и на дальнейшее время» [6, арк. 3]. До клопотання М. С. Щитинський долучив документи про службу предків, зазначивши при цьому про відсутність у своєму володінні будь-якого рухомого чи нерухомого майна [6, арк. 4]. Його прохання було задоволене, а відтак указом Сенату від 24 квітня 1844 р. М. С. Щитинський отримав чин губернського, а 2 грудня 1847 р. – колезького секретаря [20, арк. 2 зв.].

Просування М. С. Щитинського по службі, втім, не було позбавлене труднощів та конфліктних ситуацій з керівництвом. Зокрема, у своєму рапорті від 7 липня 1844 р. П. І. Гессе відзначив, що «гражданский инженер Щитинский и помощник губернского архитектора Куцевич обращают на себя внимание по совершенному их бездействию при выполнении возложенных на них поручений. Первый имеет плановых – 29, а второй – 42. В прошедшем 1843 г. исполнено из их числа: Щитинским – 5, а Куцевичем – 9. Оные же заключаются большею частью в освидетельствовании произведенных работ, что почти несоставляемо занятию» [21, арк. 1–1 зв.]. Внаслідок чого губернатор «нашел вынужденным арестовать их, назначив место ареста в Строительной комиссии с тем, чтобы они занимались там исполнением возложенных на них поручений впредь до их окончания. Асессору Строительной комиссии поручить наблюдения за занятиями Щитинского и Куцевича и об оных докладывать мне» [21, арк. 1–1 зв.].

Вочевидь, критика керівництва досягла мети, що засвідчило подальше успішне сходження М. С. Щитинського кар'єрною драбиною. Не дивно, отже, що після виходу у відставку 20 грудня 1849 р. чернігівського губернського архітектора Н. М. Малініна [22, арк. 3–4], саме М. С. Щитинський 20 червня 1850 р. обійняв цю посаду [23, арк. 1]. До головних обов'язків губернського архітектора входило проектування архітектурних ансамблів, складання проектів та кошторисів на ремонти і спорудження будівель, перевірка проектної документації, огляд і посвідчення споруд та внесення пропозицій щодо розміщення нових будівель. При цьому варто відзначити, що внаслідок реформи 1833 р. губернські будівельні комісії (з 1849 р. – губернські будівельні і дорожні комісії) були перепідпорядковані головному управлінню шляхів сполучення і публічних споруд. А губернські архітектори, окрім виконання своїх безпосередніх обов'язків, перетворилися на найнижчу ланку складного бюрократичного ланцюга узгодження будівельної документації, який розпочинався на місцях і доходив до самого Петербурга.

7 листопада 1850 р. М. С. Щитинський «в числе других чиновников ведомства произведен за выслугу узаконенных лет в чин титулярного советника» [20, арк. 28]. А 30 квітня 1854 р. за клопотанням Чернігівської губернської дорожньої і будівельної комісії був рекомендований для нагородження наступним чином за вислугу років. При цьому наголошувалося, що «постоянной усердной и ревностной службою он вполне заслуживает такового награждения» [24, арк. 1]. Тож 30 листопада 1854 р. М. С. Щитинський отримав чин колезького асесора [24, арк. 6]. А в лютому 1856 р. його було відзначено орденом бездоганної служби за XV років, про нагородження яким керівництво клопоталося ще з грудня 1853 р., відмічаючи його «постоянную усердную и беспорочную службу» [25, арк. 1, 15]. Під час атестації 1857 р., відзначаючи «усердие в службе и благонадежность поведения», знання ним французької мови, а також гарні здібності в архітектурній справі, начальство рекомендувало нагородити М. С. Щитинського наступним чином [26, арк. 2 зв.–3]. Відтак цілком логічно, що у 1858 р. його було удостоєно чину надвірного [23, арк. 4 зв.], а 8 лютого 1861 р. колезького радника [27, арк. 3 зв.–4]. Незабаром, 10 квітня 1863 р. «за беспорочную службу» М. С. Щитинський був відзначений орденом св. Анни III ст. [23, арк. 6].

У лютому 1864 р. постановою Державної Ради «О преобразовании гражданской строительной и дорожной части» при всіх губернських правліннях Російської імперії створювалися будівельні відділення, які підпорядковувалися Технічно-будівельному комітету Міністерства внутрішніх справ й перебирали на себе повно-

важення будівельних і дорожніх комісій. Особливість цієї реформи полягала у тому, що більше не потрібно було узгоджувати на найвищому рівні проекти цивільних споруд (за винятком особливо складних у технічному виконанні) – достатньо було лише візи місцевого будівельного відділення. Крім того, запроваджувалася посада губернського інженера, якому підпорядковувалися губернські архітектори. З того часу коло обов'язків останніх звузилося до розгляду архітектурної частини проектів, участі в їхньому погодженні та нагляді за ходом будівельних робіт. 1 лютого 1865 р. положення цієї постанови набули чинності й на теренах Чернігівської губернії: у зв'язку з відкриттям будівельного відділення при губернському правлінні була ліквідована Чернігівська губернська будівельна і дорожня комісія. Вочевидь, у цей же час М. С. Щитинський і завершив свою службову діяльність, отримавши при відставці чин статського радника.

Про активну діяльність М. С. Щитинського у складі Чернігівської губернської будівельної і дорожньої комісії найбільше дізнаємося з документів, що зберігаються у фонді Чернігівської будівельної експедиції (з 1849 р. – Чернігівська губернська будівельна і дорожня комісія) Державного архіву Чернігівської області. Незважаючи на те, що на середину XIX ст. Чернігів та інші населені пункти губернії вже були перебудовані відповідно до нових вимог, у них і далі доволі жваво тривали ремонтно-будівельні процеси. Відтак М. С. Щитинський змушений був виконувати доволі значний обсяг роботи, левову частку якої становило складання і перевірка кошторисів та кресленików, а також безпосередній нагляд за будівництвом. При цьому незначна зарплатня та необхідність постійних відряджень 27 березня 1842 р. спонукали М. С. Щитинського звернутися до П. І. Гессе з проханням надати дозвіл «для свободного взимания квартир в местах, где обязанности службы потребуют моего присутствия» [28, арк. 1–1 зв.]. Його клопотання було задоволене 5 травня того ж таки року [28, арк. 5].

31 травня 1844 р. М. С. Щитинський, виконуючи розпорядження керівництва, оглядав «гати и мосты от г. Чернигова до реки Десны по Московскому тракту». Зазначена ділянка шляху була пошкоджена внаслідок сильних розливів Десни. Відтак М. С. Щитинський впорядкував три кошториси на її ремонт, які доповнив планом ділянки та пояснювальною запискою. 29 травня 1845 р. керівник будівельного відділу експедиції полковник Штендер оглянув виконані роботи і засвідчив якість їх виконання [29, арк. 1, 43].

Наприкінці 1847 – на початку 1848 р. М. С. Щитинський займався проектуванням та здійснював нагляд за будівництвом «помещения для пожарных инструментов, команды и лошадей» в Кролевці. Зазначені споруди «для большей удобности в помещении телег» за його розпорядженням мали розміститися на Ярмарковій площі [30, арк. 5].

Досить часто М. С. Щитинському доводилося опікуватися справами дрібного чи вузькопрофільного ремонту, при цьому аналіз наявних документів засвідчує його доволі ґрунтовний та фаховий підхід до виконання поставлених керівництвом завдань. Зокрема, 26 березня 1847 р. М. С. Щитинському було доручено підготувати кошторис для осушування вологої місцевості поблизу Красного мосту в Чернігові. Проаналізувавши ситуацію, у своєму рапорті від 14 квітня 1847 р. архітектор дійшов висновку, що «для осушки этой дороги способ изложенный в смете есть более употребляемый и будет достаточным для достижений удобного проезда. Другие же средства действительные более будут сложны и потребуют больших издержек, а потому я и не принял их в соображение». Крім того, він звернув увагу на наявні проблеми з обладнанням необхідним для роботи: «При нивелировке площадей я встретил необходимость в геодезических инструментах, о доставлении которых просил Черниговскую Строительную комиссию, и как эти инструменты находятся в Нежинской городской думе, то с получения инструментов с Нежина вскорости окончу возложенные на меня поручения и тогда буду иметь честь предоставить проект планировки площадей» [31, арк. 1–1 зв.]. Проект М. С. Щитинського, зокрема,

передбачав «для уничтожения в грунте способности растворения водою, можно употребить многие средства, из них настилка фашин и сверху каменная мостовая, есть более полезное, но по значительной стоимости камня, не может быть употреблена; другая – посредством правильного стока вод, принимая оную в трубы – продольные решетками, а в боковые из продольной и спуска оной под тротуары, но этот способ тоже дорог, тем более, что правый тротуар от Санитарии, значительно более понижен и для горизонтальности места потребуется много возвысить его насыпью, да и самые трубы будут требовать частого ремонта. В смете предложено выровнять землю и наслать сверху фашинами, с присыпкою сверху землею, этот способ легче и дешевле и достаточен для укрепления слабого грунта, в этом случае полагается в цене только одна работа, а хворост для фашин может быть доставлен из дач, принадлежащих городу, что значительно и сокращает издержки» [31, арк. 13–14]. Таким чином, взявши до уваги традиційно мізерне фінансування та постійний брак коштів у місцевому бюджеті, М. С. Щитинський підготував кошторис, який передбачав витрати на суму лише 133 руб. 54 коп. [31, арк. 12]. У вступній частині архітектор, зокрема, наголосив, що «постоянная топкость возле Красного моста во время влажной погоды и особенно весною и осенью затрудняет крайне проезд обывателей и транспортов, почему полагается место это укрепить двухкамельными фашинами в один ряд с присыпкою сверху землею» [31, арк. 10]. 30 квітня 1847 р. зазначений проект і кошторис був перевірений та затверджений полковником Штендером [31, арк. 4]. Втім, уже за десять років до питання ремонту Красного мосту довелося повернутися знову. Напередодні проїзду через місто імператора Миколи ІІ місцевий поліцмейстер, оглянувши споруду в серпні 1857 р., констатував її невтішний стан: «на Красном мосту постилка пола от постоянных проездов и сырости в нескольких местах обветшала до того, что доски некоторые угрожают скорым проломом» [32, арк. 1]. Зважаючи на важливість мосту, М. С. Щитинському було доручено вжити невідкладних заходів. Архітектор, оглянувши міст, відзначив, що «доски верхнего ряда существуют уже 4-ю осень от постоянных переездов, а особенно в первые 2 года своего существования по случайным обстоятельствам перехода войск с их тяжестями, значительно истерты, а особенно правая сторона, так что если не возобновить этой настилки, то может подвергнутся такому же повреждению и нижний ряд досок» [32, арк. 14]. При цьому, попередній кошторис на ремонт мосту в сумі 2218 руб. складений без участі М. С. Щитинського на думку останнього не міг бути реалізованим за традиційним браком фінансування. А відтак він запропонував власний «бюджетний» варіант ремонту, за яким передбачалося «наслать досками одну только правую сторону, а левую исправить заменением истертых досок более годными старыми, полученными от разборки правой стороны» [32, арк. 15]. Такий варіант передбачав видатки лише на суму 597 руб. 72 ½ коп. А відтак керівництво «нашли этот способ вполне одобрительным и соответствующим цели для сбережения сумм» [32, арк. 18]. Втім уже під час виконання ремонтних робіт М. С. Щитинський спільно з дійсним членом Чернігівської губернської будівельної і дорожньої комісії полковником Д. П. Гротусом дійшли висновку про необхідність використання, окрім 40 старих, додатково ще 40 нових дощок для перекриття лівої частини мосту [32, арк. 29]. Варто відзначити, що М. С. Щитинський уже мав досвід виконання подібних робіт: ще восени 1844 р. він здійснював нагляд за ремонтом Водяного мосту в Ніжині, який знаходився «в весьма низком месте и выстроен при земле так, что грязь и вода с улицы стекают на мост и скопляясь содействуют гниению, а при выезде на мост от разжижения земли весьма затрудняется проезд» [33, арк. 7]. Усі необхідні роботи були закінчені до кінця того ж таки року.

4 лютого 1850 р. М. С. Щитинський звітував керівництву про впорядковану ним довідкову відомість цін на будівельні матеріали по Чернігівській губернії. Крім того, він зазначив, що додатково уклав своєрідний словник, у якому «объяснил название некоторых материалов не всем известные или подразумеваемые под теми названиями в разных местах материалы совсем других достоинств» [34, арк. 1].

17 жовтня 1850 р. М. С. Щитинський оглядав виконані ремонтні роботи на Количівській переправі й хоча загалом вони були виконані на належному рівні, архітектор все ж відмітив певні недоліки [35, арк. 1]. 21 травня 1851 р. М. С. Щитинський займався відновленням мосту через р. Десна «на протоке Бузов», про що повідомив у рапорті на ім'я П. І. Гессе [25, арк. 1]. Зважаючи на аварійний стан мосту, архітектор рекомендував «до устроения временного моста воспретить проезд через старый, а сообщение производить паромом, как это было во времена высокой воды» [36, арк. 1].

Не обійшов своєю увагою М. С. Щитинський і культові споруди Чернігова. Зокрема, 27 червня 1850 р. на прохання Чернігівської духовної консисторії він оглянув соборну дзвіницю та перевірив необхідну для її ремонту документацію. Після виправлення знайдених помилок 13 жовтня М. С. Щитинський представив всі необхідні документи на розгляд Чернігівської губернської будівельної комісії [37, арк. 3], звідки 19 жовтня вони вже були передані в Духовну консисторію. А в 1855–1859 рр. він опікувався масштабними перебудовами вівтарної частини пам'ятки давньоруської архітектури – Борисоглібського собору [38; 39]. Також за безпосередньої участі М. С. Щитинського у цей же час реставрувалась і соборна дзвіниця (нині відома як будівля Колегіуму) [40]. Зокрема, у 1850–1851 рр. він займався підготовкою та перевіркою будівельної документації для проведення ремонтних робіт. А 30 листопада 1853 р. у своєму черговому рапорті М. С. Щитинський застеріг, що «строения эти с каждым годом приходят более в ветхость, и что деревянная крыша на пристройке, от ветхости, безобразит строение и угрожает падением» [41, арк. 4–4 зв.]. Після такого невтішного висновку архітектора для огляду стану дзвіниці та прибудованого до неї корпусу (колишня трапезна церква в ім'я Всіх Святих. – **О. Т.**) була створена спеціальна комісія, члени якої, оглянувши споруду, підготували план невідкладних заходів для реставрації та порятунку будівлі. 21 липня 1855 р. М. С. Щитинський разом із радником губернського правління Білецьким знову оглядали зазначену споруду, окремі приміщення якої передбачались для зберігання архівних справ губернського правління [42, арк. 7–13 зв.]. А в грудні 1863 р. він здійснював нагляд за вставкою шибок у соборній дзвіниці [43, арк. 9–10]. Скоріш за все М. С. Щитинський також долучився й до чергового ремонту Спасо-Преображенського собору. За свідченням О. Єфимова, у 1851 р. цей храм був «вновь покрыт железом, крыши окрашены и наружные стены оштукатурены» [44, с. 24–25]. Навряд чи подібні заходи могли відбуватися без участі та узгодження з губернським архітектором.

6 листопада 1852 р. М. С. Щитинський рапортував про складений ним акт обстеження будівлі Палати цивільного та карного суду та впорядкований для її ремонту відповідний кошторис [45, арк. 1–1 зв.].

28 травня 1855 р. М. С. Щитинський звітував керівництву про результати огляду ним колишнього будинку начальника Чернігівської губернії. Зокрема, він повідомив, що «нашел этот дом значительно обветшалым, некоторые части в нем обрушились, что произошло от гнилости материалов, осадки стен и в печах повреждены внутри переводы от давнего существования их» [46, арк. 1]. Для приведення цього будинку в «годное к помещению в нем состояние» архітектор підготував відповідний кошторис. Втім, внаслідок традиційно обмеженого фінансування, керівництво зажадало від М. С. Щитинського надати проект лише на «самые необходимые исправления, чтобы можно было в сем доме безопасно помещаться» [46, арк. 2]. Будівельні роботи тривали до кінця року. Перевірити їх якість 3 січня 1856 р. М. С. Щитинський доручив Д. П. Гротусу, який і засвідчив належне виконання всіх запланованих робіт.

18 серпня 1858 р. М. С. Щитинський підготував кошторис на ремонт «водосточных труб и отхожего места» в чернігівському острозі [47, арк. 1]. А 5 листопада того ж таки року в своєму рапорті з цього приводу відзначав, що запропоновані урядом умови не задовольняють жодного з підрядчиків. Тому «по наступлении с

14 октября морозов и зимней погоды» для уникнення «повреждений штукатурки могущей быть через неисправность труб и желобьев» [47, арк. 9], М. С. Щитинський пропонував негайно розпочати їх ремонт.

Під час перебування на посаді губернського архітектора М. С. Щитинський також здійснював постійний контроль за формуванням житлової забудови Чернігова, постійно звертаючи увагу за дотриманням усіх необхідних вимог. Зокрема, 10 жовтня 1863 р. він рапортував керівництву про необхідність призупинення прибудови дерев'яного флігеля до будинку єврея Я. Шмуклера в Чернігові, яка проводилась без узгодження з ним та відбувалась із численними порушеннями будівельних вимог [48, арк. 1–3]. При цьому слід відзначити, що цей напрям діяльності М. С. Щитинського часом викликав нарікання та невдоволення чернігівців. Зокрема, у грудні 1857 р. дружина місцевого землеміра М. І. Пасютевич скаржилася, що під час спорудження будинку її сусідкою – дружиною купця 3-ї гільдії Баховською, «согласно выданному фасаду, будет сток воды на землю мою». Крім того, «упущением своим он (М. С. Щитинський. – **О. Т.**) дал повод Баховской подкопать на меже стоящий столб, отодвинуть оный и обрушить мой забор» [49, арк. 1–2].

М. С. Щитинський був двічі одружений. Його першою дружиною була Єфросинія Григорівна, від шлюбу з якою він мав сина Костянтина (нар. 21 травня 1845 р.). Втім, вона передчасно померла, залишивши чоловіку у спадок «по вводному листу» від 31 червня 1846 р. дерев'яний будинок в Чернігові, опис якого зберігся і становить значний інтерес: «дом деревянный, одноэтажный на каменном фундамента, старый, ошалеван, в котором девять комнат. Флигель деревянный, старый, на деревянном фундаменте, покрыт шалевкою, оштукатурен, о трех комнатах. Флигель деревянный, старый, на каменном фундаменте с мезонином, покрыт шалевкою, оштукатурен, о четырех комнатах. Против дома в одной связи с под одну крышу – кухня и амбар, конюшня, каретный сарай и ледник – деревянные, старые и со всеми к ним принадлежностями, покрыты дорном. Сзади означенных построек три поветки из досок покрыты шалевкою. Два земляные погреба покрытые шалевкою. Сарай и конюшня деревянные, старые под одну крышу, покрыты шалевкою. Возле дома и прочих построек – сад с фруктовыми и другими разнородными деревьями. Всей земли под двором и садом 2 дес. 1200 кв. саж.» [50, арк. 7]. Будинок знаходився «на 2-й части 2-го участка» по вул. Санкт-Петербурзькій під № 348.

Другою дружиною М. С. Щитинського була дочка колезького радника Віра Якимівна Шатова, яка додала до сімейного статку 9 кріпосних та 100 дес. землі в Чернігівському повіті [12, арк. 3]. Подружжя мало дочку Зінаїду (нар. 8 червня 1849 р.) [20, арк. 2 зв.] та сина Миколу (нар. 1853 р.) [2, с. 626].

Усе своє життя М. С. Щитинський присвятив державній службі, на якій хоча й досяг неабияких успіхів, але, вочевидь, значних статків так і не накопичив. Зокрема, станом на лютий 1850 р. у його нерозділеній з батьками власності значилося лише 6 кріпосних і 160 дес. землі, а також вже згадуваний власний «дом с башнею» у Чернігові [20, арк. 3]. Водночас М. С. Щитинський нажив чималих боргів, сплата яких затягнулася на багато років. І якщо позику дружині губернського секретаря Варварі Шевельовій по борговому зобов'язанню від 2 червня 1838 р. у сумі 612 руб. 12 коп. станом на 28 січня 1868 р. все ж таки вдалося погасити [50, арк. 8], то борг опікунам міщанина І. Долгова – губернському секретарю Я. Бобровському та дворянину Кондорському в сумі 5000 руб. – призвів до значних проблем. 21 січня 1866 р. М. С. Щитинський продав свій будинок в Чернігові разом із наявним боргом дружині В. А. Щитинській. Втім, як згодом виявилося, на будинку числились ще й недоїмка з податку на нерухомість у сумі 391 руб. 29 коп. та квартирний збір – 45 руб. З невідомих причин подружжя і надалі не сплачувало зазначені боргові зобов'язання, тому 30 вересня 1869 р. Чернігівська міська поліцейська управа ухвалила рішення продати будинок Щитинських з публічних торгів, так як «определенный годовой срок на выкуп оного имения уже истек» [50, арк. 1–2]. Торги були призначені на 16 серпня 1873 р., а початкова ціна становила 1745 руб. Серед бажаючих взяти участь

в аукціоні була і родичка Щитинських – дружина титулярного радника Варвара Олексіївна Щитинська, яка, вочевидь, сподівалася залишити будинок у власності роду. На той час В. Я. Щитинська померла у Москві, а надіслані М. С. Щитинському повістки для участі в опису будинку так і залишилися без відповіді: останній разом з малолітніми дітьми на той час вже проживав у Санкт-Петербурзі. Відтак за результатами аукціону будинок Щитинських дістався чернігівському міському лікарю М. І. де Морену, який зголосився викласти за нього 5501 руб. У той час як В. О. Щитинська припинила боротьбу на сумі 4180 руб. [50, арк. 207–208]. 18 лютого 1874 р. кошти, виручені від продажу будинку в розмірі 5382 руб. 51 коп. були надіслані у Ніжинський сирітський суд для задоволення позову.

1. Барабаш Н. О. Чернігівський зодчий Антон Іванович Карташевський / Н. О. Барабаш // Сіверянський літопис. – 2009. – №. 5. – С. 52–57.

2. Милорадович Г. А. Родословная книга Черниговского дворянства / Г. А. Милорадович. – СПб. : Санкт-Петербургская Губернская типография, 1901. – Т. 2. – Часть. 1/2. – 646 с.

3. Лукомский В. К. Малороссийский гербовник / В. К. Лукомский и В. Л. Модзалевский / [с рисунками Егора Нарбута]. – СПб. : Издание Черниговского дворянства, 1914. – XXV, [5], 213, [7], 12, [3] с., 70 л. ил.

4. Тимофієнко В. Зодчі України кінця XVIII – початку XX століть. Біографічний довідник. / В. Тимофієнко. – К. : НДІТІАМ, 1999. – 477 с.

5. Державний архів Чернігівської області (далі – Держархів Чернігівської області), ф. 86, оп. 1, спр. 5.

6. Держархів Чернігівської області, ф. 179, оп. 1а, спр. 2244.

7. Держархів Чернігівської області, ф. 86, оп. 1, спр. 15.

8. Держархів Чернігівської області, ф. 679, оп. 1, спр. 123.

9. Месяцеслов с росписью чиновных особ или общий штат Российской империи на лето от Рождества Христова 1813 : [В 2-х ч.]. – СПб. : Императорская Академия наук, 1813. – Ч. 2 : [содержащая в себе роспись чиновным особам, в губерниях обретающимся]. – VIII, [2], 527 с.

10. Месяцеслов с росписью чиновных особ или общий штат Российской империи на лето от Рождества Христова 1815 : [В 2-х ч.]. – СПб. : Императорская. Академия наук, 1815. – Ч. 2 : [содержащая в себе роспись чиновным особам, в губерниях обретающимся]. – [2], 532, VIII, 96 с.

11. Месяцеслов с росписью чиновных особ или общий штат Российской империи на лето от Рождества Христова 1822 : [В 2-х ч.]. – СПб. : Императорская Академия наук, 1822. – Ч. 1. – XXXIX, 816 с.

12. Месяцеслов с росписью чиновных особ или общий штат Российской империи на лето от Рождества Христова 1827 : [В 2-х ч.]. – СПб. : Императорская Академия наук, 1827. – Ч. 2 : [содержащая в себе роспись чиновным особам, в губерниях обретающимся]. – 5, 519, VII с.

13. Месяцеслов с росписью чиновных особ или общий штат Российской империи на лето от Рождества Христова 1821 : [В 2-х ч.]. – СПб. : Императорская Академия наук, 1821. – Ч. 2 : [содержащая в себе роспись чиновным особам, в губерниях обретающимся]. – [2], VIII, [2], 570, [1] с.

14. Месяцеслов с росписью чиновных особ или общий штат Российской империи на лето от Рождества Христова 1823 : [В 2-х ч.]. – СПб. : Императорская Академия наук, 1823. – Ч. 2 : [Местные правления]. – [2], VII, 448, 138 с.

15. Месяцеслов с росписью чиновных особ или общий штат Российской империи на лето от Рождества Христова 1828 : [В 2-х ч.]. – СПб. : Императорская Академия наук, 1828. – Ч. 2 : [Местные правления]. – [2], 527, VII, 11, [1] с.

16. Месяцеслов с росписью чиновных особ или общий штат Российской империи на лето от Рождества Христова 1839 : [В 2-х ч.]. – СПб. : Имп. Академия наук, 1839. – Ч. 2 : [Местные правления]. – 495 с.

17. Юбилейная книга Санкт-Петербургского архитектурно-строительного университета. 1832–2002. – СПб., 2002. – 386 с.
18. Богданова О. В. История создания училища гражданских инженеров / О. В. Богданова // Вестник Томского государственного университета. – 2009. – № 326. – С. 72–75.
19. Держархів Чернігівської області, ф. 179, оп. 1, спр. 306.
20. Держархів Чернігівської області, ф. 179, оп. 4, спр. 20.
21. Держархів Чернігівської області, ф. 179, оп. 1а, спр. 2465.
22. Держархів Чернігівської області, ф. 179, оп. 11, спр. 17.
23. Держархів Чернігівської області, ф. 173, оп. 17, спр. 43.
24. Держархів Чернігівської області, ф. 179, оп. 1, спр. 44.
25. Держархів Чернігівської області, ф. 179, оп. 7, спр. 45.
26. Держархів Чернігівської області, ф. 179, оп. 11, спр. 68.
27. Держархів Чернігівської області, ф. 179, оп. 19, спр. 1.
28. Держархів Чернігівської області, ф. 179, оп. 1а, спр. 2151.
29. Держархів Чернігівської області, ф. 179, оп. 1а, спр. 2545
30. Держархів Чернігівської області, ф. 179, оп. 1а, спр. 3263.
31. Держархів Чернігівської області, ф. 179, оп. 1, спр. 3143.
32. Держархів Чернігівської області, ф. 179, оп. 2, спр. 213.
33. Держархів Чернігівської області, ф. 179, оп. 1а, спр. 2741.
34. Держархів Чернігівської області, ф. 179, оп. 4, спр. 13.
35. Держархів Чернігівської області, ф. 179, оп. 37, спр. 58.
36. Держархів Чернігівської області, ф. 179, оп. 38, спр. 23.
37. Держархів Чернігівської області, ф. 179, оп. 20, спр. 66.
38. Держархів Чернігівської області, ф. 179, оп. 2, спр. 40.
39. Тригуб О. О. Ремонти і перебудови Борисоглібського собору в Чернігові у XIX ст. (за матеріалами Державного архіву Чернігівської області) / О. О. Тригуб // Праці Центру пам'яткознавства : зб. наук. пр. – К., 2014. – Вип. 25. – С. 195–214.
40. Детальніше про це див.: Тригуб О. О. З історії ремонтів будинку Колегіуму в Чернігові у XIX ст. / О. Тригуб // Ніжинська старовина : Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. (Серія «Пам'яткознавство Північного регіону України», № 6) : зб. наук. пр. – К., 2014. – Вип. 18 (21). – С. 170–178; Його ж. Ремонти будинку Колегіуму в Чернігові наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. (за матеріалами Державного архіву Чернігівської області) / О. Тригуб // Праці Центру пам'яткознавства : зб. наук. пр. – К., 2014. – Вип. 26. – С. 247–273.
41. Держархів Чернігівської області, ф. 179, оп. 23, спр. 114.
42. Держархів Чернігівської області, ф. 179, оп. 1, спр. 105.
43. Держархів Чернігівської області, ф. 179, оп. 1, спр. 663.
44. Ефимов А. Н. Черниговские кафедральные соборы златоверхий Спасопреображенский и Борисоглебский священноисторические памятники – храмы XI века, их прошлое и современное состояние / [А. Ефимов]. – Вып. 1. – Чернигов : Типография губернского правления, 1908. – 55 с.
45. Держархів Чернігівської області, ф. 179, оп. 22, спр. 187.
46. Держархів Чернігівської області, ф. 179, оп. 25, спр. 75.
47. Держархів Чернігівської області, ф. 179, оп. 54, спр. 59.
48. Держархів Чернігівської області, ф. 179, оп. 33, спр. 139.
49. Держархів Чернігівської області, ф. 179, оп. 2, спр. 163.
50. Держархів Чернігівської області, ф. 179, оп. 13а, спр. 3118.

Тригуб А. А. Черниговский губернский архитектор Михаил Степанович Щитинский

В статье освещен жизненный путь и деятельность на должности черниговского губернского архитектора статского советника М. С. Щитинского (1816 – ?). На

основе архивных источников, которые впервые вводятся в научный оборот, выяснены неизвестные факты его происхождения и биографии.

Ключевые слова: М. С. Щитинский, биография, Чернигов, губернский архитектор, строительство.

Tryhub O.O. Chernigov Provincial Architect Mykhailo S. Shchytynsky

The article highlights the life and activities of M. S. Shchytynsky (1816–?), who occupied the position of Chernigov Provincial Architect for 15 years, and took an active part in the construction of Chernigov and other settlements of the province. It was found that his ancestors came from the Polish nobility and moved to the Left Bank Ukraine at the turn of 17th–18th centuries. M. S. Shchytynsky received a good education at the School of Civil Engineers, after which he served at the Chernigov Provincial Construction and Road Commission. Moving up the career ladder, M.S. Shchytynsky was appointed Chernigov Provincial Architect on 20 June 1850. An analysis of archival sources allowed the author to conclude that M. S. Shchytynsky fulfilled his tasks with deep and professional approach.

Keywords: M. S. Shchytynsky, biography, Chernihiv, Provincial Architect, construction.

УДК 94:929. 7(078) / 902.2

Аліна Клепак

●

В. В. ТАРНОВСЬКИЙ-МОЛОДШИЙ І М. Ф. БІЛЯШІВСЬКИЙ: ДОСЛІДЖЕННЯ І ЗБЕРЕЖЕННЯ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

У статті коротко висвітлена історія взаємин В. В. Тарновського-молодшого і М. Ф. Біляшівського. Автор представляє основні аспекти, які стосуються аналізу розкопок на Княжій горі у 1891-1892 рр., а також формування археологічного зібрання чернігівського мецената.

Ключові слова: В. В. Тарновський-молодший, М. Ф. Біляшівський, Княжа гора, польові роботи, археологічна колекція, XI Археологічний з'їзд, «Каталог украинских древностей коллекции В. В. Тарновского».

Важливу роль у становленні В. В. Тарновського-молодшого як особистості відіграло не тільки родинне оточення, але й спілкування його з творчими представниками історико-культурного руху XIX ст., серед яких у нього були друзі-однодумці, наставники, порадники. По-різному складалися у мецената стосунки із цими людьми через складні історичні умови і, що не менш важливо, через його непростий, часто навіть суперечливий характер. Про це багато сказано, особливо про те, що стосується взаємин із Т. Г. Шевченком, П. О. Кулішем, Б. Д. Грінченком, Д. І. Яворницьким, але залишились і такі громадсько-політичні та культурно-освітні діячі, вплив яких на діяльність колекціонера залишається до кінця не з'ясованим. Серед їхньої нечисленної когорти постать М. Ф. Біляшівського – ученого, археолога, мистецтвознавця, музеєзнавця – посідає чільне місце.

Відомо, що з родиною Біляшівських Василя Васильовича пов'язувала довголітня дружба. Красномовно цей факт підтверджує один із його листів до настоятеля Стрітенської церкви Феодота Івановича, що зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського:

«18 декабря 1883 года
с. Шепіевка
Высокопочтенньйший и Глубокоуважаемый
О. Федот

Страшная болезнь до того поразила меня, что я, и по настоящее время не могу прийти до здоровья. Врачи строго воспретили мне выезжать из дому до совершеннаго выздоравленія, а выздоровленее мне черезвычайно медленно подвигается вперед. Я хотя и хочу, но здоровье мое еще оч. плохое.

К Вам никуда положительно не выехать. Обстоятельства мои денежные за это время значительно подорвалися. Я теперь сижу почти без денег. Вам глубокоуважаемый О. Федот надо бы послать денег больше но, сердечно, прошу Вас извинить меня. Посылаю в настоящее время тридцать пять рублей 35 руб. из них прошу дать детям

© Клепак Аліна Сергіївна – старший викладач кафедри суспільних дисциплін та методики їх викладання Чернігівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені К.Д.Ушинського.

по 5 руб., а оставшыеся останутся у Вас. Для меня крайне непріятно, что я не могу взять детей, на прздники Р. Х. в доме, но над. преклониться пред волей Бож.

Я после Праздниковь постараюсь, как можно, скоро быть в Кіеве и доставить Вам деньги. Будьте Глубокоуважаемый О. Федот и моим детям отцом во время Праздниковь, и недавайте им грустить.

От души желаю Вам и семейству Вашему весело встретить и провести наступающіе Праздники и новый год и да пошлет Вам Господь доброе здоровье со всеми Его милостями. Сердечно целую Вас и

Имею честь быть
Ваш покорнийший слуга
В. Тарновский» [12, арк. 1–2].

На жаль, у нас немає певних фактів, щоб на підставі їх з остаточною документальною точністю ствердити, коли саме чернігівський поміщик познайомився із сином отця Феодота, Миколою, співпраця яких дозволила поповнити скарбницю української культури знахідками часів Київської Русі. Єдине, що можна точно сказати, – археологічна діяльність М. Ф. Біляшівського збігається з початком його розкопок на Княжій горі за фінансової підтримки В. В. Тарновського-молодшого.

У 1890 р. з'явилася публікація, яка містила інформацію про значну кількість унікальних знахідок, відшуканих на території давньоруського городища Княжа гора, розташованого трохи вище від села Пекарі на правому березі Дніпра. На основі пам'яток кам'яного віку і давньоруського періоду автор робив висновок, що на цьому місці стояло літописне місто Родень, де у 975 р. відбулась осада дружини князя Ярополка військом князя Володимира Святославича [22, с. 637–639].

Слід відмітити, що на території цієї місцевості селяни здавна віднаходили предмети старини. Але коли у 70-х рр. XIX ст. антикварний Сухаревський ринок заповнився великою кількістю цікавих речей князівської доби, це викликало значний інтерес шукачів скарбів, торговців, науковців. І вже 1876 р. роботи на Княжій горі розпочав Д. Я. Самоквасов.

Щоб зберегти для науки артефакти городища, яке знищувалося розливом ріки, вчений вирішив дослідити його «не пробными ямами, а раскопать всю сохранившуюся часть». Маючи всього два робочі дні, йому довелося найняти для польових робіт майже все доросле місцеве населення, а для нагляду за ходом праці запросити поліцейських [23, с. 262–266]. Як результат, коштовні речі потрапили до рук людей, які були нездатні їх систематизувати науково, частина взагалі зникла або використалась не за призначенням.

Дещо пізніше, влітку 1890, М. Ф. Біляшівський під час екскурсії Дніпровим берегом до гирла річки Рось помітив, що гора й надалі залишалась без належного нагляду, «почти вся изрыта, на верхней площадке ея нет почти аршина нетронутой поверхности» [3, с. 488]. Тому він робить висновок про важливість і необхідність нового етапу досліджень, але «чтобы начать теперь правильныя раскопки нужно сначала затратить много труда на расчистку поверхности горы и такимь образомь привесть ее хотя приблизительно в нормальный вид» [3, с. 499].

Повернувшись до Києва, молодий учений ділиться своїми думками з редакцією найвпливовішого історичного журналу, прагнучи таким чином донести інформацію до відома широкої громадськості. І це приносить бажаний результат. В. В. Тарновський-молодший разом з дядьком Я. В. Тарновським, який свого часу виграв по облігаціях 10000 руб. та віддав їх на будівництво Бактеріологічного інституту в Києві, у 1890 р. купують Гору в її власника поміщика Мандрики [24, с. 189–193; 20, с. 77]. А в наступному році, доручивши подальші археологічні розкопки М. Ф. Біляшівському, розпочинають польові роботи.

17 травня 1891 р. Микола Федотович за допомогою 10 досвідчених землекопів (серед них – А. І. Шелюжко, який безпосередньо керував розкопками за відсутності М. Ф. Біляшівського) з ентузіазмом взявся досліджувати верхню частину городища. Члени експедиції працювали невтомно. Розбившись по парах, вони метр за метром

досліджували гору – один копав, а інший перебирав руками кожну грудочку землі. Таким чином, розкопки велись поперечними дугоподібними розрізами у середньому в 25 м завдовжки. Було розкопано рівну верхню площадку, 2 пологі схили обабіч, частину бокових обривів та частину валу. Дослідження решти частини боків планувались на наступний рік [6, с. 169].

У результаті після першого сезону плідної роботи було виявлено 4 скарби із золотими та срібними речами та 1 із залізними, залишки жител, печей, господарських ям. Відшукані пам'ятки старовини дослідник поділив на дві групи: предмети кам'яного віку, що складалися із крем'яних (скребки), кам'яних (частина молотка, стержень, булава у вигляді кулі), кістяних (шило) і керамічних (переважно посуд) знарядь, і великокнязівського періоду (дорогі прикраси, монети, прості побутові речі тощо). Всіх знахідок було близько 1500 [4, с. 61–104].

Слід відмітити, що пошукові роботи оплачувалися повністю коштом В. В. Тарновського-молодшого. Підтвердження цього факту ми знаходимо у супровідному листі головної парафієвської контори чернігівського поміщика від 26 червня 1891:

«Милостивый Государь!

При сем посильном Вам сто рублей (100 р.) и ... при ремонтах на Княжей горе, в полученіи которых просим нас уведомить.

С совершенным уваженіем Бухалтер» [11, арк. 1].

Цікаво, що саме цього дня Біляшівський під час роботи на схилі гори, недалеко від валу, знайшов у невеликому горщику один із скарбів, до складу якого входили такі предмети:

1. Гривні монетні срібні київського типу – 5;
2. Колти срібні з ажурною облямівкою – 3; на вставних щитках, на лицьовій стороні птиця, на зворотній – орнамент наколом (стертий);
3. Колт срібний без облямівки і дужки з гравірованим орнаментом; на лицьовій стороні дві птиці зі зсунутими разом головами і розставленими нарізно лапами; на зворотньому – у середині півмісяць, по сторонах чотири смужки, орнаментовані гравіруванням;
4. Колт срібний з каймою з рубчастого дроту. У центрі його гладке коло, облямоване широкою смугою, заштрихованої гравірованими лініями у косу клітку;
5. Колт срібний з облямівкою з дрібних литих кульок на шпеньках; на чорному фоні вузол плетінки;
6. Сережки київського типу срібні – 19;
7. Кільця скроневі срібні – 16; один кінець загнутий спіраллю;
8. Кільце скроневе золоте з тонкого дроту [21, с. 127].

27 червня 1892 р. мистецтвознавець зробив візит поміщику в його родовому маєтку Качанівці [17, с. 283]. Ми можемо припустити, що швидше за все під час цієї зустрічі мова йшла про наступний етап археологічних досліджень княжого городища. Адже знахідки попереднього року містили багатий і різноплановий матеріал для вивчення матеріальної культури українського народу. Це відповідало головним чином критеріям, за якими створювалося зібрання В. В. Тарновського-молодшого. Тому фінансування другого сезону розкопок продовжилось і влітку 1892 р.

Цього разу вчений розкопував послідовними траншеями південно-східний та північно-західний схили гори. У результаті було знайдено багато різноманітних предметів, а також скарб із срібними речами, загорнутий у полотняну тканину, який містив:

1. Колт срібний з ажурною облямівкою, на вставних щитках на чорному фоні сильно схематизоване зображення грифона;
2. Браслет пластинчастий, кінці витончені і далеко заходять один за одного;
3. Колодочки срібні – 21;
4. Сережки срібні київського типу – 8 [21, с. 129].

Нововиявлені пам'ятки дозволили вченому опублікувати на шпальтах газети «Київська старовина» у 1893 р. нову статтю «Раскопки на Княжей Горе в 1892 г.» [5].

До того ж стислі відомості про городище під час розкопок 1891–1892 рр., висвітлені у звіті краєзнавця на засіданні історичного товариства Нестора-літописця, розмістили на своїх сторінках і «Археологические известия и заметки» [6, с. 170]. Все це говорило про важливість справи, яку робили М. Ф. Біляшівський і В. В. Тарновський-молодший, один із яких займався археологічними дослідженнями, а інший їх фінансував.

Після двох сезонів важких польових робіт колекція унікальних знахідок (близько 2000) переходить у руки власника Качанівки [26, с. 81]. А М. Ф. Біляшівський у 1892 р. від'їжджає до Москви і вступає на природничий факультет університету як вільний слухач, де переважно працює під керівництвом професора Д. М. Анучіна по доісторичній археології та антропології [19, с. 116]. У жовтні того ж року його обирають членом Московського товариства природознавства, антропології та етнографії при Московському університеті та членом-кореспондентом нумізматичного товариства.

Живучи у Москві, дослідник продовжує спілкуватись з громадським діячем, а також отримувати від нього фінансову допомогу. В архівах Інституту рукопису НБУ ми знаходимо цікавий лист:

«Качановка, 1892. окт. 5

Многоуважаемый
Николай Федотович

Раскопки кончены до будущаго года и робочіе возвратились. Этот год не точто прошлый. Масса дубликатов и пустых вещей, а что и остается в коллекцию, то слишком обашлося дорого.

Охота Вам забрατся в Московщину. Будто нельзя пріискать занятій и в Кіеве, или где поближе на родине. Вы мне говорили что Вам предлагают место в музее Историческом.

Что же? Казав пан Кожух дам, да і слово его тепле. Возвращайтесь лучше в Кіев да будем хлопотать о месте или похлапочите в Историческом музее и напишите мне. Я могу там быть Вам полезным.

Так что в Москве холера, а то б пріехал посоветоватся с доктором Захариным и совместно бы похлопотали. Перенесеніе хаты конечно принимаю на свой счет и деньги 20 р. прилагаю.

Все мои Вам кланяются. Петя собирается писать Вам о своей нумизматической колекціи.

Досвиданія! Душевно Ваш преданный

Вас. Тарновский» [13, арк. 1–1зв.].

Восени 1893 р. І. Я. Рудченко запропонував краєзнавцю місце завідувача Архіву фінансового управління Царства Польського при Варшавській казеній палаті. Але перед тим, як прийняти пропозицію, влітку 1894 р. М. Ф. Біляшівський приїхав до Києва й жив кілька місяців на своєму хуторі на Княжій Горі (14 десятин землі виділив Біляшівському Тарновський-молодший після закінчення розкопок) [6, с. 174] Потім відвідав В. В. Тарновського-молодшого у Качанівці і лише наприкінці літа вирушив до Варшави [7, с. 4].

За три роки перебування у Польщі Микола Федотович одержав величезну кількість листів, у яких українські громадські діячі просили його чи то розшукати якісь матеріали, чи поробити з них копії. Тому черговий лист від Василя Васильовича з проханням знайти для нього твори про Т. Г. Шевченка польською мовою не був винятковим. Хоча став суттєвим доповненням для нашої розвідки:

«Кіев. 1895. Февр. 14

Многоуважаемый
Николай Федотович

Не писал к Вам до сих пор потому что все собирался ехать за границу на Варшаву и Берлин; Наконец собрался и выехал на Валючиск в Гейдсятбери. А мне очень хотелось быть в Варшаве и поискать с Вами кое чего. Зато наконец был в Львове и кое чего привез и получил чрез Юзефовича.

Описываемой подписи под рисунком Шевченка я никогда не видил. Он всегда подписывался просто «Т. Шевченко».

Описываемый же портрет Шевченка у меня есть но только фотографія с рисунка а офорта Залескаго нет и я бы очень рад был бы достать. Офорт ли это или рисунок. Ежели рисунок Залескаго то это также очень интересно. Абы не фотографія.

Прилагаю Вам список сочиненій о Шевченке на польском языке. Которых тут нет. Я думаю что в Польской столице можно найти. Будьте так добры побывайте в магазинах. Что есть велите отложить и известить меня. Можно даже магазину поручить выписать чего не найдется в Варшаве. Сколько будет следовать заранее меня известите. Сей час вышлю.

Я может быть слитаю в Берлин к Лейдену и буду конечно ехать на Варшаву.

До свиданія! Все мои Вам кланяются. Душевно Вам предан

Вас. Тарновский

P. S. Пожалуста похлопочите о книгах. Список прилагаю. Одна надежда на Варшаву. Самый лучшій Книжный магазин Гебернера и Вольтера. Через него можно все выписать» [10, арк. 1–2].

У наступні роки зв'язки двох подвижників українського національного руху не припинилися. Вони високо цінили думку один одного, тому часто радились між собою, обмінювались предметами старовини й інформацією стосовно нових знахідок. «Сей час, многоуважаемый Николай Федотович уезжаю на Княжу гору и возвращаюся утром в Пятницу. Неужли Вас не застану? Известите меня где найденные вещи (Серебраны) с последних двух кладов...» [14, арк. 1].

Як бачимо, навіть після закінчення розкопок колекція старожитностей поповнювалась і надалі. Тому виникла необхідність складання найповнішого каталогу зібраних предметів. До того ж меценат виявив бажання підготувати колекцію і видати каталог до початку XI Археологічного з'їзду, що мав відбутися на початку серпня 1899 р. у Києві.

Ідея про організацію чергових зборів археологів у Києві була озвучена на X з'їзді в Ризі влітку 1896 р. Причиною цього був великий науковий та організаційний успіх попереднього київського форуму в 1874 р. Тоді, згідно із науковою програмою, на обговорення були висунуті питання, що стосувалися вивчення художньої культури, а на підготовленій виставці поруч із первісними старожитностями експонувалися фрагменти внутрішнього оздоблення церковних споруд, церковний декор [18, с. 100]. Цікаво, що серед членів з'їзду «с означением места их жительства» згадувалося прізвище «Тарновскій В. В. Борзна» [25, с. X, XIII].

Протягом наступних років представницькі наукові форуми помітно розширили коло досліджень як у географічному, так і тематичному відношенні. Тепер обговорювались питання не тільки художньої та церковної проблематики, але й ті, що стосувались виявлення та дослідження приватних колекцій, формування та розвитку провінційних і навчальних музеїв, розвитку археологічної справи на теренах всієї країни.

Саме у цей час В. В. Тарновський-молодший дедалі частіше замислювався над питанням подальшої долі його колекції. Тому, користуючись своїм службовим становищем члена Київського відділу Попереднього комітету, він заздалегідь запропонував показати на виставці Київського товариства старожитностей та мистецтв власне зібрання української старовини [15, с. 166–167].

Однак експонатів було настільки багато, що їхнє представлення громадськості потребувало науково обгрунтованої систематизації. Тож упорядкуванням предметів доісторичного і великокнязівського відділів, за особистим проханням мецената, зайнявся не хто інший, як М. Ф. Біляшівський. Каталог був підготовлений та зданий до друку в 1896 р. [8, арк. 3–4,6]. В остаточному варіанті «Каталог украинских древностей коллекции В. В. Тарновского» з додатком 16 таблиць та ілюстрацій був виданий у Києві 1898 р. [16].

Матеріали колекції були систематизовані за географічними пунктами та за принципом історичної послідовності епох і поділені на три відділи: доісторичний,

великокнязівський та козацький. Доісторичний відділ нараховував 400 предметів, з них 388 знайдено під час розкопок на Княжій горі. Великокнязівський відділ включав 1620 предметів, знайдених під час безпосередніх розкопок на Княжій горі; 66 предметів (№ 1621 – № 1686) із випадкових знахідок, які поступили після розкопок городища; 14 предметів (№ 1687 – № 1700), знайдених між Княжою та Мар'їною горами; 19 предметів (№ 1701 – № 1719) із розкопок поблизу села Ліплява Золотоніського повіту Полтавської губернії, куплених на розпродажі колекції померлого Н. Я. Тарновського; 9 предметів (№ 1720 – № 1728), знайдених у різних місцях [16, с. 1–35]. Відзначимо, що такий принцип побудови каталога відповідав цілям власника зібрання, який вважав, що археологічні матеріали повинні ілюструвати старовинний український побут на наукових підставах [26, с. 82].

На привеликий жаль, 13 червня 1899 р. В. В. Тарновського-молодшого не стало. Однак, згідно з волею філантропа, його зібрання все-таки було представлено на XI Археологічному з'їзді. Підтвердження цього ми знаходимо у доповіді П. С. Уварової, оприлюдненій 19 серпня 1899 р. під час останнього засідання наукового форуму, в якій графиня відзначила «Каталогъ собранія Вас. Вас. Тарновскаго» за «серьезные научные достоинства» [9, с. 411–412]. До того ж у жовтні 1899 р. М. Ф. Біляшівський у своїй статті згадав, що під час відкриття другої археологічної виставки у спеціально спорудженій будівлі Київського музею старожитностей і мистецтв було представлено «роскошное собраніе украинскихъ древностей покойного В. В. Тарновскаго [2, с. 120].

Ці окремі відгуки дають змогу сучасному читачеві зрозуміти, що Василь Васильович протягом усього свого життя виявив рідкісну наполегливість і самозреченість у справі збереження культурної спадщини. «Від збирання приватної колекції, приступної для огляду тільки її господареві та його гостям, він як організатор науки пройшов шлях до створення першого музею національної історії. Він врятував націю в той момент, коли здавалося, що на наше безголов'я історія не полишить нам жодного речового доказу, власне, нашого існування на цій землі» [1, с. 119] – так писав М. М. Біляшівський, внук знаменитого археолога та музейного діяча М. Ф. Біляшівського, який брав безпосередню участь у формуванні археологічної колекції та підготовці першого тому «Каталога украинских древностей коллекции В. В. Тарновского».

1. Біляшівський М. М. Музей українських старожитностей Василя Тарновського-молодшого як явище української культури / М. М. Біляшівський // Українознавство-2003: календар-щорічник. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2002. – С.116–124.

2. Беляшевский Н. Археологический сьезд в Киеве / Н. Беляшевский // Киевская старина. – 1899. – Т. LXVII. – № 10. – С. 107–120.

3. Беляшевский Н. Княжа Гора / Н. Беляшевский // Киевская старина. – Т. XXXI. – № 12. – 1890. – С. 494–503. – Документы, известия и заметки.

4. Беляшевский Н. Раскопки на Княжей Горе в 1891 г. / Н. Беляшевский // Киевская старина. – Т. XXXVI (36). – № 1. – 1892. – С. 61–104.

5. Беляшевский Н. Раскопки на Княжей Горе в 1892 г. / Н. Беляшевский // Киевская старина. – Т. XLI (41). – №4. – 1893. – С. 134 – 146.

6. Бондарець О. В. Княжа гора (історіографічний та стратиграфічний аспекти) / О. В. Бондарець // Культурологічні студії. – 1999. – Вип. 2. – С. 169–172.

7. Вінницький А. Микола Теодотович Біляшівський: його життя та музейна робота [Електронний ресурс] / А. Вінницький. – К.: Всеукраїнський історичний музей ім. Т. Шевченка, 1926. – 13 с. – Режим доступу: http://elib.nplu.org/view.html?&id=511.

8. Державний архів Чернігівської області. – Ф. 140. – Оп. 1. – Справа 44. Сборник документов о передачи музея помещика Тарновского губернскому земству и организации его деятельности, 519 арк.

9. Заключительный доклад граф. П. С. Уваровой на XI археологическом сьезде // Киевская старина. – 1899. – Т. LXVI. – № 9. – С. 401–418.

10. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського

(далі ІР НБУ). – Ф. XXXI. – Шифр 7. – Тарновский Вас[иль] [Васильевич] Беляшевскому Николаю Федотовичу. Письмо 14 февраля 1895 г. Из Киева в [Варшаву]. – 2 л.

11. ІР НБУ. – Ф. XXXI. – Шифр 300. – Главная парафиевская контора помещика Василия Васильевича Тарновского [Беляшевскому Николаю Федоровичу]. Заведующему работами по раскопке Княжей горы. Сопроводительное письмо к высылаемым деньгам на расходы по раскопке Княжей горы. 26 июня 1891 г. Из с. Парафиевки, Борзенского уезда, Черниговской губ. в х. Княжа Гора, Каневского уезда. – 2 л.

12. ІР НБУ. – Ф. XXXI. – Шифр 1809. – Тарновский Василий [ ] свящ. Беляшевскому Федоту [Ивановичу]. Письмо 18 декабря 1883 г. Из с. Шепиевки [Подольской губ.] в Киев. – 2 л.+конверт.

13. ІР НБУ. – Ф. XXXI. – Шифр 1810. – Тарновский Василий [Васильевич] [Беляшевскому] Николаю Федотовичу. Письмо 5 октября 1892 г. Из Качановки в [Москву]. – 2 л.

14. ІР НБУ. – Ф. XXXI. – Шифр 1811. – Тарновский Вас[илий] [Васильевич] [Беляшевскому] Николаю Федотовичу. Письмо 15 июля [18]96 г. [Киев]. – 2 л.

15. К Археологическому сьезду в Киеве // Киевская старина. – 1899. – Т. LVI. – № 6. – С. 166–167. – Археологическая летопись.

16. Каталог украинских древностей коллекции В. В. Тарновского. – К.: Тип. К. Н. Милевского, 1898 – 86, [5] с.

17. Качанівка. Альбом автографів / [упоряд. С. О. Половнікова]. – К.: Темпора, Майстерня Книги, 2010. – 327 с.

18. Ковпаненко Н. Г. Роль археологічних з'їздів останньої третини XIX – початку XX ст. у дослідженні архітектурно-мистецької спадщини України / Н. Г. Ковпаненко // Український історичний журнал. – 2008. – № 6. – С. 99 – 110.

19. Колеснікова В. А. Археологічні установи Української академії наук у перші роки її існування / В. А. Колеснікова // Археологія. – 2012. – № 1. – С. 115–122. – Серія: Історичні науки.

20. Колосова Н. А. Меценатська діяльність родини Тарновських в культурному розвитку України / Н. А. Колосова // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв / Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв. – К.: Міленіум, 2012. – № 3. – С. 74–78.

21. Корзухина Г. Ф. Русские клады IX–XIII вв. / Г. Ф. Корзухина. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1954. – 226 с.

22. Похилевич Л. И. Сказания о населённых местностях Киевской губернии, или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / Л. И. Похилевич. – К.: Тип. Киево-Печерской лавры, 1864. – 763 с.

23. Самоквасов Д. Я. Могилы русской земли. Описание археологических раскопок и собрания древностей профессора Д. Я. Самоквасова / Д. Я. Самоквасов // Труды Московского комитета по устройству Черниговского археологического съезда. – М.: Синодальная Типография, 1908. – 272, [4] с.; іл.

24. Тарновський М. В. Качанівка. – Тарас Шевченко і Григорій Тарновський. – Тарас Шевченко і Василь Тарновський (старший). – Василь Тарновський (молодший). – Тарас Шевченко і Яків Тарновський. – Надія Тарновська (Кумася) і Тарас Шевченко. – Мої спогади про Григорія Честахівського / М. В. Тарновський; публ. І. М. Тарновської, передм. С. Папети // Хроніка-2000. – 1997. – Вип. 19–20. – С.88–233.

25. Труды Третьего археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года. С рисунками в тексте и с отельным атласом, заключающим в себе 25 таблиц. – Т. I. – К.: Типография Императорского университета Св. Владиміра, 1878. – 352, [I – LXXXV] с.

26. Черненко О. Є. Археологічне зібрання Музею українських старожитностей ім. В. В. Тарновського / О. Є. Черненко // Скарбниця української культури. – Чернігів, 2002. – Вип. 3. – С. 80–85.

Алина Клепак

В. В. ТАРНОВСКИЙ-МЛАДШИЙ И Н. Ф. БИЛЯШИВСКИЙ: ИССЛЕДОВАНИЕ И СОХРАНЕНИЕ ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ

В статье кратко освещена история отношений В. В. Тарновского-младшего и Н. Ф. Биляшивского. Автор представляет основные аспекты, касающиеся анализа раскопок на Княжей горе в 1891–1892 гг., а также формирования археологического собрания черниговского мецената.

Ключевые слова: В. В. Тарновский-младший, Н. Ф. Биляшивский, Княжа гора, полевые работы, археологическая коллекция, XI Археологический съезд, «Каталог украинских древностей коллекции В. В. Тарновского».

Alina Klepak

V. V. TARNOVSKYI JR. AND M. F. BILYASHIVSKYI: RESEARCH AND PRESERVATION HISTORICAL AND CULTURAL HERITAGE

The article gives a brief description of the history of relations V. V. Tarnovskyi Jr. and M. F. Bilyashivskyi, who highly opinion appreciated each other's, often consulted, who have exchanged objects of antiques and artifacts and the information about them

The author represents the main aspects, which touch 1) the archaeological activities Bilyashivsky's, which coincides with the beginning of his excavations on Knyazha Gora with financial support Tarnovsky's Jr.; 2) the analysis of the excavation Knyazha Gora in 1891-1892 gg.; 3) the formation of the archaeological collection of Chernigov patron; 4) the preparation of the collection and «The catalogue of Ukrainian antiquities the V. V. Tarnowsky's collection» to the beginning of XI Archaeological Congress in 1899 in Kyiv.

As a result, the materials were systematized under the historical sequence of eras and geographical the items and divided into 3 sections: prehistorical, great princely and cossack.

So Tarnowskyi Jr. and Bilyashivskyi found a rare persistence concerning of research and preservation historical and cultural heritage

Keywords: V. V. Tarnowskyi, Jr., M. F. Bilyashivskyi, Knyazha Gora, fieldwork, archaeological collection, XI Archaeological Congress, «The catalogue of Ukrainian antiquities the V. V. Tarnowsky's collection».

УДК94(477.54):061.231:37.011.31 «1917-1921»

Тетяна Маньківська

●

ПРОФЕСІЙНІ ОРГАНІЗАЦІЇ ВЧИТЕЛІВ ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В ПЕРІОД НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ (1917–1921 рр.)

У статті розкриваються особливості вчительських професійних спілок Харківської губернії за доби Української національно-демократичної революції. Аналізуються відмінності у меті створення та діяльності професійних організацій педагогів шкіл періодів українських національних та радянських урядів.

Ключові слова: професійна організація, вчительство, національно-визвольні змагання.

З початком національно-визвольних змагань професійна організація стала важливим елементом правового становища вчительства. Освітній рух супроводжувався об'єднанням учительства в різноманітні професійні спілки. Таким способом педагоги заявляли про себе як про окрему професійну групу. У періоди важкої військово-політичної боротьби і зміни урядів учительські профспілки не тільки намагалися здійснювати правовий захист і матеріально допомагати своїм членам, а ще й ставали осередками для обміну педагогічним досвідом, організовували заходи з підвищення кваліфікації вчителів. Тому вивчення процесу утворення та діяльності вчительських профспілок додасть цілісності картині розуміння освітніх процесів періоду Української національно-демократичної революції.

В умовах незалежності інтерес до теми українського освітнього руху 1917 – 1921 рр. істотно зріс. У багатьох таких працях також звертається увага на створення найбільшої профспілки українського вчительства – Всеукраїнської учительської спілки (далі – ВУС) – та значення її діяльності для розвитку української школи (А. М. Боровик[1], Е. М. Мельник[2], І. В. Зайченко[3]). Утворення вчительських профспілок уже за радянської влади проаналізував у своїх монографіях І. О. Кліцаков[4]. Проте місцевий, харківський, аспект даної проблематики не є детально дослідженим.

Тому метою даної статті є аналіз особливостей професійних організацій учительства Харківської губернії в період національно-визвольних змагань 1917–1921 рр.

Під час І-го Всеукраїнського з'їзду вчителів (5–6 квітня 1917 р.) було започатковане відновлення найбільшої професійної організації українського вчительства – Всеукраїнської учительської спілки (ВУС), яка в подальшому проводитиме активну діяльність щодо покращення правового й матеріального становища вчителів[5]. ВУС мала власний друкований орган – журнал «Вільна українська школа». ІІ Всеукраїнський учительський з'їзд (10–12 серпня 1917 р.) постановив: «...заснувати учительські українські спілки по всіх повітах»[6].

Упродовж літа 1917 р. основними професійними організаціями вчителів на території України були Всеукраїнська учительська спілка та Всеросійський учительський союз.

На І Всеукраїнському професійному вчительському з'їзді (13–15 серпня 1917 р.) були присутні 141 делегат місцевих учительських організацій від 13169 вчителів,

© Маньківська Тетяна Олексіївна –кандидат історичних наук (Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди).

об'єднаних в організації. До Всеукраїнської учительської спілки приєдналося 7454 особи, не приєдналося – 4692 особи[7]. Від Харківщини на кінець 1917 р. до ВУС долучилися лише три місцеві спілки: Богодухівська повітова (75 членів), Вовчанська повітова (351 член) і Слобожанська губернська (78 членів), тоді як від Полтавщини – 14, Київщини – 9, Поділля – 8. Про своє бажання приєднатися заявила й частина вчителів, що вийшли з Лебединського вчительського повітового союзу, однак станом на квітень–травень 1918 р. ще не було відомостей про внесення ними членських внесків, а тому фактично приєднання відбулося пізніше[8]. Харківський окружний суд затвердив статут Слобожанської учительської спілки вже після її приєднання до ВУС. Перше, після юридичного оформлення, засідання було заплановане на 14 вересня 1918 р.[9].

Причинами такого неактивного приєднання до ВУС серед учительства Харківської губернії могли бути як «громадська інертність» учителів, так і наслідки русифікаторської політики царського уряду дореволюційного періоду[10]. Однак не слід відкидати недостатню поінформованість учительства на місцях, відсутність постійних зв'язків місцевих спілок з центром ВУС у Києві, існування інших професійних учительських організацій на території Харківської губернії.

Сам же Харків також відзначався власною специфікою у справі професійної організації вчительства. Отримавши ще від Тимчасового уряду право на об'єднання в спілки й товариства без спеціального дозволу від органів влади, педагоги Харківщини невдовзі ним скористалися.

Навесні 1917 р. було засноване «Товариство вчителів нижчих навчальних закладів Харківського міського громадського управління». Його метою в статуті проголошувалось об'єднання вчителів нижчих навчальних закладів Харківського міського громадського управління на «ґрунті професійних і класових інтересів». До завдань Товариства входили: 1) удосконалення й розвиток справи народної освіти в м. Харкові; 2) задоволення духовних потреб членів товариства, а також розвиток їхньої громадянської та політичної самосвідомості; 3) покращення правового становища членів товариства; 4) покращення побутових умов міських учителів. Діяльність Товариства, спрямована на реалізацію даних цілей, включала в себе відносини з державними та громадськими органами та особами та захист перед ними інтересів учителів нижчих шкіл, забезпечення юридичної допомоги своїм членам, улаштування лекцій, читань, екскурсій, гуртків, створення товариського суду честі, ощадно-позичкової каси і т. д. Право на вступ до Товариства, згідно зі статутом, надавалось учителям та лікарям нижчих навчальних закладів, а також іншим освітнім діячам[11].

На території Харківської губернії існували різні за спрямуванням і підпорядкуванням учительські професійні організації. 9 березня 1917 р. в м. Суми у приміщенні реального училища відбулися збори вчителів середніх та початкових шкіл (усього близько 200 осіб). На засіданні, яке відкрив директор реального училища А. П. Гук, учасники зборів постановили організувати Сумський учительський союз як відділення Всеросійського учительського союзу[12].

29 жовтня 1917 р. в м. Харкові відбувся І-й губернський делегатський учительський з'їзд, на якому були присутні делегати від організованого вчительства восьми повітів і м. Харкова. Кількість делегатів від учительських організацій встановлювалася така – 1 представник від 100 членів. На з'їзді був заснований Харківський губернський учительський союз. Було зазначено, що даний союз складається з організованого вчительства та лікарів усіх типів шкіл Харківської губернії, включаючи дошкільну та професійну освіту. Вступ до нього було дозволено лише організаціям та групам, але не окремим особам. Повітові організації союзу могли утворюватись за територіальним принципом або за типом шкіл[13].

Однак до організації видання свого друкованого органу союз приступив значно пізніше. Планувалося, що майбутній журнал носитиме назву «Учитель і школа». Його створення мало сприяти об'єднанню та спрямуванню вчительства Харківської губернії у справі «професійного будівництва, роботи і боротьби», по-друге, надавати підтримку й орієнтувати в педагогічних пошуках учителів. Пропозицію надіслати

матеріали для майбутнього видання вчителі м. Валки отримали 11 листопада 1918 р.[14] Перший номер журналу вийшов 3 січня 1919 р.

Проходило утворення професійних організацій педагогів і на місцях. Улітку 1917 р. утворився Ізюмський учительський союз[15]. Також у 1917 р. був заснований Валківський союз учителів і діячів народної освіти. Політичну орієнтацію та мету створення даної професійної організації яскраво демонструє її статут. Першочерговою метою союзу проголошувалося сприяння корінній реорганізації справи народної освіти в Росії на основі свободи, демократизації і децентралізації [16]. Таким чином, Валківський союз учителів і діячів народної освіти ідентифікував себе в межах всеросійського профспілкового руху вчительства. Другим завданням організації союзу проголошувався захист прав учителя. Її виконання повинно було здійснюватися через участь педагогів у державному і громадському житті, а також у шкільному будівництві країни, захист їхніх матеріальних і професійних інтересів, організацію кас взаємодопомоги, сприяння підвищенню освітнього та професійного рівня членів союзу, організацію юридичної й медичної допомоги для них, заснування «суду честі» [17].

Статут товариського суду честі Валківського союзу вчителів і діячів народної освіти, проект якого створив Д. П. Максименко, був затверджений 27 травня 1917 р. Його розгляду підлягали справи стосовно вчинків членів союзу, пов'язаних із виконанням професійних обов'язків, що суперечили б поняттям товариськості та службового обов'язку, призводили б до падіння моральної гідності члена як учителя і як людини[18]. Проступки поділялись на три категорії, залежно від яких суд приймав рішення про застосування заходів. Так, за поведінку чи вчинки, визнані «непорядними», суд призначав застереження чи зауваження. Якщо проступок був визнаний «недопустимим», на винного чекала догана від імені суду, а також позбавлення права обіймати почесні посади в учительському середовищі. За «нестерпну» поведінку виносилося повне засудження з позбавленням права бути членом учительського товариства [19]. Такі заходи сприяли збереженню гідного звання вчителя, вихованню в середовищі педагогів понять товариського та службового обов'язку, підвищенню їхнього авторитету як серед самого вчительства, так і в суспільстві.

Загалом же характерними рисами процесу професійної організації вчителів даного періоду були неоднорідність, стихійність, незнання сільськими педагогами програм центральних союзів і спілок, що засновувались у Києві та інших містах, неорганізованість у лавах тієї чи іншої професійної спілки чи союзу та відсутність всередині них стійких внутрішніх зв'язків, наявність великої кількості різноманітних професійних організацій. Так, лише в межах Харківського губернського учительського союзу на початку 1918 р. були: союз учителів середньої школи (статут був поданий на затвердження Харківському губернському комісару вже 14 березня 1917 р.), товариство «учащих» у початкових школах м. Харкова (засноване у травні 1917 р.), товариство «учащих» у вищих початкових училищах, «делегатські збори учителів м. Харкова», українська учительська спілка [20]. Членом Харківського губернського учительського союзу було і Товариство вчителів Харківського міського громадського самоврядування, яке об'єднувало педагогів як загальноосвітніх, так і професійних навчальних закладів, а саме: учителів нижчих і вищих початкових міських шкіл, двох жіночих ремісничих відділень, ремісничого чоловічого училища, школи друкарської справи, художнього училища, двох міських жіночих гімназій, а також шкільних лікарів і фельдшерів (усього близько 600 чол.) [21].

Союз учителів середньої школи займався захистом інтересів російської школи, про що свідчить, зокрема, і засідання цієї професійної організації від 30 квітня 1918 р., на якому з числа її членів були вибрані кандидати на роль представника від російських шкіл до Комісаріату Харківського шкільного округу [22].

Професійні спілки вчителів Харківської губернії утворювались і за національним принципом. Зі сторінок газети «Южный край» (м. Харків) довідуємося про функціонування в Харкові Демократичного союзу єврейських учителів [23].

Взаємовідносини між організованим українським учительством і владою в часи Гетьманату змінюються. Даний період характеризується значним непорозумінням між

урядом та ВУС у питаннях про українізацію шкільної освіти. ВУС взяла найактивнішу участь у роботі Українського Національного Союзу та підтримала Директорію в часи повстання [24]

Слід відзначити, що ВУС на території Харківської губернііі в 1918 р. поступалася популярністю проросійському професійному вчительському союзу, а її місцеві організації не завжди мали змогу реально покращувати забезпечення своїх членів. Лебединська повітова вчительська спілка 30 вересня 1918 р. повідомляла Центральне бюро ВУС про перехід частини членів до професійного вчительського союзу, який обіцяв (та невідомо, чи міг виконати свої обіцянки) краще забезпечення, що було неабияким аргументом для багатьох педагогів, які опинились у скрутному матеріальному становищі [25]. У цей період загострюється протистояння між українськими й російськими учительськими професійними організаціями. Головним протиріччям була саме українізація шкільної освіти.

Харківський губернський учительський союз опублікував своє бачення розв'язання подібних конфліктів. По-перше, допускалось утворення національних груп у середині союзу (українських, російських, єврейських), які б стояли на сторожі національної культури, розробляли і втілювали в життя питання будівництва національної школи. По-друге, у професійних питаннях учительство мало проявляти єдність, оскільки проблеми охорони праці, взаємодопомоги, видавництва можливо вирішити лише за умови об'єднання на губернському рівні. Для цього рада союзу організувала чотири відділи: 1) охорони праці, 2) видавничий, 3) культурно-просвітній, 4) інструкторський [26].

Радянська влада започаткувала новий період у процесі професійної організації вчительства. Центральне бюро ВУС у номері «Вільної української школи» за січень-лютий 1919 р. опублікувало інструкцію для місцевих спілок, у якій закликало організоване українське вчительство прийняти активну участь у культурно-просвітній і шкільній праці радянської влади [27]. На підставі постанови Другого з'їзду делегатів ВУС (15–18 січня 1919 р.), Центральне бюро вступило в Уцентропроф, де об'єднувалось усе робітництво України в одну професійну спілку, закликавши до цього й місцеве вчительство [28]. 30 квітня 1919 р. Центральне бюро ВУС, пропонуючи свою співпрацю, надіслало доповідну записку шкільному відділу Народного комісаріату освіти, де засвідчило намір українського організованого вчительства будувати школу «на принципах Єдиної трудової» [29].

Однак на ставлення радянської влади до професійних організацій педагогів, що існували на території України, це не вплинуло. У планах Наркомосу ВУС не отримала належного їй місця. На 18–20 січня 1920 р. було призначено III-й з'їзд ВУС, який мав провести роботу з її реорганізації. Через ряд причин (відсутність належного зв'язку з провінцією, незаконна заборона з'їзду головою Київського губернського відділу народної освіти та ін.) на ньому були присутні делегати лише з чотирьох губерній, серед яких перевагу брала група представників фракцій комуністів-боротьбистів і анархістів, що активно виступала за ліквідацію спілки. Зрештою, з'їзд прийняв саме таку постанову й закрився [30].

Окрім ВУС, своє бажання співпраці заради освіти та прихильність до нового уряду висловлювали й місцеві професійні організації педагогів, зокрема і Харківський губернський учительський союз на своєму делегатському з'їзді 16 лютого 1919 р.[31]

В Україні більшовики відстоювали принцип єдності професійного руху республіки із загальноросійським, негативно ставилися до створення спілок «учителів-українців». В.І. Ленін на VIII Всеросійській конференції РКП(б) у виступі заявив: «Ми повинні вимагати, щоб боротьбисти розігнали спілку учителів... в ім'я тих же принципів пролетарської комуністичної політики, в ім'я яких ми свій ВУС ... розігнали» [32].

Радянські джерела відзначають значно довше існування в Україні національних учительських об'єднань (до 1920 р.), на відміну від російських територій. Показовим є випадок на II-му Всеросійському з'їзді профспілок 1919 р., на якому делегат Харківського губернського вчительського союзу пред'явив свій мандат, на великий подив організаторів, оскільки Всеросійський учительський союз був ліквідований

з усіма місцевими організаціями на території радянської Росії декретом ВЦВК ще у грудні 1918 р. [33].

У тезах доповіді «Організація робітників освіти на Україні» для Всеукраїнської наради по народній освіті (м. Харків, 19 серпня 1920 р.) Г. Гринько давав характеристику діяльності Всеукраїнської вчительської спілки та Всеросійського вчительського союзу на території України в період революційних подій: «Союз через недовгу хвилю демократичного підйому попав між молотом соціально ворожої Совітської влади і ковадлом національно чужої дрібнобуржуазної української державності. <...> В протилежність Союзу Спілка переживає яскраву смугу підйому в обставинах дрібнобуржуазної державності, стає її ідеологічним апаратом, зростається з кадром просвітян, висовує з одного боку співців української сугубо національної школи, а другого отаманів і активних поборників петлюрівщини». При цьому фактично ліквідацію ВУС він називає «саморозпуском», обумовленим «розкладом петлюрівщини» й успіхами соціалістичної революції в Україні [34].

Однак довше, ніж у Росії, існування національних професійних організацій учителів в Україні, зокрема і ВУС, було обумовлене пізнішим встановленням на її території радянської влади (остаточно вона стала закріплюватись уже після ліквідації денікінщини), більшовикам просто не вистачало часу для того, щоб зайнятись питанням ліквідації професійних учительських організацій, що існували в Україні.

У анкеті Лебединського повітового відділу народної освіти за червень 1919 р. повідомляється про існування двох учительських професійних організацій на території повіту, а саме союзу вчителів як філіалу Всеросійського вчительського союзу, що «стояв на платформі «дивись назад», та «української спілки» під керівництвом «українців-самостійників». Обидві організації повітовий відділ народної освіти збирався розпустити й організувати один «учительський політичний професійний союз» з двома відділами – російським і українським. У цій же анкеті зазначалося, що більша частина вчительства повіту аполітична або ухиляється від громадської роботи та проведення в життя принципів трудової школи [35]. Однак спроба співпраці радянської влади й учительської спілки та союзу все ж була зроблена під час з'їзду вчителів Лебединського повіту в червні 1919 р., оскільки до його організаційного комітету, крім членів повітового відділу народної освіти, входили також і члени цих професійних організацій [36].

У аналогічній анкеті з Богодухівського повіту теж зазначалося про функціонування двох професійних організацій – Педагогічного товариства, яке об'єднувало вчителів різних типів шкіл, і Спілки, до якої входили вчителі-українці початкових шкіл. І лише новостворений професійний союз робітників народної освіти прийняв резолюцію про співпрацю з радянською владою та привітав ідеї трудової школи [37].

Слід зазначити, що організовані аналогічно з російськими спілки вчителів-інтернаціоналістів і вчителів-комуністів на території Харківської губернії, як і всієї України, не мали значного поширення, а тому залишалась необхідність створення нової професійної організації вчительства, яка б відповідала вимогам радянської влади [38]. Проте, влада до часу підтримувала ці вчительські союзи, щоб штучно знесилювати вже існуючі професійні організації.

Місцеві організації Спілки робітників освіти та соціалістичної культури в Україні почали зароджуватися вже на початку 1920 р. Сама Спілка носила назву «Південного бюро Всеросійської спілки робітників освіти». У Харкові Спілка розпочала діяльність у лютому 1920 р. Тоді ж була започаткована й організація повітового вчительства. 22 лютого 1920 р. в останній день роботи з'їзду робітників освіти і соціалістичної культури Харківського повіту на порядок денний було поставлене питання нової професійної спілки педагогів. Г. Гринько у виступі зазначив, що одне із першочергових завдань – «розбити старі вчительські організації» [39]. Потім у доповіді представник Південного бюро Всеросійської ради професійних спілок т. Ландес наголосив, що українська вчительська професійна організація має злитися з російською. І хоча боротьбисти, зокрема т. Павлюк, висловилися за утворення окремої української спілки, більшість представників радянських органів влади присутніх на з'їзді, у тому числі

т. Хейфец (з Харківського повітового відділу освіти), повністю підтримали «варіант російських більшовиків» [40].

На II-й Всеукраїнській нараді з освіти, що проходила 17–25 серпня 1920 р., Я. Ряппо висловився щодо основних засад професійної організації працівників освіти: «Спілка не допускає аполітичності. А тому не треба захоплюватись на перших порах організації погонею за чисельним складом спілки, треба втягувати до неї дійсно радянські елементи, принаймні такі елементи, які піддаються нашому вихованню»[41]. Зрештою, з'їзд прийняв рішення про утворення організаційного комітету, а основними завданнями новоствореної Спілки робітників освіти і соціалістичної культури Харківського повіту проголосили: співпрацю з органами радянської влади по будівництву соціалістичної культури, боротьбі з пережитками буржуазних ідеологій і розповсюдження ідей колективізму; створення нових умов соціалістичного життя і розвитку підростаючого покоління; сприяння Народному комісаріату освіти в реалізації його програм і планів; підвищення класової свідомості, освітнього рівня і продуктивності праці робітників освіти; створення сприятливих для них «технічних, культурно-правових і економічних умов праці» [42]. Тож на перший план ставилися сприяння й підтримка влади з боку спілки, а не захист професійних інтересів учительства, у той час, коли питання правового захисту й матеріального забезпечення педагогів шкіл стояло дуже гостро.

Очевидно, принципами відбору претендентів дійсно користувалися на початкових етапах формування спілки робітників освіти і соціалістичної культури, оскільки на вищезазначеному Харківському повітовому з'їзді вчителька Шебаліна виступала за прийняття до лав профспілки всіх бажаючих освітян і припинення звинувачень учительства в контрреволюційності [43]. Однак згодом ситуація змінилися, і вчителів уже примушували вступати до цієї організації. Зокрема, на спільних зборах робітників освіти і соціалістичної культури Вовчанського повіту 19 листопада 1920 р. постановили щодо двох учителів, які не вступили в ряди профспілки, наступне: «Повідомити Виноградову і Лейбин, що до вступу в число членів Спілки соціалістичної культури вони позбавляються всіх тих прав, якими користуються члени спілки, і в подальшому будуть позбавлені також і місця викладачів у школах» [44]. Така зміна була обумовлена тим, що, у разі дотримання принципу включення до профспілки лише «радянських елементів», вона залишилась би малочисельною організацією. Крім того, через профспілку влада могла контролювати і політично перевиховувати вчительство.

У інших повітах Харківської губернії процес утворення спілок робітників освіти і соціалістичної культури проходив поступово. На травень 1920 р. в Лебединському повіті ще продовжували існувати дві професійні організації, однак на засіданні шкільної секції відділу народної освіти член колегії М. А. Щепінська доповідала, що ці організації вже не відповідали сучасній праці, а тому відділ народної освіти мав намір «реформувати учительство» [45]. Таким чином, ініціатива створення нової професійної організації виходила, перш за все, від органів влади, а не від самого вчительства.

Остаточне рішення про організацію в Україні професійної спілки робітників освіти та соціалістичної культури було прийнято на другій Всеукраїнській нараді з освіти в серпні 1920 р. Було поставлено завдання рішуче залучати у спілку всіх робітників освіти, особливо комуністів, оскільки «тільки вони здатні спаяти нову організацію, ліквідувати в ній будь-яку тінь національного розмежування...»[46].

Отож у відповідь на відношення Наркомосу Харківський губернський відділ повідомляв, що і «союз учителів», організований у березні 1917 р., і «спілка учителів-українців» припинили своє існування в 1920 р. після організації Спілки робітників освіти і соціалістичної культури [47]. Однак слід зазначити, що, згідно з інструкцією ЦК РКП(б), найактивнішу участь в об'єднані педагогів у єдину організацію мали взяти саме партійні комуністичні організації [48]. До кінця 1920 р. майже в усіх відділеннях Спілки робітників освіти і соціалістичної культури на території України були створені комуністичні фракції [49].

Але частина вчительства більше підтримувала ідею створення самостійної професійної організації. 10 серпня 1920 р. на з'їзді профспілки Ізюмського повіту після

ознайомлення зі статутом губернської профспілки була прийнята така постанова: «Збори робітників освіти і соціалістичної культури Ізюмського повіту вважають необхідним створення Всеукраїнської спілки робітників освіти і соціалістичної культури, абсолютно незалежної від Всеросійської. Всеукраїнській спілці і повинна підпорядковуватись губернська спілка» [50].

У статуті Валківської спілки робітників освіти і соціалістичної культури проголошувалася така мета: «Стоячи на ґрунті міжнародної революційної класової боротьби пролетаріату, Валківська спілка робітників освіти і соціалістичної культури, об'єднуючи всіх робітників освіти і залучаючи широкі маси робітничого класу в будівництво соціалістичної культури, ставить собі за ціль справдження соціалізму шляхом диктатури пролетаріату» [51]. При цьому заперечувалося створення спілок за вузькопрофесійними, партійними, релігійними чи національними ознаками. Першим завданням зазначалася робота в контакті з органами пролетарської влади по будівництву соціалістичної культури, боротьба з пережитками буржуазної ідеології та поширення ідей колективізму. Одним із останніх завдань проголошувалося покращення економічного становища та підвищення рівня життя своїх членів шляхом нормування робочого часу, упровадження в життя охорони праці й соціального забезпечення, дослідження їхніх умов праці та побуту [52]. Тому дана організація стояла скоріше на захисті більшовицької партійної ідеології, аніж учительських інтересів.

А в доповіді ініціативної групи Ізюмського повіту, завданням якої було «з'ясування важливості організації вчительства у вигляді сформування вчительського Союзу нового типу», зазначалося, що, оскільки шкільні робітники повинні брати участь у загальнодержавному будівництві, то нова професійна організація не повинна мати вузькопрофесійний характер і обмежуватись лише вирішенням матеріальних питань, а під керівництвом органів влади має сприяти найскорішому будівництву держави [53].

Таким чином, на кінець 1920-1921 рр. уже оформились місцеві повітові спілки робітників освіти і соціалістичної культури у Харківській губернії. Так, зокрема, Валківський повітовий відділ профспілки складався з таких відділів: організаційно-інструкторський, тарифний, культурно-освітній, охорони праці [54]. Розмір вступного внеску становив на осінь 1920 р. 100 крб. [55]. Однак частина місцевих спілок реальної діяльності ще тривалий час не проводила. На другій конференції робітників освіти та соціалістичної культури Валківського повіту (1–2 липня 1921 р.) доповідачі відзначали, що у Валківській волості, у с. Огульцях та Сніжкові робота профспілок не здійснюється через відсутність учителів у школах і тяжке матеріальне становище членів спілки. Лише у Валках та Люботині були спроби забезпечити видачу зерна вчителям, а також проводилася культурно-просвітня робота в хатах-читальнях [56].

На конференції робітників культури Зміївського повіту голова засідання т. Іваницький зробив зауваження після доповіді представниці правління Зміївської повітової спілки робітників освіти і соціалістичної культури т. Нехаєнко, засуджуючи те, що профспілка дбала лише про «вчительські шлунки» та не цікавилась їхньою культурною працею. Т. Нехаєнко відповіла, що забезпеченням своїх членів продовольством правління займалося через те, що «чуло крик тільки голодного вчителя»[57]. У Берецькій волості цього ж повіту спілка існувала лише формально, «на папері», у Таранівській і Шелудьківській волостях її взагалі не було створено [58].

Отже, у період національних урядів набула розвитку професійна організація вчительства, при цьому формування спілок здійснювалося за ініціативою самих педагогів. На території Харківської губернії професійні організації вчителів у період українських національних урядів створювалися за національною ознакою, за типами шкіл, за територією і т. ін. Метою своєї діяльності такі організації проголошували не лише сприяння розвитку національних шкіл (української, російської, єврейської і т. д.) чи певних типів навчальних закладів (початкових, середніх), але, перш за все, відстоювання професійних інтересів учителів-членів перед владою та проведення заходів з покращення їхнього правового та матеріального становища. Організація та створення Спілки робітників освіти і соціалістичної культури в період радянської влади проходила під безпосереднім контролем партійних органів. Тому профспілки

вчителів не мали можливості для активної діяльності, а лише виконували волю партійного керівництва. Через професійну організацію партія більшовиків впливала на вчителів, бо саме з їхньою допомогою здійснювалось класове виховання молодого покоління та політична пропаганда серед дорослого населення.

1. Боровик А. М. Українізація загальноосвітніх шкіл за часів виборювання державності (1917–1920 рр.) / А. М. Боровик. – Чернігів: Чернігівські обереги, 2008. – 368 с.

2. Мельник Е. Боротьба Всеукраїнської учительської спілки за збереження національної школи в часи денікінщини / Е. Мельник // Історичний журнал. – 2005. – № 6. – С. 83–89; Мельник Е. М. Всеукраїнська спілка вчителів і національна школа за радянського режиму (1919–1920 рр.) / Е. М. Мельник // Формування та діяльність українських національних урядів періоду Української революції 1917–1921 рр.: матеріали Всеукр. конф., Кам'янець-Подільський, 6–7 грудня 2007 р. / [ред. В. А. Смолій та ін.]; Ін-т історії України НАН України, Кам'янець-Подільський нац. ун-т. – Кам'янець-Подільський, 2008. – С. 276–294.

3. Зайченко І. В. Проблеми української національної школи у пресі (друга половина XIX – початок XX ст.) / І. В. Зайченко. – Львів: Львівська обласна книжкова друкарня, 2002. – 344 с.

4. Клицаков И. А. Учительство: трудная судьба (1917–1937 гг.) / И. А. Клицаков; Горловский гос. пед. ин-т иностр. языков им. Н. К. Крупской. – Луганск: [Б. и.], 1993.– 186 с.; Кліцаков І. О. Педагогічні кадри України (1917–1937 рр.) / І. О. Кліцаков. – Донецьк: Юго-Восток, 1997. – 310 с.

5. Постернак С. Із історії освітнього руху на Україні в часи революції 1917–1919 рр. / С. Постернак. – К.: Друкар, 1920. – С. 117

6. Вільна українська школа : орган Всеукр. учительської спілки. – Київ, 1917. – № 1. – С. 33.

7. Вісник педагогічно-професійного з'їзду. – К., 1917. – № 7. – С. 1.

8. Бакалінський А. Всеукраїнська учительська спілка / А. Бакалінський // Вільна українська школа. – 1918. – № 8–9. – С. 288, 291.

9. Южный край: [ежедн. полит. и лит. газета] / [ред.-изд. А. А. Иозефович, А. Н. Стоянов, И. А. Воронецкий и др.]. – Х., 1918. – № 123. – С. 3.

10. Білецький Л. До українського вчительства / Л. Білецький // Вільна українська школа. – 1917. – № 3–4. – С. 173.

11. Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). – Ф. 29. – Оп. 1. – Спр. 1226. – Арк. 2.

12. Сумской вестник / [изд. И. Г. Ильченко; ред. Г. Ю. Гликсман]. – Суми, 1917. – № 57. – С. 3.

13. Сумской вестник / [изд. И. Г. Ильченко; ред. Г. Ю. Гликсман]. – Суми, 1917. – № 226. – С. 3–4; ДАХО. – Ф. 306. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 133.

14. ДАХО. – Ф. 307. – Оп. 1. – Спр. 1а. – Арк. 116.

15. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 2201. – Оп. 1. – Спр. 958. – Арк. 30.

16. ДАХО. – Ф. 307. – Оп. 1. – Спр. 1а. – Арк. 38.

17. ДАХО. – Ф. 307. – Оп. 1. – Спр. 1а. – Арк. 38.

18. ДАХО. – Ф. 307. – Оп. 1. – Спр. 1а. – Арк. 36.

19. ДАХО. – Ф. 307. – Оп. 1. – Спр. 1а. – Арк. 37.

20. ДАХО. – Ф. 29. – Оп. 1. – Спр. 1220. – Арк. 1; ДАХО. – Ф. 29. – Оп. 1. – Спр. 1226. – Арк. 2; В. Л. К истории союза работников просвещения на Украине / В. Л. // Путь просвещения. – 1922. – № 2. – С. 352.

21. Учитель и школа: ежемес. проф.-пед. орган Харьковского губернского учитель. союза.– Х., 1919. – № 1. – С. 17.

22. Южный край: [ежедн. полит. и лит. газета] / [ред.-изд. А. А. Иозефович, А. Н. Стоянов, И. А. Воронецкий и др.]. – Х., 1918. – № 18(17). –С. 3.

23. Южный край: [ежедн. полит. и лит. газета] / [ред.-изд. А. А. Иозефович, А. Н. Стоянов, И. А. Воронецкий и др.]. – Х., 1918. – № 35. –С. 3.

24. Сірополко С. Історія освіти в Україні / С. Сірополко; вступ. ст. С. Ільницького, Т. Беднаржова. – К. : Наук. думка, 2001. – С. 482.

25. ЦДАВО України. – Ф. 3701. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 27–27 зв.

26. Земские известия: орган Лебединської управи / [ред. А. И. Лесков]. – Лебедин, 1918. – № 84. – С. 3.

27. Вільна українська школа: орган Всеукраїнської учительської спілки. – К., 1918/1919. – № 6–7. – С. 67–68.

28. Постернак С. Із історії освітнього руху на Україні в часи революції 1917–1919 рр. / С. Постернак. – К.: Друкар, 1920. – С. 122.

29. Агафонова Н. В. Становлення національної системи освіти в Україні: 1917–1920 рр. / Н. В. Агафонова. – Одеса : Принт Мастер, 2002. – С. 135.

30. Головльова Г. З історії спілок учителів України / Г. Головльова // Педагогіка толерантності. – 1999. – № 3–4. – С. 43.

31. Известия Временного Рабоче-Крестьянского правительства Украины и Харьковского совета рабочих депутатов. – Х., 1919. – № 51. – С. 3–4.

32. Кліцаков І. О. Педагогічні кадри України (1917–1937 рр.) / І. О. Кліцаков. – Донецьк: Юго-Восток, 1997. – С. 55.

33. В. Л. К истории союза работников просвещения на Украине / В. Л. // Путь просвещения. – 1922. – № 2. – С. 350–353.

34. ДАХО. – Ф. Р-104. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 24 зв.

35. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 1. – Спр. 154. – Арк. 3 зв.

36. Известия Харьковского совета и губернского исполнительного комитета робочих, крестьянских и красноармейских депутатов. – Х., 1919. – № 139. – С. 3.

37. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 1. – Спр. 154. – Арк. 1.

38. Золотоверхий І. Становлення української радянської культури (1917–1920 рр.) / І. Золотоверхий. – К. : Вид-во Академії наук УРСР, 1961. – С. 228–229.

39. ДАХО. – Ф. Р-103. – Оп. 1. – Спр. 43. – Арк. 66.

40. ДАХО. – Ф. Р-103. – Оп. 1. – Спр. 43. – Арк. 66 зв.–67, 68–68 зв.

41. Второе Всеукраинское совещание по просвещению 17–25 августа 1920 г. (Протоколы пленарных заседаний, тезы и резолюции). – Х.: Всеукр. гос. изд-во, 1920. – С. 106–107.

42. ДАХО. – Ф. Р-103. – Оп. 1. – Спр. 43. – Арк. 69 зв.–70.

43. ДАХО. – Ф. Р-103. – Оп. 1. – Спр. 43. – Арк. 67 зв.

44. ДАХО. – Ф. Р-1004. – Оп. 2. – Спр. 61. – Арк. 22, 24.

45. Державний архів Сумської області (далі – ДАСО). – Ф. Р-81. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 21.

46. Кліцаков І. О. Педагогічні кадри України (1917–1937 рр.) / І. О. Кліцаков. – Донецьк : Юго-Восток, 1997. – С. 58.

47. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 1. – Спр. 951. – Арк. 33, 37–38.

48. Мельниченко Г. М. Діяльність Компартії України по створенню і зміцненню радянської школи в республіці (1920 р.) / Г. М. Мельниченко // Український історичний журнал. – 1981. – № 6. – С. 114.

49. Клицаков И. А. Учительство: трудная судьба (1917–1937 гг.) / И. А. Клицаков; Горловский гос. пед. ин-т иностр. языков им. Н. К. Крупской. – Луганск: [Б. и.], 1993. – С. 50; Кліцаков І. О. Партійне керівництво ідейно-політичним вихованням вчительства (1917–1927 рр.) / І. О. Кліцаков // Український історичний журнал. – 1988. – № 3. – С. 95.

50. ДАХО. – Ф. Р-1635. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 110.

51. ДАХО. – Ф. Р-101. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 1.

52. ДАХО. – Ф. Р-101. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 1.

53. ДАХО. – Ф. Р-1635. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 115.

54. ДАХО. – Ф. Р-1004. – Оп. 5. – Спр. 32. – Арк. 2.

55. Харківський історичний музей. – Д-16480. Профсоюзный членский билет

№ 30 Кондаковой Марии Степановны, учительницы Люботинской советской школы № 2, 27 жовтня 1920 р. – Арк. 2.
56. ДАХО. – Ф. Р-1004. – Оп. 5. – Спр. 32. – Арк. 9–9зв.
57. ДАХО. – Ф. Р-1004. – Оп. 5. – Спр. 13. – Арк. 48–49.
58. ДАХО. – Ф. Р-1004. – Оп. 5. – Спр. 13. – Арк. 54–55зв.

Манькивская Т. А. Профессиональные организации учителей Харьковской губернии в период национально-освободительных соревнований (1917–1921 гг.)

В статье раскрываются особенности учительских профессиональных союзов Харьковской губернии в период Украинской национально-демократической революции. Анализируются различия в цели создания и деятельности профессиональных организаций педагогов школ периодов украинских национальных и советских правительств.

Ключевые слова: профессиональная организация, учительство, національно-освободительные соревнования.

Mankivska T. O. The teachers' professional organizations of Kharkiv province in the period of the national liberation movement (1917–1921).

The peculiarities of teachers' trade unions in Kharkiv province in the period of Ukrainian National Democratic Revolution are viewed in the article. The differences as to the aim of creation and the functioning of teachers' professional organizations between periods of the Ukrainian national and the Soviet governments are analyzed.

УДК 94 (477.51-25):[904: [726:27-523.41]-047.37:378.091.322] «1923»

Олена Ванжула

●

«ВАКАЦІЙНА ПРАКТИКА» СТУДЕНТІВ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ІНСТИТУТУ НАРОДНОЇ ОСВІТИ
(До історії проведення архітектурно-археологічних досліджень чернігівського Спасо-Преображенського собору 1923 р.)

У статті розглянуто питання участі членів історико-архівного гуртка Чернігівського інституту народної освіти, місцевих архівістів та науковців в архітектурно-археологічних дослідженнях Спасо-Преображенського собору в 1923 році.

Ключові слова: Спасо-Преображенський собор, Чернігівський інститут народної освіти, історико-архівний гурток, архітектурно-археологічні дослідження.

Важливою сторінкою історії чернігівського Спасо-Преображенського собору залишаються архітектурно-археологічні дослідження 1923 року. Результати їх були детально висвітлені на сторінках наукових праць професорів Миколи Омеляновича Макаренка та Іполита Владиславовича Моргілевського, членів Всеукраїнської академії наук, під керівництвом яких вони проводилися [1]. Організаційні питання та труднощі, з якими зіткнулися вчені під час досліджень, були розглянуті нами у книзі «Спас Чернігівський» та у розвідці за згаданою темою [2]. У Державному архіві Чернігівської області у фондах Р. 1844 та Р. 15 зберігаються документи, в яких наведені факти, які висвітлюють участь мешканців Чернігова, студентів Чернігівського інституту народної освіти (далі – ІНО), місцевих науковців та представників губернського архівного управління у проведенні розкопок та архітектурних обмірів видатної пам'ятки. Ці документи дають можливість відчути «присмак» тієї епохи, поринути в історію пересічних учасників досліджень, осягнути їхню роль у тодішньому суспільному, науковому та культурному просторі.

Проведення досліджень у старовинному соборі планували реалізувати під час так званої вакаційної практики членів історико-архівного гуртка, створеного при Чернігівському інституті народної освіти. ІНО створювалися по всій країні в межах проведення освітньої реформи, коли на зміну дореволюційних учительських семінарій та інститутів запроваджували нові навчальні заклади, які будувалися за класовим принципом та відповідали більшовицьким ідеологічним підвалинам. У Чернігові ІНО з чотирирічним терміном навчання було створено у 1919 році на базі учительського інституту, студенти якого активно залучалися до громадської та гурткової діяльності [3, с. 138—142]. Керівником історико-архівного гуртка, створеного при ІНО у жовтні 1922 року, був його молодий викладач – Василь Васильович Дубровський (1897–1966). Ім'я цього відомого українського історика та архівіста, уродженця Чернігова, повертається із забуття завдяки розвідкам сучасних дослідників. Син священика, він отримав ґрунтовну освіту в Чернігівському духовному училищі, потім в семінарії та

© Ванжула Олена Миколаївна — старший науковий співробітник відділу музейної та науково-фондової діяльності Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

Ніжинському історико-філологічному інституті [4, с. 136–137]. Становлення його як науковця та педагога відбувалося протягом 1919–1925 рр., проведених у Чернігові, куди Дубровський повернувся після закінчення вищої школи у Ніжині [5, с. 93–94]. Він поєднував роботу в радянських установах з педагогічною діяльністю в ІНО, Кооперативному технікумі та міській семирічній школі ім. В. Короленка [6, с. 223]. Саме студентам започаткованого ним історико-архівного гуртка судилося стати безпосередніми учасниками досліджень старовинного Спасо-Преображенського собору.

Головне завдання, яке ставив молодий амбітний історик перед своїми вихованцями, полягало у формуванні практичних навичок у проведенні дослідницької роботи з документами з метою поглибленого вивчення історії. Чернігів, який мав потужну архівну спадщину та глибокі традиції її вивчення, відчував гостру потребу у фахівцях, здатних упорядковувати, зберігати та вивчати безцінні документи, адже саме з кола гуртківців готували майбутніх фахівців-архівістів [7, с. 14].

Під час екскурсій у вихідні та святкові дні студенти, разом з керівником гуртка, знайомилися зі структурою та фондами чернігівських архівів: губернського правління, дворянського зібрання, окружного суду, казенної палати та плідно вивчали документи з історії Чернігівщини. Самостійна робота студентів полягала здебільшого у прочитанні документів XVII–XVIII ст., які підбиралися особисто В. Дубровським, адже саме цей історичний період перебував у сфері його наукової зацікавленості. У лютому 1923 року, за сприяння завідувача Чернігівського губернського архівного управління (далі – губарху) Якова Миколайовича Ждановича, гуртківці отримали окреме опалювальне приміщення, пристосоване для занять у зимовий час, що дозволило надати їм більш системний характер та проводити навчання тричі на тиждень. Студенти суттєво допомагали невеликому штату чернігівських губернських архівістів [7, с. 16]. Зокрема, були систематизовані та описані справи Новогород-Сіверського намісницького правління 1782–1798 рр., які були на межі знищення [8, арк. 873–874].

Відповідно до звіту Дубровського за 5 місяців діяльності гуртка студентами було описано та упорядковано 168 справ. Він проаналізував діяльність гуртківців за цей час та навіть прорахував коефіцієнт корисної дії, який наочно давав уявлення про те, яку кількість годин було витрачено студентами при опрацюванні однієї справи. Цей аналіз свідчив про значний прогрес у прочитанні документів. Якщо на перших заняттях на прочитання однієї справи витрачалося 9,8 години, то через п'ять місяців наполегливої праці — вже 2,9 години. За результатами дослідницької роботи складалися реферати, які проходили своє наукове апробування на практичних заняттях. Наполеглива робота молодого викладача була відзначена новим призначенням у березні 1923 року на посаду завідувача губернського історичного архіву, яку він вдало суміщав із педагогічною діяльністю.

Діяльність гуртка привернула увагу з боку науковців та центральної української влади. Вивчення досвіду його роботи призвело до виходу постанови Оргбюро ЦК ВКП (б) У від 25 травня 1923 року. Згідно з нею, «по типу данного кружка было признано необходимым для подготовки архивных истпартовских работников во всеукраинском масштабе организовать при всех губархах, где есть ИНО, кружки такого же типа» [8, арк. 875]. Статус «зразкового» спонукав амбітного керівника гуртка на подальшу активну діяльність. Під час літніх канікул В. Дубровським були передбачені так звані «вакационные работы кружковцев». Для п'яти студентів, які роз'їхалися на канікули у навколишні села, він розробив спеціальну пам'ятку «по собиранию и записыванию материалов исторических, историко-революционных и этнографических» за місцем проживання [8, арк. 874 зв.]. Усі інші 13 гуртківців, мешканців Чернігова, влітку 1923 року розпочали вакаційну практику під час досліджень у Спасо-Преображенському соборі.

Завідувач губарху Я. Жданович (1885–1953) запросив до Чернігова для проведення відповідних досліджень відомих учених М. Макаренка та І. Моргілевського, яких добре знав особисто. Яків Миколайович належав до кола істориків та архівістів старого вишколу. Уродженець Чернігівщини, Жданович походив зі старовинної дворянської родини та ще у юнацькі роки захопився вивченням історії України. Він

отримав ґрунтовну військову освіту, а з часом продовжив навчання у Петербурзькому археологічному інституті. Жданович був активним діячем Чернігівської і Полтавської архівних комісій, одним з організаторів XIV Всеросійського Археологічного з'їзду в Чернігові. До 1914 року він працював у архівних установах Москви та Петербурга, а з 1920 року – у музейних установах Криму. 1921 року Яків Миколайович прибув до Чернігова і очолив губернське архівне управління, у найкритичніший момент, коли потрібно було припинити варварське знищення губернських архівних фондів [7, с. 15]. За рік він зупинив цей ганебний процес. Жданович як людина далекоглядна всіляко підтримував діяльність гуртка, який готував майбутніх архівістів. Одночасно як фаховий археолог він мав суто науковий інтерес до проведення розкопок у соборі.

Професор М. Макаренко у відповідь на лист завідувача губарху в червні 1923 року зазначав: «Выражаю свое согласие принять участие в ознакомлении практикантов исторического архива с древними памятниками Черниговщины, а также произвести с их участием, под моим руководством археологические раскопки. Независимо от этого будет сделан наружный осмотр Спаса и несколько зондажей под руководством И. В. Моргилевского» [9, арк. 25]. Після узгодження з Археологічним комітетом ВУАН Макаренко отримав посвідчення з дозволом на проведення досліджень у соборі та право першої публікації.

Після приїзду професорів 7 липня 1923 року було проведено попереднє засідання під керівництвом голови чернігівського губвиконкому В. Г. Биструкова за участю зацікавлених установ. Була обрана комісія для керівництва роботами у складі представників місцевої влади, вчених, представників музеїв та місцевих науковців: В. Биструкова (голови комісії), Я. Ждановича (заступника голови комісії), В. Дубровського (секретаря), професора І. Моргілевського (відповідального за історико-архітектурні дослідження), професора М. Макаренка (відповідального за археологічні дослідження), М. Севашенка (представника губнаросвіти), В. Шугаєвського (від ЕВМ частини губполітпросвіти), А. Богданова (старости історико-архівного гуртка), Г. Холодного та М. Шматька (від Чернігівської філії Наукового товариства), а також місцевих науковців Б. Пилипенка, П. Македонського, В. Дроздова, А. Верзілова, П. Смолічева. Пізніше до складу комісії увійшли С. Баран-Бутович та М. Петров. Комісія збиралася на засідання 31 липня, 4 серпня та 19 серпня, під час яких вирішувалися робочі та організаційні питання [9, арк. 232].

Спочатку на дослідницькі роботи було виділено 5000 рублів. Оскільки фінансування з коштів губвиконкому було обмеженим, Макаренко вирішив проводити розкопки на невеликих площах, щоб у будь-який момент їх можна було завершити. Було складено кошторис на зведення будівельного риштування для проведення обмірів собору на загальну суму 550 рублів. У пояснювальній записці до кошторису, складеній Ждановичем, указувалося на «ту исключительную важность, какую имеют памятники Черниговской земли в общей истории страны, памятники, обратившие на себя внимание всего ученого мира СССР и Западной Европы, но до сих пор не обследованные, которым давно пора дать надлежащую оценку» [9, арк. 28]. Мінімальні витрати у кошторисі потрібно було спрямувати на фотофіксацію, без якої саме дослідження не мало жодного сенсу. Щодо оплати робочої сили, то вона «исчислена во всех исследованиях в тех скромных размерах, которые вызываются лишь необходимыми элементарными требованиями» [9, арк. 28].

За рішенням комісії від 14 липня 1923 року було заплановано після завершення робіт заслухати доповідь учених про проведені дослідження, а також «никаких ценностей и материалов из Чернигова не отправлять» [9, арк. 67].

Оскільки проведення розкопок викликало жваве зацікавлення з боку мешканців Чернігова, для попередження можливих протиправних дій та крадіжок начальника губернської міліції зобов'язали виділити міліціонерів для патрулювання розкопок. Міліціонер повинен був з'являтися о восьмій годині ранку і чергувати до двадцять третьої [9, арк. 41]. Крім студентів, на прохання членів комісії з місцевого Будинку примусово-суспільних робіт (далі — БУПРу) кожного дня надсилали по 5-10 робітників з числа заарештованих. Перевага надавалася тим, хто раніше виконував земляні

роботи. Але тут виникали певні труднощі. Часто траплялися випадки, коли ув'язнені з'являлися до розкопу зі значним запізненням. Причиною цього була «запоздалая присылка конвоя» [9, арк. 44].

30 липня 1923 року Жданович звернувся до керівництва міліції з проханням протягом найближчого тижня посилити охорону розкопок Спаського собору у нічний час з 22 години вечора і до 10 години ранку. Для денної охорони було достатньо двох міліціонерів [9, арк. 46].

У серпні місяці темпи робіт збільшуються, і за проханням керівників розкопок з БУПРу присилають уже 15-20 робітників. Але, як і раніше, вони з'являлися із запізненням.

На відміну від роботи ув'язнених справжній ентузіазм та завзятість продемонстрували під час розкопок студенти ІНО, адже вони були активними учасниками доленосної події. Крім того, у вільний час практиканти слухали лекції провідних учених. Архівні документи зберегли для історії прізвища чернігівських студентів, зазначені професорами у характеристиках, отриманих після завершення вакаційної практики: «А. Кирей, Т. Головинская, В. Подтергер, В. Сыроватко, И. Варзер, В. Бондаревский, В. Мисюренко, О. Зеченеко, Л. Поповский, М. Герасимовская, С. Иванов, В. Лаврененко и староста кружка А. Богданов» [9, арк. 78]. Кожен студент отримав від професорів лаконічну оцінку власного сумління. Ось деякі з них: староста Богданов – «самый лучший, толковый, понятливый и знающий работник», В. Мисюренко – «помощник чрезвычайно добросовестный, аккуратный», В. Подтергер – «очень сообразительный, живой и исполнительный», Т. Головинская – «чрезвычайно живая, аккуратная, в высшей степени добросовестная и неустрашимая помощница» [9, арк. 119–139]. Хоча не обійшлося під час досліджень без надзвичайних випадків. 8 вересня 1923 року під час виконання архітектурних обмірів відбулося руйнування риштування на хорах собору, яке призвело до травмування трьох практикантів: Віктора Мисюренка, Таісії Головинської та Ірини Варзер, яким була надана необхідна медична допомога.

Крім 13 членів гуртка, працювали аспіранти Ніжинської науково-дослідницької кафедри В. С. Єфимовський, В. В. Нерода, а також учні з інших навчальних закладів губернії. Всього студенти відпрацювали «580 рабочих дней, что по приблизительному подсчету дает, три с половиной тысячи рабочих часов. Вся эта работа кружком производилась безвозмездно» [9, арк. 234].

Спаський собор на момент проведення досліджень перебував у розпорядженні релігійної громади так званої «живої» церкви. Розкопки проводилися таким чином, щоб віряни могли проводити богослужіння. Тому для служителів культу були видані спеціальні пропуски для кафедрального протоієрея собору Івана Юрченка, протоієрея Герасима Смолічева, протоієрея Леоніда Терлецького та ще семи осіб, серед яких були протодиякони та півчі. Кожного дня представники громади відкривали та закривали собор і навіть продовжували проводити богослужіння, незважаючи на проведення досліджень. «Между тем еще во время работ уже были замечены некоторые явления, заставляющие подозревать с одной стороны желание воспрепятствовать и повредить работам комиссии, а с другой – преступное хищение общественного имущества». У зв'язку з цим члени комісії пропонували провести розслідування фактів крадіжки соборного майна та «во избежание дальнейших хищений изъять собор из ведения общины и ключ от него передать археологической комиссии впредь до ликвидации её» [9, арк. 194]. Як не парадоксально, але вороже ставлення до досліджень виявив і один з представників Чернігівської філії Наукового товариства, який входив до складу комісії з проведення досліджень. Він продемонстрував, за свідченням Макаренка, «абсолютну некультурну байдужість і жодною мірою не був корисним цій великій культурній справі» [10, с. 2].

Крім так званого «людського фактору», ефективному проведенню робіт заважали значні затримки у надходженні коштів. Перший аванс у розмірі 10000 рублів був використаний ще на початку робіт. Тому 2 серпня 1923 року заступник голови комісії Жданович звернувся до керівництва щодо необхідності надання наступного

грошового авансу в розмірі 15000 рублів. Катастрофічно не вистачало коштів на придбання фотоматеріалів. Лише на початку досліджень було зроблено 62 світлини, але потрібно було зробити фотофіксацію зондажів, на що також були потрібні кошти.

За підрахунками членів комісії у серпні для завершення робіт потрібно було 44958 рублів. З урахуванням непередбачуваних витрат сума збільшилася до 50000 рублів. Але, як свідчать документи, гроші надходили зі значним запізненням і навіть на початок жовтня, коли дослідницькі роботи були давно завершені, виплати не були зроблені, і професори Макаренко та Моргілевський не могли виїхати з Чернігова тому, що не отримали добових [9, арк. 62].

У Державному архіві Чернігівської області зберігаються розписки, за якими всі знайдені експонати були передані археологічною комісією до Другого державного чернігівського музею. Опис цих експонатів досить повно подано у працях М. Макаренка [9, с. 66].

Для повної ліквідації комісії потрібно було засипати фундаменти хрестильні, південної та північної прибудов, зацементувати шурфи всередині собору, зробити вимощення навколо фрески, доки були не розібрані будівельні риштування, та засклити зондажі давньоруських колон. Крім того, за пропозицією професора Моргілевського, потрібно було залишити будівельні риштування на 1,5 місяця «на случай необходимости, корректирования и дополнения обмеров» [9, арк. 195].

Нарешті 5 січня 1924 року надійшла телеграма від І. Моргілевського про дозвіл розбирати риштування. Однак роботи не були проведені у зв'язку з настанням прохолодної зимової погоди, тому їх розбирання відтермінували до весни. Всередині собору потрібно було відновити ділянки тиньку, пошкоджені дослідженнями, зацементувати 8 шурфів всередині пам'ятки.

Проте навіть у квітні 1924 року розкопки не були засипані. Секретар комісії Дубровський повідомляв 21 квітня 1924 року: «До настоящего времени не засыпаны раскопки у собора. Земля уже совершенно просохла. Публика разрушает фундаменты пристроек... Во время предстоящих праздников разрушения по этой причине должны быть весьма значительны. Прошу по этому ускорить начало работ по засыпке раскопок собора» [9, арк. 210]. Роботи завершили лише влітку 1924 року.

Згідно зі звітом Тимчасової археологічної комісії при чернігівському губвиконкомі всього було витрачено на дослідження 97439 рублів 50 копійок. З цієї суми добові науковців становили 62400 рублів. Перевищення витрат становило 539 рублів. Як зазначалось у звіті: «Только чрезвычайно внимательное отношение черниговского губисполкома дало возможность комиссии до конца провести намеченный план работ» [9, арк. 34]. М. Макаренко особливо відзначив допомогу з боку Биструкова, Шугаєвського, Ждановича, Дубровського та інших.

Проведення розкопок викликало значну зацікавленість з боку провідних учених країни, які відвідали Чернігів протягом розкопок. Вони не лише знайомилися з ходом досліджень, а й виступали з циклами лекцій перед студентами ІНО та науковцями [9, арк. 93]. Перелік лекцій наведений у звіті Дубровського та імена вчених говорять самі за себе: «В разное время в течение работ по обследованию Спасо-Преображенского собора были произведены для кружка следующие доклады-собеседования: профессором В. И. Веретенниковым «О значении архивных занятий для исторической науки»; П. П. Куренным «О раскопках в Ольвии»; И. В. Моргилевским «Научные теории о происхождении искусства Киевской Руси великокняжеского периода»; Н. Е. Макаренко «Наземные и подземные памятники доисторической Украины», «Техника раскопок скифских курганов», Д. В. Айналовым «Впечатления от результатов работ по обследованию Спасо-Преображенского собора», им же «Несторово житие Бориса и Глеба. Критический разбор книги Богуславского»; профессором В. А. Пархоменко «Чернигов и его земля в X—XI столетиях»; И. В. Гермайзе «Социально-экономическая эволюция Левобережной Украины в XVII–XVIII вв.»; профессором И. В. Моргилевским «Архитектура Египта», «Архитектура Месопотамии», «Архитектура Персии», «Архитектура Индии», «Архитектура Китая и Японии», «Архитектура Сирии», «Архитектура Греции», «Архитектура Рима»; профессором Н. Е. Макаренко «Древности

эпохи переселения народов», «Перещепинский клад», «Курган Солоха», профессором Л. А. Динцесом «Трипольская культура» (2 лекции); профессором В. А. Барвинским «Закрепощение крестьянства Левобережной Украины» [8, арк. 874—875]. Крім того, під керівництвом згаданих вчених у різний час були проведені екскурсії до Татарської гірки, по церквах міста: П'ятницькій, Іллінській, Троїцькому та Єлецькому монастирях. Шефські екскурсії проводилися і для червоноармійців.

За свідченням Дубровського, влітку 1923 р. «кружок не только организационно окреп, что было констатировано в июне профессорами: В. А. Романовским, В. М. Базилевичем и В. В. Мияковским, а в августе профессором В. И. Веретенниковым, который специально был командирован Укрцентрархивом для ознакомления с постановкой работы кружка и который для этой цели ознакомился лично с кружком и произведенными им работами» [8, арк. 875 зв.]. В. Веретенніков, видатний архівіст та історик, який стояв у витоків української архівістики, визнав уміння гуртківцями вільно читати документи XVII–XVIII ст., виконувати археографічне опрацювання джерел, орієнтуватися у архівах та здобуття студентами теоретичних і практичних навичок у проведенні архітектурно-археологічних досліджень. На думку завідувача губархом Я. Ждановича, у майбутньому «краевой исторический архив будет располагать кадрами теоретически и практически подготовленных сотрудников» [8, арк. 876].

Дослідження Спаського собору мали значний науковий резонанс. І. Моргілевський надсилав повідомлення про дослідження Спаського собору у наукові товариства Лондона, Парижа, Берліна, Відня та Принстона [9, арк. 235].

На жаль, наприкінці 20-х років активно запрацювала сталінська репресивна машина, яка знищила багатьох талановитих науковців, учених, дослідників. Ждановича зняли з посади завідувача губархом у серпні 1923 року та призначили замість нього Дубровського. Втім, у 1933 році і його заарештували у Харкові, куди історик переїхав з родиною, за участь у міфічній контрреволюційній організації «Російсько-український фашистський блок» [6, с. 225]. Під тиском слідчих морально зламаний науковець «визнав», що особисто створив історико-архівний гурток зі студентів ІНО, де проводив «контрреволюційну роботу» з виховання та підготовки націоналшовіністичних кадрів [6, с. 226–227].

Проте, незважаючи на всі економічні та соціальні труднощі, дослідження собору були проведені. Вони були реалізовані у доволі складний для країни історичний період. Втім, 20-ті роки XX ст. залишаться в історії часом бурхливого розвитку історичного краєзнавства, яке активно розвивалося на хвилі українського національно-культурного відродження [11, с. 139–141]. Чернігів залишав за собою традиційну славу міста, яке мало неабиякі здобутки у збереженні та вивченні багатовікової історико-культурної спадщини. Провідну роль у наукових та пам'яткоохоронних товариствах Чернігівщини в цей час відігравали досвідчені фахівці старого вишколу, які охоче передавали знання і досвід молодому поколінню дослідників. Макаренко відзначав зацікавленість та всіляку допомогу як з боку досвідчених науковців В. Шугаєвського, А. Верзілова, Я. Ждановича, так і молодих, здібних дослідників В. Дубровського та П. Смолічева. Впродовж першого післяреволюційного десятиріччя краєзнавці ще знаходили спільну мову з місцевими органами влади. Незважаючи на брак коштів, владні структури надавали матеріальну підтримку музейним, архівним та освітнім установам, які наполегливо вивчали історію рідного краю. Діяльність зразкового гуртка втілювала нові підходи до вивчення місцевої історії, демонструвала високу результативність роботи. Незаперечним залишається і той факт, що дослідження 1923 року, проведені зусиллями чернігівських науковців та студентів ІНО під керівництвом відомих професорів, не втратили своєї актуальності, адже вони були першою спробою комплексного, наукового вивчення унікальної давньоруської пам'ятки у XX ст. та стали потужним підґрунтям для наступних поколінь дослідників Спасо-Преображенського собору.

1. Макаренко М. О. Біля Чернігівського Спаса: (Археологічні досліди року 1923) / Микола Макаренко // Чернігів і Північне Лівобережжя: огляди, розвідки, мате-

ріали / під ред. М. Грушевського. – [К.]: Держ. вид-во України, 1928. – С. 184–196.; Моргілевський І. В. Спасо-Преображенський собор у Чернігові за новими дослідами / Іполит Моргілевський // Чернігів і Північне Лівобережжя: огляди, розвідки, матеріали / під ред. М. Грушевського. – К.: Держ. вид-во України, 1928. — С. 169–183.

2. Спас Чернігівський: 975-річчю першої писемної згадки про Спас. собор у Чернігові...присвяч. / [авт. кол.: А. Доценко (кер.) та ін.]. – Чернігів: Десна Поліграф, 2011. – 191 с.; Ванжула О. М. Організація проведення архітектурно-археологічних досліджень Спасо-Преображенского собору в Чернігові у 1923 році / Ванжула О. М. // Могилянські читання: збірн. наук. праць – К., 2011. – С. 378–384.

3. Мошик І. Регіональна вища освіта Чернігівщини у 20-х рр. ХХ ст. / Ірина Мошик // Сіверян. літопис. — 2009. — № 2–3. —С. 137—145.

4. Курас Г. «Хочу відчувати себе вільним» (До 110-ліття від дня народження Василя Дубровського) / Григорій Курас // Сіверян. літопис. — 2007. — № 1. — С. 136—141.

5. Дубровський В. Проблеми історичного вивчення Чернігівщини / Підг. до друку, передмова і примітки О. Коваленка // Сіверян. літопис. — 2005. — № 1. — С. 93—98.

6. Казимир В., Коваленко О. Василь Дубровський: «Правда і добра воля переможуть». Реабілітовані історією: у 27 томах. Чернігівська обл. / Віра Казимир, Олександр Коваленко // [упорядн. О. Б. Коваленко та ін.] — Чернігів: вид. Лозовий В. М., 2012. — Кн. 4. — 632 с.

7. Морозова А. З історії Державного архіву Чернігівської області у 20-30 рр. ХХ ст. / Анна Морозова // Сіверянський архів: Наук. щорічник / відпов. ред.: О. Б. Коваленко. — Чернігів: КП «Видавництво «Чернігівські обереги», 2008. — Вип. 2. — 106 с.; Коваленко О. Б., Курас Г. М., Ткаченко В. В. Жданович Яків Миколайович [1885-1953] // Репресоване краєзнавство: (20-30 ті роки). — К.: Рідний край: Хмельницький редакційно-видавнич. відділ, 1991. — С. 342-343.

8. Державний архів Чернігівської області (далі — Держархів Чернігівської області), ф. Р. – 15, оп. 1, спр. 179, 1275 арк.

9. Держархів Чернігівської області, ф. Р. — 1844, оп. 1, спр. 2, 236 арк.

10. Макаренко М. О. Чернігівський Спас: Археологічні досліди 1923 року / Микола Макаренко. – К.: Вид-во ВУАН, 1929. – [VI]. С. 1–48.

11. Ткаченко В. В. Історичне краєзнавство: Чернігово-Сіверщина у перше пожовтневе двадцятиріччя: навч. посібн. – К : Знання, 2007. – 215 с.

В статье рассматривается вопрос участия членов историко-архивного кружка Черниговского института народного образования, местных архивистов и ученых в архитектурно-археологических исследованиях Спасо-Преображенского собора в Чернигове в 1923 году.

Ключевые слова: Спасо-Преображенский собор, Черниговский институт народного образования, историко-архивный кружок, архитектурно-археологические исследования.

The article reveals the problem of participation of members of the history and archival club at Chernihiv Public Education Institute, local archivists and scientists in architectural and archeological studies of the Cathedral of the Transfiguration of Our Saviour in 1923.

Key words: the Cathedral of the Transfiguration of Our Saviour, Chernihiv Public Education Institute, history and archival club, architectural and archeological studies.

УДК 94 (477.51):339.194 «1943/1953»

Оксана Савицька

●

СПЕКУЛЯЦІЯ ЯК ПОВСЯКДЕННЕ ЯВИЩЕ В ЖИТТІ МЕШКАНЦІВ ЧЕРНІГОВА У ПІСЛЯВОЄННЕ ДЕСЯТИЛІТТЯ (1943–1953 рр.)

У статті розкрито суть спекуляції як повсякденної практики виживання в умовах післявоєнної розрухи. Проаналізовано різновиди масових спекуляцій в умовах складної економічної ситуації та низького життєвого рівня населення. Схарактеризовано стратегії пристосування до умов життя шляхом використання різних спекулятивних схем, які реалізовувало населення в умовах недостатнього і нерівномірного споживчого забезпечення у період післявоєнної відбудови.

Ключові слова: спекуляція, Чернігів, повсякденне життя, «надомники»», самогоноваріння.

Друга світова війна внесла суттєві корективи в повсякденне життя радянського суспільства. Складна економічна ситуація, низька купівельна спроможність населення, безробіття, збільшення кількості малозабезпечених верств населення – ці обставини створювали суттєві перепони на шляху до задоволення потреб в харчуванні і товарах першої необхідності та змушували місцеве населення пристосовуватися до скрутних побутових умов і вибудовувати власні стратегії виживання. За таких обставин набула поширення спекуляція, суть якої зводилася до продажу дефіцитних товарів й отримання прибутку з різниці між витратами на закупівлю або виробництво товару і роздрібною ціною. Виникала необхідність у винайденні способів, за допомогою яких можна було знайти необхідний товар і заволодіти ним. Спекуляція стала одним із явищ повсякденного виживання населення і пристосування до нелегких умов життя, що надає цій проблемі в рамках історії післявоєнної повсякденності особливої актуальності.

В історіографії проблема спекуляції не знайшла комплексного висвітлення. Зокрема, в роботі С. Богданова [1] показано спекуляцію як один із найпоширеніших господарських злочинів в СРСР у перші післявоєнні роки, проаналізовано основні причини стійкого відтворення її в радянському суспільстві на різних етапах його історії, з'ясовано особливості цього явища в 1945–1953 рр., схарактеризовано соціальний склад спекулянтів, а також заходи Радянської держави у боротьбі з ними. Останнім часом активізувалося вивчення історії повсякденності радянського суспільства повоєнного часу. Зокрема, Т. Вронська проаналізувала проблеми життя та побуту міського населення на визволеній території України в період Другої світової війни [2]. І. Перехрест визначила збитки, завдані окупантами здоров'ю населення та всій системі медичного обслуговування [21]. Л. Ковпак узагальнила відомості про соціально-побутові умови життя населення України у повоєнний період [19]. О. Ісайкіна детально описала побут і дозвілля городян у 1945–1953 рр., приділивши особливу увагу повсякденним практикам [17]. Окремі аспекти повсякденності саме чернігівців висвітлено в роботах А. Карнабіди [18], М. Яцури [24], І. Єдомахи [25],

© Савицька Оксана Олександрівна – аспірант кафедри археології, етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

В. Леуса [20], В. Руденка [22] та В. Сапона [23]. Головну увагу автори зосередили на процесах відбудови міста та відновленні міської інфраструктури. Натомість залучення нових документів уможливлює розкриття маловідомих сторін реалій повсякденності повоєнного Чернігова, зокрема спекуляції як однієї з складових стратегій виживання.

Після визволення Чернігова від фашистських загарбників 21 вересня 1943 р. місто почало переходити на мирні рейки життя. Через пріоритет забезпечення потреб фронту, в тилу склався значний дефіцит товарів. Нестача харчів, одягу, взуття та брак товарів першої необхідності обумовили спосіб життя городян на звільнених територіях – люди постійно знаходились у пошуку засобів до існування. У таких умовах поширювалася спекуляція.

Чернігівською обласною прокуратурою було проведено узагальнення справ про спекуляцію з 1 січня по 1 липня 1944 р., в результаті чого було визначено найбільш розповсюджені предмети спекуляцій [6, арк. 82]: промтовари (трикотаж, взуття тощо), продтовари (цукор, сода, сіль, мука), галантерея (нитки, голки), медикаменти, самогон. Спекулянтами на ринках часто-густо були інваліди війни, які фізично не могли працювати і були вимушені вишукувати альтернативні способи заробітку на прожиття; дружини військовослужбовців, на утриманні яких були малолітні діти; переселенців з інших областей, особливо з Москви, які привозили з собою дефіцитні товари; працівники торгівлі, які займалися скуповуванням та перепродажем дефіцитних товарів; безробітні, що не мали засобів для існування та ін. Усі категорії спекулянтів користувалися своїми особливими схемами, зважаючи на власні можливості та потреби споживачів. В основному спекуляції промисловими та продовольчими товарами мали місце за рахунок скуповування дефіцитних товарів першої необхідності у Москві, Ленінграді, Києві та інших великих містах [8, арк. 13].

Зокрема, у червні 1944 р. на ринку Чернігова при спробі продажу промислових товарів був затриманий мешканець м. Химки, що у Підмосков'ї, Мирський, у якого було вилучено 42 метри тканин, трикотажних товарів та 15000 крб., виручених за проданий товар. Слідством було встановлено, що Мирський, працюючи на посаді директора клубу авіазаводу, отримав від дирекції заводу свідоцтво про відрядження до Чернігова, нібито за сімейними обставинами, а фактично прибув з метою спекуляції разом зі своєю тещею пані Федосєєвою. Після арешту Мирського і Федосєєвої до Чернігова прибув представник заводу Тікунов, який привіз правоохоронцям клопотання від директора підприємства про звільнення Мирського з-під варти. Отримавши відмову, наступного дня Тікунов був затриманий на ринку Чернігова при спробі продати промислові товари. При арешті у нього було вилучено 72 метри тканин, 20 одиниць трикотажних виробів та 11000 крб. [6, арк. 82 зв.].

Безробітні Лобко та Дюба займалися спекуляцією сірниками, які вони купували в м. Ново-Бєліці Гомельської обл. і продавали партіями по 200-300 коробок вартістю по 2 крб. за коробку. При обшуку в квартирі Лобка було вилучено 2500 коробок сірників. Слідством було встановлено, що протягом 1947 р. вони вдвох привезли в м. Чернігів 20000 коробок сірників [15, арк. 23].

Чернігівець Тарасенко систематично їздив до Мінська, де купував дріжджі по 10 крб. за кілограм, а на ринку в Чернігові перепродував їх по 40–50 крб. за кілограм. При обшуку в нього вилучено близько 13 кг дріжджів [15, арк. 72–73].

Значна кількість продовольчих і промислових товарів викрадалася з баз чи торгових точок і перепродувалася через спекулянтів [14, арк. 25]. Наприклад, директор культбази обласного споживчого союзу Браверман, товарознавець Стародумов та завскладом культбази Даниленко за домовленістю викрали з бази шкільні зошити, швейні машини, велосипеди, фотопапір та ін., частину з яких продали своїм приятелям, а частину – на ринку через спекулянтів. Протягом листопада та грудня 1947 р. ними було вкрадено 4000 шт. зошитів, які були продані на ринку м. Чернігова по 2 крб. за зошит [15, арк. 20].

Місцева жителька Кузнєцова, маючи патент на торгівлю дрібною галантереєю, продала за завищеними цінами більше 300 метрів тканин і 200 котушок ниток, украдених зі складу. Чернігівка Лопата також мала патент на торгівлю галантереєю, а займалася скупкою виробів з золота [6, арк. 83].

У роки війни досить широкого розповсюдження набула торгівля медикаментами. Подібна незаконна та безконтрольна торгівля тоді вважалася явищем соціально-небезпечним. Крім того, перепродаж медикаментів сприяв їхньому розкраданню з лікувальних закладів та аптек й зловживанню ними [10, арк. 1].

Окремою групою спекулянтів були посадові особи, які мали додаткові можливості для спекуляцій. Як правило, спекуляції у виконанні цих осіб були в особливо великих розмірах. Так, безробітні мешканки Чернігова Красиловець та П'ята в 1946 р. займалися спекуляцією тканини та мила у великих розмірах. Перебуваючи у змові із завідувачем бази Островським та завідувачем магазину Дрончак, вони приймали вкрадену тканину та мило і реалізовували їх на місцевих ринках [8, арк. 17].

У період нормованого постачання особливе місце посідала спекуляція та зловживання в справі розподілу та видачі продовольчих та промислових карток, якою займалися співробітники органів торгівлі, карткового бюро та споживчої кооперації [11, арк. 57]. Зокрема, в 1947 р. завідувач магазину Гольдберг за домовленістю з контролером міського карткового бюро Целіком займались крадіжкою отоварених талонів на хліб, цукор, жири та м'ясо. Викрадені талони вони повторно отоварювали, а отримані продукти привласнювали. Ними було вкрадено талонів на 420 кг хліба, 48 кг цукру, 40 кг жирів, 24 кг м'яса [8, арк. 106].

Співробітниця обласної санітарно-епідеміологічної станції Зелінська була уповноважена адміністрацією отримувати в міському картковому бюро картки для працівників, а також отоварювати їх і відпускати хліб. Виконуючи ці доручення, Зелінська вписувала до відомості на отримання карток осіб, які в установі вже не працювали, а також не здавала в карткове бюро картки, вилучені у осіб, які були звільнені з роботи. На отримані таким чином картки Зелінська отоварювала хліб. Крім того, при відпуску хліба співробітникам вона систематично недодавала по 20–25 грамів хліба від 500 грам установленої норми. Всього вона вкрала у держави 329 кг хліба, ринкова вартість якого становила 14160 крб., та у своїх співробітників 438 кг хліба. Крадений хліб Зелінська продавала на базарі по 35-40 крб. за 1 кг. При обшуку у неї було вилучено 22458 крб. [7, арк. 38].

Подібні до спекуляції схеми використовувались посадовцями для оплати підрядних робіт. Дехто з керівників установ та організацій за домовленістю з водіями військових частин перевозили вантажі, за що розраховувалися «натурою» – горілкою, спиртом, пивом. Зокрема, для лікеро-горілчаного заводу Чернігова за період з 4 листопада по 9 грудня 1943 р. на 8 автомашинах, що належали військовим частинам, було перевезено спирт з Шабалинського спиртозаводу, за що дирекція сплатила водіям горілкою та спиртом у розмірі 237 літрів на суму 22322 руб. [6, арк. 5].

В умовах тотального безробіття в перші післявоєнні роки в Чернігові набули поширення та розвитку кустарні промисли (фотографи, лікарі, які займалися виключно приватною практикою [4, арк. 6 зв.], чоботарі, шевці [5, арк. 7 зв] та ін.). Освоюючи різноманітні ремесла, городяни намагалися заробити собі на життя. Приватні торговці займалися переважно дрібною торгівлею з ручних кошиків чи лотків [4, арк. 6 зв.]. Для заняття промислами та торгівлею приватній особі необхідно було зареєструватися і отримати свідоцтво для легальної праці, сплачуючи при цьому доволі значні податки. Для збільшення своїх прибутків значна кількість кустарів та приватних торговців працювала нелегально, приховуючи свої доходи. Частині кустарів вдавалося працювати вдома і в артілі одночасно. Їх називали «надомниками» [4, арк. 6 зв.]. Вони під вивіскою артілі займалися приватним промислом, отримуючи зарплатню та хлібні картки. Зокрема, в 1945 р. загальна кількість «надомників» у таких організаціях Чернігова, як Спецторг, Воєнторг, Промкоопшвей, різноманітних «ОРСах» (відділи робітничого постачання. – **Авт.**) становила понад 300 осіб [5, арк. 8]. Так, в чернігівській артілі «Кооптранс» в якості перевізників лому були працевлаштовані чотири брати Судакови, які від імені артілі систематично купували коней та продавали їх у колгоспах. У колгоспах купували сіно з розрахунку 600 крб. за тонну, а в артіль продавали по 1250 крб. за тонну. За незначний період брати отримали з артілі 251000 крб. незаконного прибутку [16, арк. 36].

«Надомник» Спецторгу чоботар Павленко щомісяця перевиконував план. Однак у ході перевірки було встановлено, що його роботу, згідно з планом артілі, виконували два учні, а особисто він виготовляв взуття для продажу на ринку та на замовлення приватних осіб. Обшуком у нього було виявлено 10 пар взуття, виготовлених ним для продажу [5, арк. 8].

Після війни у Чернігові було відкрито фотографію від імені артілі «Прогрес». Господарем цієї артілі був колишній власник одного з фотосалонів Чернігова Гольдфайн. Членами цієї артілі працювали його брат та син. Обладнання артілі належало особисто Гольдфайну, за що він отримував винагороду. У 1948 р. зазначені члени артілі отримали 51767 крб. зарплати. Крім того, Гольдфайн отримував за завідування фотографією по 300 крб. на місяць. З 1948 р. книжки з квитанціями на виготовлення фотографій до бухгалтерії артілі не здавалися, що красномовно вказувало на факт присвоєння значних коштів [16, арк. 36].

Не менш масштабним засобом спекуляції в роки війни та складні післявоєнні роки було самогоноваріння. Вже в листопаді 1943 р. у Чернігівській області населення в масовому порядку займалося самогоноварінням та спекулювало ним. Владні установи переймалися цією проблемою, враховуючи, що на самогоноваріння витрачалось чимало хліба та цукрових буряків. З огляду на скрутне економічне становище, більшість цієї сировини розкрадалась або приховувалась від здачі державі внаслідок відсутності належної охорони сховищ, а також з місць збирання врожаю цукрових буряків, під час транспортування залізницею [13, арк. 17]. Тому осіб, які займались самогоноварінням з метою збуту, а також виготовленням, зберіганням, ремонтом та збутом апаратів для самогоноваріння, притягували до відповідальності [9, арк. 5]. Під час війни самогон був предметом обміну з військовослужбовцями. Військові міняли на самогон обмундирування, продукти, що були передбачені для постачання особового складу (консерви, цукор, сіль та ін.). Все це породжувало випадки масового розкрадання військового майна та споювання військовослужбовців і зниження дисципліни. Під час пиятик окремі начальники колон, водії затримували своєчасне постачання військам боєприпасів та продовольства. На ґрунті пияцтва траплялись випадки вбивств, тяжких поранень та хуліганства [9, арк. 15]. З огляду на це воєнна рада І-го Українського фронту 15 грудня 1943 р. ухвалив постанову № 00185 «Про заходи боротьби з самогоноварінням», згідно з якою особи, які займалися самогоноварінням та продажем самогону, підлягали арешту строком на 6 місяців або штрафу до 3000 крб. [9, арк. 14]. 22 листопада 1943 р. Чернігівською обласною прокуратурою була ухвалена директива всім міським і районним прокурорам області «Про боротьбу з самогоноварінням». Цією директивою було запропоновано осіб, які займалися приготуванням самогону з метою продажу, а також виготовленням, зберіганням, ремонтом і продажем апаратів для самогоноваріння, притягувати до кримінальної відповідальності [3, арк. 43]. Після закінчення війни самогоноваріння як промисел не зникло. Зокрема, у лютому 1948 р. в Чернігівській області самогоноваріння набуло значних розмірів, а боротьба з ним велась неефективно [13, арк. 3]. Зокрема, в Чернігові спекуляція самогоном набула значних масштабів, проте за перший квартал 1948 р. не було порушено жодної кримінальної справи [14, арк. 22]. Тому постановою Президії Верховної Ради СРСР від 7 квітня 1948 р. за виготовлення та зберігання самогону з метою збуту, а також виготовлення і збут апаратів для виготовлення самогону, було введено кримінальну відповідальність – ув'язнення у виправно-трудовий табір терміном від 6 до 7 років з конфіскацією майна; за виготовлення самогону без мети збуту – позбавлення волі на строк від одного до двох років з конфіскацією самогону та засобів для його виготовлення [13, арк. 28]. Проте навіть такі заходи не покращили ситуації. Розглядаючи в суді кримінальні справи про самогоноваріння, судді зіштовхувалися з тим, що вони не могли достовірно з'ясувати, чи було у підсудних виявлено та вилучено самогон чи закваску, оскільки вони знищувалися без проведення відповідних аналізів. Відтак, часто-густо суд не мав достатніх підстав вирішити питання щодо вини підсудного й не міг покарати його за законом [16, арк. 18].

Проведення грошової реформи в грудні 1947 р. дало поштовх для появи нового виду спекуляції – придбання великих обсягів товарів і продуктів у період проведення реформи з метою заощадження великих сум грошей [13, арк. 4]. Окремі особи, особливо спекулянти, масово скуповували продтовари, передусім ті, ціни на які не знижувалися (горілка, вино, цигарки й ін.), з метою збереження коштів після введення нових грошей. Спекулянти, за домовленістю з працівниками торгівлі, вкладали значні суми грошей старого зразка за нібито куплений товар, щоб згодом отримати гроші нового зразка від реалізації товару. Дехто з працівників торгівлі приховували від обліку товари, які знаходилися в магазинах, показували їх реалізованими, а отримані від спекулянтів кошти вносили як виручку від проданого товару. Користуючись безкартковою торгівлею, траплялися випадки приховування товарів працівниками магазинів від покупців з метою наступного продажу їх спекулянтам [12, арк. 87]. Так, наприклад, директор Чернігівського лікеро-горілчаного заводу Величко після оприлюднення постанови Ради Міністрів СРСР та ЦК ВКП(б) від 14 грудня 1947 р. «Про грошову реформу та відміну карток на промислові та продовольчі товари», прагнучи зберегти власні гроші, викликав до себе завідувача магазином № 21 Міськторгу, який знаходився на території заводу, Демченко і запропонував їй взяти з заводу горілку і продати йому та іншим особам, а гроші здати в касу як виручені від реалізації товару. Пані Демченко дала на те свою згоду. Горілку було продано через склад готової продукції заводу особам, особисто вказаним директором Величком. Сам він уніс на горілку 20000 крб., а пані Демченко – 5300 крб. У результаті цієї оборудки було продано горілки на суму 97996 крб. [15, арк. 76–77].

Таким чином, в умовах повоєнної розрухи та економічного колапсу спекуляція набула свого поширення, зокрема і в Чернігові. Внаслідок того виокремились групи людей, для яких спекуляція стала способом виживання – інваліди, вдови з малолітніми дітьми, діти-сироти та безробітні. Саме вони стали головними «носіями» та «розповсюджувачами» цього явища. Окремою категорією спекулянтів стали нечисті на руку посадовці, які користувались службовим становищем для особистого збагачення. Предметом спекуляції найчастіше ставали товари першої необхідності, на які існував підвищений попит. Значного поширення набула практика «надомництва», яка багатьом кустарям та приватним торговцям давала можливість зловживати своїм становищем. Не менш масштабних розмірів набуло самогоноваріння, яке поступово із способу вироблення продукту на обмін переросло в масове виробництво з метою продажу. Поява цих явищ додатковий раз свідчить про намагання населення пристосуватись до складних реалій повсякденного життя повоєнного періоду. Боротьба зі спекулянтами, розгорнута від часу її перших проявів, особливого успіху не мала, а спекуляція поступово перетворювалась на повсякденну практику й згодом стала неодмінною рисою менталітету.

1. Богданов С.В. Спекуляция в СССР в 1945-1953 гг.: причины, масштабы, особенности / С.В. Богданов // Новый исторический вестник. – № 22. – 2009. – С. 16–21.
2. Вронська Т.В. В умовах війни: життя та побут населення міст України (1943–1945 рр.) / Т.В. Вронська. – К.: НАН України, Інститут історії України, 1995. – 83 с.
3. Держархів Чернігівської області, ф.П-470, оп. 5, спр. 242.
4. Держархів Чернігівської області, ф.Р-90, оп. 3, спр. 5.
5. Держархів Чернігівської області, ф.Р-90, оп. 3, спр. 49.
6. Держархів Чернігівської області, ф.Р-4999, оп. 2, спр. 2.
7. Держархів Чернігівської області, ф.Р-4999, оп. 2, спр. 7.
8. Держархів Чернігівської області, ф.Р-4999, оп. 2, спр. 19.
9. Держархів Чернігівської області, ф.Р-4999, оп. 2, спр. 2676.
10. Держархів Чернігівської області, ф.Р-4999, оп. 2, спр. 2693.
11. Держархів Чернігівської області, ф.Р-4999, оп. 2, спр. 2712.
12. Держархів Чернігівської області, ф.Р-4999, оп. 2, спр. 2725.
13. Держархів Чернігівської області, ф.Р-4999, оп. 2, спр. 2750.

14. Держархів Чернігівської області, ф.Р-4999, оп. 2, спр. 2751.
15. Держархів Чернігівської області, ф.Р-4999, оп. 2, спр. 2752.
16. Держархів Чернігівської області, ф.Р-4999, оп. 2, спр. 2758.
17. Ісайкіна О.Д. Побут і дозвілля міського населення України в повоєнний період (1945–1953 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Ісайкіна Олена Дмитрівна. – Київ, 2006. – 240 с.
18. Карнабіда А.А. Чернігів: Архітектурно - історичний нарис. – 2-е вид., перероб. і доп. / А.А.Карнабіда. – Київ: Будівельник, 1980. – 128 с.
19. Ковпак Л.В. Соціально-побутові умови життя населення України у другій половині XX ст. (1945–2000 рр.) / Л.В. Ковпак. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2003. – 250 с.
20. Леус В.М. Чернігів. Погляд через століття / В.М. Леус. – Київ: «Мистецтво», 1990. – 168 с.
21. Перехрест І.В. Медико-санітарні наслідки Великої Вітчизняної війни для населення України та їх ліквідація у період відбудови (1943–1950 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / І.В. Перехрест; Черкаський держ. технологічний ун-т. – Черкаси, 2007. – 291 арк.
22. Руденок В.Я. Чернигов: из века в век / В.Я. Руденок. – Чернигов, 2007. – 48 с.
23. Сапон В. Вулиці старого Чернігова: історико-краєзнавчі етюди / В. Сапон. – Чернігів: Деснянська правда, 2007. – 128 с.
24. Яцура М.Т. Краєзнавчі матеріали з історії Чернігівщини / М.Т. Яцура. – К., 1968. – 169 с.
25. Яцура М.Т. Чернігів: Короткий історичний нарис / М.Т. Яцура, І.І. Єдомаха. – Київ: Радянська школа, 1958. – 136 с.

В статье раскрыта суть спекуляции как повседневной практики выживания в условиях послевоенной разрухи. Проанализированы разновидности массовых спекуляций в условиях сложной экономической ситуации и низкого жизненного уровня населения. Охарактеризованы стратегии приспособления к условиям жизни путем использования различных спекулятивных схем, которые реализовывало населения в условиях недостаточного и неравномерного потребительского обеспечения в военное время на освобожденных от оккупантов территориях в период послевоенного восстановления.

Ключевые слова: спекуляция, Чернигов, повседневная жизнь, «надомники», самогоноварение.

Oksana Savitskaya (Chernihiv, Ukraine). Speculation as an everyday aspect of Chernigov's life in the post-war decades (1943-1953.)

The article reveals the essence of speculation as of practice everyday survival in the post-war devastation. Particularly marked specificity speculation in war and post-war reconstruction. The article outlined the most common objects of speculation. Outlines the basic sectors of the population who resorted to speculative schemes. Analyzed variations massive speculative schemes in low living standards. Particular attention is paid to the description of speculation by buying deficient of essential goods and reselling them at inflated prices. Separately considered types and features speculation committed by officials. Analyzed speculation and abuse in the case of the issuance and distribution of food and manufactured cards. Highlights the use of speculation by officials to pay for contract work. Considered the illegal scheme of artisans and private traders to make a profit. Separately analyzed making moonshine for sale. Solved speculative schemes during the currency reform in 1947.

Keywords: speculation, Chernihiv, everyday life, «homeworkers», moonshining.

УДК 94 (744)

Микола Тимошик

●

УКРАЇНСЬКЕ СЕЛО ПІД БІЛЬШОВИКАМИ: УСТАЛЕНА ВЕРСІЯ І ПРИХОВАНА ПРАВДА (на архівних матеріалах сіл Ніжинської округи)

Радянська влада на селі дуже слабка. Ми повинні розколоти село на два ворожі класи. Ми зобов'язані розпалити там у селі ту ж громадянську війну, що ми змогли зробити в місті...

Ми підтримуємо спочатку до кінця, усіма засобами, до конфіскації, селян взагалі проти поміщика, а потім (і навіть не потім, а в той же час), ми підтримуємо пролетаріат проти селянства взагалі.
Ленін В. ПЗТ. – Т. 11.

Подаються статистичні відомості про стан господарства товариств власників в українському селі напередодні жовтневого перевороту 1917 року.

Розглядаються три етапи формування в селах краю низових органів радянської влади – сільських виконавчих комітетів (сільрад). Аналізуються перші кроки діяльності цих комітетів.

Ключові слова: жовтневий переворот, становлення радянської влади, сільські виконавчі комітети (сільвиконкоми), сход села, перерозподіл землі, бандитизм, дезертирство з червоної армії.

Читачам, які відносяться до старшого покоління, непросто буде сприймати добутий, осмислений та прокоментований автором цих рядків архівний фактаж у цій статті. Багато в чому він виявиться несподіваним, а місцями і неймовірним. Передусім тому, що промовлятиме до кожного мовою правди. Тієї правди, яка впродовж десятиліть була надійно захована в архівних сховищах. На загал зазвичай перепускалася, мов через сито, правда дозована, а нерідко й викривлена. Озвучувалося, власне, завжди те, що благословлялося авторами написаної в Москві за вказівкою і під контролем товариша Сталіна короткого курсу «Історії ВКП(б)». Усе, що не вписувалося в рамки того курсу або суперечило йому, оголошувалося «наклепом контрреволюційних елементів на радянський спосіб життя».

Попри те, що за роки української незалежності в нас опубліковано немало літератури, яка, за уважного читання, переконливо може зруйнувати немало радянських міфів, розставатися з ними тим, хто все своє свідоме життя був у полоні наступальної радянської пропаганди, направду болісно. Але ж колись треба до цього прийти. Можливо, й після прочитання подібних ось із такого розділу текстів.

Село напередодні окупації більшовиками

Напередодні встановлення радянської влади селяни прагнули налагодити своє життя, поруйноване громадянською війною. Витягнемо з архівних документів кілька статистичних даних, які дадуть змогу змалюваи загальний портрет села.

© Тимошик Микола Степанович – доктор філологічних наук, професор, зав. кафедри видавничої справи та мережевих видань Інституту журналістики і міжнародних відносин Київського національного університету культури і мистецтв.

У Данині, для прикладу, на той час налічувалося 583 двори, де мешкало 3229 осіб. З огляду на тривалі збройні конфлікти чоловіків тут помітно помешало: їх стало 1513 проти 1716-ти жінок. Для порівняння, в Шатурі на 376 дворів кількість населення була майже вдвічі меншою – всього 1712 осіб. Цікаво, що чоловіків було тут більше – 863 проти 849 жінок. Волосний центр Володькова Дівиця в останні десятиліття за темпами розвитку повертав давню славу містечка козацьких часів: 1696 дворів, 8193 осіб (3953 чоловіки та 4241 жінки) [1].

Цікаві дані віднаходимо в «Списку промислових підприємств за волостями Ніжинського повіту та м. Ніжину». Найпоширенішими підприємствами на ту пору в селах були вітряні млини. Ними були вкриті чи не всі можливі природні узвишшя, не засаджені деревами. Саме на таких місцях міряли силу лісостепові вітри та наполегливо розворушували зведені майстровитими руками численні вітряки. Ті своїми могутніми крильми змушували важкі кам'яні жорна крутитися. Так мололи зерно.

У Данині таких вітряків було 22, де працювало 22 людини. Щоб порівняти цю цифру з іншими селами повіту, залучимо дані й про них. У Володьковій Дівиці – 53 (там задіяно було 79 чоловік), у Галиці – 35, Стодолах – 22, Липовому Розі – 17, Шатурі – 12. Найбільше вітряних млинів було в Лосинівці – 122 [2].

Були й свої кузні. У Володьковій Дівиці 5, Данині й Шатурі по 3. Шатуряни ще мали й власну крупорізку [3].

Село не тільки вміло тяжко працювати, а й розважатися. Селяни справляли весілля, народжували дітей. І кожне свято проводили з дотриманням звичаїв своїх пращурів, в національному одязі і з вишитими рушниками.

Особливо колоритно відбувалися в Данині ярмарки. Традиційно, ще від козацьких часів, їх тут проводилося два: влітку і взимку. Літній ярмарок називався Успенським. Час і тривалість його проведення – 3 дні з 13 серпня. То була якраз пора короткого літнього перепочинку: перев'язані снопи ранніх зернових або вже стояли в копах або перевезені до клунь для обмолочення. Селяни влаштовували собі свято. Щоб описати все, що діялося в ті дні на найбільшому в селі, рокитнянському, вигоні (а ярмарки віддавна відбувалися саме там), потрібен окремий розділ. Вийшла б картинка не гірша, ніж на знаменитому Сорочинському ярмарку. Люди за півроку складали кошти, аби гарно поярмаркувати: придбати на осінь і зиму обновки для всієї родини, покатати на «каруселях» дітей (різноманітні атракціони привозили спеціально в село з Ніжина), пригостити малечу солодощами та й самим розважитися.

Другий, зимовий, ярмарок у Данині також називався Успенським. Він не мав точно встановленого дня, бо був прив'язаний до щорічного церковного календаря: з понеділка на другий тиждень Великого Посту. Тривалість зимового ярмарку також була три дні [4].

А як же в сусідів?

У Володьковій Дівиці також щорічно проходили два ярмарки. Щоправда, назви вони не мали: були просто дівицькими. А в Лосинівці ярмаркували тричі: з понеділка першого тижня Великого Посту (три дні), Костянтино-Оленинський з 21 травня (три дні) та Різдвяно-Богородицький з 6 по 8 вересня. У Ніжинському повіті, крім перелічених вище, ярмарськовими були також села Талалаївка, Сальне, Галиця, Макіївка, Рівчак. У носівському кущі – Мрин, Стодоли, Плоске, сама Носівка [5].

Багато данинців, маючи від природи дар до співів, об'єдналися довкола новопосталої в 1919 році «Просвіти», де організувався народний драматичний театр, що давав і вистави, і концерти. І не лише в своєму селі. Так, за даними архівної довідки, драмтеатр готував за рік до п'яти спектаклів. Такий театральний осередок діяв і у волосному центрі [6].

На жаль, все, що набувалося десятиліттями, що свято передавалося від батьків, незабаром буде визнане новою владою як пережиток минулого й поступово не лише ліквідовуватиметься, а й витравлюватиметься з пам'яті новонароджених поколінь.

Постання сільвиконкомів: березень-травень 1920-го

Перші представницькі органи нової для українських селян радянської влади були

створені на Чернігівщині лише у березні 1919 року. Цьому передували драматичні події в Україні, пов'язані з останніми спробами Української Народної Республіки захистити новопосталу Українську державу від зазіхань Москви. У січні 1919 року, у результаті кривавого бою під Крутами, послані з Москви Леніним озвірілі війська генерала Муравйова знищили 300 юних і високопатріотичних захисників УНР – не обстріляних ще студентів київських вишів – і взяли прямий курс на захоплення Києва. 25 січня уряд УНР приймає рішення про евакуацію своїх установ із столиці: на початку – до Вінниці а згодом – до Кам'янця-Подільського.

Втім, тоді в селах Ніжинської округи нові більшовицькі управлінські органи – сільські виконавчі комітети Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (скорочено – сільвиконкоми) – були створені лише на папері. Розгорнути свою діяльність вони не змогли через повсюдний спротив селян більшовицькій владі. Від лютого 1917 року тут, як і по всій центральній Україні, симпатії до Української Центральної Ради явно переважали. Фактично ще до і після денікінського порядкування в краї (від літа 1919 до січня 1920 року) проукраїнські, пропетлюрівські погляди продовжувала поділяти більшість населення краю.

З полишенням території краю проросійських військ армії генерала Денініна, метою якого було відновлення Російської царської, але аж ніяк не Російської радянської імперії, та із знекровленням об'єднаних військ Української та Західно-Української республік, більшовики від січня 1920 року заповзято й поспішно почали створювати свої органи влади на місцях.

На відміну від минулих часів, коли будь-яке важливе питання життя громади вирішувалося колегіально і винятково лише на загальних сходах села, більшовицька влада від початку знехтувала цим із давніх-давен заведеним українцями ефективним демократичним органом самоуправління. Скажімо, в Данині це робилося таким чином.

Пізно ввечері 4 березня 1920 року в село прибуває уповноважений від Ніжинського революційного комітету (прізвище в архівних документах не зазначено) і фактично напівлегально скликає в приватному домі кількох данинських активістів – прихильників більшовиків. Про те, що це відбувалося саме так (не для широкого розголосу й раптово, без попередніх обговорень і прилюдних виборів), свідчить перший протокол засідання так званих делегатів Данинської сільської ради, в якому невідомий писар дивом зафіксував для історії час проведення цього поспішного заходу – «7-ма година вечора 4 березня 1920 року». Зважаючи ще на зимовий час, в селі була тоді суцільна темрява.

Згідно з цим протоколом, на пропозицію представника нової влади з повіту слухали від нього одне питання: про вибори Данинського сільського виконкому. У постановній частині цього протоколу зазначено:

«Рада депутатів одноголосно постановила обрати Головою Данинського сільського виконкому Зота Федорова Перепелицю і членом виконкому Євдокима Устинова Вовкогона. Секретаря ж виконкому призначити, за згодою ради, тимчасово Хому Хлібика [7]. Втім, новий виконком на чолі з «обраним» головою так і не встиг розпочати щось робити. Через два тижні, 21 березня, уповноважений ревкому з Ніжина знову прибуває в Данину. І знову ставиться питання про вибори голови Данинського сільського виконкому.

У протоколі фіксується дещо туманна, скорше, втаємничена для загалу, причина таких швидких перевиборів. Цитую мовою оригіналу: «...вместо сильно заболевшего председателя Зота Перепелелицы». Як свідчитимуть наступні переглянуті автором архівні документи, «хвороби» і «сімейні обставини» стануть головними причинами частих превиборів голів сільвиконкому в цьому селі на перших порах ствердження радянської влади. Новим, уже другим за останні два тижні, головою сільвиконкому обирається Сидір Федорович Процько, а членом виконкому Феодосій Михайлович Дворський [8].

Другий голова від більшовиків попрацював у селі трохи більше місяця.

29 квітня того ж року – нове засідання данинських депутатів із старим порядком денним: вибори нового голови. Цього разу причини дочасного складання повноважень не вказуються. У протоколі коротко фіксується: «Депутати Данинської сільської Ради одноголосно постановили обрати головою сільського виконкому Олександра Денисова Дворського і членом такого Михайла Филимонового Процька» [9].

Третій голова також нічим примітним не міг проявити себе. Не встиг, бо його повноваження не тривали й двох тижнів. Більшовицька влада на кілька місяців припинила свою діяльність через вимушене полишення нею 7 травня Києва в результаті спільного походу проти московського поневолення України об'єднаних військ УНР і Польщі.

Цікаво, що в оглянутих вище перших протоколах сільвиконкому не вдалося з'ясувати, якими за кількісним і персональним складом були ті виконкоми. Кругом ідеться лише про перших двох осіб – голову та члена виконкому.

Таким чином, від початку травня до початку серпня 1920 року в Данині, як і в інших селах Чернігівщини, ніякої влади не було.

Відновлення сільвиконкомів: серпень 1920-го

Героїчна доба Визвольних Змагань українців за свою волю, національні, державні й політичні права у другій половині 20-х років минулого століття добігала кінця. На Лівобережжі і в Центральній Україні, воюючи попеременно то з більшовиками, то з денікінцями, порядкували отаманські загони українських повстанців, які створювали незалежні від московських більшовиків чималі українські території на зразок Холодного Яру під орудою Чорного Ворона на Черкащині чи Олевської республіки під проводом отамана Тараса Бульби-Боровця на Житомирщині, чи такої ж вільної від більшовиків території на Поділлі під керівництвом Якова Гальчевського. Низка населених пунктів Київщини підпорядковувалася загонам отаманів братів Соколовських, а після смерті останнього брата повстанський рух очолила їх сестра Олеся, яка увійшла у новітню українську історію під іменням отаманші Марусі. Багато вихідців із Ніжинської округи, зосібно і з Данини, брали активну участь у цьому повстанському русі.

Тим часом уряд Української Народної Республіки, після неодноразових змін місць свого тимчасового розташування (Фастів, Вінниця, Тернопіль, Підволочиськ), від кінця 1919 року опинився на українсько-польському прикордонні, у Кам'янці-Подільському. До липня 1920 року тут продовжували працювати українські державні установи, банки, фабрика цінних паперів, освітні заклади (школи, училища, університет), виходили урядові українські газети, тривав процес відродження Української церкви, ширилася наукова й культура робота.

Утім, військово-політична обстановка складалася так, що 21 листопада 1920 року армія Української Народної Республіки під натиском переважаючих у силі радянських військ переходить за Збруч і опиняється на території Галичини, яка на той час перебувала у складі Польщі. Тоді ж залишки уряду УНР – апарат Головноуповноваженого УНР під проводом міністра освіти і віровизнань Івана Огієнка – змушені були покинути назавжди напівзруйнований війною Кам'янець-Подільський. Це була остання, знекровлена духовно і фізично, столиця так і не ствердженої в черговий раз багатолітньої мрії українців про свою власну, Українську, державу.

Запроваджені більшовиками в селах Лівобережної України від січня 1920 року радянські сільвиконкоми, які припинили свою діяльність у травні, стали поступово відновлюватися в серпні того ж року. Таке відновлення відбувалося у специфічних для більшовиків умовах: з одного боку, відсутності зовнішніх загроз (білогвардійські війська Денікіна відступили на схід, а армія УНР була витіснена на Захід), але з іншого боку, наявності реальних загроз внутрішніх. Розчаровані першими наскоками грубої більшовизації свого життя селяни більшості сіл продовжували не довіряти новій владі.

Схоже, що радянська влада винесла цього разу перші уроки й надалі стала діяти розважливіше.

На 8 серпня 1920 року, згідно із вказівкою з волості, в Данині скликався загальний сход села. Сюди заздалегідь прибули двоє високих чинів: уповноважений від Ніжинського повітового виконкому Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів товариш Сімаков і член Володьково-Дівицького волосного революційного комітету товариш Крапив'янський.

Першому на сході дали слово товаришу Сімакову. Основні тези приїжджого виступаючого були побудовані на риториці передових статей тодішніх радянських центральних газет. риторика приїжджого виступаючого була Йшлося про те, що вороги радянської влади і всіх трудящих уже розбиті червоною армією і що в селі віднині радянська влада встановлюється на всі віки. Для того, підкреслив оратор, щоб і ваше село розпочало побудову нового соціалістичного суспільства, що базуватиметься на справедливості і владі самих трудящих мас, ви маєте нині на сході обрати до сільвиконкому своїх представників. Відповідно до кількості населення села, у сільвиконкомі мало бути 27 депутатів.

Така ж кількість владних представників села для багатьох була незвичною.

Далі представник повітової влади зачитав довгу Інструкцію про процедуру виборів. Селяни, за давньою звичкою, стали щось уточнювати щодо кількості, порядку висунення й обговорення кандидатур. Однак головуючий поспішив зачитати вже підготовлений напередодні й погоджений у волості список. Громаді не залишалося нічого робити, як мовчазно проголосувати за той список. То був один із найкоротших, найнудніших і найостанніших сходів за всю історію Данини.

Того ж дня, уже поза сходом, на першому засіданні сільвиконкому уповноважені провели процедуру виборів голови і секретаря сільвиконкому із числа депутатів, кандидатури яких були напередодні узгоджені в повіті. Головою сільвиконкому став Євмен Кошма, а секретарем – Пилип Подолянко [10].

Складали списки людей, коней, ременанту

Мало не щодня посильні із волості приносили скопійовані волосними писарями для кожного села (телефонного зв'язку в селах тоді ще не було) письмові вказівки повітового начальства щодо підготовки різноманітних статистичних даних у розрізі окремого господарства. Більшовики прагнули мати повну картину того, що і скільки може дати державі кожне велике й мале село.

Перша вказівка, що надійшла на початку квітня, стосувалася складання «Списку коней по селу Данина Володьково-Дівицької волості». Список цей мав робитися за певною формою: прізвище та ім'я власника, масть і прикмети коняки, примітки, наявна упряж (із детальним переліку її складових) і міститься на 25 сторінках архівної справи. Дещо прокоментуємо його.

Кінь для українського селянина віддавна був йому незамінним помічником, другом і годувальником родини. За умов відсутності будь-якої техніки для обробітку землі, саме кінь ставав тією рятівною тягловою силою, за допомогою якої виконувалися всі польові та транспортні роботи. Господар без коняки, казали в нашому селі, що корабель без вітрил.

Переважна більшість данинських господарів мала в своєму розпорядженні одну-дві коняки. Найбільше – чотири, було в Мозгового Василя. На початок 20-х років минулого століття загальна кількість коней у селі становила цифру 425. Із цих більш ніж чотирьох сотень коней робочих було лише 250 (так показано в довідці сільради), неробочих – 54. Лошат до одного року – 34, від одного до двох років – 30. У примітках здебільшого зазначалося, що гніда чи вороний нічим не хворіли [11].

Цікавою є статистика про наявну в дворах данинців іншу худобу: корів молочних – 270, немолочних – 85, телят – 26, бичків до восьми років – 14, овець – 260, свиней – 300 (старше року – 20, до одного року – 165, поросят – 115). На все село нарахували три бугаї та три робочі воли [12].

Щоб з'ясувати, багато це чи мало в розрізі великого українського села (а Данина

віддавна вважалася в окрузі великим селом), варто поглянути на статистику його мешканців. Після громадянської війни тут налічувалося 456 дворів, у яких мешкало 4115 чоловік: 1902 – чоловічої статі, 2213 – жіночої [13].

Повнішу картину про соціальний і майновий стан селян дають «Статистичні дані про осіб, які мають право бути обраними по сільських радах Носівського району на 1921 рік». Такі дані владі слід було мати під руками передусім для того, аби не допустити в місцеві депутати людей заможних, грамотних і авторитетних у громаді (а такими з давніх-давен були справжні господарі, на яких від перших років радянської влади комуністичні ідеологи навісили ярлики «куркулів»).

Загальне число данинців, що мали право голосувати в нових органах радянської влади, наближалося до півтори тисячі (точніше – 1434), з них – чоловіків – 708, жінок – 726. Показово, що на кінець 1920 року в селі було лише два комуністи. Це ще раз потверджує висловлену раніше тезу про те, що симпатій до принесеного Москвою на штиках гвинтівок нового ладу в селі не було.

Майновий рівень мешканців цього села найперше характеризують дані про наявність у кожного земельної власності. Тих, хто не мав у своєму розпорядженні жодного наділу, в селі не було. Виборців, що мали до трьох десятин землі, було 414; від трьох до п'яти десятин – 727 чоловік, від п'яти до десяти десятин – 254. Понад десятьма десятинами володіли 39 чоловік. Не мали зовсім коней – 721 виборець, мали по одній коняці – 603 [14].

Отож про колишню заможність данинців, яка віддавна викликала заздрість у сусідів (найбільша і найкраща на округу церква, щедро утримувані власним коштом школа-палац «від Скорини» та сільське народне училище, резиденція благочинного округу, найбільші прибутки церкви, найсолідніші пожертви громади в єпархії на богоугодні справи) можна буде відтоді й на майбутнє говорити з жалем, що все це – лише в минулому. Подана вище статистика говорить про невтішне.

Уже під кінець весни 1920-го сільвиконком у поті чола «дотягував» для передачі «нагору» інші списки. Скажімо, влада вимагала дані про кількість та стан криниць у селі. Із цим завданням за один день не впораєшся. Адже слід було на місці обстежити кожну криницю в аршинах за двома показниками: до початку води та обсяг самої води за кількома показниками – до 7-8, до 5-7, до 3-5, до 1-3 аршин. Стан криниці (дуже добрий, добрий, середній, поганий) визначався за її глибиною. Оцінку «погано» отримували ті криниці, глибина до води яких становила до п'яти аршин, а висота води – менше двох аршин. Тут данинська статистика у цілому не дотягувала до норм: таких «поганих» у селі виходило більшість криниць. Усіх же їх в індивідуальних господарствах селян налічувалося 241 (це на 456 дворів). Одна криниця в центрі села (біля колишнього священичого дому, що в радянські часи став медичною установою) отримала статус колективної. До революції її вважали церковною [15].

Ще один обов'язковий список, який слід було готувати терміново: орні землі й випаси, посіви за видами культур та їхній стан. Цифровий ряд із цього блоку також спонукає до роздумів і порівнянь. У 1920 році в Данині було засіяно під яровими: ячменем – 94 десятини, вівсом – 534, просом – 65, картоплею – 122, конюшиною – 30. З минулорічної осені житом – 738 десятин. Через негоду загинуло 86 десятин майбутнього врожаю. На початок 1920 року данинці володіли 2248 десятинами землі. З них 438 використовувалися як луки для випасів худоби [16].

Дещо інші показники відшукуємо ще в одному «земельному» документі – «Дані про землі, якими володіють громадяни Данини». Тут характеристика земельної власності подається за такими показниками (в десятинах):

1. надільної власності – 1495,
2. раніше придбаної через банки – 1083,
3. з економії княгині Долгорукової – 140,
4. Кудлая – 113,
5. Редченка – 45,
6. Ковалевського – 45,
7. Швидкого – 32.

Всього – 2951 десятина.

Із 1495 десятин надільної власності кілька років тому 85 десятин перейшло у власність Шатури. Це сталося після того, як один громадянин Данини подарував цю кількість землі своїй доньці, яка вийшла заміж за шатурярнина і перейшла туди на постійне місце проживання. Ще 68 десятин землі з другого пункту (земля, придбана через банки) спредковіку данинської землі відійшло до Лосинівки в результаті купівлі її тамтешнім власником. Усього данинці втратили 153 десятини. За мінусом цього показника напередодні колективізації у власності данинців перебувало 2798 десятин орної землі. Населення Данини, «спільно з прибулими із заводів та Сибіру» налічувало 3247 душ [17].

Тут слід зазначити, що так звані земельні списки від 1920 року постійно оновлювалися й уточнювалися. З роками, аж до початку колективізації, ці статистичні дані влада особливо контролювала. Сільвиконкоми щороку подавали до повітового центру списки власників господарств із детальною характеристикою їхньої земельної власності. Так, згідно зі складеним у 1922 році «Списком громадян села, за якими закріплена земля в дев'ятилітнє використання» (список налічував уже 597 селян-власників), всього за мешканцями Данини було закріплено «різнодохідної» землі 31707 десятин 1495 сажнів. З них землі при садибах – 256 десятин, орної – 2599 десятин 2295 сажнів і сінокосів – 341 десятина 400 сажнів [18].

Більшість данинських господарів мало в своєму розпорядженні від однієї до п'яти десятин землі. За новими тимчасовими радянськими нормами (діяли до початку колективізації), кожне господарство мало мати не більше 6,5 десятини орної землі і 1,5 – сінокосу. Отож влада методично готувалася до обмеження діяльності працьовитих і результативних землевласників. Таких у селі було кілька. Скажімо, в списку за числом 100 значиться Іван Петрович Мозговий, на утриманні якого у дворі числилося дев'ять душ. Він володів понад десятьма десятинами орних та трьома десятинами сінокосів. Отож такий господар першим потрапляв до майбутніх «розстрільних» списків тих, яким не належало бути в селі [19].

І ще кілька цікавих даних. Про рівень освіти: неграмотних (які не вміли ані читати, ані писати) у Данині на той час було 854 чоловіки. Тих, хто мав домашню середню освіту, – 570. З вищою освітою не було жодної людини [20]. Промовистими є дані про національний склад населення. У графах «великоросів», «білорусів», «поляків», «євреїв» стоять прочерки. Всі 1414 чоловік, які мали право голосу, однозначно відносили себе до української нації.

Останні дані потребують у цьому місці короткого коментаря. Про те, що більшовики від початку поставили ціль послідовно русифіковувати невпокорених українців, свідчить немало фактів. Один з них – спонука фактично неграмотних селян писати різноманітні папери (заяви, скарги, прохання, судові позови тощо) до вищестоящого начальства виняткова російською мовою. Всі письмові вказівки з губернії, повіту та волості надходили в село лише російською. Нею також від самого початку зобов'язували вести всі протоколи сільвиконкому.

На цю вказівку данинці відреагували відразу, хоча й неохоче. Низка писаних від руки скарг і прохань до влади, якщо вони оформлялися не писарями волості, а місцевими сусідами, що бодай елементарно розумілися на грамоті, рясніють мовними покручами недоладно оформлених українських слів на російський лад. А от із деяких інших сільських виконавчих комітетів повіту такі протоколи на початку виконувалися та подавалися для перевірки в повіт усе ж українською мовою. На це влада відреагувала миттєво. Вже в серпні 1920 року в усі села були надіслані вирізки-копії «Инструкции для заполнения бланков протоколов», яка була надрукована для обов'язкового виконання на місцях у московському журналі «Власть Советов» ще у 1918 році (число 26). Протоколи пропонувалося записувати на половині сторінок аркуша у такий спосіб: ліворуч – назва обговорюваного питання, праворуч – змістова суть; мова записів мала бути лише російською [21].

То був один із складників русифікаторської політики Москви. Він і через кілька нових поколінь вихідців із села дає результати. Нині маємо значний прошарок молодих українців, які бездумно нехтують одним із головних чинників національної

гідності – повсюдне і вільне використання мови свого народу, іменем якого названа держава.

Як жило в ту тривожну пору село і які рішення розглядав наспіх створений сільвиконком, голову якого перманентно вибирали? В архівній теці, що носить назву «Накази і постанови Чернігівського губвиконкому, Ніжинського повітвиконкому про обкладання громадян трудгужподатком. Списки платників трудгужподатку і опис майна церкви села», знаходиться немало інших документів, за допомогою яких можна з максимально точною історичною достовірністю відтворити окремі картинки життя на селі цієї доби.

Бандитизм

Окрім суцільної розрухи, викликаної жовтневим переворотом та громадянською війною, яка все ще не затихала, найстрашнішим тогочасним явищем для українського села був бандитизм і неконтрольована ніким вольниця. Кожен хотів робити те, що йому заманеться: грабували, крали, вбивали.

Варто навести лиш одну із десятків, сотень заяв, які стали надходити до новоутвореного органу сільської влади в цю пору. Судячи зі стилю викладу змісту заяви, можна зробити висновок, що її допомагав скласти неграмотній селянці той, хто мав писарський досвід:

«До Данинської сільської Ради від громадянки Процько Степаниди. Заявляю, що сьогодні вночі невідомими особами в мене було здійснено крадіжку. Украдено 4 пуди борошна, 3 пуди жита, конопляного насіння – 1 пуд. Прошу вжити заходів до розшуку вкраденого, оскільки більше в мене нічого не залишилося для прогодування, і до розшуку злодіїв, яких слід притягнути до законної відповідальності» [22].

Винесену в квітні 1920 року на обговорення депутатів Данинської сільської Ради гостру проблему боротьби з бандитизмом у селі було сформульоване так: «Питання про банду злодіїв, яка діяла щоночі в селі Данині і вжиття заходів до знищення такої».

Постанову із цього питання також слід процитувати: «Депутати сільської Ради постановили з цього числа у випадку спіймання на місці злочинця там же на місці, без всякого суду, знищити. Якщо ж злодія не буде на місці затримано і знайдуться в нього вкрадені речі, то негайно арештовувати і передавати в м. Ніжин відповідній владі, а осіб, які будуть помічені в приховуванні злодіїв і речей, все їхнє майно реквізувати і розподілити на розсуд Ради» [23].

В окремому пункті цієї постанови йшлося про необхідність ознайомлення з рішенням Ради на сільському сході. Це свідчить про те, що на початках своєї діяльності представники радянської влади від данинської громади справді не могли уявити запровадження в дію будь-якого рішення без думки всієї громади.

Утім, цей, чи не перший, документ, вчинений від імені влади більшовиків, уже несе на собі печать революційної безапеляційності й нереальності в частині його виконання. Ну як можна, скажімо, злодія «негайно арештовувати і передавати в м. Ніжин відповідній владі», якщо його «не буде на місці затримано»?

Із червоної армії масово втікають селяни

Другою проблемою для нової влади було масове дезертирство селян із рядів червоної армії. Ці факти раніше офіційною владою ретельно приховувалися, натомість бравурно звучали зі сторінок компартійної преси фальшиві сюжети про переможну й одностайну радянську ходу влади й народу. Проте архівні документи засвідчують протилежне. Насильно забрані із сіл до лав радянської армії молоді мужчини і юнаки масово розбігалися по домівках. Там, у казармах чи похідних умовах, їх косив тиф, чума, недоїдання; лякали приниження, знущання новопоставлених, замість старої гвардії офіцерів, політпрацівників.

Як це робилося в Данині – мовою архівного документа. 29 березня 1921 року з Володьково-Дівицького волосного воєнного відділу на адресу Данинського сільвиконкому прийшла ось така письмова записка зі штампом цього відділу:

«Вислати в Волвоєнвідділ: Мозгового Івана Петровича, Шимку Андрія

Павловича, Подолянка Якова Петровича, Процька Феодосія Трохимовича, Федоренка Нестора Євменовича, Максименка Лева Івановича, Литвина Івана Євменовича, Клименка Тихона Петровича, Калюжного Дем'яна Юхимовича, Івасенка Герасима Савелійовича» [24].

Жодної причини чи приводу щодо цього «висилання» в записці не вказувлося. Тому молоді чоловіки прибули туди без речей, продуктів навіть не підозрюючи, що їх відразу відправлятимуть до радянського війська. Таких термінових викликів надійло в село ще кілька.

В архівах зберігається немало «депеш» із повітового центру, переданих до волосних виконавчих комітетів про необхідність затримання й передачі під суд тих вояків, які не витримували нелюдських умов перебування в новій армії і тікали в рідні сторони. Ось одна з них, надіслана 6 травня 1920 року:

«Володьково-Дівицькому виконкому. Пропонується вам негайно арештувати і перепровадити в Комдезертир мешканців В-Дівицької волості с. Данини Авраменка Захарія, Кулика Василя, Риндю Мойсея, Литвина Андрія, Олійника Пантелія. Предком Правдяк» [25] Слідом за цим, у часовому проміжку один тиждень (15 травня), до Володькової Дівиці надходить ще одне розпорядження: до згаданих вище прізвищ додається ще Вискірко Леонтій. У цьому документі, окрім вимоги негайного допровадження їх до комітету у справах дезертирів, прописується ще й первинна міра покарання: «виключити із всіх пайків – як грошового, так і земельного» [26]. Що означало таке покарання для сім'ї такого бідаки, можна лише уявити.

Червона армія була настільки дезорганізованою, що воєнному керівництву не залишалося нічого роботи, як розпорошити своїх представників по селах з метою арештів утікачів та поверення їх знову до казарм. У червні 1921 року Данину «прочісував» взвод командира першої роти шостого полку Назарова. Їхній «улов» – кілька данинських чоловіків, які не захотіли служити в більшовицькій армії, повернулися додому. Серед упійманих – 30-річний Іван Мозговий, який вимушено покинув казарми через вагітну дружину з однорічним сином на руках. Результатом обшкуку в його хаті став ось цей документ:

«Акт. 21 червня 1921 року

Я, командир взводу 1-ї роти 6-го полку Назаров, у присутності голови Данинського сільревкому О. Дворського і члена комосередку М(?) Дворського, проводили конфіскацію казенного майна у дизертира як не маючого документів, мешканця села Данина Володьково-Дівицької волості Мозгового Івана Петровича. При ньому виявилося наступне: шинель – 1, ботинки – 1 пара, літня гімнастерка – 1, натільна сорочка – 1, фуфайка – 1, шапки – 2, чоботи – 3, старі в'язані шкарпетки – 1, в чому й розписуємося» [27].

Зважаючи на загрозливі для держави масштаби дезертирства та бандитизму, керівництво повіту 18 липня 1920 року проводить у Ніжині нараду працівників повітового воєнного комітету та представників волосних воєнкомів. На цій нараді для безумного виконання на місцях було прийнято таке рішення. Кожне село волості належало було розбити на десятки дворів. З кожного цього десятка мав бути призначений відповідальний домовласник. На нього покладалася сувора відповідальність: про будь-який факт переховування дезертира і наявність факту бандитизму на території цієї десятки дворів негайно повідомляти у волость. За переховування дезертира всі десять дворів підлягають трибуналу. Цей каральний документ підписали начальник Ніжинського повіту Сивий та повітовий комендант Зубков [28].

Змучені й розчаровані за роки хаосу й розрухи сляни зазвичай ставали на бік тих, хто не хотів носити червоноармійські шинелі. Без міцних чоловічих рук українське село вигибало. Люди вдавалися до різних форм, аби захистити своїх односельців від неминучої розправи більшовицьких клмісарів. В архівних теках зберігаються написані від руки і завізовані печаткою Данинського відділення Товариства «Просвіта» такі посвідчення:

«1921 рік, 6 лютого.

Посвідчення

Особи як-то: Татаренко Михайло Григорович, Мірошних Демид Сергійович, Кулик Андрій Юхимович, Кательницький Яків Андронів, Полтавець Мусій Корніїв дійно є працьовники при Данинським Товаристві «Просвіта», без котрих «Просвіта» понесе великий рух в її праці й освіті людей. Прохаємо вичеркнути зверху поставлених осіб із списків дизертирів так як на них подано клопотання до Ніжинського повіткому» [29].

Доброчинність в умовах розрухи

Сповідуючи традиції доброчинства, що започаткувалися в українських селах від середини XIX століття, данинці і в пору розрухи та нестач активно жертвували на користь бідних, нужденних, поранених і військовополонених. Так, на початку січня 1922 року в Ніжинському повіті було організовано збір коштів і продуктів на користь хворих і поранених червоноармійців. За записом у спеціальному журналі пожертв від 16 січня зазначено, що від Данини надійшло: грошима 11250 руб., хліба – 26,5 буханок [30]. У березні того ж року данинці відгукнулися і на заклик Ніжинського повітеваку (повітового евакуаційного комітету) щодо повсюдного збору пожертв грошима та речами для російських військовополонених у Польщі. Пункт збору пожертв розміщувався в Ніжині за адресою: вул. Київська, 14 [31].

На продаж коня – дозвіл сільради

Поступово влада стала регламентувати життя кожного селянина. Якщо раніше, за царя, будь-який господар міг вільно їхати будь-куди ярмаркувати, купувати-продавати там худобу, птицю, ременант чи продукти зі свого домашнього господарства, то від 1921 року на це варто було брати дозвіл від сільради.

Такий приклад. Данинець Ананій Антонович Кательницький, відправляючись 4 лютого 1921 року побазарувати в Ніжин, дозволу на це в сільраді не питав. Продав собі чоловік власну кобилицю та придбав на виручену частину коштів посівне жито, аби ним завеснувати на своїй ниві. За цим його й застав представник Ніжинської повітової робітничо-селянської міліції. Дійшло в допиті до того, що міліціонер збирався те куплене жито конфісковувати, поки наляканий селянин не переконав міліціонера, що дозвіл такий у сільраді він брав, але в усній формі. Складений на місці акт передбачав, що у випадку обману в тім зазнанні Кательницькому загрожувала в'язниця. На підставі акта того ж дня начальник повітової міліції підписав на ім'я голови Данинського сільвиконкому ось такий запит:

«Прошу в терміновому порядку повідомити мені, чи з Вашої згоди була продана коняка – кобила вороної масті громадянином села Данини Кательницьким А. А., як видно із його слів, за шістдесят (60) пудів жита. Чи не було заперечень з Вашого боку щодо продажу коняки. Повідомте також про майовий стан Кательницького» [32].

Без відома сільради тепер не можна було розділяти майно між спадкоємцями у разі смерті власника обійстя. 21 березня 1921року з «уклінним проханням розділити по смерті батька рухоме і нерухоме майно» звернувся до сільвиконкому Т. П. Шимка []. (Од. зб. 8. – Арк. 32).

Експропріація наділів землевласників

Влада ініціює переміщення бідних або малоземельних родин за землі колишніх крупних землевласників, які після революції 1917 року змушені були покинути Данину. Це зокрема, Кудлай (володів 113 десятинами), Редченко (43 десятини), Ковалевський (45 десятин), Швидкий (32 десятини). До 1920 року землі ці вважалися власністю громади. Та вже від весни 1921 року сільрада перерозподіляє їх. Першою під роздачу потрапляють цільні наділи Ковалевського. В архіві зберігся «Именний список громадян села Данини Володьково-Дівицької волості, які виявили бажання перейти на хутір, на землі колишнього землевласника І. Ковалевського, які прилягали до земель Третього Данинського Товариства».

У цьому списку – 15 сімей. Перелічимо їх (у дужках зазначено кількість членів сім'ї): Коваль Гнат Євдокивич (4), Коваль Федот Євдокимович (5), Братченко Мойсей Миколайович (4), Ващенко Онисим Іванович (7), Дворський Єфрем Євдокимович (4), Черній Андрій Никифорович (5), Братко Аврам Федорович (5), Ринця Мойсей Мартинович (4), Калюжний Пилип Васильович (8), Кугут Андрій Павлович (4), Кугут Хим Пилипович (7), Петлюха Іван Карпович (8), Свирид Леонтій Ісакович (8), Безручко Пилип Петрович (4), Гаро Іван Федорович (5) [33].

Місцева влада стала активніше реагувати на випадки самоправного вирубування лісу. Так, на анонімку щодо кражі лісового матеріалу у великій кількості Андрієм Куликом та Тихоном Подолянком вийшла 4 жовтня 1920 року така постанова сільвиконкому: «Відібрати у Кулика тільки свіжу порубку, а у Тихона відібрати все до одного поліна» [34].

Як селяни не пустили сільраду в дім священика

Із труднощами розбираючи за допомогою комп'ютерних програм (опція збільшення та чищення текстів) сотні писаних різними почерками і чорнилами посірілих від часу аркушів, що мають стосунок до діяльності Данинської сільради, хотілося з'ясувати, де, за яких умов створювалися ті документи доби, як і ким зберігалися, де і яким чином доносився їхній зміст нашим предкам.

Склалося так, що, крім двох величних на той час шкільних приміщень, красуні-церкви та такого ж величного будинку священика, інших громадських споруд на початок XX століття в селі не було. Перелічені вище окраси села, які сучасні данинці через свою нерозважливість і безпам'ятство так і не зберегли для нащадків, зведені були в останній чверті XIX-го руками самих селян на їхні власні кошти та на щедрі пожертви ще двох унікальних данинських благодійників – протоієрея, благочинного округу і місцевого священика, який виконував цю місію в селі майже півстоліття, отця Петра Скорини та тодішньої власниці села княгині Олександри Голіциної.

На противагу здавна поширеній на західноукраїнських землях практиці зведення толокою та громадським коштом народних домів, що завжди мали осібну від звичайних житлових помешкань архітектурну форму, у населених пунктів Лівобережної України це добре починання не прижилося. За культурну форму проведення молоддю дозвілля тут слугували досвітки. Зазвичай місцем їх проведення були в наших краях просторі світлиці одиноких старших селян, які охоче здавали ці світлиці ініціативним парубкам – організаторам досвіток – у своєрідну оренду, за символічну оплату в натурі: «зайвим» керосином для власного каганця чи гуртовою обробкою молодими руками городу у різні пори року.

Коли ж радянська влада стала заводити повсюди свої представництва, розміщувати адміністрацію цих нових державних формувань, у Данині, як і в більшості сіл, не було де. Добротні хати так званих куркулів поки що не чіпали (за них затято візьмуться незабаром). Тому за перше приміщення сільради в 1920 році слугувала тут стара-престара хата, що дісталася громаді після смерті одного бездітного старожила. Втім, місце розташування та часовий проміжок виконання тією халупою важливої державницької функції за архівними даними встановити не вдалося. Відомо тільки, що той часовий проміжок був украй коротким.

Першу сільраду незабаром спалили «данинські бандити» (так зазначається в архівному документі). Згідно з тим же документом, сільвиконком про цю подію відразу повідомив повітове управління, переконливо прохаючи оперативно виділити для Данини необхідні будівельні матеріали для побудови адміністративного приміщення, бо «в даний час сільрада знаходиться в чужих квартирах» [35]. Зрозуміло, що на те звернення не було ніякої реакції.

Про те, що противники радянської влади в селі тривалий час чинили шалений спротив, свідчить і наступний їхній крок: убивство голови комітету незаможних селян (комнезаму), що сталося в ніч на 20 вересня 1922 року. Цю інформацію передав начальникові волосного виконкому голова сількомнезаму Дідик, однак не повідомивши прізвища того голови [36].

Питання з будівництвом нової сільради виникало час від часу

18 грудня 1921 року на засіданні депутатів Ради слухається питання про побудову приміщення «Просвіти». З доповіддю виступив голова сільради Яків Сірик. Більшістю голосів депутати постановили: побудувати в селі приміщення, в якому б можна було розмістити не лише всі відділи «Просвіти», а також, бодай тимчасово, – і виконком сільради з його відділами. Для цього пропонувалося одному з депутатів «звернутися в центр із клопотанням про відпуск підходящого для цього приміщення або лісоматеріалу та інших матеріалів, необхідних для будови, а також запросити центр – скільки буде ним у загальному масштабі надано матеріальної допомоги» [37]

Наївні данинські активісти сподівалися, що «центр» позитивно відреагує на їхнє чергове прохання щодо відсутності в селі не лише приміщення «Просвіти», а й самої сільської Ради. Центр, зрозуміло, й цього разу зігнорував це звернення.

У тій безвиході, не придумавши нічого кращого, хтось запропонував звернути увагу на великий «попівський дім», що тривалий час віяв у центрі села зусібіч із багатьох закритих візуренковими ставнями великих вікон тривожним запустінням. Після виїзду із села у 1904 році отця Петра Скорини, смерті в помешканні доньки у Ніжині та велелюдного поховання 1909 року його праху в Данинському Свято-Троїцькому храмі дім спорожнів. Згодом туди поселили нового священика з родиною, якого прислало в село ще до революції єпархіальне начальство. У Данині цей священичий дім вважався сакральним, а ще таким, що все ще перебував у власності не громади, а самого покійного протоієрея. Тому тривалий час питання про можливість його використання в інших, не церковних, цілях ніхто не міг допустити навіть у думках.

Це однозгідне в селі табу порушили радянські активісти. Вперше – під час сходу села 29 серпня 1920 року, коли в передчутті перспективи несподіваної владоможності затіяли процедуру від'єднання від Володьково-Дівицької волості та створення власної, спільно з шатурянами та хуторянами. Тоді на внесене на голосування питання, чи згодна громада села для нової волості зайняти «суспільно церковний дім, де нині живе священик, а для священика побудувати новий, маленький», дорослі данинці дружно й категорично сказала «ні».

Але великий «попівський дім» декому з наділених владою й далі муляв очі. Рівно через рік, 24 серпня 1921 року, питання про його подальшу долю знову виникає в порядку денному сільвиконкому. У документі читаємо про прийняте рішення: «Депутати Ради постановили для зручності збудувати для священика новий, а будинок, який він займає, повернути для виконкому та інших установ» [38].

Не можна не звернути увагу на зроблену кимось олівцем наприкінці цього документа приписку: «Передати на обговорення сільського сходу». Ця приписка виявилася рятівною.

Чи скликали сільський сход, щоб ще раз поговорити про долю будинку священика Скорини, – документів про це не виявлено. Скоріш за все, знаючи настрої мешканців села, вдруге ступати в одну й ту ж воду прорадянські активісти не відважилися. А втім, як покаже подальший розвиток подій, доля цієї неповторної споруди, за умов посиленого розкручування маховика тоталітарних жорен радянської системи, вже від кінця 20-х років була приреченою.

Сільрада у «приймах»

Тим часом сільрада й далі перебувала у «приймах». Останнє місце її приймакування на початок травня 1922 року була хата С. Калюжного. Цікавість автора цих рядків щодо того, де вона знаходилася, не задоволена.

На яких умовах виконком використовував цю хату односельця, в якій одночасно мешкав і сам власник зі своєю родиною, – невідомо. Зрозумілим є тільки те, що ті умови були цілковито не вигідні передусім самому господареві. Адже яке може бути родинне життя, де на твоєму обійсті з дня на день, від ранку й допізна снують якість посторонні, а дверна клямка світлиці не зачиняється від проханих і непроханих, стривожених і не завжди дружелюбних відвідувачів. У хаті, де дим від курців стовпом, чи не цілодобово порядкував різноголосий гармидер.

Терпець у С. Калюжного увірвався 7 травня, коли він відважився написати на ім'я голови заяву, в якій категорично вимагав буквально таке: «Видворити із його дому канцелярію сільської Ради».

Того ж дня секретар сільвиконкому фіксує у книзі протоколів перше питання екстреного порядку денного: «Заява С. Калюжного про видворення з його дому канцелярії сільради». Справедливо визнавши, що надалі розміщуватися апарату Ради в цьому жилому домі таки неможливо, сільрадівці приймають таке рішення:

«1. Розмістити виконком з його відділом у приміщенні нової школи (малася на увазі земська школа, збудована 1899 року – Прим. **М. Т.**). тимчасово.

2. Довести до відома Володьково-Дівицького волосного виконкому, що постановами засідання від 10 липня 1921 року, а також засідання від 18 грудня того ж року порушувалося перед виконкомом повіту питання про спорудження приміщення для виконкому з його відділами або приміщення для «Просвіти», тобто Народного дому, де можна було б розмістити виконком. Будинку ж для розміщення виконкому в селі немає, тому тимчасово доводиться працювати в школі» [39].

Питання про те, коли ж у Данині побудували спеціальне приміщення для сільської Ради, й досі залишається відкритим, оскільки архівних даних про це виявити не вдалося. Варто припустити, що тимчасовий притулок її у школі міг затягнутися аж до війни.

По війні сільрада вдруге розміщується в порожній хаті у центрі села, неподалік будинку священика, де в тій же порі розмістили Данинську дільничну лікарню з пологовим відділенням. У другій половині невеликої сільрадівської хати у 50-х роках розмістили сільську бібліотеку. А коли в 1963 році із Свято-Троїцького храму зробили клуб, у храмовому притворі Св. Степана, ім'ям якого наші пращури назвали першу свою церкву, знайшлося місце для тієї бібліотеки. На звільнене від книг місце в старій сільрадівській хаті перемістили з колгоспної контори сільську пошту.

* * *

Спеціальне приміщення для сільради побудували в селі лише в 70-х роках минулого століття. Всього лиш за кілька десятиліть служіння громаді без ремонту відносно не стара цегляна споруда стала непридатною – від неякісної кладки цегли, а також від того, що цемент тоді будівельники зазвичай пропивали, а цеглу клали на ледь скріплений розчином пісок (так будували й колгоспні корівники), одна стіна мало не вивалилася в сквер полеглих на війні односельців. «Виручило» добротне приміщення останньої контори колгоспу, зведене в селі за сприяння останнього голови «Жовтневої революції» і справжнього будівничого села лосинівця Анатолія Скочія. Після розвалу колгоспу воно було порожнім.

На кінець 2015 року сільрада разом із її апаратом та численними депутатами доживали останні місяці. Як і кілька століть тому, рішенням центральної влади наші села знову об'єднуватимуться у волості. Цього разу данинцям за волосну столицю «світить» не рідна Володькова Дівиця, а дещо чужа й бічна для старшого покоління – Лосинівка.

Утім, для тих данинців і шатурян, хто народився у повоєнну добу, цікаве, різноманітне й повчальне життя їхніх пращурів у Володьково-Дівицькій волості, що тривало упродовж століть, зовсім невідоме. Тому й сприймають вони перейменовану 1927 року колишню волосну столицю в Червоні Партизани як село вже чуже й далеке для них, то того ж таке, що віддавна перебуває в іншому районі. Ті зловісні сім кілометрів дівицького шляху, які керівництво двох сусідніх районів – Носівського і Ніжинського – так і не спромоглися за всі роки радянської влади «вдягнути» в тверде покриття, здається, назавжди роз'єднали і розсварили ці села.

1. Список населенных пунктов Володьково-Девицкой волости // ДАЧО. – Ф. 942. – Оп. 1. – Од. зб. 4079. – Арк 15.

2. Список промышленных предприятий по волостям Нежинского уезда и г. Не-

жину // ДАЧО. – Ф. 942. – Оп. 1. – Од. з. 4079. – Арк. 12.

3. Там само.

4. Список существующих в Черниговской губернии ярмарков и базаров, учрежденных до 1912 года включительно // В кн.: Список ярмарков Черниговской губернии. – Чернигов, 1911. – С. 34.

5. Там само. – С. 34-36.

6. Статистические сведения о народных домах по Черниговской губернии // ДАЧО. – Ф. 942. – Оп. 1. – Од. зб. 4775. – Арк. 80.

7. Протоколы заседаний беспартийной конференции Нежинского уезда и списки членов семей красноармейцев, имеющих право на получение пайка. Циркуляры Черниговского губисполкома о борьбе со спекуляцией и бандитизмом. Начато 3 января 1920 – окончено 25 декабря 1920 г. // ДАЧО. – Ніжинська філія. – Ф. 5347. Оп. 1. – Од. зб 2. – Арк. 25.

8. Там само. – Арк. 24.

9. Там само. – Арк. 26.

10. Там само. – Арк. 2.

11. Список лошадей по селу Данина Володьково-Девицкой волости // ДАЧО. Ніжинська філія. – Ф. 5947. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 1-8.

12. Там само. – Арк. 11.

13. Там само. Арк. 18.

14. Статистические сведения о лицах, имеющих право быть избираемыми по сельсоветам Носовского р-на 1921: Данинский сельсовет // ДАЧО. Ніжинська філія. – Ф. 5947. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 212.

15. Сведения о состоянии колодцев по селу Данино Володьково-Девицкой волости // ДАЧО. Ніжинська філія. – Ф. 5947. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк 258-261.

16. Там само. – Арк. 232.

17. Сведения о землях, владеющих гражданами села Данины // ДАЧО. – Ф. 5947.– Оп. 1. – Од. зб. 8. – Арк 168.

18. Списки граджан села Данина, за которыми закреплена земля в 9-летнее пользование // ДАЧО. Ніжинська філія. – Ф. 5947. – Оп. 1. – Од. зб. 30. – Арк. 3.

19. Там само. – Арк. 100.

20. Там само. – Арк. 213.

21. Инструкция для заполенния бланков протоколов (Журнал «Власть советов», №26 1918) // Статистические сведения о лицах, имеющих право быть избираемыми по сельсоветам Носовского р-на 1921: Данинский сельсовет // ДАЧО. Ніжинська філія. – Ф. 5947. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 134.

22. Приказы и постановления Черниговского губисполкома об обложении граждан трудналогом. Списки плательщиков трудналога и опись имущества церкви. – ДАЧО. Ніжинська філія. – Ф. 5947. – Оп. 1. – Од. зб. 8. – Арк. 284.

23. Протоколы заседаний беспартийной конференции Нежинского уезда и списки членов семей красноармейцев, имеющих право на получение пайка. Циркуляры Черниговского губисполкома о борьбе со спекуляцией и бандитизмом. Начато 3 января 1920 – окончено 25 декабря 1920 г. // ДАЧО. – Ніжинська філія. – Ф. 5347. Оп. 1. – Од. зб. 2. – Арк. 85.

24. Данинскому сельсовету о выселке жителей жела в Волвоенотдел // Ф. 5947. Оп. 1. – Од. зб. 8. – Арк 51.

25. Там само. – Арк. 126.

26. Там само. – Арк. 127.

27. Там само. – Арк. 206.

28. Там само. – Арк. 121.

29. Там само. – Арк. 72.

30. Там само. – Арк. 3.

31. Там само. – Арк 31.

32. Там само. – Арк. 73.

33. Там само. – Арк. 173-174.

34. Там само. – Арк. 25.
35. Там само. – Арк. 305.
36. Сведения о политичнском и экономическом положении Володьково-Девицкой волости. Начато 22 апреля 1922 – окончено 9 января 1923 // ДАЧО. Ніжинська філія. – Ф. 5835. – Оп. 1. – Од. зб. 381. – Арк. 3.
37. Данинский сельский совет. Приказы и постановления Черниговского губисполкома об обложении граждан трудналогом. Списки плательщиков трудналога и опись имущества церкви села. Начато 2 января 1921 г. – окончено 8 декабря 1921 г.// ДАЧО. Ніжинська філія. – Ф. 5957. – Оп. 1. Од. зб. 8. – Арк. 283.
38. О постройке помещения для сельского исполкома и других учреждений // ДАЧО. Ніжинська філія. – Ф. 5947. – Оп. 1. – Спр. 1357 – Арк. 41.
39. Заявление С. Калюжного о выдворении из его дома канцелярии сельского совета // // ДАЧО. Ніжинська філія. – Ф. 5835. – Оп. 1. – Од. зб. 381. – Арк. 19.

Представлены статистические сведения о состоянии хозяйства товариществ собственников в украинском селе накануне октябрьского переворота 1917 года. Рассматриваются три этапа формирования в селах края низших органов советской власти – сельских исполнительных комитетов (сельсоветов). Анализируются первые шаги деятельности этих комитетов.

Ключевые слова: октябрьский переворот, становление советской власти, сельские исполнительные комитеты (сельисполкомы), сход села, перераспределение земли, бандитизм, дезертирство из красной армии.

UKRAINIAN VILLAGE UNDER BOLSHEVICS:
ASCERTAINED VERSION AND CONCEALED TRUTH

(based on archive data of Nizhyn villages)

Expended annotation

The article deals with little known facts from Ukrainian village life at the beginning of soviet power settling which have been recently found out in the archives. Statistic data about the communal economy in a Ukrainian village before October upheaval of 1917 are presented here as well.

Three stages of Soviet governmental authority formation in villages – so called village executive committees – are viewed. The author presents their first steps analysis. Such phenomena as banditism, Ukrainian peasants' deserting from Soviet army, well-off peasants land expropriation are cleared up in details. The article also shows peasants' attitude to authority's orders, mainly church inhibition.

Key words:

October upheaval, soviet power settling, village executive committees, land re-distribution, banditism, deserting from Soviet army.

ЮВІЛЕЇ

До 100-річчя Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка

УДК 37(09)(477.51) «1945/1946»

Анатолій Боровик

●

ПІСЛЯВОЄННЕ ВІДРОДЖЕННЯ ЧЕРНІГІВСЬКОГО УЧИТЕЛЬСЬКОГО ІНСТИТУТУ. МИКОЛА ІВАНОВИЧ РІЗУН

Увазі читача пропонуються маловідомі сторінки історії Чернігівського учительського інституту повоєнного періоду. Мова йде про період управління навчальним закладом М. І. Різуном.

Ключові слова: Чернігівський учительський інститут, М.І. Різун, навчальний процес, ремонт приміщення, лист до газети.

Нетривалий час керівником учительського інституту був Микола Іванович Різун, на долю якого випали тяжкі випробування післявоєнного відродження навчального закладу. В історичній літературі ці питання не набули належного висвітлення. Саме з'ясування історії повоєнного відродження учительського інституту та ролі в цьому процесі директора навчального закладу ми і ставимо за мету даного дослідження.

Народився Микола 4 грудня 1903 р. у сім'ї селянина-бідняка у с. В. Сорочинці Миргородського повіту Полтавської губернії. Батьки займалися сільським господарством, мали 4 га землі, живого й мертвого реманенту не мали. У 1928 р. батьки вступили до колгоспу. До 1926 р. Микола жив з батьками, працював наймитом у куркульських господарствах.

1922 р. закінчив 7-річну трудову школу, а 1926 р. – 4-річний педагогічний технікум у с. В. Сорочинці. Після закінчення педтехнікуму рік працював учителем початкової школи у с. В. Сорочинці. У 1927–1930 рр. викладав історію та географію у сільськогосподарській профшколі у с. Пологи Миргородського району.

З 1922 до 1928 рр. перебував у комсомолі. З 1925 р. до 1928 р. – кандидат у члени ВКП(б), а з липня 1928 р. – член ВКП(б).

1933 р. заочно закінчив Ніжинський педагогічний інститут. У 1936-1937 рр. навчався на дворічному підготовчому відділенні Київського інституту червоної професури і 1937 р. закінчив його.

З 1933-1934 рр. займав посаду інспектора шкіл м. Миргорода Полтавської області, а у 1934-1935 рр. – викладав історію в робфаку цього ж міста.

1935-1936 рр. – завідував Зачепилівським районним відділом освіти Харківської області.

1937–1940 рр. – завідував відділом педшколи Наркомосвіти УРСР у м. Києві.

1940-1941 рр. – працював директором і викладачем основ марксизму-ленінізму Чернівецького учительського інституту.

© Боровик Анатолій Миколайович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

1942-1943 рр. перебував у евакуації в Саратовській області, де трудився директором і учителем історії середньої школи с. Романівка.

Під час війни з травня 1943 р. до серпня 1945 р. перебував у армії, рік працював парторгом роти і рік – парторгом батальйону, у бойових діях участі не брав.

З 11 серпня 1945 р. до 1 липня 1946 р. працював директором, старшим викладачем основ марксизму-ленінізму Чернігівського учительського інституту.

Дружина – працювала вчителькою початкової школи [1, арк.4-5].

На час вступу на посаду директора в інституті на стаціонарному відділенні навчалося 390 студентів, зокрема на історичному факультеті 60 першокурсників і 123 студенти другого курсу; на факультеті мови та літератури 207 студентів, зокрема на першому курсі українського відділення 30 першокурсників і 74 студенти другого курсу, на російському відділенні – 34 першокурсники і 69 студентів другого курсу [2, арк.4]. Влітку 1946 р. 215 випускників стаціонару (98 істориків, 62 фахівці з української мови та літератури та 55 – з російської мови та літератури) отримали дипломи спеціалістів [3, арк.27].

Навчальний процес у Чернігівському учительському інституті відбувався на тих же засадах, що і в інших навчальних закладах такого профілю. Мовою навчання була українська. Навчальний рік поділявся на два семестри. Навчання відбувалося в одну зміну. Робочий день тривав вісім академічних годин. Навчальне навантаження на день, у середньому, становило 8 годин, в окремі дні – 6 академічних годин. З 19 до 23 години вечора в інституті проводилася самостійна робота студентів, а також масово-політичні та культурні заходи. Увесь навчальний процес був детально спланований. На кожний семестр складався стабільний розклад. Однак у зв'язку з майже щорічною мобілізацією студентів на осінні сільськогосподарські роботи, були випадки перевантаження студентів у листопаді-грудні.

На кафедрах обговорювалися й затверджувалися плани роботи, робочі плани викладачів з кафедральних дисциплін, плани роботи кабінетів і гуртків. У зв'язку з тим, що деякі програми застаріли й не відображали потреб дня, тому в рішеннях кафедр вносилися певні доповнення і зміни до них. Хронічною хворобою інституту залишалося недостатнє забезпечення методичною літературою, зокрема методичними журналами, а саме: «Русский язык в школе», «Математика в школе», «Физика в школе», які інститут отримував по одному-два примірники. Усі спроби керівництва інституту домогтися збільшення лімітів на ці методичні журнали виявлялися марними [4, арк.28].

Навчальний процес у Чернігівському учительському інституті відбувався згідно з міністерськими програмами і навчальними планами. Майбутні вчителі мали засвоїти комплекс профільних дисциплін, а також психолого-педагогічні та мовно-літературні предмети й курс основ марксизму-ленінізму. З 1944-1945 рр. студенти мали проходити військово-фізичну підготовку. Зокрема, на історичному факультеті у першому семестрі 1944-1945 навчального року викладалися такі предмети: основи марксизму-ленінізму – 72 год., військова підготовка – 72 год., історія давнього світу– 144 год., історія СРСР – 108 год., психологія – 72 год., українська мова – 54 год., загальна література – 36 год., російська література – 54 год. Загальний обсяг становив 612 годин. На другому курсі першого семестру студенти продовжували вивчення основ марксизму-ленінізму – 80 год., педагогіку – 60 год., історію середніх віків – 102 год., історію нового часу – 80 год., історію СРСР – 80 год., історію України – 108 год., методику викладання історії – 30 год., Конституцію СРСР та УРСР – 28 год., загальну літературу – 34 год., українську літературу – 34 год., російську літературу – 34 год. Разом за другий семестр академнавантаження становило 670 годин. На другому курсі на початку четвертого семестру у школах м. Чернігова студенти проходили чотиритижневу педагогічну практику [5, арк.11, 15]. Наприкінці навчання випускники складали державні екзамени і за розпорядженням Міністерства освіти УРСР розподілялися на педагогічну роботу.

Студенти, що повернулися в інститут у 1944 р., а також ті, які тільки но вступили, мали значну перерву в навчанні. Отже, потрібна була наполеглива праця

як викладачів, так і студентів для повторення навчального матеріалу. Тому, окрім лекцій, семінарських і практичних занять, систематично проводилися консультації і додаткові заняття. Не вистачало навчальної літератури, наочних приладів, унаслідок чого майже єдиним джерелом знань залишалися викладацькі лекції та консультації. Також не вистачало зошитів, чорнил, не було електроосвітлення в аудиторіях і вони майже не опалювалися. Студентам часто доводилося залишати навчання й виїжджати на заготівлю дров і торфу.

Основними формами навчання були лекції, семінарські заняття, а також консультації, які проводилися згідно з навчальними планами спеціальностей. Студенти поділялися на групи й зводилися у потоки по дві-три групи для прослуховування лекцій. У процесі підготовки до семінарських занять від студентів суворо вимагалося конспектування праць В. Леніна та Й. Сталіна, які були визначені за планом як обов'язкова література. Також студенти готували питання плану семінарського заняття.

Процес проведення навчання був під постійним контролем дирекції інституту та кафедр. Контроль за якістю викладання здійснювався шляхом стенографування лекцій викладачів з наступним аналізом їх на кафедрах, попереднього обговорення конспектів лекцій викладачів та проведення відкритих лекцій.

Серйозним недоліком у знаннях студентів була їхня недостатня грамотність з української і російської мов. Для подолання цього недоліку щорічно для студентів перших курсів усіх спеціальностей проводилися диктанти. Для тих, хто отримував незадовільні оцінки, офіційно призначалися додаткові заняття з мови в позааудиторний час. Керівництво інституту вважало необхідним під час вступних екзаменів проводити не написання твору, а диктанту, як це робилося, зокрема, у Ніжинському та Київському педагогічних інститутах [6, арк.7].

Кафедрами інституту приділялася значна увага організації самостійної роботи студентів. Це питання неодноразово обговорювалося на засіданнях ради інституту, кафедр та на зборах студентських груп. Для першокурсників проводилися лекції і бесіди з питань самостійної роботи з книгою, ведення конспектів та робочих записів. Зокрема, щорічно у кожній групі першого курсу проводилися 4-годинні методичні семінари на тему: «Як працювати з книгою?» [7, арк.27].

Незважаючи на тяжкі умови повоєнного часу, керівництво інституту знаходило кошти для підтримки викладачів, які займалися науковою роботою й працювали над підготовкою кандидатських дисертацій. Зокрема, у наказі директора №160 від 20 жовтня 1945 р. зазначалося: «Для оформлення кандидатської дисертації старшому викладачеві Нестеренко Г.Г. видати 350 аркушів паперу для друкування дисертації та оплатити видатки по друкуванню її в розмірі до 600 крб.» [8, арк.27].

Однією з найбільших проблем у роботі інституту залишалася проблема навчального приміщення. У 1946 р. інституту було передане приміщення середньої школи №16 по вул. Ласаля, №1 (нині вул. Полуботка, №53), проте й це приміщення потребувало значного ремонту, а особливого ремонту потребувала опалювальна система, яка взагалі не працювала. Вирішити це питання власними силами інститут не міг. Ось тому в червні 1946 р. директор інституту М.І. Різун разом з секретарем партійної організації т. Кравцовим надіслали статтю до газети «Радянська Україна» «Чи так потрібно виконувати постанови партії і уряду», вважаючи, що шляхом критики місцевих органів влади вони зможуть вирішити існуючі проблеми інституту.

У листі вони писали, що для вирішення завдань четвертої п'ятирічки потрібно підвищувати якість навчання і виховання підростаючого покоління. Це значною мірою залежало від учителя, від рівня його кваліфікації та культури. Автори листа посилалися на матеріали XVII партійного з'їзду, на якому Й. Сталін указав, що педагогічні й медичні факультети «знаходяться в загоні». Партія і уряд не раз звертали увагу на покращення педагогічної освіти в країні, але без допомоги партійних і державних органів на місцях, особливо в господарських питаннях, самі інститути вирішити ці проблеми не могли.

Дописувачі нагадали, що у 1946 р. ЦК КП(б)У і уряд УРСР винесли постанову «Про поліпшення справи підготовки учителів». Відповідно до неї 10 квітня Чернігівський обком КП(б)У та облвиконком прийняли розгорнуте рішення на виконання даної постанови. Цим рішенням було зобов'язано Чернігівський міськком партії (секретар т. Коротков) до 1 травня на засіданні МК КП(б)У обговорити цю постанову й накреслити конкретні заходи допомоги Чернігівському учительському інституту.

Керівники інституту вказали, що протягом 10 днів міськком партії це питання не обговорював. Лише на прохання директора та парторганізації інституту 23 травня секретар МК КП(б)У т. Коротков вирішив обговорити його. Дирекція інституту, готуючись до засідання, чекала представника міськкому для обстеження стану справ, проте гостей так і не дочекалися.

30 травня, не запрошуючи на засідання представників інституту, міський комітет прийняв комічне, нікого і ні в чому не зобов'язуюче рішення: «Постанову обкому КП(б)У і облвиконкому обласної ради в справі поліпшення підготовки вчителів області прийняти до виконання».

Автори статті вважали, що формально було розглянуто питання, проте конкретних заходів та дій не було визначено. У дописувачів склалося враження, що у м. Чернігові діє кілька вишів і міськком партії та міська рада не знають, кому в першу чергу потрібна допомога. Вони ще раз нагадали, що в Чернігові існує єдиний вищий навчальний заклад, який потребує допомоги в господарських питаннях.

У статті було вказано, що після звільнення Чернігова від німецьких окупантів учительський інститут діє два роки. У 1944-1945 навчальному році він дав країні 120 учителів. У наступному навчальному році – 260 учителів. Чернігівський обком КП(б)У та виконком обласної ради замість зруйнованого, виділили інституту приміщення, але і його потрібно ремонтувати. Міське керівництво вважало, що інститут готує учителів не лише для м.Чернігова, а для всієї України і його господар – Міністерство освіти УРСР, тому воно і має фінансувати ремонтні роботи. Саме це і було основною причиною безтурботності місцевої партійної влади.

Керівники навчального закладу нагадали, що викладачі та студенти інституту проводять значну масово-політичну і культурну роботу. У місті працює 72 агітатори, 7 викладачів читають лекції в установах та організаціях, викладачі також допомагають школам міста, студенти та допоміжно-технічний персонал допомагають відбудові міста.

Але самому інституту потрібна також конкретна допомога в ремонті навчального корпусу, особливо парового опалення. Інституту потрібний транспорт для перевезення палива, а для викладачів потрібні квартири. У післявоєнний час інститут отримав лише одну квартиру. З наступного навчального року відкривався фізико-математичний факультет. Зокрема і для нього необхідні висококваліфіковані викладачі, а їх потрібно забезпечити квартирами. За відсутності житла інститут не міг запросити до себе на роботу кваліфікованих спеціалістів. Окрім того, у навчального закладу не було студентського гуртожитку.

Наприкінці статті автори нагадали, що відділ агітації і пропаганди міськкому партії не цікавився питаннями навчально-виховної роботи інституту, і протягом двох років його працівники жодного разу не дізналися, як викладаються основи марксизму-ленінізму, як засвоюють цей предмет студенти.

Керівники інституту через центральну партійну газету просили міських керівників «повернутись обличчям до інституту» й виконати рішення уряду і ЦК партії в справі покращення підготовки учителів [9, арк.15–17].

Відповідь не забарилася. Причому вона надійшла не від чернігівських міських керівників, а від Міністерства освіти УРСР. Наказом від 17 червня 1946 р. Миколу Івановича Різуна було звільнено із займаної посади. Проте вже 25 червня Міністерство освіти до попереднього наказу внесло деякі уточнення. М.І. Різуна призначили на посаду викладача основ марксизму-ленінізму Житомирського педагогічного інституту з 1 вересня 1946 р., а з 1 липня до 1 вересня йому була надана відпустка.

Але і цей наказ було змінено. 24 серпня 1946 р. М. І. Різуна Міністерством освіти було призначено старшим викладачем основ марксизму-ленінізму Чернігівського учительського інституту [10, арк.11–12]. 18 вересня 1946 р. Міністерство освіти УРСР призначило виконувачем обов'язків директора Чернігівського учительського інституту Свирида Юхимовича Борисенка.

Отже, добрі наміри директора щодо покращення умов роботи як викладачів, так і студентів інституту не знайшли належної підтримки у партійних та державних керівників міста й області. Зазіхання на критику місцевого керівництва у тоталітарній державі призвело до позбавлення посади того, хто намагався вирішити не власні проблеми, а життєво необхідні питання навчального закладу.

1. Архів Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка (далі – Архів ЧНПУ), ф. Р-608, оп. 1-О, спр. 25, 42 арк.
2. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-608, оп. 2, спр. 6, 6 арк.
3. Там само, спр. 5, 27 арк.
4. Там само, спр. 139, 58 арк.
5. Там само, спр. 14, 42 арк.
6. Там само, спр. 111, 33 арк.
7. Там само, спр. 322, 51 арк.
8. Архів ЧНПУ, ф. Р-608, оп. 2, спр. 8.
9. Там само, оп. 1-О, спр. 25, 42 арк.
10. Там само, оп. 2, спр. 8.

Вниманию читателя предлагаются малоизвестные страницы истории Черниговского учительского института послевоенного периода. Речь идёт о периоде руководства вузом Н. И. Резуном.

Ключевые слова: Черниговский учительский институт, Н. И. Резун, учебный процесс, ремонт помещения, письмо в газету.

The article deals with little-known pages of history of Chernihiv teachers' institute in a post-war period. It was a time of Mykola Rizun' managing.

Keywords: Chernihiv teachers' institute, Mykola Rizun, repair of premises, educational process, letter to newspaper.

УДК 378. 147 (477. 51 – 25) (09)

Микола Боровик

●

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНА РОБОТА В ЧЕРНІГІВСЬКОМУ ПЕДАГОГІЧНОМУ ІНСТИТУТІ (1954 – 1998 рр.)

У статті мова йде про організацію процесу навчання та здійсненні внутрішнього контролю в Чернігівському педагогічному інституті за час його існування. Зосереджено увагу на трьох етапах формування та удосконалення системи навчально-методичної роботи вищого навчального закладу.

Ключові слова: Чернігівський педагогічний інститут, факультети, навчальний процес, система навчально-методичної роботи.

Важливу роль у підготовці кваліфікованих педагогічних працівників мала добре організована навчально-методична робота викладачів навчального закладу. Ця проблема не була об'єктом дослідження в історичній літературі, а тому дана стаття має на меті певною мірою заповнити цю прогалину.

Навчально-методична робота значною мірою в педвузах залежала від організації роботи в школах. З 1954-1955 навчального року у загальноосвітній школі відбулися принципові зміни, пов'язані із впровадженням нових навчальних планів та програм. Згідно з цими документами, у 1 – 4 класах уводилися уроки праці, а у 5 – 7 класах – практичні заняття у майстернях і на навчально-дослідних ділянках, у 8 – 10 класах – трудові практикуми [1, с. 116]. Тобто у школах більше уваги приділялося трудовому вихованню підростаючого покоління. У зв'язку з цими змінами у загальноосвітній школі відбулися зміни і у системі підготовки педагогічних кадрів. З урахуванням завдань політехнічної освіти учителів Міністерство вищої освіти СРСР затвердило нові навчальні плани, за якими з 1954-1955 навчального року мали працювати всі педагогічні вузи України.

Проаналізувавши ці нові навчальні плани різних спеціальностей, професор В. К. Майборода дійшов висновку, «що більшість з них була перевантажена теоретичним матеріалом». Нерівномірно розподілявся час на вивчення окремих дисциплін, а історію і культурну спадщину України з навчальних планів було виключено. У підготовці фахівців переважала лекція [2, с. 116].

Особливо складними були завдання з переходу на нові навчальні плани та програми для викладачів Чернігівського пединституту, адже в той же час здійснювався перехід від учительського трирічного терміну навчання до чотирирічного. Студенти другого та третього курсів продовжували навчатися за попередніми навчальними планами та програмами, а лише перший курс мав навчатися за новими планами і програмами педагогічних інститутів. Ось тому вже 26 листопада 1954 р. на вченій раді інституту було заслухано інформацію завідувачів кафедр педагогіки і психології доцента І. П. Львова та мови і літератури старшого викладача П. Г. Мінеєва про перебудову роботи кафедр у зв'язку з реорганізацією інституту.

© Боровик Микола Анатолійович – аспірант кафедри Центрально-Східної Європи Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

У результаті обговорення вчена рада визначила ряд суттєвих недоліків у роботі обох кафедр. Ще не був налагоджений зв'язок зі школами членами обох кафедр та не була спланована їхня подальша взаємодія. Був відсутній систематичний контроль за самостійною роботою студентів, тому кафедральні навчальні кабінети не використовувалися ними. Указувалося на необхідність посилення лекторської роботи викладачами кафедр в установах та організаціях міста та на активізації наукової роботи викладачів. Разом з тим учена рада вирішила за необхідне покращити контроль за самостійною роботою студентів особливо у період підготовки до зимової екзаменаційної сесії. Було вирішено остаточно визначитися у питанні про базову школу інституту та встановити тісні зв'язки з її педагогічним колективом, запланувати подальшу взаємодію у покращенні успішності та дисципліни учнів. Рекомендувалося активізувати роботу студентських наукових гуртків, а всім викладачам інституту визначити чіткі плани наукової роботи та терміни її виконання. Пропонувалося на всіх кафедрах інституту обговорити питання про перебудову їхньої роботи у зв'язку з підвищенням її якості [3, арк. 15].

15 січня 1955 р. в роботі вченої ради педагогічного інституту брав участь заступник міністра освіти УРСР О. М. Русько. Визначаючи завдання подальшої роботи педколективу, заступник міністра освіти вказав на низку недоліків, які потребували негайного виправлення. Особливої уваги заслуговувала перебудова викладачів з організації навчальної роботи – ведення лекцій і семінарських занять. Виступаючі на вченій раді говорили про покращення викладацької роботи та про те, як викладачі працюють над оволодінням методикою роботи вищої школи. Представник міністерства вважав, що слабким місцем у роботі педагогічних навчальних закладів є те, що студенти-математики не завжди можуть вирішити шкільні задачі, фізики не знають шкільних приладів, а інші студенти – не знають змісту підручників середньої школи.

Перед педагогічним колективом інституту були поставлені завдання: підвищити науково-теоретичний і методичний рівень лекційних, семінарських і практичних занять, надавати студентам допомогу у засвоєнні навчального матеріалу, організувати систематичний контроль за самостійною їхньою роботою; посиливши зв'язок кафедр зі школами, приділити максимальну увагу професійній і політехнічній підготовці майбутніх учителів; забезпечити систематичну роботу студентських гуртків та широко розгорнути наукову роботу викладачів, забезпечити видання в 1955 р. наукових записок інституту [4, арк. 31].

Аналізуючи протоколи засідань ради та кількох нарад викладачів інституту за 1955 р., можна зробити висновок, що завдання, поставлені на початку року перед викладачами інституту, успішно виконувалися. Кожного засідання розглядалися актуальні питання щодо покращення навчально-виховного процесу, звіту кафедр та окремих викладачів за свою роботу. Крім того, інститут був під постійним контролем з боку Міністерства освіти УРСР.

Отже, протягом першого навчального року роботи педагогічного інституту як директором інституту, так і працівниками Міністерства освіти УРСР було зосереджено значну увагу на перебудові всієї навчально-виховної роботи, що відповідала б вимогам вищої школи.

На основі аналізу архівних матеріалів можна сказати, що процес становлення системи навчально-виховної роботи вищої школи проходив у Чернігівському педагогічному інституті протягом першого десятиліття його функціонування. Саме з 1954-1955 до 1964-1965 навчальних років в інституті працювали всього два факультети – фізико-математичний та мовно-літературний до 1957 р., а потім після його закриття розпочав роботу факультет підготовки учителів початкових класів. За цей час відбулося значне зростання кількості штатних викладачів від 33 до 98 осіб. Також покращився якісний стан викладацького складу. Якщо у 1954 р. всього 6 викладачів мали кандидатські ступені, а вже у 1965 р. – була 21 особа. Зросла кількість кафедр з 6 до 11, які могли повною мірою забезпечувати навчально-виховний процес.

У річних звітах за перше десятиліття роботи педагогічного інституту в розділі «Організація навчального процесу» майже кожного року значилося, що «інститут

працював над перебудовою навчального процесу, над наближенням його до практики і потреб школи» [5, арк. 12].

На кожному факультеті в плані організації навчальної діяльності були зазначені свої завдання. Так, на фізико-математичному факультеті працювали над піднесенням рівня підготовки висококваліфікованих спеціалістів, а особлива увага була звернута на професійну підготовку майбутніх учителів. З цією метою курси лекцій викладачів факультету намагались супроводжувати «демонстративним експериментом», використанням навчального кіно та інших технічних засобів навчання.

З метою покращення політехнічної підготовки кожен із студентів, що навчався на факультеті, за час навчання отримував посвідчення кінодемонстратора, права на управління трактором й автомобілем, певний розряд із токарної чи слюсарної справи. Окрім того, усі студенти набували умінь та навичок з фотосправи, електро- та радіотехніки. Переважна більшість студентів старших курсів фізмату керували в школах міста різними технічними та математичними гуртками, працювали на станції юних техніків [6, арк. 61].

Характерною особливістю прийому на навчання студентів наприкінці 50-х років XX ст. було надання переваг виробничникам, тобто тим молодим людям, які після завершення навчання в середній школі протягом двох, а то й більше років працювали на фабриках, заводах, колгоспах чи радгоспах. Причому саме виробничники, отримуючи перевагу при вступі до закладу, становили більшість контингенту студентів. Так, у 1959 р. на фізико-математичний факультет вступило 70% виробничників, а на факультет педагогіки і методики початкової освіти – 74% [7, арк. 112, 114].

Проте не є таємницею, що саме у цих студентів виникали певні проблеми, пов'язані з тим, що за час роботи на виробництві вони забували окремі положення з основних навчальних дисциплін. Тому особливо на першому курсі у таких студентів виникали проблеми із засвоєнням навчального матеріалу. Ось тому для допомоги таким студентам на фізматі протягом першого та другого семестрів за окремим графіком організовувалися додаткові заняття. На факультеті педагогіки і методики початкової освіти додаткові заняття організовували протягом перших трьох місяців навчання, а потім – за необхідністю.

Проблеми іншого характеру в організації навчально-виховної роботи були на факультеті підготовки учителів початкових класів. Переведений у 1957 р. з Київського педагогічного інституту ім. О. М. Горького другий курс цього факультету та набраний перший курс уже у Чернігові започаткували у педінституті новий факультет, який з 1959-1960 навчального року стали називати педагогіки і методики початкової освіти. Викладачам, які працювали на ньому, довелося випробувати перші не досить досконалі навчальні плани та програми навчальних дисциплін, які проходили опробовування також у Вінницькому, Бердичівському, Ізмаїльському та Глухівському педінститутах, де вперше в Україні діяли подібні факультети.

Доводилося долати низку проблем, які були пов'язані з відбором кваліфікованих кадрів з методик навчання музики, співів, малювання і початкового навчання, адже таких спеціалістів не готував жодний заклад. Були відсутні підручники та навчальні посібники для студентів цього факультету, а також не вистачало музичних інструментів та іншого обладнання.

З метою вивчення передового педагогічного досвіду учителів початкових класів було встановлено тісний зв'язок з школами міста. Учителі шкіл ділилися своїм практичним досвідом із студентами факультету. Цікавими і повчальними були доповіді серед студентів директора середньої школи № 9 м. Чернігова П. П. Овдака – «З досвіду виховання свідомої дисципліни у школі», заслуженої учительки УРСР О. В. Карташової – «Виховання колективізму у дітей», заступника директора середньої школи № 1 м. Чернігова В. Ф. Нюнька про специфіку і методику роботи у початкових класах та інші. Для учителів початкових класів м. Чернігова викладачами факультету спільно з обласним інститутом удосконалення кваліфікації учителів організували постійно діючий семінар, на якому обмінювалися досвідом роботи з організації навчальної діяльності школярів. Постійними доповідачами на ньому були викладачі факультету [8, арк. 40].

На першому етапі становлення навчального процесу в Чернігівському педінституті важливе значення мало формування системи внутрішнього контролю за роботою викладачів. Ця система складалася із контрольних заходів, здійснюваних директором та його заступником, а з 1961 р. – ректором та проректором з навчально-наукової роботи інституту, деканів та завідувачів кафедр. Здебільшого цей вид контролю відбувався шляхом відвідування та аналізу цих занять.

На основі аналізу архівних матеріалів установлено, що кількісні параметри показників контрольних заходів у звітах про роботу інституту стали систематично подаватись у таблиці «Зведена відомість про контроль педпроцесу і стан навчально-методичної роботи» з початку 60-их років. З них видно, що кожного навчального року ректор відвідував та аналізував від 30 до 40 навчальних занять викладачів різних кафедр. У проректора з навчально-наукової роботи проконтрольованих занять було від 60 до 70, причому, у тих кафедрах, які перевірялись до засідань ученої ради, проректор відвідував заняття майже всіх викладачів.

Декани, в залежності від завдань контролю, мали різну кількість проконтрольованих занять. Так, на фізико-математичному факультеті, де вже працював більш кваліфікований склад викладачів, кількість відвіданих занять протягом року становила до 30. А от на факультеті педагогіки і методики початкової освіти, де відбувалося становлення стабільного викладацького складу кафедр, була потреба у декана частіше контролювати та надавати методичну допомогу новим викладачам. Ось тому протягом року кількість проконтрольованих занять була від 70 до 80 [9, арк. 205].

Система контролю за якістю проведених лекцій і практичних занять на кафедрах інституту здійснювалася їхніми завідувачами. Ще на початку навчального року кожен завідувач планував кількість занять для контролю навчального процесу. Ця кількість годин була різною на існуючих кафедрах. Так, на кафедрі фізики у 1958-1959 навчальному році її завідувач М. Ф. Максимов відвідав всього 8 занять членів кафедри, за що мав зауваження від керівництва інституту. Інший завідувач тієї ж кафедри Г. Ю. Ілляшенко у 1961-1962 навчальному році запланував і відвідав 80 навчальних занять у 8 членів кафедри, тобто по 10 занять на кожного [10, арк. 47, 205].

Аналіз чисельних показників відвіданих занять указує на те, що завідувачі кафедр планували кількість контрольних відвідувань занять від чисельності членів кафедри, з розрахунку по 1 – 2 заняття на кожного викладача. Ось тому річна кількість таких занять становила від 20 до 30 занять. Здебільшого досвідчені завідувачі розуміли, що якість контролю залежить не від кількості відвіданих занять, а від якості їхнього аналізу та методичних порад своїм колегам й контролю за виправленням раніше зроблених зауважень. Разом з тим не всі кафедри інституту були достатньою мірою укомплектовані кваліфікованими кадрами. У середині 60-х років жодного кандидата наук не було на кафедрі загальнотехнічних дисциплін, у секціях фізвиховання та музики і співів. Саме такі підрозділи інституту були під постійним контролем керівництва.

Характерною особливістю роботи кафедр був розгляд питань про якість викладання окремих кафедральних дисциплін на засіданнях кафедри. Це давало змогу покращити якість взаємовідвідування занять, адже такий підхід вимагав від членів кафедри не лише побачити, а й оцінити навчальну діяльність свого колеги. Причому на вченій раді інституту, ще в 1958-1959 навчальному році було ухвалено рішення, що кожен викладач протягом 1 місяця має відвідати не менше 2 занять своїх колег. Здебільшого дане рішення і в наступні роки виконувалося викладачами кафедр. Проте з роками цей контрольний захід носив формальний характер, адже у коротких записах відвіданих занять були відсутні зауваження.

Отже, за час першого десятиліття роботи Чернігівського педагогічного інституту, коли навчальну діяльність здійснювали всього два факультети, відбувся перехід всієї системи навчальної роботи на стандарти вищої школи, які відповідали потребам підготовки учителів. Разом з тим за цей час відбулося становлення системи внутрішнього контролю за здійсненням навчальної роботи в інституті.

Наступний етап змін в організації навчального процесу педагогічного інституту

пов'язаний з розширенням кількості факультетів до шести і створення на кожному з них необхідних умов підготовки висококваліфікованих педагогічних кадрів. Цей період охоплює час від започаткування з 1 вересня 1965 р. факультету англійської мови і до утворення незалежної держави України.

На 1965-1966 навчальний рік одним з найбільших факультетів у інституті був фізико-математичний, на якому навчалося «більше 560 студентів стаціонарного відділення та 700 – на заочному відділенні». Факультет готував фахівців із трьох спеціальностей: «математика», «фізика і електротехніка» та «фізика і технічна механіка». Матеріально-технічна база факультету з добре обладнаними лабораторіями, кабінетами і майстернями давала можливість успішно організовувати навчальний процес. На чотирьох факультетських кафедрах працювало 10 викладачів, вони мали науковий ступінь кандидатів фізико-математичних наук і значний досвід підготовки педагогічних кадрів. Крім того, факультетські кафедри (математики, елементарної математики і методики математики, фізики та фізики і загальнотехнічних дисциплін) стали осередками методичної роботи учителів області, а також сприяли підвищенню їхньої кваліфікації [11, арк. 55-56].

Викладачі фізматфакультету особливу увагу звертали на професійну спрямованість навчальних занять. Добирали такі задачі і вправи, які були пов'язані з основними розділами шкільної навчальної програми. На семінарських та практичних заняттях формували у студентів уміння пояснювати навчальний матеріал стисло, логічно, обґрунтовано та аргументовано. Викладачі навчали студентів, як домагатися від учнів чітких, вірно сформованих відповідей, здійснювати активізацію процесу навчання, робити записи на дошці та іншого.

Факультет педагогіки і методики початкового навчання, який у Чернігівському педагогічному інституті існував з 1 вересня 1957 р., також набув досвіду підготовки учителів. До середини 60-х років на факультеті було підготовлено «більше тисячі учителів початкових класів з вищою освітою». На факультеті була створена необхідна навчально-матеріальна база та вироблена певна система підготовки учителів цього профілю. Факультет мав три кафедри: педагогіки і методики початкового навчання, мови і літератури, музики і співів. На них працювало 5 викладачів з науковими ступенями. Більшість викладачів цих кафедр не мали наукових ступенів, проте були досвідченими, висококваліфікованими працівниками, які добре знали школу і володіли методикою вищої школи [12, арк. 85].

З 1 вересня 1965 р. в педінституті було створено кафедру іноземної мови, а також проведено набір студентів за новою спеціальністю «англійська мова». Адміністративно студенти підпорядковувалися деканату факультету педагогіки та методики початкового навчання, а у річних звітах про роботу педінституту вже з 1965-1966 навчального року вказували як про окремий факультет іноземних мов. Як сказано у звіті, «перший рік роботи цього факультету був досить напруженим». Необхідно було вирішити питання, пов'язані зі створенням навчальної база, підбором викладачів та налагодженням навчального процесу. Протягом року було створено два кабінети з іноземної мови, які були устатковані сучасною на той час звукотехнікою, індивідуальними кабінами для самостійної роботи студентів, придбано значну кількість звукових записів англійською мовою та друкованої літератури. Новостворена кафедра іноземної мови налічувала 15 викладачів, здебільшого випускників дворічних педагогічних курсів у м. Києві. Усі викладачі вже складали екзамени кандидатського мінімуму, 7 з них склали по 1 екзамену, 4 – склали 2 екзамени, 3 – готувалися складати третій екзамен [13, арк. 101].

Для задоволення потреб шкіл у дипломованих спеціалістах з фізвиховання наказом Міністерства освіти УРСР за № 184 від 12 липня 1966 р. у Чернігівському педінституті з 1 вересня було відкрито факультет фізвиховання. На цьому факультеті працювала єдина кафедра фізвиховання. Протягом першого навчального року в роботі викладачів факультету виникли значні проблеми, пов'язані з організацією навчального процесу. Відсутнім був постійно діючий медичний пункт, також державні

програми з багатьох видів спорту, лижна база була на стадії створення, на навчальних заняттях майже не використовувалися технічні засоби навчання [14, арк. 51].

Отже, у середині 60-х років із започаткуванням у педінституті двох нових факультетів в організації навчального процесу на них виникли традиційні для новостворених структурних підрозділів проблеми. Потрібно було створити необхідну навчально-матеріальну базу, провести підбір кваліфікованого викладацького складу, забезпечити викладачів та студентів необхідною навчально-методичною літературою.

На основі аналізу річних звітів можна визначити особливості організації навчального процесу на факультетах. Так, на фізико-математичному факультеті головною проблемою з підготовки учителів математики була слабка математична підготовка значної частини випускників середніх шкіл. Аналіз результатів екзаменаційних сесій показує, що успішність студентів з дисциплін елементарної математики була невисокою. Студенти протягом трьох років навчання розширюють знання з арифметики, геометрії, алгебри і тригонометрії, і з цих дисциплін складали лише один екзамен. Проте викладачі кафедри вищої математики вважали, що основним недоліком у теоретичній і практичній підготовці з вищої математики були неглибокі знання студентів з курсу елементарної математики, недостатнє розуміння окремих тем: рівняння, площі, об'єми та інших [15, арк. 15].

Аналізуючи результати літніх заліково-екзаменаційних сесій, ми приходимо до висновку, що вони були найнижчими в інституті. Так, у 1966 р. успішність студентів фізико-математичного факультету становила 83,5%, у 1967 р. – 86,4%, у 1968 р. – 87,3%, а на факультеті педагогіки і методики початкової освіти успішність студентів була у 1967 р. – 95%, а на двох курсах факультету англійської мови – 96%. Навіть з поділом факультету на математичний і фізичний загальна успішність студентів на них залишалася невисокою. Так, на літній сесії 1970 р. успішність студентів математичного факультету становила 90%, а фізичного – 87,2%. Близькою до цих показників була успішність студентів факультету фізвиховання, яка становила також 87,2%. [16, арк. 131- 138].

У 70-ті роки загальна успішність студентів усіх факультетів зростала і на 1981 р. вона становила по інституту 94,5%. [17, арк. 27]. Такий прогрес в успішності студентів періоду середини 60-х – початку 80-х років можна пояснити низкою причин. По-перше, на факультетах з найнизчими показниками успішності студентів ректоратом інституту було звернуто увагу викладачів на якісніший відбір випускників шкіл. По-друге, на факультетах значну увагу приділяли акліматизації першокурсників шляхом проведення додаткових занять з окремих предметів. По-третє, для допомоги студентам у оволодінні навиками самостійної роботи з підготовки семінарських та практичних занять, а також для формування умінь ведення елементарних наукових досліджень були введені до наукових планів окремі спецкурси. Не останню роль у цьому процесі відіграло зміцнення навчальної бази середніх шкіл та покращення всієї системи навчально-виховної роботи в школах. Запроваджені заходи дали бажані результати.

Аналіз результатів літніх сесій дає можливість стверджувати, що із збільшенням кількості студентів у інституті збільшується кількість відсіву студентів, які мали академзаборгованість. Але цю тенденцію можна спостерігати лише у 60-ті – і до початку 70-х років. Так, на початок 1966-1967 навчального року навчалося 940 студентів, за період літньої сесії 1967 р. 754 студенти успішно склали екзамени й були переведені на наступні курси, 103 – мали академзаборгованість, 8 – було відраховано [18, арк. 122]. На початок 1970-1971 навчального року навчалося 1423 студенти, закінчили виш 247 осіб, на наступний курс переведено 1135 студентів, 179 студентів мали по одній і більше негативних оцінок, 17 – залишено на другий рік навчання, 19 – відраховано [19, арк. 96]. У наступні роки з 1971 і до 1975 відсів студентів за «неуспішність» стабілізувався і становив від 12 до 17 студентів кожного навчального року або 0,8% – 1% від загальної кількості студентів. Проте кількість студентів, які з різних причин припиняли навчання, була значно більшою. Так, у 1971-1972 навчальному році вибуло 117 студентів або 4%, з них 57 – денного відділення, 60 – заочного. Здебільшого

це були студенти, які отримували академвідпустки. У 1974-1975 навчальному році кількість студентів, які припинили навчання, становила 86 осіб, з них 50 – денної форми навчання і 36 – заочної [20, арк. 123].

У наступній п'ятирічці кількість студентів, які припиняли навчання з різних причин, становила 131 особу – в 1976 р., з них 46 студентів денної форми навчання і 85 – заочної, а у 1980 р. – 56 студентів (26 і 30). Але в попередні роки відсів становив 86 осіб (44 і 42), 94 особи (38 і 56), 97 (65 і 32) [21, арк. 59]. На денній формі навчання близько 30% студентів від загальної кількості відсіву з різних сімейних причин переводилися на заочну форму, а кількість студентів, які вибували через неуспішність, стабілізувалася в межах попередньої п'ятирічки до 1% від загальної кількості студентів. Характерною особливістю роботи ректорату було ведення роз'яснювальної роботи серед студентів і викладачів інституту по зменшенню відсіву.

Особливого пожвавлення набувають зв'язки педагогічного інституту зі школами м. Чернігова і області. У середині 60-х років було започатковано роботу комісії ради інституту по зв'язках із школами, яка координувала роботу кафедр з даного напрямку. У м. Чернігові всі учителі були охоплені навчанням в університеті педагогічних знань. Він мав 12 факультетів, де раз на місяць проходили заняття з-понад 700 учителями різних навчальних дисциплін шкіл міста. Заняття проводили провідні викладачі педагогічного інституту, а також науковці м. Києва. Подібні університети педагогічних знань було організовано викладачами інституту в Сосниці, де у 1969 р. був проведений перший випуск слухачів [22, арк. 86].

Спільно в обласним відділом народної освіти та обласним інститутом удосконалення кваліфікації вчителів викладачі факультету початкового навчання організували постійно діючий семінар учителів шкіл Куликівського району з питань експериментальної перевірки нових навчальних планів, програм і підручників для першого класу. Кожного місяця викладачі інституту проводили навчальні заняття з учителями району.

При педагогічному інституті працювали курси перепідготовки учителів математики і фізики. За період 1967 – 1969 років пройшли перепідготовку 500 учителів середніх шкіл області. За період з 1976 до 1980 років перепідготовку в педагогічному інституті пройшли 1363 учителі області, з них: 691 учитель математики, 312 учителів фізики та 360 учителів історії [23, арк. 30]. Окрім того, викладачі інституту брали участь у курсах підвищення кваліфікації, які проводив обласний інститут удосконалення кваліфікації учителів кожного року протягом літніх канікул.

Викладачі фізико-математичного факультету брали активну участь у підготовці і проведенні факультативних занять у школах міста Чернігова. Так, викладач В. М. Петров проводив заняття у СШ № 1, доцент В. С. Кролевець – у СШ № 20, старший викладач В. Н. Боровик – у СШ № 9, викладач Є. І. Антоненко – у СШ № 1. Значну увагу викладачі інституту приділяли організації учнівських гуртків. При кафедрі іноземних мов з 1967 р. розпочав свою роботу гурток для старшокласників з вивчення англійської мови. Викладачі кафедри музики допомагали учителям СШ № 9 та школи-інтернату м. Чернігова в організації шкільних хорів та підготовки їх до міського огляду художньої самодіяльності [24, арк. 89, 92].

Доброю традицією стали виступи кращих учителів області серед студентів різних факультетів інституту в рамках програми «Трибуна передового досвіду». З доповідями виступали заслужені учителі Шелухіна, Лаврова, Острицька, завідувачі малокомплектних шкіл з Козелецького району М. М. Боровик, М. С. Острицький, директори шкіл м. Чернігова І. В. Байдала, П. П. Овдак, О. П. Кашуба, учителі математики Ф. П. Хоменко – Андріївська СШ, Сімонтова – СШ № 1 [25, арк. 94]. З роками змінювалися доповідачі, але незмінною залишалася дружня атмосфера спілкування досвідчених педагогів з майбутнім поповненням учительських колективів.

Сформована система внутрішньовузівського контролю ще у 50-х – середині 60-х років досить добре діяла і в 70-х – поч. 80-х років. Вона включала в себе: перевірку виконання графіків навчального процесу, періодичну інформацію деканів на засіданнях ректорату про виконання навчальних планів, контрольні відвідування

занять, обговорення тексту лекцій, проведення відкритих занять з наступним їхнім обговоренням, взаємовідвідування занять, звіти викладачів про виконання індивідуальних планів та інше.

Відповідно до навчальних планів на факультетах складали графіки навчального процесу, які визначали календарні терміни теоретичної і практичної підготовки, підсумкового контролю, виконання курсових та дипломних робіт, канікул. Наявність таких графіків значно полегшувало контроль за виконанням навчальних планів з кожної дисципліни. Проте виконати повною мірою навчальні плани було можливо лише на випускних курсах, які не виїздили на сільгоспроботи. Студенти інших курсів протягом вересня традиційно допомагали сільгосппідприємствам у збиранні врожаю. Тому на підставі наказів Міністерства освіти УРСР «у зв'язку з довготривалим перебуванням студентів на сільгоспроботах зменшувалася кількість годин першого півріччя на 5% з усіх навчальних дисциплін, крім суспільних». Скорочувалася тривалість зимових канікул до одного тижня. Окремі теми виносилися на самостійне опрацювання з наступною їхньою перевіркою на контрольних роботах чи колоквіумах. У розкладах занять з'являлися також і четверті пари [26, арк. 15, 17].

У графіках навчальної роботи не передбачалося відволікання студентів на сільськогосподарські роботи, і тому кожного року доводилось вносити до них корективи. Перші семестри, у зв'язку зі скороченням навчальної роботи на один місяць, було перевантажено навчальними заняттями, що негативно впливало на результати засвоєння навчального матеріалу студентами.

Контрольні відвідування навчальних занять викладачів інституту продовжували здійснювати керівники інституту, декани факультетів та завідувачі кафедр. Аналізуючи зведені відомості про контроль педагогічного процесу з початку 70-х і до початку 80-х років, нами встановлено, що кількість відвіданих занять ректором та проректором з навчальної роботи, а також деканами факультетів була сталою і становила 30 – 40 занять кожного року. Кількісні показники відвіданих занять завідувачами кафедр за цей час змінилися. Так, на початку 70-х років 85% завідувачів кафедр відвідували за рік від 50 до 70 навчальних занять, і лише очільники кафедр історії КПРС та мови і літератури відвідали відповідно 26 та 37 занять викладачів. Причому це були не найменші за чисельністю кафедри інституту, так кафедра мови і літератури була найчисельнішою, на ній працювало 18 викладачів, а на кафедрі історії КПРС – 15 викладачів [27, арк. 94-95].

Для подолання різних підходів у визначенні завідувачами кафедр кількості планових контрольних відвідувань занять уже в 1973-1974 навчальному році ректорат встановив для них чисельні параметри відвідувань у межах 25 – 35 навчальних занять [28, арк. 105].

Про кількісні показники ми знаходимо інформацію в річних звітах про роботу інституту, але в них відсутня інформація про якість і дієвість цього контролю. Проте певну оцінку внутрішньовузівському контролю можна отримати з довідок про перевірки інституту.

1981-1982 навчальний рік був роком, коли в першому семестрі керівництво навчальним закладом здійснював ректор В. М. Костарчук, а наприкінці цього семестру був призначений новий керівник інституту О. Ф. Явоненко. Аналізуючи результати навчальної діяльності у навчальному році, коли керували два керівники, варто сказати, що відсів студентів був найбільшим у порівнянні з попередніми. Так, на денному відділенні було відраховано 80 осіб, це 3,6% від загальної кількості студентів, така ж кількість відрахованих була і на заочному відділенні, що становило 5,2% студентів, якщо у попередньому навчальному році на денному відділенні було відраховано 39 осіб (1,7%) і на заочному відділенні 29 (1,7%). Причинами виключення були неуспішність – 18 осіб на денному та 57 – на заочному відділеннях, аморальні вчинки – 10 осіб, порушення трудової дисципліни – 3 особи, через хворобу – 2 особи та з інших причин – 44 особи, які вибули з денного відділення [29, арк.4].

За радянського часу встановилася традиція визначення планових параметрів діяльності державних вищих навчальних закладів. Освітнє міністерство визначало

не лише плани прийому студентів, але й плани випуску спеціалістів. Саме в 1982 р. Чернігівський педінститут уперше за багато років не виконав план випуску спеціалістів на 5 осіб. Якщо на денному відділенні відбулося перевиконання плану на 1 особу, інститут закінчило 412 випускників, то на заочному відділенні замість 329 осіб випустили 323 особи, тобто недовиконання становило 6 осіб [30, арк.2]. Не виконання плану випуску відбулося також і в 1989 р., коли замість 524 осіб випустили 511, тобто план випуску було виконано на 97,5%. Причиною недовиконання плану цього разу було те, що в ході державних іспитів 11 студентів денного відділення та 9 студентів заочного відділення отримали незадовільні оцінки. Так, на денному відділенні незадовільні оцінки отримали 2 особи – на хіміко-біологічному, 2 – на загальнотехнічному, 1 – на педфаці, 1 – на спеціальності «фізвиховання» та 5 – на спеціальності «початкова військова підготовка та фізвиховання». Здебільшого двійки отримували студенти з фахових дисциплін: 8 осіб – на денному і 6 осіб на заочному відділеннях [31, арк.10].

Чи сприяв ефективнішій роботі навчального закладу такий показник, як план випуску? На наш погляд, цей показник лише мав негативний відбиток як для студентів, так і викладачів. По-перше, не всі вступники ще в школі вірно обирали майбутню професію. Ознайомившись з усіма нюансами педагогічної роботи та дізнавшись про незначну зарплату вчителя, окремі студенти не бажали продовжувати далі навчання. По-друге, не всі студенти після закінчення школи мали достатній рівень знань для навчання у вищій школі. Дізнавшись про вимоги до організації навчальної діяльності студентів та перевіривши свої можливості у реалізації завдань вищої школи, окремі студенти розуміли, що це є непосильно для них. По-третє, у житті молодої людини інколи виникають проблеми, пов'язані з хворобою, створенням сім'ї та іншими причинами, коли навчання на денному відділенні вузу не сприяє їх вирішенню. Доводилося залишати навчання.

План випуску для викладачів мав теж свої негативні наслідки. По-перше, він значною мірою впливав на якість підготовки фахівця, адже кожен викладач знав про необхідність виконання плану випуску спеціалістів і замість негативної оцінки, ставив задовільну. Втрачалася не лише об'єктивність оцінювання студентів, а й принцип справедливості. Не є таємницею, що в кожній академічній групі всі студенти орієнтувалися в рівні навчальних досягнень кожного члена колективу. Під пильною увагою були не лише кращі студенти, а й ті, що мали низький рівень інтелектуальних здібностей. Незаслужені завищені оцінки негативно впливали на студентів, які бачили, що можна не «викладатися» в процесі навчання, адже все рівно викладач поставить позитивну оцінку.

Загальна успішність студентів денного відділення інституту з 1982 р. до кінця 80-х років була стабільною в межах 96,4% – у 1982 р., 95,1% – у 1985 р. Понад 50% студентів навчались на «4» і»5»: у 1982 р. – 54,1%, у 1985 р. – 51,9%. На заочному відділенні успішність студентів була нижчою і становила в середньому 82 – 85%, а студентів, які навчались на «4» і»5», 12 – 17%. Різною була успішність на факультетах педінституту. Найвищою вона була на факультеті педагогіки і методики початкового навчання в межах 99 – 97%, якісний показник – понад 60%. На історичному факультеті загальна успішність сягала 96 – 98%, а якісні параметри перевищували 60 – 70%. Дещо нижчою була загальна успішність на фізико-математичному факультеті. Так, на 1983 р. вона сягала 95,2%, а якість наближалася до 50%. На початок створення факультету загальнотехнічних дисциплін і праці у 1983 р. загальна успішність на факультеті становила 88%, а якість лише 29,7% [32, арк. 9, 6].

Питання підвищення рівня успішності та якості знань студентів було найважливішим для факультетів педінституту. Це питання по кілька разів протягом навчального року обговорювалося на засіданнях рад інституту і факультетів. Кожного разу визначались резерви підвищення показників успішності. Так, на засіданні ради інституту наприкінці серпня 1983 р. ректор О. Ф. Явоненко загострив увагу викладачів на тому, що майже на всіх факультетах є значна кількість студентів, які за результатами літньої сесії мають по 1 оцінці «задовільно». На загальнотехнічному факультеті таких 35 осіб, що становить 12%, на історичному – 59 (14%), на факультеті фізвиховання – 53 (10%), на факультеті початкового навчання – 69 (17%).

Іншим резервом було скорочення пропусків занять без поважних причин. Їхня кількість у порівнянні з попередніми роками зменшувалась, але залишалась достатньо високою. Якщо у 1981-1982 навчальному році прогулів було 11344 години, то наступного року їх було 2410 годин. Проте залишалася значна кількість пропущених занять із поважних причин: чергування, відрядження, змагання та інших [33, арк. 23, 38].

З метою покращення організації процесу навчання особливу увагу ректорат приділяв організації самостійної роботи студентів. Певний позитивний досвід у даному напрямку набув факультет педагогіки і методики початкового навчання. На кафедрах викладачі визначили обсяг навчального матеріалу для самостійного опрацювання, вид контролю і терміни проведення контрольних заходів. Індивідуальну роботу студентів включили до розкладу. Але в ході дотримання графіка індивідуальної роботи виникали певні труднощі, пов'язані з відсутністю у визначений час аудиторій або ж і самих студентів.

Організації самостійної роботи сприяла підготовка методичних рекомендацій і настанов для студентів. На факультеті загальнотехнічних дисциплін і праці підготували і видрукували ряд посібників для студентів з нарисової геометрії, деталей машин, з виконання курсового проекту з використанням мікроЕОМ. На суспільних кафедрах позитивним результатам в організації самостійної роботи сприяли не лише підготовлені методичні матеріали щодо самостійного вивчення визначених тем, а й організація контрольних співбесід з вивченого матеріалу.

З метою наближення навчального процесу до школи на загальнотехнічному факультеті практичні заняття проводили у середніх школах № 12, 27, 29. На факультеті фізвиховання 20% практичних занять з методики перенесено до базових шкіл [34, арк. 8-9].

У середині 80-х років, втілюючи в життя ідею зближення науки з виробництвом, у педагогічній галузі особливу увагу стали приділяти співпраці педагогічних вищих навчальних закладів зі школами. Одним із напрямків інтеграції школи і вузу було створення у школах філіалів кафедр. На 1986-1987 навчальний рік певного досвіду роботи набув філіал кафедр фізики і математики у середній школі № 3 м. Чернігова. Розпочав свою роботу в середній школі № 2 філіал кафедри педагогіки і методики початкового навчання. У школах проводилися спільні засідання кафедр, педагогічних рад та методичних об'єднань учителів шкіл та викладачів інституту. Так, у грудні 1986 р. таке спільне засідання було проведене у середній школі № 2 з проблем інтенсифікації навчально-виховного процесу в початкових класах. З доповіддю виступила доцент О. І. Смовська, а в обговоренні брали участь учителі школи та викладачі інституту. У січні 1987 р. на педагогічну раду було винесено питання методичної роботи учителів початкових класів. У обговоренні доповіді заступника директора школи С. В. Лужецької брали активну участь викладачі кафедри педагогіки і методики початкового навчання. Викладачі кафедри брали активну участь у проведенні тижня початкової школи. Відкриті заняття в школі провели доценти І. Ф. Кирей та Л. С. Ульяницька і викладач З. П. Маргаритова. Було відвідано і проаналізовано в школі більше 30 уроків і позаурочних заходів. На базі цього філіалу діяв факультатив «Школа професійної майстерності», на якому учителі школи Л. Л. Андрушкова, Л. А. Гриценко, В. П. Сьоміна та інші ділилися своїм досвідом роботи, вчили студентів веденню педагогічного спостереження, вмінню розуміти і поважати дітей [35, арк. 12-13].

Інтенсивну роботу здійснював філіал кафедри анатомії і фізіології людини і тварини у середній школі № 2 м. Чернігова. Вона включала науково-педагогічні дослідження з участю учителів біології та студентів, вивчення передового педагогічного досвіду, проведення відкритих уроків. Створені також філіали і колективами кафедр історії СРСР і УРСР у СШ № 12, методики трудового навчання у СШ № 27, теорії і методики фізвиховання у СШ № 31. Проте робота цих філіалів потребувала більш інтенсивнішої діяльності. На засіданні ради інституту 31 серпня 1987 р. було поставлене завдання «перетворити філіали кафедр у школах в учбово-науково-методичні комплекси» [36, арк. 13].

Основні завдання і функції учбово-науково-педагогічних комплексів (УНПК) були визначені Типовим положенням, затвердженим наказом Мінвузу СРСР від 1 вересня 1987 р. № 611. Вузам пропонувалось самостійно вирішувати, які форми і організаційні структури найпридатніші для успішної роботи в місцевих умовах.

Створення УНПК у Чернігівському педінституті розпочалось виданням спільного наказу інституту і обласного управління народної освіти від 15 вересня 1989 р. З метою посилення інтеграції вищої педагогічної, середньої спеціальної і загальноосвітньої шкіл на основі угод між педінститутом та відповідними навчальними закладами середньої ланки, на основі існуючих філіалів кафедр створювалися УНПК. Керівниками їх стали: М. І. Антоненко, В. П. Січенков, З. Б. Жаворонкова, П. В. Самойленко, О. Г. Баранков, Т. В. Гринь. До 1 жовтня 1989 р. ними були розроблені довгострокові програми їхньої роботи.

Плідною була робота УНПК на факультеті ЗТД і праці. До складу комплексу увійшли кафедра педагогіки, психології і методики викладання ЗТД, загальноосвітні школи м. Чернігова № 12, 27, 29, міжшкільний учбово-виробничий комбінат с. Жовтневе, гуртки технічної творчості Палацу піонерів і школярів, кабінет трудового навчання обласного інституту удосконалення учителів. Учасниками комплексу розроблена і обговорена програма «Трудове навчання і виховання учнів». Керівник УНПК доцент В. П. Січенков протягом навчальної чверті пройшов стажування в установах комплексу [37, арк. 15-16].

Після трьох років роботи УНПК ректор інституту О. Ф. Явоненко на засіданні ради інституту 31 серпня 1992 р. зауважив, що робота їх на факультетах є різноманітною, але все ж «недостатньою, бо часто дії їх є епізодичними і безсистемними». Для координації дій необхідно було створення ради по зв'язках із школами, всі кафедри інституту закріпити за районами області. В усіх районах мати опорні школи, з якими заключити договори про співпрацю. У 1992 р. необхідно було завершити формування УНКП створенням комплексу «педучилище – педінститут», що сприятиме якісній підготовці спеціалістів, значній економії коштів і гарантуватиме здобуття випускниками педучилищ вищої кваліфікації [38, арк. 31].

Для детального аналізу роботи УНКП у жовтні 1992 р. була створена комісія, яка 25 листопада того ж року винесла це питання для обговорення на раді педагогічного інституту. У довідці про перевірку роботи комплексів на факультетах комісія відзначила значну кількість здобутків у їхній роботі. Комісія відзначила наявність інтересу до потреб інтеграції науково-практичних зв'язків усіх ланок педагогічної освіти. Проте рейтинг або імідж існуючих комплексів недостатньо високий, а в окремих школах про них навіть не знають (СШ 32, 24, 26). Комісія вважала, що діяльність комплексів має здійснюватися не лише в кращих чи базових школах, а й охоплювати всі школи міста й області. У середніх навчальних закладах вважали за необхідне, щоб УНКП виступали в ролі координаційних, наукових і методичних центрів, які б допомагали у вирішенні гострих проблем сучасної школи. Комісія прийшла до висновку, що питання діяльності УНКП потребувало ретельнішого вивчення та реорганізації згідно з тогочасними вимогами школи [39, арк. 9-10].

Отже, за час існування УНКП відбуваються деякі зміни в поглядах педагогічних працівників на завдання і функції цих комплексів. На початку їхнього створення вони охоплювали незначну кількість навчальних закладів, з якими методичні кафедри інституту співпрацювали. Саме на початковому етапі їхнього створення у взаємодії «інститут – школа» були певні позитивні досягнення. Проте, коли з 1992 р. було поставлене завдання перед УНКП про розширення поля діяльності і охоплення всіх шкіл міста Чернігова та всіх районів області, ці завдання для комплексів стали непосильними. Не є таємницею, що роботою з координації діяльності УНКП займалися малочисельні психолого-педагогічні й методичні кафедри педінституту, викладачі яких мали до 900 годин академічного навантаження. Виконання ж розширених завдань комплексів потребувало використання значної кількості часу, відряджень по школах, а не виконання основних функцій викладача педагогічного вузу. У таких

випадках реальна діяльність підмінювалась формальними паперовими справами, яка не давала бажаних результатів ні для вузу, ні для школи.

У другій половині 90-х років для покращення зв'язків педагогічного вузу із школами кафедри інституту розпочали укладати із загальноосвітніми школами м. Чернігова і області угоди про співробітництво. У них указувалися конкретні напрямки взаємодії, спільні заходи, підбиття підсумків й визначення планів подальшої роботи.

Таким чином на другому етапі зміни в організації навчального процесу були пов'язані із розширенням кількості факультетів інституту та налагодженні системи підготовки кваліфікованих педагогічних фахівців на них. Значне місце в роботі мала також взаємодія кафедр інституту із загальноосвітніми школами міста Чернігова і області.

Перше вересня 1991 р. Чернігівський педагогічний інститут розпочав у принципово нових соціально-політичних умовах державної незалежності. Акт проголошення незалежності України, затверджений Верховною Радою 24 серпня 1991 р., незабаром підтверджений Всеукраїнським референдумом 1 грудня 1991 р., розпочав складний процес становлення української державності. Саме з цього часу розпочинається третій етап змін в організації навчального процесу в педагогічному інституті. Цей етап тривав до 13 березня 1998 р., до набуття навчальним закладом університетського статусу.

Правовою основою реформ у національній вищій школі стали Закон України «Про освіту», державна програма «Освіта (Україна XXI століття)», «Основні напрямки реформування вищої освіти в Україні» та інші урядові документи. Важливу роль для формування нормативної бази діяльності вищої школи відіграло затверджене наказом Міністерства освіти України від 2 червня 1993 р. за № 161 «Положення про організацію навчального процесу у вищих навчальних закладах». Саме у цьому документі були визначені: нормативно-правова база організації навчального процесу, форми організації навчання та види навчальних занять, контрольні заходи перевірки результатів навчання, навчальний час студента, робочий час викладача, методичне забезпечення навчального процесу.

З утворенням незалежної держави України у Чернігівському педагогічному інституті значно розширюється підготовка фахівців різних спеціальностей. Лише за період з 1991 р. до 1996 р. в інституті відкриваються нові подвійні спеціальності: «історія і психологія», «історія і англійська мова», «історія і народознавство», «хімія і екологія», «праця і основи підприємництва», «праця і професійне навчання», «математика і основи економіки», «початкове навчання і англійська мова». На 1996-1997 навчальний рік інститут готував педагогічних працівників з 18 спеціальностей, що свідчило про істотне розширення сфери освітніх послуг в навчальному закладі. Разом з тим це розширювало можливості для працевлаштування випускників [40, арк. 117].

На початку 90-х років на факультетах знижуються показники загальної успішності студентів і якості знань. Так, на 1991-1992 навчальний рік значне зменшення цих показників відбувається на історичному факультеті: загальна успішність – до 90%, а якість – до 37%. У 1992-1993 навчальному році – відповідно до 89% і 34%. Значне зниження успішності відбулось на факультеті фізвиховання: у 1991-1992 навчальному році – 79,9% та 20,3%, а у 1992-1993 – 76,6% та 21,7%. Деяке зростання успішності студентів відбулось на факультеті загальнотехнічних дисциплін і праці. Так в 1992-1993 навчальному році загальна успішність становила 96,1%, а якість знань 32% [41, арк. 2-3].

Головною причиною зниження показників успішності студентів стало те, що з 1992-1993 навчального року, крім набору студентів, які навчались за державні кошти, зараховували студентів-контрактників, які навчались за власні кошти, а також за кошти організацій і установ, які направляли їх на навчання. Конкурсний відбір студентів, які навчалися за державні кошти, давав можливість відібрати кращих вступників. Хоча був набір і поза конкурсом, яким користувались вступники, що мали пільги (діти-сироти, чорнобильці та інші). Проте студентами-контрактниками зараховували не завжди тих осіб, які мали нахил до педагогічної діяльності та належний

рівень знань. Цей контингент студентів певною мірою вплинув на зниження показників успішності. Саме тому з 90-х років у ВНЗ стали визначати окремо успішність цих двох категорій студентів. Так, у 1995-1996 навчальному році найвищі показники загальної успішності були на факультеті початкового навчання. У студентів-держбюджетників – 98%, а у контрактників – 96%. Але якісні показники у цих двох категорій студентів значно відрізнялись – 40% і 18%. Найбільш контрастні показники успішності були на факультеті індустріально-педагогічному, де різниця загальної успішності становила майже 30% (89,5% та 60%). Ще більшою була різниця з якості знань на цьому факультеті, адже 36,4% студентів державного набору навчалися на «4» і «5», а у контрактників не було жодного студента [42, арк. 11].

Варто зауважити, що загальна успішність студентів-контрактників не завжди була нижчою від студентів, які навчались за державні кошти. Так, у ході зимової сесії 1997 р. на фізико-математичному факультеті всі студенти-контрактники склали сесію, а успішність іншої категорії студентів становила 98%. Вищими були показники загальної успішності і на факультеті фізичної культури, де показники контрактників становили 83,7%, а державного набору – 80,4%. Подібних прикладів можна навести і за результатами інших сесій [43, арк. 53]. Проте якісні показники протягом 90-х років завжди були вищими у студентів-бюджетників. Саме від добрих і відмінних оцінок залежало, чи будуть отримувати стипендію ці студенти.

Удосконалювався навчально-методичний процес. На зміну традиційним приходили нові сучасні форми роботи викладачів і студентів. На всіх факультетах впроваджувалась письмова форма проведення проміжного та семестрового контролю знань студентів. Відбувались зміни в державній атестації. На початку 90-х років на фізико-математичному факультеті було започатковано проведення державних кваліфікаційних екзаменів. Після тривалого обговорення на кафедрах факультету, раді інституту з дозволу Міністерства освіти було проведено замість кількох державних екзаменів один кваліфікаційний екзамен із спеціальності. В ході цього екзамену випускник мав показати свою загальнотеоретичну підготовку і вміння застосовувати її для конструювання власної методичної концепції і розробки, і проведення одного з уроків. Викладачами факультету була розроблена програма і складені екзаменаційні білети, які складались з двох питань. З першого питання випускник мав показати не лише свої знання з математики чи фізики, але й, провівши структурно-методичний аналіз теми, показати методику вивчення її з проведенням окремого уроку. Друге питання було присвячене методиці виховної роботи [44, арк. 7].

Практика проведення кваліфікаційного екзамену показала, що на ньому можна об'єктивно визначати рівень готовності випускника педвузу до роботи в школі. Нова форма проведення державного екзамену не була позбавлена недоліків. Не вдалося органічно поєднати питання перше з теорії предмета та методики його навчання з питанням другим, де вже мова йшла про теорію і практику виховної роботи.

З урахуванням досвіду проведення кваліфікаційних екзаменів на фізико-математичному факультеті вчена рада інституту рекомендувала проведення подібного екзамену на інших факультетах [45, арк. 8].

Ініціативу проведення комплексних екзаменів підтримали на хіміко-біологічному та загальнотехнічному факультетах. Проте загального поширення на всі факультети таких екзаменів не відбулось. На нашу думку, результати підготовки студентів до навчально-виховної роботи в школі можна було побачити в ході педагогічних практик. В такому випадку буде реальна шкільна обстановка, де студент зможе показати володіння навчальним матеріалом, вміння розповідати, пояснювати, аргументувати, обґрунтовувати, контактувати з учнями класу, керувати навчально-виховним процесом. Нічого штучного, екстремального, надуманого не має бути в ході перевірки рівня кваліфікації випускника педвишу. Саме тому практика проведення кваліфікаційних екзаменів не набула широкого поширення, а на фізико-математичному факультеті з деяким удосконаленням державна атестація проходить до нинішнього часу.

На початку 90-х років відбулися деякі зміни в організації методичної роботи в навчальному закладі. Пов'язані вони були з розформуванням загальноінститутських

кафедр педагогіки і психології та утворенням факультетських кафедр педагогіки, психології та методик викладання відповідних дисциплін. Після року роботи новоутворених кафедр учена рада інституту констатувала, що ці зміни дали позитивні результати. Підвищився рівень інтегрованого викладання психолого-педагогічних і методичних дисциплін. Це також дало змогу усунути дублювання окремих тем і максимально реалізувати можливості міжпредметних зв'язків. У кінцевому підсумку це дало змогу сформувати у студентів систему педагогічних знань та піднести на вищий рівень організацію педагогічних практик.

Але разом з тим не все заплановане в період реформування було реалізовано. На час створення методичних кафедр передбачалось, що буде діяти внутрішня система підвищення кваліфікації викладачів цих кафедр. Мав діяти семінар викладачів під керівництвом проректорів з навчальної і наукової роботи. Проте цього не сталося. Жодного засідання семінару не відбулося, хоча багато актуальних питань можна було б обговорити [46, арк. 14-15].

Чималу увагу колектив інституту приділив виконанню «Закону про мови в Українській РСР», прийнятого ще в 1989 р. Питання про організацію виконання в інституті цього закону було заслухано на вченій раді 31 січня 1990 р. Було затверджено заходи щодо розширення сфери функціонування української мови в інституті, розраховані на 10 років. У них зазначалося про переведення у стислі строки вимог закону УРСР про мови щодо діловодства і документації, проведення засідань, зборів, нарад та інших зібрань в інституті. Мали забезпечити вивчення практикуму з української мови на перших курсах інституту та здійснити поступовий перехід до 1996 р. на викладання предметів українською мовою та визначені інші заходи.

На початку наступного навчального року 31 жовтня вчена рада інституту заслухала інформацію про виконання вищезгаданого закону. Так, українська мова як навчальна дисципліна вивчалася на I – II курсах усіх спеціальностей. Також на всіх спеціальностях були введені обов'язкові навчальні курси: історія світової та вітчизняної культури (78 годин) та історія України (50 годин). На підготовчому відділенні для всіх спеціальностей уведений курс української мови обсягом 50 годин. Для викладачів працювали курси української мови на всіх факультетах.

Забезпеченість підручниками українською мовою на початковому етапі реалізації закону була незначною. Так, з психолого-педагогічних дисциплін вона становила 30%, а з фізико-математичних – 90%. На історичному факультеті забезпеченість україномовними підручниками була 35%, на факультеті педагогіки і методики початкового навчання – 40%, на хіміко-біологічному – 30%, а на спеціальності початкова військова підготовка та фізвиховання україномовних підручників взагалі не було.

Українською мовою вели викладання 47% викладачів суспільно-політичних дисциплін, 52% – психолого-педагогічних, 47% – спеціальних дисциплін. Із 375 викладачів інституту українською мовою викладали 159.

Створення кафедри української мови утруднювалось відсутністю спеціалістів з ученими ступенями та званнями, тому на кафедрі мови і літератури працювала секція української мови [47, арк. 69-70].

Через три роки після прийняття закону про мови ректор інституту О. Ф. Яворенко констатував про позитивні зрушення. Так, уся документація в основному велась українською мовою, 55% начальних дисциплін викладались державною мовою, що на 10% більше, ніж на час прийняття закону. Викладання на першому курсі здійснювалося українською мовою. Проте викладання технічних, спортивних і суспільно-політичних дисциплін (особливо кафедрою філософії і політекономії) продовжувалось російською мовою. Були також і факультети загальнотехнічних дисциплін та фізичного виховання, на яких кількість дисциплін, що викладались українською мовою, становила від 0 до 20% [48, арк. 32].

Перше десятиріччя дії закону про мови було непростим для колективу інституту в ході реалізації намічених планів. Однією з проблем, яка складно вирішувалась, було забезпечення студентів навчальною літературою. Виступаючи на розширеній ученій раді інституту в серпні 1997 р. директор бібліотеки Н. Г. Костарчук зазначала, що в

цілому забезпеченість навчальною літературою достатньо висока. Повною мірою нею забезпечені студенти факультетів фізико-математичного та педагогіки і методики початкового навчання. За невеликим винятком відсутності методичної літератури українською мовою, добре забезпечені навчальними посібниками студенти історичного факультету. Проте студенти інших факультетів: фізвиховання, хіміко-біологічного та індустріально-педагогічного хоч і забезпечені російськомовними підручниками, але навчальна література українською мовою «майже відсутня» [49, арк. 72]. Саме відсутність українських навчальних посібників була приводом для окремих викладачів інституту відмовитися викладати навчальний предмет державною мовою.

Ректорат тримав під постійним контролем стан виконання Закону «Про мови...». В ході засідань ученої ради інституту ці питання розглядались: 20 травня 1992 р., 23 лютого 1994 р., 24 березня 1996 р., 28 січня 1998 р. До набуття навчальним закладом статуту педагогічного університету всі підручники, навчальні посібники, курси лекцій, методичні розробки, інструкції до лабораторних занять, плани семінарських та практичних занять, монографії, дисертації виконувалися і видавалися українською мовою. Вся навчальна і виховна робота проводилася державною мовою.

Була проведена робота по забезпеченню бібліотечного фонду україномовними підручниками. Значно поповнився фонд соціально-економічної, філософської літератури, а також методичної з усіх профільних предметів. На жаль, мало видавалось навчальної літератури з психолого-педагогічних, загальнотехнічних дисциплін, фізкультури і спорту. Тому забезпеченість україномовними підручниками з цих курсів залишилась недостатньою.

Згідно із визначеними заходами педагогічного інституту, поступовий перехід на українську мову викладання мав бути завершеним у 1996 р., проте аналіз інформації про виконання Закону «Про мови...», яка зберігається у навчальному відділі педуніверситету, дає можливість стверджувати, що це завдання так і не було виконане. 17 викладачів із 274 не завершили цього переходу. Крім того, курс української мови, який вивчався на перших курсах на початку 90-х р., мав обсяг 50 годин, а згодом був зменшений до 36 годин, що не сприяло поліпшенню стану викладання української мови та розширення її сфери вживання.

Отже, реалізація державної мовної політики в педагогічному інституті в основних її завданнях була здійснена. Проте з об'єктивних причин виникли проблеми із забезпечення студентів україномовною навчальною літературою, а окремі викладачі так і не змогли оволодіти державною мовою та здійснити перехід на викладання нею навчальних дисциплін.

Таким чином, за тривалий період існування Чернігівського педагогічного інституту удосконалювалась вся система навчальної діяльності. За перше десятиріччя роботи інституту особлива увага була звернена на перехід на нові навчальні плани та програми лише двох існуючих факультетів й оволодіння викладачами методикою вищої школи проведення теоретичних і практичних занять, організації самостійної роботи студентів, вироблення цілої системи організації навчальної діяльності та здійснення внутрішнього контролю. На наступному етапі, який тривав з другої половини 60-х до початку 90-х років із збільшенням кількості факультетів до шести була звернута увага на формування системи організації навчальної діяльності на новостворених факультетах та удосконаленні і використанні нових підходів до навчально-виховної роботи.

Третій етап, який тривав з 1991 р. до реорганізації педінституту в педуніверситет у 1998 р., розпочався складним процесом становлення української державності, а разом з тим і формуванням нормативно-правової бази організації навчального процесу у вищій школі. Це дало змогу відкрити нові подвійні спеціальності та розширити сферу освітніх послуг і можливостей працевлаштування випускників. Відбулося удосконалення навчального процесу, впровадження української мови у викладання навчальних дисциплін. Проте завершити повний перехід усіх викладачів на викладання українською мовою у визначені терміни так і не вдалося.

1. Майборода В.К. Вища педагогічна освіта в Україні: історія, досвід, уроки (1917 – 1985 рр.). – К, Либідь, 1992, 196 с.
2. Там само.
3. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-608, оп. 2, спр. 145, 64 арк.
4. Там само.
5. Там само.
6. Там само, спр. 240, 68 арк.
7. Там само.
8. Там само.
9. Там само, спр. 301, 205 арк.
10. Там само, спр. 240, 68 арк, спр. 301, 205 арк.
11. Там само, спр. 429, 163 арк.
12. Там само.
13. Там само.
14. Там само, спр. 454, 128 арк.
15. Там само.
16. Там само, спр. 526, 35 арк.
17. Там само, спр. 1042, 115 арк.
18. Там само, спр. 454, 128 арк.
19. Там само, спр. 570, 102 арк.
20. Там само, спр. 705, 166 арк.
21. Там само, спр. 979, 134 арк.
22. Там само, спр. 510, 157 арк.
23. Там само, спр. 979, 134 арк.
24. Там само,спр. 510, 157 арк.
25. Там само.
26. Там само, спр. 814, 149 арк.
27. Там само, спр. 570, 102 арк.
28. Там само, спр. 666, 111 арк.
29. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-608, оп. 2, спр. 1098, 63 арк.
30. Там само.
31. Там само, спр. 1446, 244 арк.
32. Там само, спр. 1098, 63 арк., спр. 1265, 43 арк.
33. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-608, оп. 2, спр. 1188, 180 арк.
34. Там само.
35. Там само, спр. 1343, 161 арк.
36. Там само.
37. Архів ЧНПУ, ф. Р.- 608, оп. 1, спр. 1534, 164 арк.
38. Там само, спр. 1680, 95 арк.
39. Там само, спр. 1681, 154 арк.
40. Там само, спр. 2183, 152 арк.
41. Там само, спр. 1680, 95 арк.
42. Там само, спр. 2127, 221 арк.
43. Там само, спр. 2183, 152 арк.
44. Там само, спр. 1534, 164 арк.
45. Там само.
46. Там само.
47. Там само.
48. Там само, спр. 1680, 95 арк.
49. Там само, спр. 2185, 204 арк.

В статье речь идёт об организации процесса обучения и осуществлении внутреннего контроля в Черниговском педагогическом институте за время его работы. Сосредоточено внимание на трёх этапах формирования и совершенствования системы учебно-методической работы высшего учебного заведения.

Ключевые слова: Черниговский педагогический институт, факультеты, учебный процесс, система учебно-методической работы.

Well-organized teaching and guiding of lecturers of institute played an important role in a preparation of qualified pedagogical staff. This problem wasn't an object of historical researches, so the article can fill this gap.

The article deals with three stages of the main changes in the management of teaching and guiding in the institute. The first stage was from 1954 – 1955 to 1964 – 1965 years, when only two faculties made learning activity. In the second phase – from the 1st of September, 1965 to 24th of August, 1991 there was increase of a number of faculties increased to six and a system of teaching and guiding was formed. The third period covered the time from the formation of the independent state Ukraine from the 24th of August, 1991 to reorganize Pedagogical institute in Pedagogical University in the 13th of March, 1998.

During the first ten years of Chernihiv Pedagogical institute's working, there was a transition of the whole system of educational work on high school standards, which met secondary school teachers' training' requirements. However, during this time a system of monitoring the implementation of university teaching work took place in the institute.

On the second phase changes in organisation of educational process were connected with increasing of a number of faculties and developing of a system of preparation of qualified pedagogical staff. The author cognized the improvement and using new approaches to teaching and upbringing work, focused on analyses of results of student's achievements during examination schedules, links between chairs of institute and schools of Chernihiv and Region were shown, the organization of independent work of students was defined and the question of forming the system of internal university control was released.

During the third period there was a difficult process of forming Ukrainian state and also law base of organization of educational process in High School. It helped to open new double specialties and expand a sphere of educational services and employability of graduates. There was an improvement of educational process and introduction of Ukrainian language of teaching.

The author made conclusions about the peculiarities of teaching and guiding in every phase.

Keywords: Chernihiv Pedagogical institute, faculties, educational process, system of teaching and guiding.

УДК 94 (744)

Володимир Половець

●

ІВАН ЛЬВОВИЧ ЛИПА – ГРОМАДСЬКИЙ І ПОЛІТИЧНИЙ ДІЯЧ
(до 150-річчя з дня народження)

Увазі читача пропонуються маловідомі сторінки біографії Івана Липи, українського державного і політичного діяча, письменника та лікаря за фахом. Він був одним із засновників «Братства Тарасівців», а в революцію 1917 – 1921 рр. комісаром Одеси, членом Центральної Ради, входив до складу ЦК Української партії соціалістів-самостійників, очолював Міністерства культури та охорони здоров'я в уряді Директорії в екзилі.

Ключові слова: гімназія, університет, «Братство Тарасівців», національно-визвольний рух, Центральна Рада, Директорія, література.

Народився Іван Львович Липа 24 лютого 1865 р. в с. Дальнику поблизу Одеси в сім'ї священика. Батько розмовляв в основному російською мовою, а мати, Ганна, зі старовинного козацького роду Житецьких, сподвижників гетьмана Івана Мазепи, українською. Родина була велика й гостинна. До них часто навідувалися родичі й знайомі не лише зі степової України, а й з Кубані, де українська мова, народні пісні високо цінувалися [1, 11]. Згодом сім'я перебралася в Керч. Там у парафіяльній школі при грецькій церкві Іван вивчав новогрецьку мову. Отримавши початкову освіту, вступив до Керченської гімназії. Під час навчання цікавився літературою, історією, природничими науками. У 19 років вступив на медичний факультет Харківського університету [11, с. 173].

Харківщина відіграла значну роль у долі письменника. Харків був тоді одним із культурних центрів України. Там і розпочався формуватися світогляд І. Липи, саме там він почав ходити на українські зібрання, купувати книжки українською мовою, відвідувати театр. У своєму студентському середовищі він не поділяв поглядів україно-філів, які не вірили у відродження української культури, розглядали її у складі російської, возвеличували роль російської літератури й культури. Наслідком спілкування національно свідомої молоді стало формування першої молодіжної української таємної організації «Братерство Тарасівців» [3, с. 158].

Поїздка в колі своїх однодумців – М. Байздренка, М. Базелькевича, В. Боровика та ін. – до Канева в 1891 р., клятва на могилі Т. Шевченка в тому, що вони будуть займатися конкретною агітаційною роботою, виданням листівок, брошур, власного часопису, вірно служитимуть своєму народові, підноситимуть славу України, поширюватимуть знання про її історію, культуру, активно впроваджуватимуть українську мову навіть у міжнародних зносинах закінчилася утворенням таємного товариства. Кінцева мета «Братства» – проголошення самостійної держави зі своєю автокефальною помісною церквою [14].

Та не так сталося. У 1893 р., коли І. Липа був уже на п'ятому курсі університету, «всевидяче» око поліції не дало товариству розгорнути свою діяльність. За п'ятикурсником та ще кількома активістами «Братства» невдовзі зачинилися двері харківської буцигарні. Тринадцять місяців допитів, слідства, а потім суд і вирок – «за стремление к отделению Малороссии от Великой России» три роки позбавлення права жити в центральних губерніях і перебувати під наглядом поліції. Пізніше про

© Половець Володимир Михайлович – доктор історичних наук, професор, зав. кафедри українознавства, політології і соціології ЧНПУ імені Т. Г. Шевченка.

це І. Липа напише: «Я скінчив середню й вищу школу, але найвищу освіту дістав у тюрмі» [13]. Звісно, бунтівного студента разом з його товаришами було відраховано з університету.

Мешкав І. Липа під наглядом поліції спочатку в Керчі, а потім у Казані, де в 1897 р. закінчив університет, отримавши диплом лікаря. Хоча і порозкидало життя тарасівців, але зі свого шляху вони не звернули. Ставши лікарем, І. Липа працював у земській медицині і все життя займався лікуваннм бідних людей на хуторах, в селах, повітах, робітничих селищах, що існували тоді при копальнях, фабриках та заводах [6, с. 4].

Перебуваючи на державній службі в земських закладах медицини, І. Липа проживав на Херсонщині, в Полтаві та Одесі. У полтавському земстві він пропрацював близько чотирьох років. На дозвіллі займався літературною творчістю: писав поезії, казки, новели, склав 13 притч і щоденно протягом 33 років писав свою «Казку бутя». Його відомі збірки «Оповіді про смерть, війну і любов», «Тринадцять притч» свідчать про обдарованість у літературній справі, якою він займався з п'ятнадцятирічного віку. Невід'ємною складовою творчого доробку І. Липи є його епістолярна спадщина. У написанні листів письменник залишався насамперед майстром слова. З епістолярію І. Липи можна довідатися не лише про важливі історичні події, а й про те, що більшість листів самі по собі були довершеними творами. Саме в листах, у спілкуванні зі своїми адресатами розкривається його неповторний внутрішній світ, особливості характеру, відображається громадська і політична діяльність, засвідчується низка історичних подій і фактів кінця XIX – початку XX ст.

Так, у своєму листі від 25.03.1900 р. з Полтавського повіту до відомого історика, письменника і громадського діяча Д. Л. Мордовця в Санкт-Петербург він писав: «Оце недавно прочитав в «Рус. Ведом.» статтю про літературний фонд... Моє завітне повсякчасне бажання, щоб українці заснували свій власний «Український літературний фонд», який би мав на меті запомагати всім письменникам, що пишуть українською мовою, де б вони не перебували і до якої б народності не належали... Я також хочу звернутися до Вас з великим проханням, чи не були б Ви ласкаві надіслати мені статут російського літературного фонду... і чи великий там фонд Шевченка, Костомарова, скільки інших українців, які приймають там участь? Моя думка така: насамперед треба спробувати замовити цілком самостійний український фонд. Коли ж таке буде неможливо, то просити в Києві, Одесі, Харкові окремі філії російського літературного фонду, а коли й таке буде неможливе, то всю справу перенесемо у Львів...» [15].

В іншому листі від 23. 01.1899 р. до Д. Л. Мордовця І. Липа писав: «Радісно було нам, коли прочитали звістку про заснування у Вас, в С.-Петербурзі «Малорусского общества». Сумно нам стало, коли почули, що в цим «Обществе» прозвучала різка нота іудофобства. Для нас, свідомих українців, що відстоюють право нашого народу «несть ні еллін, ні іюдей», а єсть Людина, нація, що має право розвинути всі свої духовні сили при вільній конкуренції вільних народів...» [15].

З 1902 р. упродовж 16 років І. Липа працював лікарем в Одесі. У цьому місті він одружився з медсестрою Марією Булдовською із священицької родини з Полтавщини. Її брат підтримував національний український рух у церкві і згодом був висвячений на єпископа Феофіла Харківської єпархії Української автокефальної православної церкви. Після трагічної смерті першої дружини І. Липа одружується з Марією Шепель-Шепеленко, філологом за освітою, походженням із старовинного українського роду. Під час служби земським лікарем він побудував у селі Дальник земську лікарню з тридесятинним садом, басейном, городом і курганом для огляду. Як лікар не відмовляв жодному хворому у безкоштовному прийомі [5, с. 339].

Займаючись літературною творчістю, І. Липа разом з дружиною видавали в Одесі альманах «Багаття», редагував тижневик «Українське слово», співпрацював з рядом часописів, зокрема з «Новою громадою», «Радою», «Громадською думкою», «Українською хатою», в яких друкував власні поезії, оповідання, повісті, нариси, казки та спогади. Його дім в Одесі став осередком культурницького руху Південної України. У цьому домі часто бували В. Самійленко, Г. Хоткевич, Г. Чупринка, О. Олесь, О. Маковей, М. Вороний та ін. [8, с. 410].

І. Липа любив часто мандрувати по Україні, відвідуючи Чернігів, Катеринославщину, Херсонщину, Крим, Кубань, Галичину, Буковину та інші міста. Одночасно продовжував займатися громадською та творчою діяльністю. Читав лекції у «Просвіті», працював у видавничому гуртку «Одеська літературна спілка», «Українському клубі», брав участь у видавництві літературно-мистецьких журналів «Основа», «Степ», в яких друкувалися твори молодих талановитих авторів. У його альманахах побачили світ твори Бориса Грінченка, Ольги Кобилянської, Панаса Мирного, Данила Мордовця, Дніпрової Чайки, Олеся Кандиби, Миколи Вороного та ін. [6, с. 5].

У 1913 р. І. Липа друкує повість «Острови Самотності» – один з найкращих своїх творів, який він присвятив дружині Марії. 1917 р. І. Липа заснував видавництво «Народний стяг» – єдине на той час українське видавництво в Одесі і за неповних два роки видав низку цікавих творів, зокрема «Табори полонених українців» О. Скоропис-Йолтуховського, «Приказки про москалів і німців» Степана Руданського, «Контрасти» та «Малюнок життя» Ілька Гаврилюка, серію своїх «Казок про волю». У цьому ж видавництві побачили світ кілька брошур його сина Юрія: «Союз визволення України» (історія і діяльність)», «Гетьман Іван Мазепа», «Носіть свої відзнаки», «Королівство Київське по проекту Бісмарка» та інші [12, с. 117].

Коли розпочалася лютнева революція 1917 р., українське громадянство в Одесі одразу зібралося на велику нараду, де ухвалило цілий ряд резолюцій, в тому числі і відносно видавництва власної газети. Про це І. Липа писав у своєму творі «Як я пішов у революцію». Від початку революційних подій з місця він не рушав, хоча й обирався від Одеси делегатом до Центральної Ради. Одеська Рада, скинувши більшовиків, утворила свій уряд. У 1917 р. Івана Липу було призначено комісаром Одеси. За гетьманату П. Скоропадського займав посаду лікарського інспектора Одеси. Незважаючи на часті зміни влади, він постійно ходив на службу, чесно виконував свої обов'язки, відвідував лікарні, цікавився забезпеченням хворих, наявністю ліків, якістю лікування. У листопаді 1918 р. прийшла звістка, що його призначено міністром віросповідувань України, але ніякого офіційного повідомлення він не одержав. Під Новий рік, ігноруючи загрозу арешту, здолавши пікети різних армій, І. Липа вийшов знайомими стежками на станцію Одеса – Застава й подався до Києва. Лише в поїзді, як згадує Іван Львович, йому видали посвідчення міністра Української Народної Республіки [13].

З 1919 р. І. Липа належав до Української партії соціалістів-самостійників, входив до складу її Центрального комітету. У період Директорії керував структурними міністерствами культури і віросповідувань в уряді. Був членом Всеукраїнської національної ради та Ради Республіки. 25 січня 1919 р. міністр культів УНР Іван Липа звернувся до духовенства та службовців духовного відомства з проханням – вести усе церковне діловодство, особливо метричні книги, тільки українською мовою. Як міністр віросповідувань у цьому ж місяці підписався під прийнятим Директорією законом про незалежність Української автокефальної церкви від Російської патріархії [14]. Як член президії Всеукраїнської ради брав активну участь у її роботі. З серпня 1920 р. входив до складу комісії по підготовці Конституції УНР, був міністром охорони здоров'я в уряді Української Народної Республіки, а з 1921 р. очолював президію Ради Республіки в екзилі [4, с. 340].

Після поразки українських національно-визвольних змагань початку минулого століття І. Липа опинився на території Західної України, яка підпала під владу Польщі. На початку 1922 р. І. Липа переїхав до Львова і поселився у м. Винниках, де проживав, займаючись лікарською практикою та літературною творчістю. Як приватний лікар мав медичну амбулаторію з вивіскою: «Приймає. Д-р мед. Іван Липа». Заробляв мало, тому жив дуже скромно. Доля розлучила з сім'єю, дружина Марія залишалася в Одесі, а син Юрій, у той час студент медичного факультету університету, навчався в Познані. З ними він підтримував зв'язок листуванням [1].

У той час у Винниках перебував Іван Огієнко, мовознавець, історик, церковний і культурний діяч, міністр освіти і віросповідань в уряді УНР, відомий як православний митрополит Іларіон. І. Огієнко постійно спілкувався з І. Липою і залишив про

нього цікаві спогади, опубліковані в часописі «Наша культура» за 1937 р. У спогадах І. Огієнко цитує І. Липу: «Наш державний здвиг невгасимим вогнем запалить усі живі українські душі, і свого часу таки принесе відповідний плід. Помремо ми, але святий вогонь, що його ми сміливо запалили, уже ніколи не погасне. Це те, що переживе нас і створить найрозкішніші легенди в Україні...» [10, с. 125].

У Винниках І. Липа написав свої кращі новели «Кара» і «Утома», виткані, як писав його син Юрій, «ніби блакитним цвітом». Стан здоров'я І. Липи в листопаді 1923 р. різко погіршився (з травня 1919 р. хворів на рак шлунка). 13 листопада на руках Івана Огієнка на 58 році життя невгасимий українець спочив. Поховали його 15 листопада у Винниках. У похоронах православного Івана Липи брав участь греко-католицький священик о. Гірняк (з дозволу митрополита Андрія Шептицького). У 1937 р. син Юрій установив на Винниківському цвинтарі, неподалік Стрілецької могили, батькові пам'ятник [16, с. 179]. І. Липа перед смертю, упорядковуючи свою літературну спадщину, зробив такий запис у щоденнику: «... чогось мені здається, що тринадцята дата буде щастити мені і що саме в цю дату я маю вмерти». Микола Вороний, найближчий друг І. Липи, присвятив своєму побратимові поему «Євшанзілля», в якій передав всю тугу самотнього І. Липи за рідним краєм, що залишався за кордоном Польщі, дружиною Марією, якій забороняла влада залишати Одесу, сином Юрієм – у майбутньому відомим українським громадсько-політичним діячем, письменником, публіцистом та одним з ідеологів українського націоналізму.

1. Байцар Андрій. Іван Липа творив у Винниках. Тут він залишився назавжди [Електронний варіант]. – Режим доступу: // http://vinnikiplus.in.ua/publ/vynnyky/1/21-1-0-515

2. Глиняна Л. Алегорична проза І. Липи: параметри духовності // Слово і час. – 2003. – № 9. – С. 54-56.

3. Довідник з історії України: У 3-х т. – К.: В-во «Генеза», 1998. – Т. ІІ. – 436 с.

4. Енциклопедія історії України: – Т. 6: Ла-Мі /Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2009. – 790 с.

5. Енциклопедія українознавства. – Донецьк: В-во «Стакер», 2004. – 496 с.

6. Ільницький М. Не зрікайся своєї душі (Концепція України в творчості Юрія Липи) // Дивослово. – 1994. – № 4. – С. 3-8.

7. Малий словник історії України. – К.: В-во «Либідь», 1997. – 464 с.

8. Луців Л. Іван Липа «Тринадцять притч». Рецензія // Література і життя. Літературні оцінки. – Джерзі Сіті – Нью-Йорк: Свобода, б. р. – С. 409-410.

9. Нежива Л. Листи Марії Загірної до Івана Липи // Кур'єр Кривбасу. – 1998. – № 104. – С. 124-134.

10. Огієнко І. Світлій пам'яті Івана Липи // Кур'єр Кривбасу. – 1998. – № 104. – С. 124-134.

11. Погребенник Ф.П. Липа Іван Львович // Українська літературна енциклопедія: У 5 т. – К.: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 1995. – Т. 3. – С. 173-174.

12. Середняцький Я. Батько і син (Про українських письменників Івана Липу і Юрія Липу) // Дніпро. – 1992. – № 8-9. – С. 115-120.

13. Червяк Петро, Волошин Анатолій. Іван Липа. [Електронний варіант]. – Режим доступу: // plus.lviv.ua/publ/21-1-0-73

14. Черкаська Ганна. Іван Липа: «Ми віддаємо усі сили, щоб визволити свою націю з гніту». – [Електронний варіант]. – Режим доступу: // www.uamodna.com/.../ivan-lypa-my-viddaemo-usi-syly...

15. Чернігівський літературно-меморіальний музей-заповідник Михайла Коцюбинського. А-5131.

16. Шестель О.Г. Художня інтерпретація біблійної тематики і символіки в творчості Івана Липи // Вісник Луганського національного педагогічного університету ім. Тараса Шевченка. Філологічні науки. – 2007. – № 22(138). – С. 172-179.

Вниманию читателя предлагаются малоизвестные страницы биографии Ивана Липы, украинского государственного и политического деятеля, писателя и врача по специальности. Он был одним из основателей «Братства Тарасовцев», а в революцию 1917 – 1921 гг. комиссаром Одессы, членом Центральной Рады, состоял в ЦК Украинской партии социалистов-самостийныков, возглавлял Министерства культуры и здравоохранения в правительстве Директории в экзиле.

Ключевые слова: гимназия, университет, Братство Тарасовцев, национально-освободительное движение, Центральная Рада, Директория, литература.

Lipa Ivan L. social and political activist, a writer, a doctor by profession. Pen names are Petro Shelest, Ivan Stepovik and other. In 1891 over the grave of Taras Shevchenko sounded passionate oath «To die fighting for the independence of Ukraine». It made the young men who came there to launch a «Brotherhood tarasivtsi». Among them was Ivan Lipa. At students period I. Lipa together with their associates imbued with the idea of creating an illegal political group. For his political views, he was arrested and spent 13 months in prison. When he was released from prison, he graduated university and worked as a doctor in Poltava, Odessa and Kherson provinces. In Odessa, continued not only medical practice but also engaged in literary creativity. In 1917 he was appointed commissar Ukrainian Odessa. In 1918 he became a member of the government of the Ukrainian People's Republic. He belonged to the Ukrainian Agrarian Party sotsialistiv- Self. After the defeat of UNR Ivan Lipa settled in Vinnyk near Lviv, where he worked as a doctor and engaged in literary activities. A little more than two years he lived in Vinnyk. November 13, 1923 after a serious illness I. Lipa died. He buried in the cemetery in Vinnyk near the Rifle grave. By Y.Lipa in 1937 was erected a monument to his father.

Keywords: High School, University, tarasivtsi Brotherhood, the national liberation movement, the Central Council, Directory, literary creativity.

З ІСТОРІОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

УДК 94 (744)

о. Юрій Мицик, Інна Тарасенко

●

ОПИС БАТУРИНА В КЛАСИЧНІЙ ПРАЦІ О. О. ЛАЗАРЕВСЬКОГО

Олександр Матвійович Лазаревський (1834–1902) є класиком української історіографії, автором понад 400 наукових праць переважно з історії Гетьманщини. Про нього і про його основний твір «Опис Старої Малоросії» («Описание Старой Малороссии») , зокрема про його другу частину – «Ніжинський полк» (1) нам (мені і канд. істор. наук І. Ю. Тарасенко) доводилося неодноразово писати. Справа в тому, що ця частина його твору перекладена українською і підготовлена до друку, але через брак коштів її не вдається видати. Тим часом фрагменти цієї роботи ми публікували на сторінках «Сіверянського літопису», «Ніжинської старовини», «Краєзнавства», «Трудів Київської Духовної Академії», «Православного вісника Київського Патріархату» (2) . Так, другу частини опису Батуринської сотні» нами було видано на сторінках «Сіверянського літопису» (3) , а розлогий опис Свято-Микільського Крупицького монастиря подано до друку в «Православний вісник...». Залишилася з опису Батуринської сотні та частина, де вміщено опис самого Батурина, який ми й подаємо нижче.

Опис Батуринської сотні, як й інших сотень у творі О. М. Лазаревського, починається з списку сотників та характеристики кожного з них, потім йде розповідь про заснування Батурина, потім йдеться про сам Батурин, причому Лазаревський воліє зупинитися на розвитку міста після погрому 1708 р., планом повернення йому статусу гетьманської столиці гетьманом Розумовським і розбудовою гетьманського палацу (це значною мірою пояснюється й станом джерельної бази) . Саме цю частину твору Лазаревського ми й подаємо нижче.

Тут, як і в усьому творі Лазаревського, чітко простежуються погляди історика-народника на козацьку старшину: про неї або нічого, або тільки негативне. Слід відзначити також, що у списку батуринських сотників істориком були допущені певні неточності. Лазаревський пропустив першого відомого батуринського сотника – Івана Шохова (1648) та Степана Окшу (1649–1651). Савелій Михайлов (1654) і Сава Мишуренко (1659) вірогідно одна й та ж особа, яка була сотником ще й у 1661-1662 рр. Коровка-Вольський був сотником у лютому 1669–травні 1672 рр. Пропущено сотника Івана Бутовича (вересень 1672) . «Єремій Андреев» – це Ярема Андрійович Дніпрянський (1675–1689) і термін його каденції дещо інший, ніж подає Лазаревський. Також на два роки довше був сотником Дмитро Нестеренко (1689–1708) . Крім Яковенка у 1710–1712 рр. були сотники Леонтій Бутко, Остафій, Іван Фіалковський і, можливо, Михайло Шульга. Крім Долинського у 1713 р. був

© о. Мицик Юрій Андрійович – доктор історичних наук, професор (м.Київ).
© Тарасенко Інна Юріївна – кандидат історичних наук (м. Київ).

сотником Троцький. Костенецький був сотником не тільки у 1732, а й у 1733-1734 рр. Олексій Демидовський був повноправним сотником у 1735-1736, а у 1743–1745 рр. був наказним сотником, а Лазаревський пропустив тут Кирила Кулаковського (1741–1750) . Дмитро Стожок і Микита Смяловський були сотниками довше, ніж свідчить Лазаревський, тобто відповідно у 1750–1773 і 1773–1782 рр. Трапляються й деякі інші погрішності. Розповідаючи про сотника Якова Долинського, він подає у примітці уривки з наказу відомого сподвижника Петра І – Лефорта під 1713 (!) р. Але ж Лефорт помер у 1699 р., і тому тут слід мати на увазі якогось іншого вельможу, скажімо, Меншикова. Лазаревський часто переказує зміст джерел, замість їхнього аналізу, і при цьому не завжди ставить лапки. Через це тяжко, а то й неможливо встановити, де є текст джерела, а де авторський текст. Деякі помилки пояснюються рівнем тогочасної історичної науки. Так, історик вважав, що Самовидець відносив початки Батурина до часів реформи короля Стефана Баторія (с. 252) , але цей літописець починає виклад подій з 1647 р., а більш ранній період подавався в «Кратком описании Малороссии», яке було приєднане до твору Самовидця і так видане у 1878 р. О. Левицьким.

І все ж твір Лазаревського є чи не найповнішим з історії Батурина, і відповідний нарис «Історії міст і сіл Української РСР (Чернігівська область)» ґрунтується в частині до XIX ст. саме на ньому. Враховуючи це, а також зростання зацікавленістю з боку широких кіл читачів історією України і історією «малої батьківщини», у даному випадку Чернігівщини, ми й подаємо цей опис.

При перекладі твору українською ми залишали в оригінальному звучанні цитовані Лазаревським свідчення джерел, писаних тогочасною українською мовою. Щоправда, у такому разі пропускались тверді знаки, літера «ять» замінювалась на «і» (за винятком російськомовних текстів, де «ять» подається через «е») , а «іжиця» на «и». Збережено оригінальну нумерацію посилань. Для зручності ми позначили також сторінки твору Лазаревського, які містилися в оригінальному виданні. Збережено і термінологію, яку вживав історик, наприклад зберегли слово «малоросійський», хоча розуміємо всю його штучність (щоправда Лазаревський сам розумів його штучність і т. 3 «Описания...» (Прилуцький полк) починає відмовлятися від нього). Скорочені Лазаревським назви відомих видань (петербурзькі «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России», київські «Киевская Старина») ми передаємо відповідно абревіатурою: Акты ЮЗР, КС. Він подає посилання скорочено (так, як було прийнято в XIX ст.): наприклад: «Самовидець» – це означає підготовлену О. І. Левицьким «Летопись Самовидца по новооткрытым спискам» (К., 1878) тощо. Не завжди Лазаревський визначає лапками цитати, часом переказує джерело то ставлячи лапки, то пропускаючи. Його примітки ми дещо скоригували, виходячи із загальноприйнятих на сьогодні норм посилань. Його стислі пояснення в тексті роботи ми позначали літерою – Л.

1. Лазаревский А.М. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. – К., 1893. – Т. 2 (Нежинский полк). – С. 1-9.

2. Див. наприклад: о. Ю. Мицик. Призабута історико-краєзнавча спадщина // Краєзнавство. – 2008. – Ч. 1-4. – С.61-70; Мицик Ю., Тарасенко І. Початок опису Ніжинського полку у класичному творі О.М. Лазаревського//Ніжинська старовина.–2014.–Вип. 17 (20) .–С. 86-94; о. Юрій Мицик. Описи монастирів Сіверщини у класичному творі О. М. Лазаревського//Православний вісник Київського Патріархату.–2013.–№№ 9-11; Мицик Ю., Тарасенко І. Згадка про глухівський Преображенський Успенський і Моровський монастирі у класичному творі О. М. Лазаревського// Труди КДА.–2013.–№ 12.–С. 213-217.

3) Мицик Ю., Тарасенко І. З опису Батуринської сотні О.М. Лазаревського// Сіверянський літопис.–2014.–№ 6.–С. 365-371.

* * *

//**(с. 244)** «**Батуринська сотня** охоплювала простір по обох боках р. Сейму на захід від Конотопської сотні. Землі цієї сотні майже винятково або піщані, або

болотисті, причому на правому боці Сейму росли густі ліси: на піску – хвойні, а по болотах – листяні; рештки цих лісів існують і тепер. Незважаючи на ліси й болота, помітні поселення виникли, вірогідно, не раніше почату XVII ст.

Батуринські сотники. Савелій Михайлов (*Михайленко.* – ***Ю.М.***) , 1654. Сава Мишуренко, 1659. Хома Михайлович Гнилозубенко, 1664, Григорій Карпович Коровка-Вольський, 1669-1671, Василь Семенович Болдаковський, 1673, Ярема Андріїв, 1676–1689, Дмитро Нестеренко, 1691–1708, Григорій Яковенко, 1710, Яків Іванович Долинський (Сучченко), 1713, Федір Данилович Стожок, 1713-1732, Іван Григорович Костенецький, 1732, Олексій Демидовський, 1745-1750, Дмитро Климентійович Стожок, 1750-1767, Микита Смяловський, 1781.

Мишуренко Сава і Савелій Михайлов являють звичайно одну й ту ж особу. Мишуренко зазначений і в реєстрах 1649 р. [457]. Одночасно з Мишуренком називається у 1659 р. батуринським сотником і Кирило Зражевський, котрий тут же називається і батуринським полковником...[458]. Який уряд обіймав Зражевський насправді – не можна зрозуміти.

Болдаковський належав до незначного числа руської шляхти, яка залишилася в Малоросії після війн Хмельницького. Батько Болдаковського ще в 1587 р. отримав від «Николая Лосятинского, державцы любецкого» «право польское» на «Рогоские грунта», на котрих потім виникло село Рогощ (Чернігівського повіту). Це село було затверджено за Василем Болдаковським універсалом Юрія Хмельницького у 1660 р. («С табору с-под Зарубинец») . В генеральному слідстві сказано, що Рогоща належало білоуському сотнику Болдаковському, очевидно тому ж Василю, котрий потім був переведений на уряд батуринського сотника (АЮЗР, XI, 265) видно // **(с. 245)** за бажанням Самойловича, який звичайно знав за часів свого чернігівського полковництва. У Василя Болдаковського було два сини і дочка, яка вийшла заміж за чернігівського полкового судді Василя Томару, до якого перейшли всі маєтності Болдаковського [459].

Коровка-Вольський був сотником за Многогрішного, котрий, осівши в Батурині, обрав сюди сотником одного з близьких до себе людей. Однак після падіння Многогрішного Коровка приєднався до недругів останнього, за що отримав уряд генерального бунчужного. Потім Коровка був стародубським полковником (Див. Описание Старой Малороссии, т. I, с. 20).

Нестеренко був одним з наближених до Мазепи людей. Коли останній ішов з Батурина до шведів, то захист своєї резиденції доручив трьом особам: Чечілю, Кенігсеку і Нестеренку. Після взяття Батурина Меншиковим Нестеренка схопили і його було страчено. Це не завадило Скоропадському видати у 1709 сину Нестеренка Мойсею універсал на с. Свиноухи (біля Чернігова), котрим перед тим володів тесть Мойсея – чернігівський полковий суддя Юрій Затиркевич [460].

Долинський Яків – «прежде был дворянином при гетману Мазепі, зміннику, и при ратуши батуринской шафарем был». Незважаючи на цю близькість до Мазепи, Долинський був поставлений сотником у Батурині, але коли цей уряд був потрібний для Стожка, то у вересні 1713 р. Долинський був відставлений універсалом Скоропадського: «иж любо бывший сотник батуринский Яков Сучченко не был годним того уряду, поневаж жадных у Войску Запорожском не міет заслуг, однак мы по прошению нікоторых з атамані и товариства, сотництво батуринское вручилисмо были ему, але тепер, же многие явилися в несправности его поступки, и к тому и иншие показалися певние причини, теди од того урядку его, Сучченка, росказалисмо отдалити. А видячи при статечной вірности ку его царскому величеству заслуженнійшого и во всіх годнійшого пана Федора Даниловича, сотництво помянутое Батуринское ему вручилисмо и надіемся, же он и впредь по своей вірности, знатимет як знайдоватися и ку нам, гетманови, заховати прислугу...». [442] Ми бачимо, що Долинський називається тут Сучченком, тобто вуличним прізвиськом, з чого варто зробити висновок, що в цей час прізвище Долинського ще не зовсім //**(с. 246)** йому присвоїлося хоча в інших актах і в цей час називається Долинським. [443] Яків Долинський помер бл. 1729 р., залишивши сина Карпа і маєтності в Ксьондзівці, Курені і Обмочеві. Карпо

Долинський служив бунчуковим товаришем і залишив сина Григорія, котрий служив спочатку полковим осавулом (с.42) , потім у 1762 р. був від осавульства звільнений з чином бунчукового товариша, причому отримав від гетьмана в с. Пекарові 125 дворів і в с. Кнутах 5 дворів селян. У 1746 р. Григорій Долинський був обраний борзенським підкоморієм і на цій посаді був суворо покараний за те, що був обраний, всупереч бажанню графа Румянцева, депутатом в комісію створення нового уложення (с. 39): це покарання однак не завадило Долинському бути у подальшому головою Новгород-Сіверського верхнього земського суду. У 1783 р. у Григорія Долинського було 825 селян в селах Пекареві, Кнутах, Курені, Красилівці (Борзенщина) , Великій Загорівці і Гольцях (Лохвиччина) .[443]

Стожки походять з Кролевця, де Федір Стожок почав службу рядовим козаком; під час зради Мазепи він відзначився і отримав спочатку кролевецьке, а потім батуринське сотництво. У «сказці» про свої служби Федір Стожок розповідає, що «был он в походах: именно 1687 г. был с Самойловичем гетманом, под Перекопом и там пожалувано его в сотенные асаулы; потом и во всіх крымских походах был, когда город Самар и Каменный Затон ділано. В 1695 г. был под Казикерменом, когда и взяли его //**(с. 247)** за Прутом, на баталии; и когда Б.П. Шереметев был с полками у Киеві 1712 г. (має бути 1713 р.) и ділали город над Лыбедью, тогда в Киеві пожаловано с кролевецкого в батуринские сотники; и 1722 г. батуринским сотником был с козаками на каналной работі, в Ладозі». Деякі подробиці про цю заслугу Федора Стожка, котра принесла йому сотництво, видно з даного йому Меншиковим, у травні 1720 р. (в Гадячі) атестату, у котрому читаємо: «объявлем ....его царское величество обявители сего батуринского сотника Федора Даниловича Стожка пожаловал посля изміны бывшаго гетмана, вора и клятвопреступника Мазепы, по его же воровскому возмущению сообщники его Дмитрий Чечель и Фридрик Ксениксен и прочие подобние им сотники и асаулы с сердюками и с некоторими городовими и со всею батуринскою черню, засев в Батурині и укріпились воинским обычаем, его царского величества великороссийских войск в Батурин не пустили и по оним войскам из Батурина, из пушек и из ружи стреляли, чему обявитель сего самовидец, ибо при том времени в оной кріпости был и оных воров от напрасного христианского кровопролиття унимал, за что принужден был от тих воров немалой терпіть страх и был прикован к пушкі. И за то его терпіние пожаловаан в сотники и для свидітельства в том всім, данною нам от его царского величества полною мочу, прежде данному ему листу сим вновь подтверждаем...». До цих свідчень можна додати, що Федір Стожок був узагалі людиною дуже проворною, яка здобула солідні засоби ще до сотництва, коли він займався «арендами»[445]. Ставши сотником, Стожок ці засоби значно збільшив, зловживаючи своєю владою, причому ці зловживання залишалися безкарними, тому що сотництво Стожок отримав за вказівкою Меншикова... Для характеристики Стожка як сотника наводимо тут кілька уривків із скарг, які були подані на нього сотниками, Скоропадському і Апостолу.

Микита Кондращенко, житель с. Пальчики, скаржився, що Стожок «взял у него десять грядок чесноку, а ціна оным по талеру, также и ляху (?) с чесноком немалую, стоющую четыре талера; на ///**(с. 248)** том же огороді взял сотник сіна возов десять, конопли – коп четыре, а то за такую вину, что только сын мой отлучился на нікоторое время, на заработки, в Миргородский полк».

Павел Марамай з Пальчиків скаржився, що сотник взяв у нього три штуки скоту за те, що скаржник нібито вкрав у Якубинського два вулика бджіл; ще й наказав дати сільському отаману два таляри; а Якубинський навіть і не скаржився сотнику...

Іван Шевченко з Пальчиків скаржився, що сотник взяв у нього останнього вола тільки за те, що він не схотів стати його підданим, бо від великої і тяжкої біди мав «под дворец его мил. п. писаря (*генерального. – Л.*) поддаться».

Козаки («товариство») с. Красного скаржились, що сотник взяв з них півтораста золотих грошей за те, що вони не погоджувались, щоб сотник поставив до них отаманом Левка Кудрю, котрого тоді сотник врешті поставив на цей уряд, і коли Кудря прислав з Батурина в Красне свого посланця – повідомити про це «товариство», то деякі козаки посланця побили...

Батуринець Юрко Карлащенко скаржився, що сотник велику біду чинить йому за його сіножать, яка знаходиться під с. Мельнею, де у скаржника був і хутір, котрий йому хтось спалив; коли цю сіножать, яка давала сіна 80 возів, викосив один з жителів Мельні, то Карлащенко туди поїхав і, заставши на сіножаті мезенське стадо, взяв з нього кобилу, про що й заявив батуринцю Тимошу, котрий там був; а коли хазяїн кобили, дізнавшись про це, поскаржився Стожку, то останній «учинил» його, Карлащенка, злодієм, бив його і саджав у в'язницю... Ще й при цьому примовляв: ось я доберусь до цих «неверсалчиков»! А коли він скаржився присланому з Глухова канцеляристу і при цьому показав йому гетьманський «оборонный універсал», то сотник, який був при цьому, сказав: «хиба, мовит, твоей матери теперешний гетман дав за тое універсал, що бувало дівок Мазепиних вихлює, яких бувало до Мазепи приводять! – такая то твоя прислуга!» [446]. //**(с. 249)**

Батуринський козак пише гетьману 1727 р., що коли пожалувалася на нього, Гришаєнка, сотнику дівка Пріська за те, що він буцімто перебував з нею у зв'язку, і вимагала, щоб скаржник одружився з нею, то сотник, знаючи, що цих справ він не може судити, відіслав Гришаєнка до суду покровського священика і цей священик, допитавши людей, виправдав Гришаєнка, на що й видав йому свідоцтво. Але оскільки у сотника у дворі служив зять цієї Пріськи, то, за проханням останньої, сотник наказав схопити Гришаєнка і потім, забивши його «в дві колодки», посадив у в'язницю; протримавши його у в'язниці, сотник присилав до нього своїх слуг вимагати п'ять карбованців за звільнення, а коли той не дав, то судив його й присудив – або заплатити цій дівці, або з нею одружитися; і тоді він, Гришаєнко, дав сотнику карбованця, але він, взявши гроші, ніякої милості йому не виявив. А потім, коли Гришаєнко хотів одружитися з іншою дівчиною, то сотник заборонив священикам його вінчати... Витратив Гришаєнко, за його словами, на цю справу сім карбованців, але «святой справедливости» не добився...

Особливо цікаву скаргу на Стожка подав Скоропадському батуринський отаман Федір Прима. Прима був призначений на цей уряд самим гетьманом, і ця обставина викликала проти нього особливу ворожнечу Стожка, який, очевидно не хотів ділити владу з чужою людиною.

З викладених у скарзі Прими «пунктов» відзначимо наступні: 1) «когда я приехал на атаманство батуринское, то сотник отобрав у меня универсал вашей ясневельможности о назначении атаманом, универсала того никому не объявил. 2) На третий день послі моего приїзда, сотник наслал ко мні, на квартиру, «москалей», которые так меня побили, что кров текла из ушей, причем солдаты говорили: нас прислал де сотник – «привитать тебя!...3) Когда ваша ясневельможность їхали в Гадяч чрез Батурин, то сотник выбирал провиант для вашей милости: овес, сіно, куры, гуси, – всего немало и не по одному разу, и все то утаивал в своем домі. Об этом знает п. Яким Гречаный, їхавший впереди, для исправления дороги. Этому же Гречаному говорил сотник о мні: немало дивлюсь я п. гетману, что дал атаманство лядаякому пастухови!». 4) Поля з посівом, які залишаються по селах пустими після козаків, які тікають від утисків сотника, він забирає собі, а нас з війтом нічого не дає; у Атюської людини, який покинув поле через утисків сотника, 20 коп жита забрав, та стільки ж забрав у Тростянці і Пальчиках...5) Раз,//**(с.250)** наказав своїм дворовим прислужникам («сінакам») прибити мене «до смерти», від котрого побиття лежав я неділь три опухлий і трохи не вмер. Про це знає обмочевський дозорця вашої ясновельможності. 6) Судить сотник людей не в ратуші, а у своєму домі, таємно, без нашого відома; тільки зі своїм приятелем – писарем чинить справи, а нам з війтом від того «пересуду» немає жодного прибутку, хоча й пише наші імена в рішеннях. Ми тільки й знаємо, що переїзди різних чиновників, готуючи для них підводи. Якщо трапиться «злодійщина», то бере часом по сто золотих, а то й більше. Скот прогульний, коли трапиться, забирає собі, а нам нічого з того не дає.7) Ратушними грошима сотник платить за кожухи, які шиються для «гармашей» Ніжинського полку, а на ці кожухи щорічно збираються гроші спеціально; крім того ще й з козаків, з усієї сотні, бере сотник по грошу, і всі ті гроші обертає на свою користь. 8) Як їхав через Батурин

син лубенського полковника (Марковича) , то сотник підмовив його слуг побити мене; – і схопили ті слуги мене в ратуші і потягли звідти... Але на дорозі зустрілись «машталіры» вашої ясновельможності, які їхала в Ніжин, котрі мене й звільнили, а я поспішив сховатися... Довго потім шукали мене ці слуги по містечку й казали зустрічним людям: «счастлив ваш отаман, что мы его не нашли – долго будет жить! А если бы только мы нашли, то убили б...». І все це робиться з підущення сотника...

Наведених уривків досить для знайомства з тим свавіллям, котре дозволяв собі Стожок, спираючись на свою батуринську «прислугу». Керував сотнею Ф. Стожок до самої смерті у 1732 р. З його двох синів, Климента й Карпа, старший мав бути спадкоємцем батька по уряду, але «за пресічением его смерти, тое остановилось», як свідчить син Климента. В числі кандидатів на місце Ф. Стожка був представлений і молодший його син Карпо, але у нього, як бачимо, був сильний конкурент, змагатися з котрим Стожку було непосильно. Однак у Стожків було стільки благоприятелів у Батурині, що й через 18 років після смерті Федора Стожка, у 1750 р., в числі двох кандидатів, обраних на місце Демидівського, знаходився й син Климента. Другим кандидатом був сотенний отаман Стефанів. Представляючи цих кандидатів, батуринці писали, що «никого иного со стороны быть сотником не желают, ибо неосілый, распространяючи себі дом и грунта, будет чинить несносныя обиды»... З двох кандидатів обраний був Стожок. В універсалі генеральної //**(с. 251)** канцелярії читаємо: «представлено в генеральную канцелярію доношение от старшины сотенной батуринской, атаманов той сотні и рядовых козаков, о избрании ими на місто умерлого сотни Демидовского...на тот сотничества чин войскового товариша Дмитрия Стожка да бывшого сотенного атамана Прокофия Стефанова, добрых и в вірности неподозрительных, и просят они об определении из тіх двух кандидатов кого...в их сотню настоящим сотником...». Присутні в генеральній канцелярії члени, побачивши з «сказок» обох кандидатів, що і дід, і батько Стожка довго служили і сам Дмитро Стожок теж служить немалий час, «повеліли его, Стожка, определить настоящим сотником», він же, сотник Стожок, має до сотнян своїх ставитися порядно і без образ, «довольствуя всякого слушною расправою и сатисфакциею... И в знак того сотничаго чина корогов сотенную батуринскую ему, Дмитрию Стожку, вручить». З «сказки», яку надав Дмитро Стожок в генеральну канцелярію про свої служби, бачимо, що він народився у 1717 р. і в 1743 р. «по разсмотрінию от генеральной канцелярии, пожалован войсковым товаришем»; потім в 1744 р. був у Глухові, при генеральній канцелярії, два місяці, «на ординанс», «как и прочие войсковые товариши теж там отправовали». П'ять років після цього Стожок «был в подчинкі и надсмотрінии по главному Киевскому тракту, в Ніжинском и Киевском полках, мостов и гатей». Про свою діяльність після поставлення сотником Стожок говорить, що десять років, починаючи з 1751 р., він, за розпорядженням генеральної канцелярії, був зайнятий приготуванням «разных надобностей к смотрению Батурина» і, крім того, знаходився «при разных национальных строениях и ділах при г. Батурині умножившихся». Крім того, за універсалом гетьмана Стожок проводив слідство по всій Батуринській волості про підданих та їхніх грунтах – скільки тих та інших було захоплено різними особами з часу опису волості у 1726 р. для Меншикова. Дмитро Стожок облишив сотництво бл. 1765 р., отримавши чин бунчукового товариша, а потім дістав чин колезького асесора; у 1782 р. він мав в Батурині і в навколишніх селах 253 селян. Пам'ять про Стожків залишається й нині в поселених біля Митченок-Стожкових хуторах.

Костенецький був обраний з трьох кандидатів, котрих представили сотняни на місце померлого Ф. Стожка. В універсалі Апостола читаємо: – «з которых кандидатов по усмотрінию нашому, также по рекомендации п. полковника ніжинского, а по прошению сотнян //**(с. 252)** батуринских, пан Иван Костенецкий, знатный бунчуковый товариш, сотником, респектом знатних войсковых служб, определен...». «Того ради и корогов сотенную вручить ему при собрании товарищества, а чим прежние сотники владіли, тим би и ему доволствоватися, приказуем». Ми вже бачили, що Іван Костенецький був одним із синів конотопського сотника Григорія Костенецького (с. 201) . Призначення Івана Костенецького сотником в чужу сотню має вказувати, очевидно,

на його добрі якості, з допомогою яких він і в Батурині, і в Глухові, і в Ніжині, скрізь, був угодним... Про діяльність Костенецького на сотництві, яке продовжувалося можливо до 1745 р., ми нічого не знаємо. Він залишив трьох синів: Панаса, Григорія та Йоасафа. Старший з них був одружений з дочкою Степана Степановича Бутовича (сина генерального осавула) Явдохою, від котрої мав дочок Олену і Ганну; перша була за Посудевським, а друга – за Миколою Троциною. Григорій Костенецький був одружений з дочкою борзенського протопопа Величковського Оленою, від якої мав сина Василя, потім відомого артилерійського генерала[447].

Села Батуринської сотні

м. Батурин, р. Сейм. Заснування Батурина звичайно приписують Стефану Баторію... Перший вигадав цю байку, начебто, Коховський (Climacter, III,с. 102) , якого спокусила співзвучність між іменами короля та гетьманської резиденції. Від Коховського ця байка перейшла і в деякі малоруські «кронички». У Самовидця читаємо «при Стефані Батории козаки в лучшой порядок устроены...Он дал им опроч их старинного города складового Чигирина, еще Трехтемиров с монастырем,для зимовых квартир; а платил в год всякому козаку по червоному золотому и по кожуху». В інший літопис (Южнорусские летописи изданные Н. Белозерским. – С. 54) це місце внесено уже з додатком: «король Стефан Баторий опроч Чигирина, дал козакам Терехтемиров с монастырем, для зимовых квартир, *а для резиденции гетманской устроил* над р. Сеймом, город новый и назвал его от свого прозвания Баторин, кой ныне называется Батурин; и платил всякому козаку в год по червонцу и кожуху». Записавши цю вигадку в кронічку, автор останньої згадав, що при Баторії козаки тут ще не жили і поспішив виправитися приписко̀ю: «сей город не для резиденции гетманской построен, но король для себя его построил, яко свою маетность, ибо в сие время в Малой России, на сей стороні Дніпра, еще не было козаков, ни гетмана, а он Батурин стал резиденцией гетманскою уже при гетмані Игнатовичі, в 1670 г.». Автор «Истории Русов»//**(с. 253)** пішов далі і склав від імені Баторія цілу грамоту козакам, у котрій поставив на передній план «единость и равенство» руської шляхти з польською і литовською шляхтою, не забувши й Батурина, кажучи, що начебто Баторій ухвалив «отправовать діла по приличности» ніколи неіснуючому «трибуналу русскому» – «в новосозданном граді нашем Батурині, а як потреба укажет, то и в Черкасах: теж и гетману рускому резидовать в том граді (*Батурині–Л.*) , а в Черкасах міти намісника свого...»(с. 29) . Явні байки про час заснування Батурина повторюються донині нерідко істориками, вже добре знайомими з критикою... Так автор солідної праці «Городские поселения в Российской империи» ґрунтовно передивився джерела з історії Батурина і присвятив їй чотири сторінки петиту (т.У.–Ч.1.–с. 402–405) , тим не менш, заснування міста приписує Баторію, наводячи у підтвердження своєї розповіді й виписку з свідоцтв фальшивої грамоти Баторія. Преосв. Філарет Гумилевський, знайомий вже й польськими джерелами, повторює вигадку літописців, прикрасивши останній подробицями, які начебто його підтверджують. Батурин був заснований, каже Філарет, королем Стефаном Баторієм 1576 р. на землях, які належали королеві. «*Для заселення свого нового міста Баторій викликав бажаючих і давав по кожуху і по червінцю*». За цим йде посилання на те місце Южнорусских летописей, котре ми наводили вище і з котрого видно, що по кожуху і по червінцю Баторієм було призначено річний жолд всім козакам взагалі... Далі Філарет каже і про те, що Батурин призначався для засідань «руського трибуналу», причому посилається на Маркевича, котрий, як відомо, залучив для своєї книги «Историю Русов»...[448]

Нарешті упорядники відомого Słownik'a geograficzn'oro Królewstwa Polskiego, кажучи про час заснування Батурина, повторюють ту ж байку: «Baturyn założony 1576 przez Stedana Batorego i naznaczony na miejsce pobytu hetmanów zaporozkich»[449]. Такі дані про Батурин тим дивніше читати на сторінках Словаря Сулимирського та ін., що в числі найактивніших співробітників цього солідного видання знаходиться пан Едвард Руликовський, як відомо, один з найкращих знавців історії заселення правобережної Малоросії і котрому в усякому разі відомо про час заселення Батури-

на... Близьке знайомство //**(с. 254)** п. Руликовського з архівом Росцишевського [450], який невідомо де перебуває, і зберегло нам безсумнівне свідоцтво про час поселення Батурина. Майбутня резиденція малоруських гетьманів заселена на підставі королівського розпорядження (z połecenia królewskiego) у 1625 р. управителем лівобережних володінь Олександра Пясочинського – Матвієм Стахорським. Цей факт повідомляє п. Е. Руликовський, який при цьому робить посилання на архів Росцишевського **451**. Таким чином Батурин заснований одночасно з Ніжином (с. 51) і звичайно з тією ж метою – бути «заслоною» польських кордонів. У подальшому він був переданий королем відомому Єжі Оссолінському, котрий у 1647 р. особисто відвідав його, Конотоп та інші свої «ленні маєтності», які знаходились на лівому березі Дніпра (с. 206) . Заснований для захисту кордонів Батурин був добре укріпленим, як це видно з опису1654 р., котрий про Батурин говорить так: «г. Батурин стоит подле реки Семи. Под городом течет в реку Семь озеро Поповка. Около посаду, с трех сторон, к озеру сделан город, земленой вал; по обе стороны того валу огорожено дубовым бревеньем. В том земляном городе сделаны три ворота проезжие; на двух воротах башни покрыты тесом, на третьих воротах башни нет; глухих наугольных шесть башен; башни без верхов. Около того ж земленого города, с трех сторон, к горе сделан ров, а с четвертые стороны по горе от того земленого города вверх к озеру, огорожено стоячим острогом; башен по той острожной стене нет. Межи той острожной стены, к воде, рытвиною, сделаны ворота. Да в том же городе, по башням и по стене, 9 пищалей, чугунные железные. Да в том же городе поставлена церков древеная во имя святителя великого Николы Чюдотворца... Да в том же городе Батурине, над озером, на горе сделан панской двор; около того двора сделана изо рву осыпь земленая, на тоя осыпи огорожено стоячим острогом дубовым бревеньем облым; меж того острогу сделаны ворота проезжие, на воротех башни, да три башни глухие, покрыты тесом; около того двора, подле острожные стены, с трех сторон сделан ров; а тот острог перегорожен надвоє стоячим острогом и сделаны два рова подле тех. стен...»[451]. Як бачимо з опису цих валів і веж, батуринські укріплення були значнішими конотопських (с. 207), тому що Батурин //**(с. 255)** розташований на високому березі Сейму, а не біля тих тонких річок, котрі так добре захищали Конотоп з південного сходу. Іван Золотаренко, який відзначився при завоюванні Білорусі, просив у вересні 1654 р. у царя дати йому «місто Батурин з усіма міста, котрі належать до того міста». Його прохання було тоді ж виконано, причому «жалування» у грамоті було показано вірогідно зі слів прохача, без пояснень, – котрі причому розумілися волості...Через рік після цього Золотаренко доповів цареві, що «*містечко Батурин*, попущення Божим, *все згоріло*» і взамін його просив Борзну і Глухів. [483] Грамота на Глухів була видана, з чого витікає, що разом з цим Батурин перестав числитися за Залотаренком. Так як Іван Золотаренко час від пожалування йому Батурина до заміни останнього на Глухів знаходився в Білорусі, слід припускати, що вважався за Золотаренком лише на папері.

Гетьманською резиденцією Батурин став з 1669 р. – «Многогрішний обрав собі гетманское житие в Батурині, а по нем и иншие гетманы там живут», записано в Чернігівському літописі. «Обран» Батурин для гетьманської резиденції козацькою старшиною на Глухівській раді, при обранні Многогрішного, причому старшина говорилося «а как даст Бог, что Переяслав придет в свое совершенство (*після розорення –Л.*), тога бьем челом его царському величеству, щоб жити (*гетьманам.–Л.*) в Переясловлі».[484] Але в Батурині, який був розташований майже в центрі лівобічної Малоросії, на кордоні, що відділяє полісся від степів, гетьманам було жити набагато зручніше, ніж у Переяславі, за котрим була перевагою тільки одна близькість його до Києва, а «город Киев в малороссійских городіх – первуй»...[486]

Про зовнішній вигляд Батурина у XVII ст. відомостей майже не збереглося. У Величка знаходимо звістку, що при Самойловичі в Батурині був уже гетьманський «замок». «Повіствуется, каже він, що «егда гетман Самойлович відіздил (*у квітні 1687 р.–Л.*) з замку батуринського, тогда конь под ним, на мосту замковим споткнулся».... Потім, проїжджаючи через Батурин у 1700 р., паломник «старец» Леонтій записав наступну звістку про це місто: «город Батурин на рікі на Семи, на лівой стороні, на

горі, красовит, город земляной. Строение в нем поплоше Глухова и світлицы гетманския –//**(с.256)** ряд ділу. И город не добре кріпке, да еще столица гетманская»...[456]. У якому стані був Батурин у 1708 р., говорить Кочубей у своєму доносі: «...Батурин 20 літ стоит без починки и того ради валы около него всюду осунулися и обвалилися; взглядом того и одного дня неприятельського наступления отсидітися невозможно... А подварок свой Гончаровку (*Мазепа–Л.*) обнести веліл знатным валом для якоись невідомой причини» [457]. Звідси бачимо, що, вирішивши зрадити, Мазепа зміцнював тільки свій Гончарівський городок, а батуринські укріплення залишав у тому напівзруйнованому вигляді, в котрий вони прийшли з часом. Слід думати, що Мазепа, розмірковуючи про майбутній союз із шведами в Малоросії, розраховував, що відпадіння його від Петра Великого вирішиться однією великою битвою, і Батурину облога загрожувати не може... Гончарівський городок Мазепа міг зміцнити для свого збереження від домашніх неприятелів, котрі могли повторити з ним таку ж несподіванку, котра спіткала Многогрішного від козацької старшини у 1672 р., у тому самому Батурині... Але несподівані події змінили припущення гетьмана і відступаючи з Батурина 21 жовтня 1708 р. на з'єднання зі шведами, Мазепа вже міг передбачити прихід царських військ для захоплення його резиденції, перш ніж відбудеться та битва, котра мала б вирішити задум гетьмана... Сучасник свідчить, що Мазепа захист Батурина від російських військ доручив трьом особам: сердюцькому полковнику Дмитру Чечелю, начальнику батуринської артилерії Фрідріху Кенігсеку і батуринському сотнику Дмитру Нестеренку [458]. Рівно через тиждень після відступу Мазепи з Батурина до останнього приступило російське військо на чолі з Меншиковим: 1 листопада у Меншикова з батуринцями йшли переговори: перший вимагав добровільної здачі міста, а останні відмовляли; а в ніч на 2-е листопада Меншиков уступив у Батурин завдяки одному з старшин Прилуцького полку Івану Носу, котрий указав місце, через яке можна було безперешкодно пробратися до фортеці. Таким чином, Батурин було взято без якихось зусиль; але через відмову добровільної капітуляції місто було спалено і знищене, а його жителі розбіглися, причому деякі були взяті «в полон, в Москву»[459]. Захисники //**(с. 257)** Батурина теж втікали, але були спіймані й страчені. По розповіді Лизогубівського літопису, Чечель утік на Обмочев, де зупинився у свого кума погрітися, «понеже весь обмок», – поліз на піч і там заснув... Кум між тим пішов сповістити місцевого війта та інших, що Чечель у нього... «И так взяли его и поймали и отдали великороссиянам»[460]. Представлено було Чечеля російським воєначальникам козаками с. Поповки Яценками, котрим за це Меншиков видав «оборонный універсал» (с. 230). [416] Розорення Батурина Лизогубівський літопис описує так: «много там людей пропало от меча, понеже збіг был от всіх сел. (*тобто – в Батурин збіглися жителі довколишніх сіл–Л.*) ... Много ж на Сеймі потонуло людей, утекаючи чрез лед еще некріпкий; много и погоріло, крившихся по хоромах, в лиохах, в погребах, в ямах, где наче подушилися, а на хоромах погоріли, ибо хотя и вытрубление было – престать от кровопролития,однак выходящих от покрытия військо заюшеное, а паче рядовые солдаты, понапившися, кололи людей и рубали, а для того боячися, прочне в скрытых містах сиділи, аж когда огонь обойшол весь город, и скрытые пострадали. Мало однак от огня спаслося и только одна хатка, под самою стіною вала стоячая, уціліла, неякогось старушка...». Чернігівський літопис розповідає, що коли Мазепа, йдучи зі шведами на південь Малоросії, прийшов до Батурина 8 листопада, то ще застав, що «крови людской в місті и на передмістю было – полно калюжами...» і що «ревно плакал по Батурині Мазепа...». Наскільки Батурин був зруйнований, про це свідчить його опис, зроблений у 1726 р., перед віддачею Батуринської волості Меншикову. Опис було зроблено через 17 років після розорення, а між тим у ньому читаємо: «*Ныні, по разорении, город Батурин весь пуст* и около его болварки и стіни всі поразвалились и ввесь зарос, и по обоих замках нікакого строения старого и нового ніт, толко дві церкви, каменние, пустие: Живоначальния Тройцы да Николая Чудотворца, недостроена вполовину; и в них никакого церковного вбору (*убора. – Л.*) – дверей и окончин, – ніт и в містах своды обвалились;да бывших гетманов и измінника Мазепы бывал войсковой каменной

малой дом, три полати, ввесь поразвалялся; да измінника Мазепы бывшого господаря Самойла Целюрика каменние дві полатки кладовие //**(с. 258)** пустие, всі разбити». Розорене місто надовго залишалося пусткою. Батуринців, які повтікали і вернулися на рідне попелище, стали селитися біля міста, на передмістях, котрі не були остаточно знищені, як свідчить той же опис, з котрого ми й наводимо тут всі дані, які стосуються Батурина. – «Да при Батурині на предмісті, после разорения, на погорілих и на пустых містах, поселялись вновь по указу покойного гетмана Скоропадского, который указ покойним атаманом батуринским Данилом Харевским публікован; а иние живут и в старых домах, *которие от разорения уцілілі*. – И сколько ныні при Батурині, на предмісті, слобод и в них дворов и бездворных хат, и сколько ремесных, пашенных, торговых и служилых козаков и прочих чинов, и хто откуду пришол или тутошние жители, о том объявляется реестром». При цьому вказані: старшина ратушна, війт і бурмистр; колишніх батуринських мешканців, які поселилися слободами – 25 дворів; які торгують дрібним крамом – 17 дворів, ремісників, які були колись батуринськими жителями, котрі після розорення Батурина поселились *у старих будинках*, на своїх місцях: цех шевський – 18 дворів, цех кравецький – 28 дворів, цех колачницький –11 дворів, цех ткацький – 12 дворів, цех різницький – 9 дворів, ковалів – 15 дворів, музик – 6 дворів, гончарів – 5 дворів, теслів – 5.

Колишні жителі, які жили по слободах при Батурині: *слобода Підзамкова* – 19 дворів, *слобода Горбанівська* – 31 двір, *слобода Гончарівська* – 72 двори. Крім того, в слободі Гончарівській живуть: колишні служителі гетьманського двору, які нині належать обмочевському «двору», – 12 дворів, «рибалок», які належали гетьманським батуринським рибним ловлям, – 9 дворів. Крім того, до посполитого населення Батурина належали – «мельники, мірочники и посполитие люде, которые у млинов батуринских живут и которые прежде надлежали ко двору Мазепы, а ныне к обмоческому «дворцу» принадлежат» – 92 двори. Жили вони в слободі Метіївці (на правому боці Сейму): у цій же слободі було, крім цього 30 дворів селян, «надлежащих до двора Мазепы». Всього жителів посполитого звання – 428 дворів. При підрахунках козацького населення спочатку показана старшина, «иміющая в Батурині жилища»: бунчуковий товариш *Семен Чуйкевич* (див. с. 31) ; бунчуковий товариш *Михайло*, колишній білоцерківський полковник, [482] купив двір у дворянина Павла Козловського, бунчуковий товариш Іван Кураховський, бунчуковий товариш *Яків Долинський* // **(с. 259)** , який раніше був дворянином при Мазепі і був шафарем при батуринській ратуші; *Василь і Федір Роговниченки*, «которых отец был при Мазепі дворянином» (див. с. 167); бунчуковий товариш *Василь Покотило* «прежде был служителем при Мазепі и при гетмані Скоропадском служил» (див. с. 166); бунчуковий товариш *Павло Козловський*, при Мазепі був дворянином: *Яків Жилович* – «прежде был служителем при измінникі Ломиковском и при гетмані Скоропадском был его дворянином» (див. с. 132); *Степан Череватий*, «был при Мазепі дворянином» і *Андрій Плисковський* «бывшего замкового попа Василия зять». Потім показана батуринська сотенна старшина: сотник *Федір Стожок*, отаман *Федір Прима* (житель клишковський, раніше був компанійським осавулом, а у 1717 р. призначений за універсалом Скоропадського отаманом в Батурині), хорунжий *Іван Занько* (див. с. 46); осавул *Грицько Русак* і писар *Йосип Рижий*. Козаків усіх показано –104 двори, у т. ч. «піших» – 54 двори і «протекциантов» генерального писаря Савича», служивих у него на посылках» – 9 дворів, у т. ч. Мойсей Іваненко – «*братанич (племінник–Л.) его Савичов*».

Потім в описі показані «дворы пустые»: 1) двір з садом на Гончарівці, де «Мазепа сам жил»; «в оном дворі каменныя палаты пустыя и разбитыя; там же церков деревянная ціла, с нікоторою частью иконостаса; в оном дворі гай березовый и около его поле пахатное. За оным двором, на Шовковиці, гребля пустая сухомлиновская, на которой можно быть плотині». 2) Там же на Гончарівці двір з садом і «домовое малое строение» колишнього прилуцького полковника Горленка, а живе у цьому дворі Омелько Мацай. 3) На Буряківці двір з садом, городом та будівлями Павла, «кухаря» Мазепи, а живе у цьому дворі Степан Бондар. Потім показані: «пустыя неогороженныя дворища прочих измінников»: Ломиковського, Орлика і Григорія

канцеляриста і хутір зрадника Ломиковського на Горбанівці. Крім того показані ще наступні «пустыя міста поблизу города»: 1) поблизу греблі (Шовковицької?), прозиване Хайнатщина, 2) поблизу церкви Покрови, 3) «от поля, понад дорогою Пальчиковскою, на котором бывали за измінника Мазепы, шопы для охранения армат», тобто сараї для гармат і 4) поблизу Гончарівки, «на котором за Мазепы были шопы для хоронения палубов и возов».

З цього переліку видно, що у 1726 р. саме місто Батурин після його розорення залишалося порожнім, а колишнє його населення, з частиною нового, розмістилося в слободах, котрі існували й раніше. В цих слободах знаходилося: посполитого звання людей – близько 430 дворів //**(с. 260)**, старшини з козаками – близько 130 дворів, а всіх: близько 560 дворів [483].

Місцевість, де знаходився Гончарівський замок Мазепи, нині відома під назвою «городка» і знаходиться неподалік від х. Шовковиці, прилягаючи одним боком до поштової дороги, яка йде від Конотопа в Батурин, з протилежного боку – уривається крутим спуском, а з інших – обнесена була «знатным валом», як говорив Кочубей (с. 256) .[484]

Як відомо, Батурин разом з прилягаючими до нього селами, указом 25 червня 1726 р. був пожалуваний Меншикову; але у останнього Батуринська волость залишалась тільки до його падіння, коли розам з іншими володіннями Меншикова була відібрана у казну, причому селяни Батуринської волості були «отписаны на ея величество».

Коли у 1727 р. гетьманство було відновлено, то у Апостола виникла думка про повернення гетьманської резиденції з Глухова в Батурин. У червні 1729 р., подано було імператору прохання «за руками гетмана и старшины, о переводі резиденции з Глухова в Батурин». Через два роки після цього, в червні 1731 р., Апостол, доручаючи воронізькому сотнику Холодовичу, який знаходився у сильних світу, про різних «малороссийских ділах», писав: «а паче – о преселении резиденции з Глухова в Батурин». [485]Але ніякої відповіді на це прохання Апостолом отримано не було...

Дозволено було перенести гетьманську резиденцію в Батурин у 1750 р., разом з поставленням Розумовського на гетьманство. Але Батурин залишався, як і раніше, пусткою, отже, раніше //**(с. 261)** всього треба було приготувати будівлі для жильця...[486]. Мабуть, тому справа з перенесенням резиденції й затяглась. Із фрагментарних свідчень про відновлення Батурина, які є у нас, видно, що Розумовський доручив відомому Теплову спочатку збудувати будинок для нього, гетьмана, і що Теплов привласнив собі при цьому право розпоряджатися будівлею і «национальных зданий»; а потім – ухвалена була «экспедиция о батуринском строении», яке знаходилося у повному віданні цього ж Теплова.

Вище ми бачили (с. 251), що Дмитро Стожок уже з 1751 р. був зайнятий заготовленням «разных надобностей к строению г. Батурина» і, крім того, знаходився «при разных национальных строениях и делах при г. Батурине умножившихся». Так, «по повелению его ясновелможности, с 1752 г. по 1755 г., он наблюдал над постройкою машинной для розпилювання под Батурином мельницы». Очевидно, про цей млин Теплов писав у 1757 р. в похідну гетьманську канцелярію: «новостроящейся в Батурине машинной фабрики заготовляются в лесу г. генерального підскарбия Скоропадского, по его дозволению, около с. Охроміевич (Сосницького повіту) состоящем, соснового брусся 50, которое на сих днях надлежит и перевозить в Батурин, что в строении оной фабрики остановки не последовало...». Тому Теплов вимагав, щоб з сусідніх сотень прислали вози. Здається, Теплов первісно хотів влаштувати пильний завод, зважаючи на велику кількість будівель, котрі треба було поставити в Батурині. До будівель приступили, очевидно, не раніше 1759 р. У червні цього року Теплов писав до генеральної канцелярії: «к производящейся ныне при городе Батурине его ясновелможности дому и других нужных для резиденции его ж ясновелможности строений, работе, необходимо потребно немалым числом разных мастеровых людей, пеших работников и подвод с подводчики...Для того во исполнение полученного от его ясновелможности в генеральной канцелярии ордера, о чинении от оной канце-

лярии всякого мне вспоществования, да благоволит генеральная канцелярия, откуду за пристойнее мне покажется, выслать к батуринскому строению, на первой случай, нижеписанное число мастеровых людей и работников, как то для строения дому и служеб: столярей искусных в их мастерстве -40, кузнецов -30, плотников – 200, да для копания погребов и планирования //**(с. 262)** земли пеших работников -200; также для вывозки лесу от Устья [487] и для разных повозок подвод с подводчики 300...».

Для швидшого збудування гетьманського дому Теплов хотів використати для нього якусь вже готову будівлю, котру вже перевезли в Батурин із с. Великого Самбора. Але ця будівля виявилась недостатньою для дому, як писав Теплов, того ж, влітку 1759 р., в цю ж генеральну канцелярію пропонуючи останній взяти цю будівлю для генеральної канцелярії і генерального суду, – «за приездом моим в Батурин, усмотрел я, что главное строение, перенесенное из Самбура в сей город, которое для его ясновельможности изготовлено было, явилось весьма тесно и расположением своих комнат совсем неугодно для персоны его ясновельможности и всей его сиятельства фамилии; из сего резону разсудил я оное снять с его каменного фундаменту и поставить оное новое в другом расположении и в другой пропорции комнат, на том же фундаменте. Но чтоб оному снятому строению сыскать место приличное, понеже оно еще крепко, то понеже его ясновельможность *не только дому своего строение изволил препоручить под мою диспозицию, но я разумею, что и те национальныя строения, которые при первом случае должны быть при его ясновельможности, надлежаще были бы выстроены,* сего ради видится мне, что не неспособно будет, когда то снятое строение употреблено будет, пока каменное построится, под генеральную канцелярию и суд генеральный, ибо в оном не токмо сии да департаменты, но и другие комиссии с пространством поместиться могут. Для того не соблаговолит ли генеральная канцелярия кого от себя определить – принять оное строение и бать повелеть ему при той работе, пока оная совсем изготовится; а я оное произведу из той суммы, которая определена и выдана в экономическую канцелярию для гетманских строений и сам буду смотреть, отведши по данному мне от его ясновельможности плану, особливое место, чтоб оное в близости от загородного дому его ясновельможности было поставлено...».

Потім, приступивши до будівництва гетьманського дому вже з нового дерева, Теплов розшукував належне дерево по всій лісній Малоросії, як це видно з його паперу, написаного в листопаді цього ж 1759 р. в генеральну канцелярію з вимогою возів для вивезення цього дерева – «репортом от учрежденной о строении батуринском экспедиции представлено в экономическую канцелярию, что к производимому ныне в г. Батурине большому строению гетманского дому, до среднего корпусу и до флигелей, на потолок и под стропила на балки, обыскано, //**(с. 263)** чрез нарочно посыланного, угодного дерева, довольным числом, полку Черниговского, в пущи Перелюбской (*с. Перелюб Сосницького повіту – Л.*) владения монастыря Троицкого Черниговского, и как де тот нарочный тамошнего городничего (*ченця – управителя – Л.*) запитав про цену, то он де объяснял, что таковое дерево, поелику тамо довольные пущи, на дом гетманской и без денег уступлено будет...».

Теплов діяльно займався дорученою йому справою; але зустрічав при цьому повну байдужість з боку глухівської адміністрації, без розпоряджень якої Теплов все ж не міг обійтися. У цьому відношенні зберігся цікавий його папір, написаний в генеральну канцелярію у липні 1759 р., в котрому він дорікає глухівській владі за бездіяльність. Ми бачили вже, що за місяць перед цим Тепло вимагав від генеральної канцелярії присилки в Батурин певної кількості робітників; частина їх і була прислана; але вслід за цим столенський сотник Бобир, доносячи генеральній канцелярії про появу у його сотні «множественной саранчі», просив, «дабы высланные к батуринскому строению работные люди, обратно в домы свои отпущены были». Коли генеральна канцелярія повідомила про це Теплова, то останній послав у Глухів енергійну відповідь. – «Понеже мне от его ясновельможности произведение всего батуринского строения поручено, писав Теплов, а генеральной канцелярии притвержено, чтобы она всякое вспоможение мне в том делала, то за таковым его ясновельможности опред-

елением, я прилагаю неусыпное и многотрудное в том попечение, а паче, что на сих днях его ясновелможность неоднократно письменно мне и подтвердить изволил, что хотя приезд его ясновельможности в Малую Россию сего лета быть уже и не может, а отложен к будущему зимнему пути, однакож не ослабевал бы я не токмо нимало в произведении строения батуринского, но имея больше уже несколько времени, старался бы дом покойнее построить и большее число к нему служб постановить, а сверх того – особливый дом нововыписанным из Франции и действительно уже в службу вступивши – доктору и лекарю, так как женатым и с своими фамилиями приехавшим, особливое от дому гетманского строение хозяйское в Батурине до приезду же его ясновельможности учредил бы...». Далі Теплов пише, що через малий час, призначений для закінчення гетьманських будівель, а особливо внаслідок неакуратної присилки робітників, котрим «плата производится довольная», нема підстав ні відпускати додому вже присланих робітників по заяві сотника Бобира, ні тим більше – зменшувати призначену кількість робітників. Далі Теплов просить генеральну канцелярію «в разсуждение принять – возможно ль //**(с. 264)** столь великое дело, как гетманский дом – построить наново в одно лето малым числом рабочих? *И есть ли способ в Малой России за деньги вольных рабочих доставать, когда от лености есть мужики малороссийские бегают почти всякой работы, не желая себе никакой платы?* Но когда еще и ослушание сотников и презрение их генеральной канцелярии ордеров к тому вспомоществовать будут, то по такому их (*сотників–Л.*) небрежению, ежели без взыскания и штрафа оставаться они будут, *едва ли есть способ таковыя строения в Малой России и производить,* хотя бы генеральная канцелярия довольно известно, сотники мало уважения на присылаемые к ним ордеры имеют; а в сем случае было бы поощрение вящщего строению батуринскому лишится и последних работников, когда столь малое число высланных людей в разорение сотне от генеральной канцелярии признавается, а дом гетманский... за маловажное дело приемлется, который за недостатком работников теперешних, малым самым числом по количеству целого посполитого народа малороссийского из полков наряженных, из того числа высланных крайне негодных и малолетних, почти с невозможностью теперь строится. И ежели бы экономическая канцелярия все такие недостатки в производящемся из скарбу войскового строению не предупреждала своим собственным немалым коштом в лесе и работниках, то бы надеяся на помощь генеральной канцелярии, начатое строение вовся стояло без действия; но экономическая канцелярия видев неисполнение требуемого, принуждена была со всех гетманских урядовых маетностей, в немалый убыток собственного его ясновельможности доходу, мерочников (*мельников–Л.*) забрать, столяров и кузнецов, ибо и з полков насилу выслано вместо 40-ка столяров – 1, вместо 30-ти кузнецов – 18, вместо 200-ть плотников–140, вместо 200-т пеших – 166, вместо 200-т плотников – 140, вместо 200-т пеших –166, вместо 300-т подводчиков – 273; и как пешие, так и подводчики, по большей части малолетные, и плотники все генерально крайне негодные, столяр один и кузнецов 18, то сама генеральная канцелярия благоволит разсудить – возможно ль мне с строением так пространным поспешить окончанием в одно лето?...там где ни работников, ни майстеровых з деньги достать невозможно и убежище остается к одной только исправности сотничей в высылке, которые никогда однакож тем отговорится не могут, якобы в Малой России крайне уже плотников, столяров и кузнецов годных не было или работников – немалолетных, но мне самому известно, что все малороссийские мерочники не что иное, как довольно искусные плотники суть, а столяров и кузнецов немалое число по деревням //**(с. 265)** шатается и при самих полковниках, полковой старшине и сотниках находятся, из которых как ни един ого мерочника, так и столяров и кузнецов, как вышеупомянуто, не выслано ж...». Тому Теплов просив генеральную канцелярію- «все недостатки при строении батуринском властию своею исправить и не упустить тех без штрафов, кто нерадетельно по ея ордерам поступал..». [488]

Цим папером Теплова, який добре змальовує адміністративні порядки старої Малоросії, уриваються наші свідоцтва про «Батуринском строении». У 1760 р. Батурин, як відомо, був пожалуваний Розумовському разом з іншими гетьманськими

маєтностями «в вечное и потомственное владение» (указ 17 лютого) . У цей час «Батуринское строение» настільки просунулось, що на початку 1761 р. гетьман міг уже жити тут у своєму домі; були готові й інші будівлі: влітку 1761 р. приїхали в Батурин, запрошені з Франції Розумовським, – лікар Ді-фан і лікар Ено, для котрих треба було збудувати окремий дім (с. 263) [469].

Разом з пожалуванням Батурина Розумовському питання – про перенесення сюди «гетманской резиденции» та про «национальных постройках» знімалось з порядкуденного. Вслід за ліквідацією гетьманства, у лютому 1764 р. імператриця вважала необхідним подарувати Розумовському батуринський гетьманський дім та інші будинки, споруджені Тепловим, як збудовані «скарбовыми деньгами» та – «заготовленнные на строение всякие материалы».

Після зняття з гетьманства Розумовський 11 років прожив у С. Петербурзі і повернувся в Малоросію лише у 1776 р. Він поселився в Батурині і, за винятком короткочасних від'їздів, прожив тут решту свого життя. Тут він і помер у 1803 р., тут і похований у збудованій ним церкві Воскресіння Христова. У Батурині Розумовський жив у збудованому Тепловим «гетманском доме», котрий знаходився на великій вулиці, неподалік від конотопського приїзду [470]. Але цей дім Розумовського не влаштовував і він //**(с. 266)** почав будівлю нового, на купленому в 1772 р. у Теплова місці. Цей дім не був завершений і його руїни донині залишаються єдиним пам'ятником колишнього життя Батурина...**471**.

Кз.А. грунтовних 36 дворів, убогих 45 дворів, козацьких підсусідків 11 хат; **Б**.228 дворів, 269 хат і підсусідків 2 двори, 3 хати. **Кр. А**. «мещане и посполитые, в описе на ея величество», грунтовних 41 двір, 257 хат; підсусідків різних звань – 87 дворів, 125 хат і монастирських селян 7 дворів, 9 хат.

За описом 1781 р., у Батурині показані будинки, крім дому Розумовського, – батуринського земського підсудка Гриценка – з 8 кімнатами; бунчукового товариша Платановича – з 5 кімнатами, батуринського сотника Микити Смяловського – з 5 кімнатами; абшитованого сотника Рижого – з 3 кімнатами; покійного полкового обозного Покотила – з 7 кімнатами; військового товариша Дмитра Башуцького – з 3 кімнатами; військового товариша Івана Зінкевича – з 5 кімнатами; Григорія Приблуди – з 4 кімнатами; бунчукового товариша Дмитра Стожка – з 7 кімнатами; депутата від козаків Захара Кардашевського – з 3 кімнатами; протопопа Джунковського –з 7 кімнатами та ін. «В оном местечку лавок: шинковых – 42, красных – 9 и мясных – 10; винокуренных котлов: козачих – 8, крестянских-12, чиновных и различных чинов – 36 и священников – 6. На р. Сейме имеется плотина, на которой мелничных амбаров разных владельцы 13, а в них кол-51, да машин 2, о 6-ти колах, в коих 11 каменей». Мешканці Батурина отримують прибуток від занять хліборобством, а отриманий внаслідок цього хліб, скупований у місті на торгах, відвозять до містечок Коропа і Нових Млинів, а там, продавши, набирають гаряче вино бочками і відвозять до міст Ромен, Гадяч, Миргород, Пирятин, Переяслав і Густинський монастир. Промисел ведуть у своїх домах гарячим вином, медом і вином, а нині обходяться кравецьким, чоботарським та різницьким ремеслами. «В лавках продаются с мелочных товаров: холст, заполочь, платки бумажные и набойчатые, пестредь, крашанина и състные вещи. Кроме сего отправляются в Крым за солью и на Дон за рыбою, откуда возвратясь, развозят в вишеписанные города для продажи, и в г. Батурине торгуют. В г. Батурине собираются ярмонки в год по 4 разы, а торги в неделю. На оные ярмонки приезжают с окрестных г. Батурина мест поселяне, //**(с. 267)** а из Коропа з горячим вином, а из Стародубовского и Черниговского полков навозят деревянную посуду и разныя домовыя вещи» [...]»

Примітки Лазаревського:

437) Реестра Войска Запорожского...изд. Бодянского.–С.331.(*Див. Реєстр Війська Запорозького 1649 року.–К., 1995.–С.483–Ю.М.*)

438) Акты ЮЗР.–Т. IV.–С. 248.

439) Див. про Томар: «Киевская Старина».–1885.–Май.–С. 17.

440) Костомаров Н. Мазепа и Мазепинцы. – С. 433 і 655 і рукопис генерального слідства Чернігівського полку.

441) Черниговские Губернские Ведомости.–1854.– № 20.

442) Наприклад в наказі відомого Лефорта –«объявляю аз команды своей штап и обер-офицерам, дабы сотника батуринского Якова Долинского в доме его обид и разорения нехто не чинил, тож и квартори нынешним временем не иметь, под опасением суда и жестокого штрафу. Во уверение, при подписании руки морей, у сего печать. Марта 26 дня 1713 г. Лефорт». Это – один из тех «оборонных» патентов, для своей безопасности.

443) Про родину Григорія Долинського див. Списки Черниговских дворян.–С. 35. Тут при підрахунку селян допущено значної друкарської помилки.

444) Див. нижче – кролевецькі сотники.

445) Про прибутки, котрі нажив Стожок на «арендах», цікаві свідоцтва повідомляє його брат Степан у поданій Скоропадському у 1720 р. скарзі: «ускаржаюся на п. Федора Стожка, сотника батуринского, а свого брата, в таковой способ: уже тому діется роков скилконадцять, еще до шведчины, держалисмо в аренді городок Остер з ним, п. сотником, братом моим, еден рок по половині, а другой рок третину мні поступил дати; потим того, также в Красном Колядині рок арендовалисмо исполовині; и нажилисмо на тіх арендах тисяч вусім (*золотих.–Л.*), а с тіх осми тисячей дал мні може близко тисячи всей тоей дачи. Я теди видячи, что мене оскорбляют, почал полюбовне просити, жебы принаймні третую часть грошей дал»...

446) Гетьмани нерідко давали окремим особам «оборонные универсалы», котрими звільняли їх від залежності місцевій старшині, надаючи право потерпілим від таких осіб скаржитися на них – особисто гетьману. Видно, такий універсал мала й мати Карлащенка, даний їй, очевидно Скоропадським. Кинутий тут Стожком докір матері Карлащенка – являє собою дуже цікаве свідчення про Мазепу... Тут Стожок є вірогідно тільки відгомоном розповідей про Мазепу, які поширювались Батурином. В пояснення слова *вихлює* можна вказати на польське wichlić, котре Лінде перекладає німецьким – verwickeln, verstricken.

447) Див. Списки Черниговских дворян.–С. 10, 11.

448) Описание Черниговской епархии.–Т.VI.–С. 334.

449) Słownik geogradiczny.–T.I.– S. 118.

450) Див. Описание Старой Малороссии.–Т.I.–С. 4.

451) «Jan Stachorski, jeneral–major»//Dziennik Warszawski.–1855.–№№257–262.

452) Акты ЮЗР.–Т.X.–С.816. Озеро Попівка існує й тепер біля «Тепловки».

453) Там само.–Т.XIV.–С. 171–174, 786.

454) Акты ЮЗР.–Т. VIII.–С. 94.

455) Там само.С.91. Так казала козацька старшина князю Ромодановському на Глухівській раді.

456) Черниговский листок.–1863.–№ 4.–С. 31.

457) Бантыш-Каменский Н. Источники малороссийской истории. –Т. II.–С. 106.

458) Костомаров Н. И. Мазепа и Мазепинцы. – С. 433.

459) Брати Гончаренки скаржилися Апостолу: «прошлого 1708 г., во время занятья города Батурина, взято нас, братов двох родних, в полон на Москву, в яком полону були ми роков сім, а корда ми возвратились на отчизну свою в Батурин»... Архів генеральної канцелярії. –№ 724.

460) Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси.– К., 1888.–С. 47. Тут же міститься розповідь про страту Кенігсена, яка відрізняється від розповіді Рігельмана (Т.III.–С. 40).

461) Про Чечеля див. нижче – с. Тростянка.

462) Михайло Омельченко був поставлений білоцерківським полковником у 1704 р. замість Палія. Див. Русская Старина.–1876.–№ 11.–С. 623.

463) Цифри не збігаються з ревізією 1723 р., свідчення котрої про Батурин випадково внесені в опис 1726 р. За ревізією 1723 р. у Батурині було: старшини 21 двір,

козаків ґрунтовних 74 і убогих 56 дворів, підсусідків 83 двори, селян батуринської ратуші грунтовних 49 і городників 239 дворів, куренчиків Савича 13 дворів; мельників і тих, які живуть коло млинів ґрунтовних, 18 і городників 56 дворів; протекціантів старшин 22 двори. Вірогідно по ревізії 1723 р. показані деякі двори, що знаходились не в Батурині, а в батуринських слобідках.

464) У шістдесятих роках Мазепинський «городок» був придбаний від казни відомим бджолярем С. П. Великданом (з с. Пальчики) , котрий у цьому місці влаштовував влітку частину своєї пасіки. По смерті Великдана його маєтність була придбана євреєм Юдовичем, причому було придбано й «городок». У останньому – 8 десятин 716 сажнів.

465) Діаріуш генеральної канцелярії.

466) Лизогубівський літопис (с. 48) говорить, що «город, замок и церкви в городі и на Гончаровкі» залишалися пустими з 1709 до 1742 р. Але про відновлення Батурина у 1742 р. ми не маємо жодних свідчень.

467) Село Сосницького повіту при злитті Сейму з Десною.

468) З рукописів нашої бібліотеки.

469) Семейство Разумовских. – Т.І.– С. 276, 277.

470) Васильчиков говорить (Семейство Разумовских, Т.І. – С. 465), що дім Розумовського знаходився «на месте, которое до сих пор называют «городком», в полуверсте от Тепловки, на краю обрыва Батуринской горы....». Але «городком» в Батурині називається місто, де жив Мазепа (див. вище с. 259) ; а дім Розумовського знаходився навпроти поштової станції, яка діяла багато років, на великій вулиці, по якій проходив шлях з Конотопа до переправи через Сейм. Кам'яна огорожа садиби Розумовського існувала ще в сімдесятих роках і вірогідно її залишки видні й досі.

Некролог

ПАМ'ЯТІ ІСТОРИКА, ДОСЛІДНИЦІ ГОЛОДОМОРІВ

20 червня 2015 р. пішла з життя **Олександра Михайлівна Веселова** – дослідник голодоморів, історії національно-визвольного руху 1940–1950-х рр., член Асоціації дослідників голодоморів в Україні (далі – АДГУ), знаний і шанований учений, світла й приваблива людина. Її колеги по Інституту історії України, де вона працювала багато літ, та АДГУ відгукнулися на цю болючу втрату некрологами*.

Хотілося б поділитися особистими спогадами про цю непересічну особистість. Наше знайомство відбулося у далекому 1991 р. на V Всеукраїнській науковій конференції з історичного краєзнавства, що проходила у жовтні у місті Кам'янець-Подільський. Запам'ятався нестерпний холод у номерах готелю... й напрочуд тепла, творча обстановка на пленарних та секційних засіданнях конференції. Спілкування з Олександрою Михайлівною та її колегою і моїм науковим керівником Оленою Іллівною Луговою, як я потім зрозуміла, стало суттєвим бонусом участі в роботі конференції, бо ці розмови вплинули на вибір подальшої теми дослідження, зрештою, ввели в коло людей, котрі приступили до реформування радянської історіографії.

Олександра Веселова не була кабінетним істориком. Її покликанням стало об'єднання людей довкола важливої наукової, але насамперед громадської проблеми, що постала перед українським суспільством на зламі 80–90-х рр. XX ст.: з'ясування правди про три голоди, що менше ніж за 30 років прокотилися українськими землями, звівши в могилу мільйони людей. Архіви відкривали свої фонди вкрай повільно. Між тим, ще були живі безпосередні очевидці геноциду, названого Голодомором... Вони могли стати джерелом правдивої інформації про злочин комуністичного режиму. О. Веселова була серед тих, хто організовував збір свідчень про Великий голод 1932–1933 рр. У неї було чимало знайомих/друзів/однодумців практично в усіх регіонах України. Якщо людина виявлялася гідною її уваги, то вже ніколи не зникала з поля зору, й для неї завжди знаходилося добре слово підтримки і конкретна допомога. Пригадується, як проходили з'їзди дослідників голодоморів: довкола Олександри Михайлівни завжди збиралися делегати. Зазвичай, це були мешканці сіл та містечок, пенсіонери або люди старшого віку, які спромоглися подолати стрес, спричинений докорінною зміною ідеології, і обрали своєю метою збирання свідчень про те, що відбувалося у їхньому селі чи райцентрі. Само собою, все робилося без будь-якої матеріальної вигоди, тільки заради того, щоб знали правду. Я думаю, що молоде покоління істориків ще скаже своє слово про цих піонерів усної історії та організаторів цієї справи в масштабах України. Мабуть, можна стверджувати, що це був потужний громадський рух, що в 90-х рр. охопив значну кількість людей і, зрештою, привів до прориву у дослідженні історії голодоморів, з'ясуванні причин, виявленні винуватців, висвітленні наслідків.

Олександрі Михайлівні і в цій справі належить першість. Вона стала літописцем АДГУ, підготувавши до друку книгу: «З історії створення і діяльності Асоціації дослідників голодоморів в Україні (АДГУ)», яка вийшла у Києві в 2007 р., щоправда, накладом аж в 300 примірників. Автор на численних прикладах показала, в яких тяжких умовах проходила робота Асоціації. Вона мала значний вплив і на сучасність, бо члени Асоціації намагалися своєю копіткою, повсякденною роботою навчити людей не боятися і, як писали в одному із перших звернень із закликом до очевидців голоду – «не мовчати». Думається, що цей імператив можна адресувати всім, бо те

* Марочко В. І. Веселова Олександра Михайлівна: In memorium / В. І. Марочко // Укр. іст. журн. – 2015. – № 3. – С. 235–236; Веселова Олександра Михайлівна: In memorium // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомч. зб. наук. праць. – К.: Інститут історії України НАН України, 2015. – Вип. 23. – С. 346–348.

кляте, успадковане від тоталітарного режиму мовчання/невтручання/непомічання стало суттєвою перешкодою на шляху до реалізації української державності.

Знаю, що однією з давній мрій Олександри Михайлівни, про що вона згадувала й під час однієї з останніх наших телефонних розмов, було видання величезного масиву свідчень про голод 1946–1947 рр., які свого часу збиралися по всій Україні. Давно закінчили університет наші студенти, які розпитували у своїх бабусь та дідусів, що тоді робилося на Чернігівщині, а збірка ніяк не побачить світу: немає коштів. Наступного року в Україні, сподіваємося, буде вшанована пам'ять жертв останнього радянського голоду. В 70-річчя повоєнної «голодовки» було б дуже доречно видати цю книгу, кожний рядок якої Олександра Веселова пропустила крізь своє серце. Поява такого видання стала б найкращим пам'ятником цій прекрасній людині, патріоту, науковцю, організатору.

Тамара ДЕМЧЕНКО

«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС»
Журнал.
Коректор О.В. Василенко.

Підписано до друку 24.12.2015. Формат 70х108 1/16
Папір офсетний. Гарнітура PeterburgCyr., Journal Sans.
Ум. друк. арк. 13,75. Обл.-вид. арк. 17,87. Тираж 300 прим. Зам. _____.

Віддруковано Лозовий В.М.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 3759 від 14 квітня 2010 року
тел. (0462) 972-661
www.lozovoy-books.cn.ua